



УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ



Милена С. Коцић

**ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ КРАЉЕВИНЕ
ЈУГОСЛАВИЈЕ И НЕМАЧКЕ ОД 1929. ДО 1941.
ГОДИНЕ**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ниш, 2019.



UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY



Milena S. Kocić

**ECONOMIC RELATIONS BETWEEN THE
KINGDOM OF YUGOSLAVIA AND GERMANY
FROM 1929 TO 1941**

DOCTORAL DISSERTATION

Niš, 2019.

Подаци о докторској дисертацији

Ментор: др Славиша Недељковић, ванредни професор, Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Наслов: Економски односи Краљевине Југославије и Немачке од 1929. до 1941. године

Резиме:

Циљ овог рада је да критичком анализом података доступних на основу необјављене архивске грађе и објављених извора домаћег и страног порекла, као и релевантне историографске литературе, допринесе бољем разумевању економских односа Краљевине Југославије и Немачке између 1929. и 1941. године, уз неопходан осврт на све политичке и економске факторе од утицаја на њих, како у овим два државама, тако и на међународној сцени у наведеном периоду. Добијени резултати изложени су на основу хронолошко-тематског принципа.

Посматрано са становишта економске историје, поменути период обележили су светска економска криза (1929-1933) и њене разорне последице, док је у домену политичке историје и међународних односа таква улога припала једном од најважнијих и најсудбоноснијих догађаја у читавом међуратном раздобљу – доласку нациста на власт у Немачкој 1933. године, који је уједно представљао и почетак њихових интензивних напора на оживотворењу планова о стварању тзв. „великог привредног простора“ (*Grosswirtschaftsraum*), као једне од главних окосница немачке спољне политике још од времена националног уједињења, а у којима је Југославији, тешко погођеној последицама кризе, требало да припадне важна улога. Доласком нациста на власт, обезбеђивање политичког и привредног утицаја у земљама Југоисточне Европе постало је један од императива немачке спољне политике, а целокупна привредна политика националсоцијалистичког режима подређена истом спољнополитичком циљу – економском продору на Балкан и у Подунавље зарад потискивања француског, италијанског и британског утицаја из овог дела Европе и раду на формирању „великог привредног простора“, који је Немачкој требало да надомести недостатак пољопривредних производа и стратегијских сировина, неопходних за одлучујућу победу у будућем ратном сукобу. У случају Краљевине Југославије, немачки напори уродили су плодом захваљујући трговинском уговору из 1934. године, који је отворио период најинтензивније трговинске размене између две земље, водећи постепено ка све

	израженијој зависности југословенске привреде од Трећег Рајха у предвечерје Другог светског рата, чему је доприносило и све веће учешће немачког капитала у неким од њених најважнијих грана.
Научна област:	Историја
Научна дисциплина:	Историја Југославије
Кључне речи:	Краљевина Југославија, Немачка, економски односи, трговинска размена, „велики привредни простор“ (<i>Grosswirtschaftsraum</i>)
УДК:	94 (497.11+430) "1929/1941"
CERIF класификација:	H 250 Савремена историја (од 1914. године)
Тип лиценце Креативне заједнице:	CC BY-NC-ND

Data on Doctoral Dissertation

Doctoral Supervisor: Slaviša Nedeljković, PhD, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Niš

Title: Economic Relations between the Kingdom of Yugoslavia and Germany from 1929 to 1941

Abstract:

The aim of this paper is to use a critical analysis of the data available from unpublished archival material and published sources of domestic and foreign origin, as well as relevant historiographic literature, in order to contribute to a better understanding of economic relations between the Kingdom of Yugoslavia and Germany between 1929 and 1941, with a necessary overview of all political and economic factors influencing them, both in these two countries, and on the international scene in the mentioned period. The results obtained are based on a chronological and thematic principle.

Observed from the point of view of economic history, the mentioned period was marked by the Great Depression (1929-1933) and its devastating consequences, while in the domain of political history and international relations, such a role was played by one of the most important and most defining events in the entire interwar period – the coming to power of the Nazis in Germany in 1933, which at the same time marked the beginning of their intense efforts to revitalize plans to create the so-called *Grosswirtschaftsraum* as one of the main backbones of German foreign policy since the time of national unification, and in which Yugoslavia, severely affected by the consequences of the crisis, was to play an important role. When the Nazi regime came into power, securing political and economic influence in the countries of Southeast Europe became one of the imperatives of German foreign policy, and the entire economic policy of the National Socialist regime was subordinated to the same foreign policy goal – the economic onslaught into the Balkans and the Danube region in order to suppress the French, Italian and British influences from this part of Europe and work on the formation of the *Grosswirtschaftsraum*, which Germany should use to supplement the lack of agricultural products and strategic raw materials necessary for the decisive victory in the future war conflict. In the case of the Kingdom of Yugoslavia, German efforts came to fruition thanks to a trade agreement of 1934, which opened the period of the most intensive trade exchange between the two countries, leading gradually to the growing dependence of the Yugoslav economy on the Third Reich on the eve of World War II, contributed by the increasing participation of German capital in some of its most important branches.

Scientific Field:	History
Scientific Discipline:	History of Yugoslavia
Key Words:	Kingdom of Yugoslavia, Germany, economic relations, trade, <i>Grosswirtschaftsraum</i>
UDC:	94 (497.11+430) "1929/1941"
CERIF Classification:	H 250 Contemporary history (since 1914)
Creative Commons License Type:	CC BY-NC-ND

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	1
УВОД	10
1. ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ КРАЉЕВИНЕ СХС И ЊЕНИ ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ СА НЕМАЧКОМ ОД 1918. ДО 1929. ГОДИНЕ	29
1.1. Основне карактеристике привредног развоја Краљевине СХС	29
1.2. Питање немачких репарација и економска ситуација у Немачкој у деценији након ратног пораза	44
1.3. Економски односи Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Немачке (1918- 1929)	55
2. ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И НЕМАЧКЕ ЗА ВРЕМЕ СВЕТСКЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ (1929-1933)	73
2.1. Велика економска криза (1929-1933): узроци и последице	73
2.2. „Аграрни блок“ подунавских земаља и француско-немачки сукоб интереса.....	78
2.3. Место и значај Југоисточне Европе у немачким привредним плановима за време Велике економске кризе (1929-1933)	82
2.4. Трговинска размена између Краљевине Југославије и Немачке у годинама кризе (1929-1933)	89

3. ТРГОВИНСКИ УГОВОР ИЗМЕЂУ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И НЕМАЧКЕ ИЗ 1934. ГОДИНЕ	133
3.1. Отказ трговинског уговора из 1927. године од стране Немачке	133
3.2. Провизорни трговински споразум од 1. августа 1933. године.....	139
3.3. Трговински уговор између Краљевине Југославије и Немачке од 1. маја 1934. године.....	144
3.3.1. Југословенско-немачки односи у контексту политичке ситуације у Европи почетком 1934. године	144
3.3.2. Ток преговора и потписивање новог трговинског уговора између Краљевине Југославије и Немачке	151
4. ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И НЕМАЧКЕ (1934-1941).....	166
4.1. Трговинска размена Краљевине Југославије и Немачке (1934-1941)	166
4.1.1. Примена трговинског уговора из 1934. године	166
4.1.2. Економске санкције против Италије и њихов утицај на југословенско-немачке трговинске односе током 1935. и 1936. године	181
4.1.3. Југословенско-немачки трговински односи у предвечерје аншлуса (1937).....	210
4.1.4. Југословенска трговинска размена са „проширеном“ Немачком – аншлус Аустрије и комадање Чехословачке (1938-1939)	234
4.1.5. Ратни сукоб у Европи – врхунац југословенско-немачке трговинске размене (1939-1941).....	254

4.2. Финансијски односи Краљевине Југославије и Немачке (1934-1941).....	275
4.2.1. Преглед учешћа немачког капитала у југословенској привреди	275
4.2.2. Питање српских и аустроугарских предратних зајмова	297
4.2.3. Југословенски зајам за наоружање у Немачкој из 1939. године.....	311
ЗАКЉУЧАК	329
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	334
ПРИЛОЗИ	355
БИОГРАФИЈА АУТОРА	373

ПРЕДГОВОР

Економски односи Краљевине Југославије и Немачке у периоду од 1929. до 1941. године представљају изузетно значајну и комплексну тему, која умногоме превазилази оквир како билатералних, тако и искључиво економских односа. Посматрано са становишта економске историје, овај период обележили су велика светска економска криза (1929-1933) и њене разорне последице, док је у домену политичке историје и међународних односа таква улога припала једном од најважнијих и најсудбоносијих догађаја у читавом међуратном периоду – доласку нациста на власт у Немачкој 1933. године, који је уједно представљао и почетак њихових интензивних напора на оживотворењу планова о стварању тзв. *Grosswirtschaftsraum*-а („Великог привредног простора“), као једне од главних окосница немачке спољне политике још од времена националног уједињења, а у којима је Краљевини Југославији, тешко погођеној последицама кризе, требало да припадне не тако мала улога. У основи поменутог концепта „великог“, односно „допунског привредног простора“ или „допунске привреде“ (*Ergänzungswirtschaft*), налазила се идеја да би Рајх, уколико жели да осигура свој економски напредак, морао обезбедити веома широк географски простор који би немачкој привреди у потпуности стајао на располагању, и то пре свега као извор сировина и проширено тржиште, услед које је Немачка, још од 1871. године, континуирано тежила да у потпуности овлада пространствима средње и југоисточне Европе – најпре на привредном, а потом и политичком плану.

Упркос поразу који је Немачка претрпела у Првом светском рату и чињеници да су се у новом, одлукама мировне конференције успостављеном, међународном поретку – „версајском систему“ – Вајмарска република и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца налазиле на супротним странама, економски односи између две земље показивали су већ у првој послератној деценији тенденцију јачања, за које су и једна и друга, свака из својих разлога, биле подједнако заинтересоване. Продубљивању југословенско-немачких економских веза, пре свега трговинске размене, нарочито је погодовала комплементарност двеју привреда – Краљевина Југославија била је изразито аграрна, а Немачка високо развијена индустријска земља, која је већ током 1928. године успела да избије на треће

место међу спољнотрговинским партнерима југословенске државе. Међутим, почетак светске економске кризе (1929-1933), која је са собом донела велике потресе у области међународног робног промета, створио је извесне потешкоће у њиховим односима јер је Немачка, попут бројних других индустријских земаља, у датим околностима морала прибећи мерама аграрног протекционизма како би заштитила сопствену пољопривреду. Са друге стране, управо је Велика економска криза довела до актуелизације идеје о „великом привредном простору“ и њеног све чешћег истицања у, до тада углавном опрезној, јавности Вајмарске републике, услед чега је порастао значај Југоисточне Европе у немачкој спољној и привредној политици. Након што је покушај немачко-аустријске царинске уније, која је требало да буде својеврсна одскачна даска за даљи продор ка европском Југоистоку, током 1931. године доживео неуспех, Немачка ће своје напоре усмерити ка јачању билатералних економских, у првом реду трговинских, односа са земљама поменутог простора, користећи се привредним тешкоћама на које су ове земље, као аграрне извознице, наилазиле у годинама кризе услед немогућности да продају вишкове својих производа, и настојећи да, у исто време, спречи настанак било каквог привредног блока у Средњој Европи који би био формиран без њеног учешћа.

Доласком нациста на власт почетком 1933. године, обезбеђивање политичког и привредног утицаја у земљама Југоисточне Европе, пре свега Румунији и Југославији, постаће један од императива немачке спољне политике, а целокупна привредна политика националсоцијалистичког режима подређена истом спољнополитичком циљу – економском продору на Балкан и у Подунавље зарад потискивања француског, италијанског и британског утицаја из овог дела Европе и раду на формирању „великог привредног простора“, који је Трећем Рајху требало да надомести недостатак пољопривредних производа и стратегијских сировина, неопходних за одлучујућу победу у будућем ратном сукобу. У случају Краљевине Југославије, немачки напори уродили су плодом захваљујући трговинском уговору из 1934. године, који је отворио период најинтензивније трговинске размене између две земље, водећи постепено ка све израженијој зависности југословенске привреде од Трећег Рајха, чему је доприносило и све веће учешће немачког капитала у неким од њених најважнијих грана, а што се, у крајњој линији, неизоставно морало одразити и на спољнополитички положај југословенске државе у предвечерје Другог светског рата.

Економски односи Краљевине Југославије и Немачке у међуратном периоду нису, као такви, били предмет разматрања једне посебне и заокружене студије, али је о њима и њиховим различитим сегментима доста писано како у домаћој, тако и у иностраној историографији, у првом реду кроз радове о идеји „великог привредног простора“ и немачкој спољној и привредној политици према земљама Југоисточне Европе током двадесетих и тридесетих година прошлог века, односно у контексту припрема Трећег Рајха за нови ратни сукоб и нацистичких планова о привредно-политичком преуређењу Европе. У том смислу, неизоставно полазиште за проучавање наведене теме и разумевање суштине југословенско-немачких економских односа у датом периоду представљају свакако бројни радови Андреја Митровића¹ посвећени питању континуитета немачке спољне политике према Југоисточној Европи и теорији *Ergänzungswirtschaft*-а, са посебним освртом на Југославију, као и монографија Милана Ристовића *Немачки „novi poredak“ i Југоistočna Европа 1940/41-1944/45. Planovi o budućnosti i praksa.*² Политичке и економске односе између Краљевине Југославије и Немачке у контексту Велике економске кризе и њених последица на даљи развој међународних прилика у Средњој Европи дао је Вук Винавер (*Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1934*, Београд 1987), док је период политичких и привредних веза југословенске државе и Трећег Рајха исцрпно обрадио Душан Лукач (*Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope 1933-1941*, I-II, Београд 1982). Сличним темама у немачкој историографији баве се радови Ханс-Јиргена Шредера³, док

¹ А. Mitrović, *Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Südosteuropa-Politik 1914-1941*, *Balkanica*, VIII (1977), 559-572; *Isti*, *Die wirtschaftlich-politische Auffassung von Südosteuropa in der Weimarer Republik*, *Balkanica*, XII (1981), 149-180; *Isti*, *Politische und wirtschaftliche Beziehungen Deutschlands und Jugoslawiens in der Zeit der Verständigungspolitik Stresemanns*, *Tradition und Neubeginn: Internationale Forschungen zur deutschen Geschichte im 20. Jahrhundert* (Hrsg. von J. Hütter, R. Meyers, D. Papenfuss), Köln 1975, 117-140; *Isti*, *Deutschland und Jugoslawien 1919-1933*, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, XII-1 (1974), 567-575; *Isti*, *Teorija „Ergänzungswirtschaft“ u Vajmarskoj Republici (Југоistočna Европа u doktrini velikog привредног простора Nemačkog Rajha 1919-1932)*, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 3-4 (1977), 33-83; *Isti*, *Ergänzungswirtschaft. O teoriji jedinstvenog привредног подручја Trećeg Rajha i jugoistočne Evrope (1933-1941)*, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 3-4 (1974), 5-42; *Isti*, *Немачки привредни простор и југоисточна Европа 1933*, *Историјски часопис*, XXI (1974), 225-240; *Isti*, *Нацистичка идеја великог привредног простора и југоисточна Европа (1940)*, *Зборник Филозофског факултета*, XI-1 (1970), 709-733; *Isti*, *Трећи Рајх и италијанска привредна конкуренција у Југославији на почетку Другог светског рата (1. септембар 1939 – 6. април 1941)*, *Зборник Филозофског факултета*, XIV-1 (1979), 407-422.

² М. D. Ristović, *Nemački „novi poredak“ i Југоistočna Европа 1940/41-1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Београд 1991.

³ Н. J. Schröder, *Nemačka politika prema Југоistočnoј Evropi i reakcija anglosaksonskih sila 1929-1933/34*, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 3-4 (1980), 289-305; *Isti*, *Југоисточна Европа као „незванична империја“ („Informal Empire“) националсоцијалистичке Немачке – пример Југославија 1933-1939*, *Историјски гласник*, 1-2 (1976), 48-81.

књигу Јохана Вишга⁴ посвећену југословенско-немачким односима у периоду од 1933. до 1945. године одликују тенденциозност и необјективност аутора, те је у овом раду нисмо непосредно цитирали. Поред чланака Х. Ј. Шредера, од иностране литературе на тему „великог привредног простора“ и економских односа између Немачке и земаља Југоисточне Европе, те преплитања немачких интереса са француским и британским на поменутом подручју користили смо, између осталих, радове Екарта Тајхерта⁵, Вилијама Гренцебаха⁶ и Дејвида Кајзера.⁷ У исто време, за разумевање југословенске спољне политике, као и општих токова међународних односа и прилика у Европи између два светска рата, незаобилазни су били радови Богдана Кризмана (*Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941*, Zagreb 1975), Џејкоба Хоптнера (*Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka 1972), Чедомира Попова (*Од Версаја до Данцига*, Београд 1995), Живка Аврамовског (*Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937: od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, Beograd 1968) и Милана Ванкуа (*Mala Antanta 1920-1938, Titovo Užice* 1969).

За стицање слике о општем привредном животу Краљевине Југославије и проблемима и изазовима њеног економског развоја од изузетне користи били су нам радови Мија Мирковића⁸, Стевана Куколече⁹, Николе Вуча¹⁰, Смиљане Ђуровић¹¹, Драгана Алексића¹², Ивана Бецића¹³ и Владимира Цветковића¹⁴, док смо најважније информације у погледу привредно-политичке ситуације у Немачкој у међуратном периоду

⁴ J. Wuescht, *Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945*, Stuttgart 1969.

⁵ E. Teichert, *Autarkie und Großraumwirtschaft in Deutschland 1930-1939. Außenwirtschaftspolitische Konzeptionen zwischen Wirtschaftskrise und Zweitem Weltkrieg*, München 1984.

⁶ W. Grenzbach, *Germany's Informal Empire in East-Central Europe: German Economic Policy toward Yugoslavia and Rumania 1933-1939*, Stuttgart 1988.

⁷ D. E. Kaiser, *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War: Germany, Britain, France and Eastern Europe 1930-1939*, Princeton 1980.

⁸ M. Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968; *Isti, Ekonomska struktura Jugoslavije 1918-1941*, Zagreb 1950.

⁹ S. M. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, Beograd 1941.

¹⁰ N. Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1958; *Isti, Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, Beograd 1968.

¹¹ S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1986; *Ista, Sa Teslom u novi vek. Nova sinteza istorije: izabrani članici iz ekonomske istorije Srbije u Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1997.

¹² Д. Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд 2010; *Isti, Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002.

¹³ I. M. Becić, *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918-1923*, Beograd 2003.

¹⁴ V. Lj. Cvetković, *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske 1918-1941*, Beograd 2006.

пронашли у радовима Волфрама Фишера¹⁵, као и у *Времену нетрпељивих* Андреја Митровића.¹⁶ Од економских историја и дела општег карактера посвећених међународним економским односима, од велике помоћи били су нам радови Николе Вуча (*Ekonomska istorija sveta*)¹⁷, Радоша Стаменковића и Владислава Миленковића (*Tendencije razvitka međunarodnih ekonomskih odnosa 1920-1952*)¹⁸ и Мајкла Касера (*The Economic History of Eastern Europe 1919-1975*).¹⁹ За разумевање трговинске политике Краљевине Југославије значајни су радови Саве Обрадовића²⁰, а исцрпан преглед југословенско-немачких трговинских односа у периоду између два светска рата дао је Бошко Ђорђевић (*Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja države Srba, Hrvata i Slovenaca do rata 1941. godine*, Zagreb 1960). У погледу општег учешћа страног капитала у југословенској привреди користили смо радове Владимира Розенберга²¹ и Сергија Димитријевића²², док су нам важне информације о немачком капиталу у Краљевини Југославији пружили радови Николе Живковића²³, Весне Алексић²⁴ и Ранке Гашић²⁵. Од велике користи при расветљавању нерешених финансијских питања између Југославије и Немачке била нам је књига Драгане Гњатовић *Stari državni dugovi: prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862-1941*. (Београд 1991), а за војни сегмент њихових економских односа, односно питања набавке ратног материјала и југословенског зајма за наоружање у Немачкој у предвечерје рата, радови Живка Аврамовског²⁶, Лепосаве Цвијетић²⁷, Ранке Гашић²⁸ и, нарочито, докторска дисертација у рукопису Далибора Денде.²⁹

¹⁵ W. Fischer, *Die wirtschaftspolitische Situation der Weimarer Republik*, Celle 1960; Isti, *Die Wirtschaftspolitik des Nationalsozialismus*, Lüneburg 1961.

¹⁶ А. Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919-1939*, Подгорица 2004.

¹⁷ N. Vučo, *Ekonomska istorija sveta: od industrijske revolucije do Drugog svetskog rata*, Београд 1970.

¹⁸ R. Stamenković, V. Milenković, *Tendencije razvitka međunarodnih ekonomskih odnosa 1920-1952*, Београд 1952.

¹⁹ M. C. Kaser, E. A. Radice (ed.), *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975*, I, Oxford 1985.

²⁰ С. Д. Обрадовић, *Највеће повлашћење у трговинским уговорима*, Београд 1933; Isti, *Zwischen Clearing und Devisen. Probleme der Handelspolitik Jugoslawiens*, Leipzig 1939.

²¹ В. Розенберг, *Иностранни капитал у југословенској привреди*, Београд 1937.

²² S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Београд 1958.

²³ N. Živković, *Pozicije nemačkog kapitala u Jugoslaviji uoči Drugog svetskog rata*, Acta historico-oeconomica Jugoslaviae, vol. 7 (1), Zagreb 1980, 107-125.

²⁴ V. S. Aleksić, *Banka i moć. Socijalno-fnansijska istorija Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A. D. 1928-1945*, Београд 2002.

²⁵ R. Gašić, *Prodor nemačkog kapitala u beogradska rudarska akcionarska društva tridesetih godina 20. veka*, Istorija 20. veka, 1 (2013), 9-22.

²⁶ Ž. Avramovski, *Ekonomski i politički ciljevi nemačkog izvoza naoružanja u balkanske zemlje uoči Drugog svetskog rata*, Vojnoistorijski glasnik, 2 (1972), 61-88.

Приликом истраживања економских односа Краљевине Југославије и Немачке у периоду од 1929. до 1941. године коришћена је необјављена архивска грађа Архива Југославије у Београду, немачког Савезног архива (Bundesarchiv) и Политичког архива Министарства спољних послова (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts) у Берлину, Архива Народне банке Србије и Војног архива у Београду, као и један фонд Историјског архива града Новог Сада.

Од фондова и збирки прегледаних у Архиву Југославије, најрелевантније изворе за тему нашег истраживања пронашли смо у фонду Министарства иностраних послова Краљевине Југославије, међу којима је нарочито значајна богата и разноврсна грађа Конзуларно-привредног одељења МИП-а (материјали о трговинским преговорима и споразумима између две земље, протоколи заседања Југословенско-немачког привредног одбора, извештаји конзуларних представништава о привредном стању у Немачкој итд.), као и у фонду Министарства трговине и индустрије КЈ, у коме преовлађује грађа сличног типа (извештаји југословенских генералних конзулата и трговинских агенција у Немачкој о њеним привредним приликама упућени поменутом министарству, разни предлози, реферати, образложења и сл. материјали у вези са закључивањем трговинских уговора и другим видовима привредне сарадње Југославије и Немачке), који су нам заједно омогућили да у потпуности реконструирамо трговинске односе и питања од значаја за робну размену између две земље. У фонду Министарства финансија Краљевине Југославије пронашли смо изузетно важну грађу везану за регулисање нерешених финансијских питања са Немачком (питање српских и аустроугарских предратних дугова), као и за преговоре о зајму за наоружање у Немачкој током 1939. године, док нам је грађа фонда Централне индустријских корпорација нарочито корисно послужила својим подацима о општим привредним приликама у Краљевини Југославији и проблемима њеног економског развоја. Важан допринос расветљавању југословенско-немачких економских односа у периоду од 1929. до 1941. пружају и поједини документи сачувани у фонду Посланства Краљевине Југославије у Берлину и збирци Александра Цинцар-Марковића, а

²⁷ L. Cvijetić, *Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju*, *Istorija XX veka*, Zbornik radova XIII (1975), 171-256.

²⁸ R. Gašić, *Beogradska politička i vojna elita u svetlu nemačkih i britanskih izvora pred Drugi svetski rat*, *Istorija 20. veka*, 1 (2006), 63-80.

²⁹ Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећу Рајх 1933-1941*, докторска дисертација у рукопису, Београд 2016.

незаобилазни за потпуније сагледавање поменуте теме били су и извори који се налазе у фонду Централног пресбириа Председништва Министарског савета Краљевине Југославије, збиркама Милана Стојадиновића, Војислава Јовановића Марамбоа и кнеза Павла Карађорђевића, те, у нешто мањој мери, фондовима Општег југословенског банкарског друштва А. Д. и Народне скупштине Краљевине Југославије.

У немачком Савезном архиву у Берлину користили смо грађу Министарства привреде (Reichswirtschaftsministerium) и Министарства финансија Рајха (Reichsfinanzministerium), док смо у Политичком архиву Министарства спољних послова проучавали документа која се односе на Краљевину Југославију, а која се налазе у оквиру другог и четвртог политичког одељења – Länderabteilung II (West-, Süd- und Südosteuropa), односно Politische Abteilung IV, при чему се својим обиљем и разноврсношћу нарочито истиче грађа првопоменутог јер се у њој, осим извора значајних за реконструкцију југословенско-немачких политичких односа, налазе и важна документа која се односе на привредну сарадњу, финансијска питања, трговину и трговинске уговоре између две земље итд., а од којих нека имају и ознаку тајности.

У Архиву Народне банке Србије користили смо грађу која се односи на учешће страног капитала у привреди Краљевине Југославије, девизно пословање и платне споразуме са иностранством, тј. у случају нашег истраживања – са Немачком, као и грађу Одељења за економска изучавања, која се у тренутку писања овог рада налазила у поступку архивистичког сређивања и обраде, док смо у Војном архиву у Београду консултовали грађу Пописника 17 (Војска Краљевине СХС/Југославије од 1921. до 1941. године), којом смо употпунили слику о војном сегменту економских односа Југославије и Трећег Рајха, пре свега о набавкама ратног материјала и питању југословенског зајма за наоружање у Немачкој из 1939. године.

Поред архивске грађе, од изузетног значаја за сагледавање економских односа Краљевине Југославије и Немачке у периоду који је предмет нашег истраживања биле су и објављене збирке докумената како домаће, тако и немачке провенијенције, у првом реду месечни *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије*, приређени у једанаест књига за период од 1930. до 1941. године (Београд 2005-2015), као и капитална збирка докумената о немачкој спољној политици у периоду од 1918. до 1945.

године – *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, подељених и објављених у пет великих серија (А-Е), при чему смо у овом раду користили два тома *Serie A: 1918-1925* (Göttingen 1982-1995), шест томова *Serie B: 1925-1933* (Göttingen 1966-1983), свих шест томова *Serie C: 1933-1937* (Göttingen 1971-1981), као и седам томова *Serie D: 1937-1941* (Baden-Baden – Frankfurt/Main – Bonn – Göttingen 1950-1970). Од важнијих збирки објављених извора коришћених у раду треба поменути и извештаје британског посланства у Београду за период од 1921. до 1941. године, које је у три тома приредио Живко Аврамовски – *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji* (I-II, Beograd – Zagreb 1986; III, Beograd 1996), као и први том двотомне збирке докумената под називом *Aprilski rat 1941*, у коме се налазе одабрани извори домаће и стране провенијенције који помажу у расветљавању југословенско-немачких односа у периоду од 1938. године до почетка Априлског рата, а који је 1969. објавио Војноисторијски институт у Београду. Осим поменутих зборника грађе, незаобилазан извор за проучавање економских односа Краљевине Југославије и Немачке биле су и годишње *Статистике спољне трговине Краљевине Југославије* од 1920. до 1939. године, које је објављивала Генерална дирекција, односно Одељење царина југословенског Министарства финансија, а на основу чијих се квалитативних и квантитативних података може створити потпунија слика о обиму и интензитету трговинске размене између две земље, односно пратити њен развој у наведеном периоду, док се подједнако значајни сумарни подаци о овом сегменту југословенско-немачке привредне сарадње могу пронаћи и у статистичком годишњаку *Jugoslavija 1918-1988*, који је 1989. године у Београду објавио Савезни завод за статистику.

Циљ нашег истраживања био је да критичком анализом података доступних на основу релевантне историографске литературе, необјављене архивске грађе и објављених извора домаћег и страног порекла допринесемо бољем разумевању различитих сегмената југословенско-немачких привредних веза и односа између 1929. и 1941. године, узимајући у обзир све релевантне политичке и економске факторе, како у овим два државама, тако и на међународној сцени у наведеном периоду. Методолошки, добијене резултате изложили смо држећи се хронолошко-тематског принципа, сматрајући га најприкладнијим начином на који би се могла приказати еволуција економских односа Краљевине Југославије и Немачке од почетка Велике економске кризе до Априлског рата, под којом, пре свега, подразумевамо сложени процес преоријентације југословенске

спољнотрговинске политике и продор немачког капитала у југословенску привреду. Сâм рад се састоји од Увода и четири поглавља. У уводном делу рада дат је кратак осврт на српско-немачке привредне везе у периоду од 1871, односно 1878. године до завршетка Првог светског рата. Прво поглавље бави се привредним карактеристикама новоформиране Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у првој деценији њеног постојања, питањем немачких репарација, као и југословенско-немачким економским односима у периоду од 1918. до 1929. године. Друго поглавље посвећено је Великој економској кризи, њеним последицама и рефлектовању на економске односе Краљевине Југославије и Немачке од 1929. до 1933. године, нарочито њихову трговинску размену. У трећем поглављу бавили смо се трговинским уговором између две земље потписаним 1. маја 1934. године, који је, упркос повољним изгледима које је пружао југословенском извозу, представљао, заправо, један од главних инструмената довођења југословенске привреде у зависност од Трећег Рајха и, самим тим, важан корак у немачким настојањима усмереним ка формирању „великог привредног простора“. Последње, четврто, поглавље подељено је на две мање целине, од којих се прва бави трговинским односима Краљевине Југославије и Немачке у периоду од 1934. до 1941. године, који уједно представља и њихово најинтензивније раздобље, док смо у другом, осим продора немачког капитала у југословенску привреду у предвечерје Другог светског рата, покушали да прикажемо још два важна питања из домена економских односа између две земље која су се актуелизовала у истом периоду – питање српских и аустроугарских предратних дугова, као и питање југословенског зајма за наоружање у Немачкој, а на чијем се примеру можда и најбоље могу сагледати реперкусије које је потпуна привредна зависност од Трећег Рајха у којој се Краљевина Југославија наша уочи Априлског рата имала на њен спољнополитички положај и судбину у предстојећем ратном сукобу. Ипак, с обзиром на комплексност теме и обиље и разноврсност извора који се не могу до краја исцрпсти у временском оквиру који намеће израда једне докторске дисертације, свесни смо да наш рад представља само скромни допринос проучавању југословенско-немачких економских односа у периоду којим се ова теза бави, те да свакако остаје простора за њихово даље истраживање.

УВОД

Немачко интересовање за Балкан и Подунавље у привредном, а самим тим и политичком смислу, дошло је до изражаја веома брзо након националног уједињења Немачке 1871. године, уобличивши се као једна од основних спољнополитичких доктрина немачког империјализма коју су заступали водећи политички и привредни кругови новоствореног Рајха, а која ће се у деценијама које су уследиле испољавати као једна континуирана тежња за овладавањем пространствима средње и југоисточне Европе на привредном плану.³⁰ Био је то концепт тзв. „великог“, односно „допунског привредног простора“³¹, заснован на идеји да би Рајх, уколико жели да осигура свој економски напредак, морао обезбедити веома широк географски простор који би немачкој привреди у потпуности стајао на располагању, и то пре свега као извор сировина и проширено тржиште. Настанак и развој овакве доктрине били су предодређени специфичним историјским околностима у датом тренутку – након уједињења, Немачка се почела убрзано развијати, доживљавајући огроман демографски и привредни раст, који је био нарочито снажан на пољу индустрије³², док је, с друге стране, оскудевала читавим низом важних

³⁰ О спољној политици Немачког Рајха након 1871. године в. у: К. Hildebrand, *Deutsche Aussenpolitik 1871-1918*, München 1994; Н. U. Wehler, *Bismarck und der Imperialismus*, Köln 1972; Н. Böhme, *Deutschlands Weg zur Grossmacht*, Köln 1966; F. Fišer, *Posezanje za svetskom moći: politika ratnih ciljeva carske Nemačke 1914-1918*, Beograd 2014; Isti, *Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914*, Düsseldorf 1969; Isti, *Weltmacht oder Niedergang. Deutschland im Ersten Weltkrieg*, Frankfurt am Main 1965; Isti, *Savez elita. O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871-1945. godine*, Beograd 1985.

³¹ Идеја „великог привредног простора“, о којој је у историографији доста писано, биће детаљније разматрана на више места у раду. Овде ћемо поменути само неке од најважнијих наслова на ту тему: W. Grenzebach, *Germany's Informal Empire in East-Central Europe*, Stuttgart 1988; E. Teichert, *Autarkie und Großraumwirtschaft in Deutschland 1930-1939. Außenwirtschaftspolitische Konzeptionen zwischen Wirtschaftskrise und Zweitem Weltkrieg*, München 1984; M. D. Ristović, *Nemački „novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991; J. Elvert, *Mitteleuropa! Deutsche Pläne zur europäischen Neuordnung (1918-1945)*, Stuttgart 1999; Н. J. Schröder, *Jугоисточна Европа као „незванична империја“ („Informal Empire“) националсоцијалистичке Немачке – пример Југославија 1933-1939*, Историјски гласник, 1-2 (1976), 48-81; A. Mitrović, *Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Südosteuropa-Politik 1914-1941*, Balcanica, VIII (1977), 559-572; Isti, *Die wirtschaftlich-politische Auffassung von Südosteuropa in der Weimarer Republik*, Balcanica, XII (1981), 149-180; Isti, *Teorija „Ergänzungswirtschaft“ u Vajmarskoj Republici (Jugoistočna Evropa u doktrini velikog privrednog prostora Nemačkog Rajha 1919-1932)*, Jugoslovenski istorijski časopis, 3-4 (1977), 33-83; Isti, *Ergänzungswirtschaft. O teoriji jedinstvenog privrednog područja Trećeg Rajha i jugoistočne Evrope (1933-1941)*, Jugoslovenski istorijski časopis, 3-4 (1974), 5-42; Исти, *Немачки привредни простор и југоисточна Европа 1933*, Историјски часопис, XXI (1974), 225-240; Исти, *Нацистичка идеја великог привредног простора и југоисточна Европа (1940)*, Зборник Филозофског факултета, XI-1 (1970), 709-733. и др.

³² О привредној експанзији Немачке опширније в. у: F. Fišer, *Posezanje za svetskom moći: politika ratnih ciljeva carske Nemačke 1914-1918*, 12-18; Н. J. Braun, *The German Economy in the Twentieth Century*, London – New York 1990, 19-24.

сировина, као и већим могућностима на подручју пољопривреде. Истовремено, Немачком Рајху била су потребна и пространија тржишта на која би лако и сигурно могао пласирати своју робу, а чињеница да су политичку премоћ у држави трајно имале десничарске и конзервативне снаге, иза којих су се крили интереси аристократије и крупног капитала, учинила је да решење за економске проблеме Рајха буде пронађено управо у овом амбициозном и дугорочном спољнополитичком програму.³³ Ипак, у периоду до почетка Првог светског рата, а у случају Србије нарочито до 1903. године, Немачка је подручје Балкана у политичком и привредном смислу углавном препуштала Аустроугарској, гледајући у њој свог најпозданијег савезника и својеврсну претходницу будућег германског „продора на Исток“ (*Drang nach Osten*).³⁴

Званични почеци модерних српско-немачких привредних односа смештени су у време када је Кнежевина Србија, након добијања државне независности на Берлинском конгресу 1878. године, приступила склапању трговинских уговора са читавим низом земаља, са којима је трговала и раније, под окриљем Османског царства. Први такав уговор са Немачком потписан је 1882, а ратификован 1883. године.³⁵ Истовремено, нашавши се пред бројним изазовима које јој је наметао даљи самостални државни и друштвено-економски развој (сређивање и санирање државних финансија, изградња железнице и друге обавезе преузете на Берлинском конгресу), Србија је, пре свега преко међународних зајмова, веома брзо постала примамљиво одредиште за продор страног капитала³⁶, што је допринело томе да се немачко интересовање за њену привреду развије и у сфери финансија.³⁷

Немачки капитал започео је продор на Балкан још 70-их година 19. века, интензивирајући своју активност већ у наредној деценији, да би његово присуство постало нарочито осетно током последњих десетак година које су непосредно претходиле избијању Првог светског рата. Разгранавњем послова на Балкану, велике немачке банке постале су

³³ А. Mitrović, *Teorija „Ergänzungswirtschaft“ u Vajmarskoj republici (Jugoistočna Evropa u doktrini velikog privrednog prostora Nemačkog Rajha 1919-1932)*, 33-36.

³⁴ Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770-1914). Друштвена и политичка историја Европе (1871-1914)*, III, Београд 2010, 240; 252-254. О ангажовању аустроугарског финансијског капитала на Балкану до почетка Првог светског рата в. у: V. S. Aleksić, *Banka i moć. Socijalno-finansijska istorija Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A. D. 1928-1945*, Београд 2002, 11-16.

³⁵ *Српске новине*, бр. 119, 1. VI 1883.

³⁶ D. Milić, *Pregled delatnosti stranog kapitala u Srbiji do Prvog svetskog rata*, *Istorijski pregled*, 2 (1964), 94-111.

³⁷ Д. Милић, *Немачки капитал у Србију до 1918. године*, *Историјски часопис*, 12-13 (1961-1962), 319-320.

тада главна полуга немачких привредних планова оличених у идеји о формирању „великог привредног простора“ (*Grosswirtschaftsraum*). Као најважније међу њима треба свакако поменути *Deutsche Bank*, у првом реду заинтересовану за послове у Румунији и Турској; затим *Discontogesellschaft*, чије је присуство постало нарочито снажно у привреди Румуније, а бивало је све снажније и у Бугарској; *Dresdner Bank*, која је својим подручјем такође сматрала Румунију и Турску; *Nationalbank für Deutschland*, заинтересовану за то да се учврсти у Грчкој, као и банку под називом *Berliner Handelsgesellschaft* („Берлинско трговачко друштво“)³⁸, или скраћено *BHG*, која је своје послове развијала на подручју Србије.³⁹

Зајмовни капитал из немачких банака, присутан на територији Србије од почетка 80-их година, прво самостално ангажовање остварио је 1886. године у зајму на обвезнице Управе фондова, у номиналном износу од 12 милиона динара, закљученом са банком *Berliner Handelsgesellschaft*, који је уједно био и једини српски предратни зајам у потпуности пласиран у Немачкој.⁴⁰ Поред тога, немачки капитал учествовао је у још десетак зајмова које је Краљевина Србија у периоду од 1882. до 1910. године закључивала на међународном финансијском тржишту, заступљен највећим делом такође преко поменуте банке, која је, захваљујући свом сталном учешћу у групи банака које су кредитирале српску државу, имала увид у њену целокупну финансијску и привредну политику, што јој је пружио могућност да на исту врши дугорочан утицај у складу са плановима и интересима немачког капитала. Током поменутих тридесетак година, Србија је, услед великог броја државних зајмова, доспела у ред најзадуженијих држава у Европи, а укупно немачко учешће у њима износило је око 200 милиона динара, што је Немачку, као повериоца српске државе, стављало на друго место, одмах после Француске.⁴¹

Заостајући на друштвено-економском плану за већином тадашњих европских земаља, Србија је низом државних мера и закона покушала да убрза свој унутрашњи

³⁸ О делатности ове банке у Србији опширније в. у: А. Митровић, *Berliner Handelsgesellschaft и Србија. Прилог проучавању улоге иностраних „великих банака“ на Балкану пред први светски рат*, Зборник Филозофског факултета, XV-1 (1985), 167-197.

³⁹ А. Митровић, *Стране банке у Србији 1878-1914: политика, прогрес, европски оквири*, Београд 2004, 71-76. В. и: Исти, *Мрежа аустроугарских и немачких банака на Балкану пред први светски рат*, Југословенски историјски часопис, 3-4 (1988), 51-75.

⁴⁰ Опширније о овом зајму в. у: D. Gnjatović, *Stari državni dugovi: prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862-1941*, Београд 1991, 51-52.

⁴¹ Д. Милић, *Немачки капитал у Србији до 1918. године*, 320-324.

привредни развој, нудећи повољне услове и разне повластице пре свега за инвестиције у области индустрије, што ју је у очима немачких предузетника, као и страног капитала уопште, чинило све примамљивијим простором.⁴² Прво значајније предузеће основано на њеној територији након Берлинског конгреса била је Фабрика чохе Евгенија Михаела и компаније, основана управо немачким капиталом 1878. године.⁴³ Током 80-их година 19. века интересовање немачког индустријског капитала за српску привреду јавило се и у другим гранама индустрије у повоју, мада његово ангажовање, у крајњој линији, није било подједнако успешно као у случају зајмовног капитала. Године 1886. индустријалац Густав Дитрих из Берлина добио је у Србији концесију за производњу катрана и његових деривата на 15 година, али се она, услед Дитриховог неиспуњења обавеза у погледу почетка радова, већ 1889. године угасила. Сличну судбину доживело је још неколико концесија поверених немачком капиталу, док је, с друге стране, било и неких веома значајних и уносних, попут оне која му је 1906. године, у условима царинског рата између Србије и Аустроугарске, који је умногоме олакшао продор страног капитала у српску привреду, била додељена за подизање фабрике шећера у Београду.⁴⁴ До тога је дошло тако што је стара повластица, првобитно дата Алфреду Хакеу из Магдебурга 1898. године, тада пребачена на Немачко индустријско друштво из Регенсбурга, обухвативши ослобођење од царина за увоз машина, хемикалија, семена шећерне репе и дрвене грађе, као и царине на сиров шећер у року од три године. Истовремено, немачки капитал интересовао се и за подизање фабрике хартије и фабрике конзерви у Србији, док је кланица Шумахера и Шеуса у Великој Плани, подигнута немачким капиталом, упркос томе што је већ 15 година успешно радила, искористила царински рат да од Србије затражи и добије нову повластицу са низом царинских и саобраћајних олакшица.⁴⁵

Што се тиче немачког интересовања за развој рударства у нововековној српској држави, треба свакако поменути да је још 1835. године, у време кнеза Милоша, саксонски барон Хердер, познати геолог, први указао на рудна богатства Србије и дао предлоге и подстрек да се приступи њиховом искоришћавању. Након што је отпочела експлоатација гвожђа и бабра у Мајданпеку, први стручњаци и радници, пореклом управо из суседне

⁴² М. Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941. Успорени напредак у индустријализацији*, Београд 2004, 147-157.

⁴³ *Историја српског народа*, VI/1, Београд 1994, 11. (Ч. Попов).

⁴⁴ Д. Милић, *Немачки капитал у Србији до 1918. године*, 325-331.

⁴⁵ Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906-1911*, Београд 1962, 392.

Монархије и Немачке, половином 19. века почели су у великом броју долазити у Србију и оснивати своје колоније. Такође, први Срби – стручњаци у овој области школовали су се у немачким рударским академијама, а систем рада и експлоатације у рудницима био је углавном спроведен по немачком узору. Упркос томе, немачки капитал није кренуо за стручном радном снагом, препуштајући у периоду до 1914. године ово, за улагање несигурно и недовољно испитано, поље другима. Прво значајније интересовање немачког капитала за рудна блага у Краљевини Србији изразила је почетком 20. века једна берлинска финансијска група, која је иступала под фирмом Рихард Израел, у вези са рудницима у Подрињу. Након што је 1900. године обустављен рад у њима, држава, која их је до тада сама експлоатисала, дала је за ове руднике опцију поменутој немачкој групи, међутим, преговори с њом нису уродили плодом јер Србији нису одговарали услови које је ова група понудила. Ново интересовање немачког капитала за учешће у српском рударству јавило се тек 1910. године, када су двојица немачких држављана иступила са захтевима за концесију: први је био гроф Вантенслебен, који је конкурисао за концесије за експлоатацију руда у тзв. „Лутеровим теренима“⁴⁶ у источној Србији, док се други, баварски комерцијални саветник Штајнбајс, спремао на преговоре са српском државом у циљу закључења уговора о експлоатацији угља. Међутим, ни ове иницијативе нису се завршиле успехом јер су касније и један и други, из непознатих разлога, одустали од својих намера.⁴⁷

У периоду до Првог светског рата, немачки капитал у Краљевини Србији био је ангажован у различитим областима привреде неједнаким интензитетом, у зависности од конкретних прилика и могућности. Зајмовни капитал био је најактивнији крајем 19. и почетком 20. века, индустријски у периоду између 1898. и 1910. године, а трговински нарочито после избијања царинског рата између Србије и Аустроугарске 1906. године. Све до тада, немачка трговинска политика је споро освајала балканска тржишта, сматрајући ово подручје сфером искључивих интереса своје савезнице. Међутим, у структуралном

⁴⁶ У питању су била рудна поља, каменоломи и кречане на простору од Брњице до Кладова, за чије је коришћење 1897. године концесију добио немачки инжењер Хуго Лутер из Брауншвајга, у склопу пројекта изградње електричне централе на Дунаву, који је требало да реализује његова фирма. И поред опсежних припрема, концесија је због недостатка материјалних средстава за реализацију пројекта остала неискоришћена, али је, упркос томе, поменута област још дуго након тога била позната под називом „Лутерови терени“. (Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970, 165-167).

⁴⁷ Д. Милић, *Немачки капитал у Србији до 1918. године*, 338-339.

смислу, Немачка је у односу на Аустроугарску била у значајној предности због тога што су предмет њеног извоза претежно чинили производи тешке и машинске индустрије, неопходни за изградњу комуникација и домаће индустрије у појединим земљама, као и хемијско-фармацеутски производи и оружје, што је њеној спољнотрговинској политици ка Балкану обезбеђивало дугорочну перспективу и сигуран пласман производа, док је, за разлику од ње, аустроугарска политика углавном имала краткорочан карактер, будући да су земље увознице временом и саме развијале домаћу индустрију производа које су до тада набављале у Аустроугарској.⁴⁸

Трговински односи Краљевине Србије и Немачке почивали су на трговинским уговорима склопљеним 1882, 1892. и 1904. године. Склапајући први међу њима, немачка трговинска политика имала је за циљ да обезбеди тржиште за индустријску производњу Рајха која се убрзано развијала, односно заштити интересе немачког индустријског капитала. Српско-немачки трговински уговор из 1882, ратификован 15. маја 1883. године, био је заснован на клаузули највећег повлашћења у узајамним односима. Истовремено са трговинским уговором, закључена је и конзуларна конвенција⁴⁹, којом је била разрађена и омогућена реализација појединих чланова уговора везаних за организацију саме трговине и постављање конзуларних агената у значајнијим центрима трговине. Ипак, поменути трговински уговор био је значајан само као полазна тачка српско-немачких трговинских односа, али не и као основа неке обимније размене између две земље, будући да је, према подацима из 1888. године, Немачка учествовала у укупном српском увозу са 4,20%, а у извозу са свега 2,93%.⁵⁰

Након закључења српско-немачког трговинског уговора из 1892. (ратификованог годину и по дана касније, у децембру 1893. године)⁵¹, дошло је до интензивирања узајамног робног промета, тако да се у наредном периоду немачки увоз у Краљевину Србију, у редовним приликама, кретао у просеку између 6,83% и 10,62% њеног укупног увоза. Његова структура се годинама није мењала, а у главне увозне артикле спадале су разноврсне машине, опрема за фабрике, металуршки производи, хемикалије, санитарски, а понекад и војни материјал, затим прерађена кожа, текстил и конфекција, производи

⁴⁸ Исто, 320; 332.

⁴⁹ Текст конвенције в. у: Ђ. Лопичић, *Конзуларни односи Србије (1804-1918)*, Београд 2007, 363-372.

⁵⁰ Д. Милић, *Немачки капитал у Србији до 1918. године*, 332-333.

⁵¹ *Српске новине*, бр. 125, 9. VI 1894.

стакларске индустрије итд. Истовремено, Србија је у Немачку извозила пољопривредне и сточарске производе и суве шљиве, а учешће Немачке у њеном укупном извозу кретало се између 8 и 15%. Иако је у овом периоду Србија имала активан трговински биланс са Немачком, коначни биланс плаћања између две земље био је пасиван за Србију јер је она, осим купљене робе, морала плаћати Немачкој и ануитете државних дугова, камате на зајмове и слично, тако да је немачка страна била та која је диктирала услове трговања, тежећи да свом капиталу у Краљевини Србији обезбеди што чвршће и повољније позиције.⁵²

Даље интензивирање српско-немачких привредних веза било је подстакнуто трговинским уговором из 1904. године⁵³, као и тежњама Аустроугарске да спречи економску еманципацију Србије на рачун сопствених интереса, које су 1906. године резултирале царинским ратом. Управо на питању овог уговора (трговински уговор из 1893. истекао је 1903. године и требало га је обновити) први пут је дошло до изражаја супарништво између Немачке и Аустроугарске, које ће се у наредним годинама све више испољавати.⁵⁴ Наиме, почетком 20. века престао је важити читав један блок трговинских уговора закључених 80-их година претходног столећа. У сусрет новом уговорном раздобљу, српска влада кренула је правцем заштите домаће индустрије кроз нову царинску тарифу донету 1904. године. Истовремено, Немачка је својом новом тарифом из 1902. године наметнула политику аграрне заштите, која је највише погодила Аустроугарску и њен пољопривредни извоз у Немачку, што се потом одразило на ограничења која су угарски пољопривредници, први на удару ових промена, наметнули пољопривредном увозу са Балкана.⁵⁵ У таквим околностима, сукоб двеју заштитних политика: српске

⁵² Д. Милић, *Немачки капитал у Србији до 1918. године*, 333-334.

⁵³ *Српске новине*, бр. 36, 16. II 1906.

⁵⁴ Д. Милић, *Немачки капитал у Србији до 1918. године*, 334-335.

⁵⁵ Немачка је била најзначајнији трговински партнер Аустроугарске, учествујући 1912. године са 39,3% у њеном увозу (што је, примера ради, било чак четири пута више од учешћа Сједињених Америчких Држава, које су у аустроугарском увозу са 9,5% биле на другој позицији) и апсорбујући 39% њеног укупног извоза (на другом месту по учешћу у извозу из Монархије била је Велика Британија са 9,1%). Немачка је суседну Монархију снабдевала не само готовим производима – фабрикатима него и великим количинама сировина пореклом из прекоморских земаља – вуном, памуком, сировим металима, крзном, док се, насупрот томе, аустроугарски извоз у Немачку састојао највећим делом од производа пољопривреде и шумарства, али и индустријских производа. Неки од увезених артикала били су, преко Берлина и Хамбурга, извожени даље на светско тржиште. Међутим, док је Немачка уделом од готово 40% држала водећу позицију у спољној трговини своје савезнице, значај Аустроугарске за немачку трговину није био ни изблиза толики – Хабзбуршка Монархија апсорбовала је свега 11,6% укупног немачког извоза, истовремено покривајући тек 7,8% немачких увозних потреба. У светској трговини положај Аустроугарске био је такође релативно слаб –

индустријске и аустроугарске аграрне постао је неизбежан.⁵⁶ Сматрајући свој утицај на привредну политику Србије до те мере неприкосновеним, Аустроугарска је заступала став да се Србија, без њеног знања и пристанка, а нарочито не без претходно склопљеног трговинског уговора са њом, не би смела ни на којој другој страни везивати и преузимати било какве обавезе у том погледу.⁵⁷ С друге стране, губећи предности за свој извоз из ранијих уговора са суседном Монархијом, српска привреда није више имала разлога да жртвује своје интересе, због чега је Краљевина Србија, не обазирјући се на став Аустроугарске, приступила тајним преговорима о уређењу трговинских односа са Немачком, који су 1904. године резултирали потписивањем поменутог уговора.⁵⁸

Нагли прекид трговинских односа са аустроугарским тржиштем имао је за српску привреду значај прекретнице, будући да је до тада чак 86% српског извоза ишло на територију суседне Монархије. Не губећи ни часа, српска влада је у циљу превазилажења овог проблема ужурбано радила на закључивању нових трговинских уговора, пре свега ради обезбеђивања тарифних и царинских олакшица, као и смештаја и претовара робе у страним лукама. Крајем 1906. и почетком 1907. године потписано је осам нових уговора, чиме је олакшан приступ на тржишта Италије, Француске, Енглеске, Белгије, Швајцарске, Русије и земаља северне Европе.⁵⁹ У циљу развоја спољне трговине, у истом периоду образовано је и тринаест трговинских агенција у Европи и Средоземљу, од којих се једна налазила у Берлину.⁶⁰

Извештаји српских конзула у Немачкој⁶¹ током прве године царинског рата указивали су на повољне изгледе за даљи развој трговинских односа са овом земљом, а нарочито на могућност повећања извоза живине, месних прерађевина, јаја и аграрних

у периоду од 1909. до 1913. године највећи део њене укупне спољне трговине (68-70%) апсорбовале су суседне државе. (A. Basch, *The Danube Basin and the German Economic Sphere*, London 1998, 6-9).

⁵⁶ *Историја српског народа*, VI/1, 156. (Д. Ђорђевић).

⁵⁷ Д. Милић, *Немачки капитал у Србији до 1918. године*, 334-335.

⁵⁸ *Историја српског народа*, VI/1, 156. (Д. Ђорђевић).

⁵⁹ *Исто*, 157-159.

⁶⁰ Д. Ђорђевић, *нав. дело*, 298.

⁶¹ Мрежа трговинских конзула, која је знатно допринела повезивању немачког и српског трговачког капитала, почела се формирати убрзо након успостављања трговинских односа између две земље уговором из 1883. године. Поред генералног конзула у Берлину, постављеног још 1885. године, по склапању другог трговинског уговора мрежа конзула почиње се брже ширити, па се тако већ 1896. године јавља конзул у Франкфурту на Мајни, 1897. у Хамбургу и Кенигсбергу, 1900. у Дрездену, Лудвигсхафену и Минхену, а 1902. године у Келну, Витенбергу, Улму и Лајпцигу. Упоредо са тим, успоставља се и конзулат у Београду, а своју делатност отпочињу и многе трговинске агенције. (Д. Милић, *Немачки капитал у Србији до 1918. године*, 335).

производа. С тим у вези, конзули су скретали пажњу на потребу побољшања квалитета амбалаже српске робе намењене извозу, посебно сувих шљива, које су на немачком тржишту морале издржати оштру конкуренцију других земаља, и саветовали оснивање једног немачко-српског извозног друштва.⁶²

С друге стране, користећи се царинским ратом, берлинска кућа Најфелд постала је већ 1906. године један од највећих извозника српског жита у Немачку. Истовремено, све је више расла и улога *Deutsche Bank*, преко које је Берлин водио своју политику продора на Исток, истискујући на тај начин економско присуство Аустроугарске са балканског простора. Новембра 1906. године у Берлину је образован Немачки трговински синдикат за Исток (*Deutsches Orient Handelssyndikat*), чији је задатак био да потпомогне оснивање и рад немачких трговачких предузећа на овом подручју, а који је у плану, пре свега, имао отварање агентура у Београду, Букурешту, Софији, Цариграду, Солуну, Смирни и Једрену. Нешто раније исте године, у немачкој престоници основано је и Немачко-српско трговинско друштво (*Deutsch-serbische Handelsgesellschaft*), у циљу јачања узајамног трговинског саобраћаја.⁶³

Иако је била политички савезник Аустроугарске, царинским ратом највише се окористила управо Немачка, чије се учешће у српском извозу, са дотадашњих 5,63%, током 1906. године повећало на 26,64%, а 1907. на чак 40,40%, што ју је учинило једним од његових главних одредишта.⁶⁴ У таквим околностима, 1907. године дошло је до проширења постојећег трговинског уговора између две земље.⁶⁵ Исте године у Београду је отворен и немачки трговински музеј.⁶⁶ Почев од тада, па све до почетка Првог светског рата, највећи део аграрног извоза који је раније био намењен аустроугарском тржишту био је преусмерен ка Немачкој, а делимично и Белгији, док је, истовремено, немачка индустрија потиснула аустроугарске испоруке у увозној трговини Србије (железнички материјал, вагони, шине, пољопривредне алатке, челични производи, текстил, папир, боје, уље и хемикалије). Сумирајући последице вишегодишњег неуговорног стања са Србијом крајем царинског рата, аустроугарски конзул у Београду писао је да у њој „на све стране

⁶² Д. Ђорђевић, *нав. дело*, 363.

⁶³ *Исто*, 305-306; 380; 392.

⁶⁴ *Историја српског народа*, VI/1, 159. (Д. Ђорђевић).

⁶⁵ R. Gašić, *Prodor nemačkog kapitala u beogradska rudarska akcionarska društva tridesetih godina 20. veka*, *Istorija 20. veka*, 1 (2013), 11.

⁶⁶ Д. Милић, *Немачки капитал у Србији до 1918. године*, 337.

кипи од немачких трговачких путника“⁶⁷, као и да је неопходност бечке пијаце за српску увозну трговину у потпуности нестала.⁶⁷ Тако је спољна трговина Краљевине Србије, као државе без непосредног излаза на море, упркос озбиљним настојањима да се пронађу и друга тржишта, и даље била зависна од Централних сила у већој мери него спољна трговина других балканских држава, а опадање аустроугарског удела у њој након царинског рата вођеног у периоду од 1906. до 1911. године надомештено порастом немачког учешћа.⁶⁸

Упоредо са јачањем трговинских веза између две земље, немачка спољна политика почела је тежити томе да у Краљевини Србији изгради водећи привредно-политички утицај, проценивши да у Београду треба основати једну немачку банку која би кредитима подржала пласман немачке робе. Овај задатак је 1906. године поверен банци *Berliner Handelsgesellschaft*, која је још од 1884. године имала истакнуто место у финансијама Србије кроз учешће у њеном међународном зајму. Иако је по методама свога рада била ненаклоњена оснивању филијала, берлинска банка је, после дужег оклевања, поменути предлог прихватила, притом значајно изменивши почетну идеју удруживањем са својим партнером – *PUCB (Pester Ungarischer Commerzialbank)*⁶⁹, у намери да скривањем иза мађарског капитала, у условима царинског рата између Аустроугарске и Србије, избегне непријатељски став државе у којој је пословала и повећа своје шансе за успех. Према замислима немачке дипломатије, сарадња банака двеју царевина требало је да подрије позиције француског капитала у српској привреди, док је по намери аустроугарске стране требало да поткопа независност земље домаћина. Међутим, покушај банака *Berliner Handelsgesellschaft* и *Pester Ungarischer Commerzialbank* да претварањем *Банке Андрејевић и Ко*, од раније повезане са мађарским капиталом, у мађарско-немачко акционарско друштво 1908. године конкуришу француским позицијама у Краљевини Србији није успео. Немачке амбиције осујетила је надмоћ француског капитала, крунисана оснивањем Француско-српске банке 1910. године. Сви велики послови у српској држави, попут значајнијих зајмова, државних монопола, великих јавних радова, експлоатације шума и рудника, великих индустријских инвестиција, изградње железница и слично, остали су

⁶⁷ Д. Ђорђевић, *нав. дело*, 639.

⁶⁸ А. Basch, *нав. дело*, 12.

⁶⁹ Опширније о овој банци в. у: А. Митровић, *Pester Ungarischer Commerzialbank на Балкану до 1918. године*, Зборник Матице српске за историју, 34 (1986), 43-80.

далеко изван домашаја *Банке Андрејевић и Ко*, која је своју делатност успела да развије искључиво у домену штедње, размене новца и кредитирања трговине, и то углавном мађарско-српске.⁷⁰

Заинтересованост Немачког Рајха за привредно искоришћавање Балкана, а самим тим и Србије, ипак, није престајала да расте. Током 1913. године у неким од најзначајнијих немачких листова (*Berliner Tageblatt*, *Deutsche Tageszeitung*, *Die Post* и *Handel und Industrie*) појавило се више чланака о немачко-српским привредним везама, а упоредо с њима расло је и интересовање немачких банака и фирми за склапање послова у Краљевини Србији: *Orientbank* из Берлина показивала је занимање за привредна богатства и снагу српске привреде, очигледно са намером да инвестира у њихову експлоатацију, *Bank für Handel und Industrie* покушавала је да преко Привредне банке из Београда оснује једну немачку банкарску институцију у српској престоници, док је банка *Berliner Handelsgesellschaft* намеравала да одобри Србији један државни зајам, поново са крајњим циљем да се са њених простора потисне привредно-политички утицај Француске. У исто време, немачке фирме *Erhardt* и *Krupp* настојале су да са Србијом закључе уговоре о испоруци артиљеријске муниције и топова, при чему се јављала и карактеристична комбинација да се додељивање државног зајма услови великим српским поручбинама у фирмама немачке тешке индустрије, а на чему је код Министарства спољних послова Рајха нарочито инсистирао један од најмоћнијих немачких индустријалаца – барон Густав Круп фон Болен унд Халбах (*Gustav Krupp von Bohlen und Halbach*), власник друге од поменутих фирми.⁷¹

У предвечерје Великог рата, за немачки рад на придобијању Краљевине Србије, осим привредних, све значајнију улогу играли су и политичко-војни разлози. Успеси српске војске у балканским ратовима учинили су да се у Берлину јави идеја да је Србију, као земљу у чија је снага неоспорно доказана, у будућем ратном сукобу боље имати уз себе, а не против себе, односно да је неопходно придобити је за савезника.⁷² Том мишљењу је нарочито био склон немачки цар Вилхелм II, који је, ценећи победе Србије и високе квалитете њене војске, сматрао да се планирани *Drang nach Osten* може извести у сарадњи

⁷⁰ А. Митровић, *Стране банке у Србији 1878-1914: политика, прогрес, европски оквири*, 122-132.

⁷¹ Исти, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд 2011, 228-230.

⁷² Исто, 230-231.

са Србијом, а не ратом против ње.⁷³ Међутим, упоредо са заступањем овог става, Немци су крајем 1913. и почетком 1914. године настојали да увере аустроугарско вођство, које је као једино могуће средство за постизање жељеног циља видело управо рат са Србијом, да ће, у крајњем случају, ипак стати уз њега. У суштини, поменуте две варијанте немачке политике нису се битно разликовале јер су и једна и друга подразумевале потпадање Србије под власт суседне Монархије по сваку цену. Мирно решење се, по Немцима, могло постићи кроз улагање извесне суме новца и везивање Србије привредним средствима, најбоље царинском унијом, након чега ју је требало приволети да потпише војну конвенцију, а онда, припремајући будућност, примити њену омладину у војне и друге школе, академије и заводе. У тој варијанти је, дакле, био претпостављен опстанак српске државе, али уз извесна већа или мања ограничења суверенитета.⁷⁴ Све до касног пролећа 1914. године, између Берлина и Беча и даље је било отворено питање треба ли у велику ратну кампању, која неизбежно мора почети на Балкану, ићи са Србијом или против ње. Тек почетком јуна Немачка је усвојила аустроугарску концепцију да први удар мора бити задат Србији, након чега се за „потезање мача“ морао наћи само повод, који је ускоро и пронађен – у Сарајеву, на Видовдан 1914. године.⁷⁵

По избијању Првог светског рата, на српском фронту су у току 1914. године оперисале само аустроугарске снаге, али је њихов неуспех – величанствене победе српске војске на Церу и Колубари – натерао немачку Врховну команду да наредне 1915. преузме у своје руке решавање проблема Србије.⁷⁶ Након слома српске одбране пред удруженим налетом Централних сила, у јесен 1915. године Немачка, Аустроугарска и Бугарска запоселе су Србију својим војним снагама. Почетком новембра 1915. Немци су одлучили да, упркос одлучујућем учешћу својих трупа у јесењој офанзиви, не траже за себе окупациону зону у Србији, чиме су задатак да на њеној територији организују окупациону управу препустили својим савезницима.⁷⁷ То, међутим, не значи да је Немачка била спремна да се одрекне својих интереса на Балкану, који су се, као и до тада, у највећој мери кретали у смеру привредне експлоатације овог подручја – напротив. Већ 22.

⁷³ Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770-1914). Друштвена и политичка историја Европе (1871-1914)*, III, 299.

⁷⁴ А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, 232-233.

⁷⁵ Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770-1914). Друштвена и политичка историја Европе (1871-1914)*, III, 300.

⁷⁶ Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећи Рајх 1933-1941*, докторска дисертација у рукопису, Београд 2016, 29-30; 80-86.

⁷⁷ *Историја српског народа*, VI/2, Београд 1994, 146. (А. Митровић).

ноцембра 1915. године, када је начелник Генералштаба аустроугарске војске Конрад фон Хецендорф поставио захтев да се управа над главном српском железничком пругом, у складу са аранжманима прављеним пре почетка операција, преда у аустроугарске руке, немачки канцелар Бетман Холвег саветовао је генералу Фалкенхајну да се поменути захтев одбије због тога што је са собом носио опасност да у потпуности уклони немачко присуство из Србије. Немци су, осим тога, ускоро поставили захтев да преузму руднике Бор и Мајданпек, као и да добију право на слободан транзит и једнак третман за индустријску робу и немачке грађане у Србији, какав је био резервисан за аустроугарску робу и грађане. Истичући своју велику заинтересованост за српско тржиште, са којим је пре рата остваривана размена од чак 21 милиона марака, овај захтев енергично су подржали немачки индустријалци и банкари.⁷⁸

Као најјачи чинилац савеза, Немачки Рајх успео је да на окупираној територији која је подељена између Аустроугарске и Бугарске добије тражену експлоатацију рудника и железница, а немачка управа над овим објектима званично је уведена у првим данима 1916. године.⁷⁹ Поред тога, Немачка је за себе обезбедила и право на коришћење пољопривредних богатстава у ширем појасу источно од Велике Мораве и сливовима Јужне Мораве и Вардара за време док њене трупе стоје на фронту испред Солуна.⁸⁰ Аустроугарској су, ипак, морали бити учињени извесни уступци, те су Немци пристали да јој од рудника источно од Велике Мораве припадне Мајданпек, као и извесно учешће у коришћењу руде бакра из Бора.⁸¹ У састав немачке етапне зоне улазили су цела Македонија и део Косова у бугарским рукама, Борски рудни басен, као и линија железнице на левој обали Велике Мораве, а управа у овом сектору била је у рукама Једанаесте етапне инспекције са седиштем у Нишу, док су железнице и железничка постројења у долини Велике и Јужне Мораве, а од јесени 1916. године и на деоници Ниш – Софија и пруга у долини Тимока, биле у рукама Седме војно-железничке дирекције, смештене такође у

⁷⁸ Р. Орачић, *Politika genocida Austrougarske protiv Srba u Prvom svetskom ratu*, *Vojnoistorijski glasnik*, 1-2 (1994), 67.

⁷⁹ Опширније о томе в. у: А. Митровић, *Стварање немачке окупационе зоне и аустро-угарске окупационе управе у Србији (јесен 1915 – пролеће 1916)*, *Историјски гласник*, 1-2 (1977), 7-37; Исти, *Централне силе и стратегијске саобраћајнице на Балкану 1915. године*, *Историјски институт*, Зборник радова 4 (ур. Д. Милић), Београд 1986, 183-208; Исти, *Споразум Централних сила о подели балканских и блискоисточних сировина (Уговор од 8. јануара 1916)*, *Balkanica*, XIII-XIV (1982-1983), 233-253.

⁸⁰ *Историја српског народа*, VI/2, 146. (А. Митровић).

⁸¹ Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, 452-455.

Нишу. Команда свих немачких снага била је смештена у Скопљу, команда оперативних трупа Рајха на Солунском фронту у Прилепу, док су се у Лесковцу, Предејанима, Врању, Буковцу, Куманову, Катланову и Велесу налазиле ниже подручне команде.⁸² У овој зони немачке јединице и службена лица уживали су посебан статус: осим што су имали прихватилишта и депое и што су могли местимично на мањим газдинствима производити животне намирнице за допуну своје исхране, имали су и могућност да набављају веће количине прехранбених производа за потребе снабдевања јужног фронта или слања у Немачку.⁸³

Рат и окупација имали су за последицу појачану привредну експлоатацију српске државне територије у корист ратних напора Централних сила.⁸⁴ Окупаторски привредни систем надограђен стручним институцијама успостављен је 1916. године, а главни циљ ратне привреде био је да се на окупираној територији реализује самоиздржавање становништва и окупационих трупа, као и да се организује снабдевање на фронту и помоћ у позадини. Ови планови су се у аустроугарској окупационој зони почели спроводити у живот кроз учешће нарочитог Научног комитета за ратну привреду, који је имао задатак да прати функционисање заснованог система, проучава постигнуте резултате и, на основу тога, одређује мере за његово даље унапређење, односно проналази ефикасна решења за прилагођавање привредног организма повећаним захтевима ратних потреба. Почетком 1917. године, на основу анализе и упоређивања остварених резултата у области пољопривреде, трговине, занатства, индустрије, рударства и др. на окупираним територијама у претходној години, утврђено је да су најбољи резултати постигнути управо на територији Војног генералног гувернмана Србије.⁸⁵

Искоришћавање српских рудника од стране Аустроугарске било је у рукама Војне рударске управе, формиране већ почетком 1916. године.⁸⁶ Поред Мајданпека, који се налазио у бугарској окупационој зони, аустроугарске власти експлоатисале су све руднике у својој зони, извлачећи антимон из Крупња и Зајаче, олово из Космајских рудника и

⁸² *Историја српског народа*, VI/2, 148. (А. Митровић).

⁸³ А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916-1918*, Београд 2016, 46.

⁸⁴ Д. Ж. Денда, *нав. дело*, 87-88; Д. Милић, *Привредни систем у окупираној Србији*, Историјски институт, Зборник радова 5 (ур. С. Терзић), Београд 1987, 299-308.

⁸⁵ Д. Милић, *Стање у привреди Србије под аустро-угарском окупацијом 1917. године*, Историјски институт, Зборник радова 6 (ур. С. Терзић), Београд 1988, 37; *Историја српског народа*, VI/2, 163-165. (А. Митровић).

⁸⁶ Опширније о томе в. у: Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, 445-452; 461-482.

Рипња, олово и бакар из Рудника, као и различите врсте угља из Ушћа, Влашке итд., а упоредо с тим вршена су и обимна геолошка истраживања у уверењу да ће коришћење поменутих рудних богатстава бити у рукама Монархије и након завршетка рата. Осим тога, великим и немилосрдним реквизицијама, нарочито током 1917. године, одузимана је огромна количина свих врста жита, воћа и поврћа, као и стоке, што је, у крајњој линији, и допринело оцени надлежне царско-краљевске службе да је управо Србија „од свих окупираних области највише допринела“, односно да је поднела највећи терет подмирења потреба аустроугарске ратне привреде.⁸⁷

Првих недеља 1916. године почела је и немачка експлоатација читавог низа рудника на тлу источне Србије и у долини Јужне Мораве, која је обухватила рудник бакра Бор и руднике угља Алексинац, Добру, Ртањ, Сењске руднике, Добру воду, Велику равну реку, Романицу итд. Повећању немачког интересовања за угаљ из Србије нарочито је допринела оштра зима 1916-1917. године, током које се у Аустроугарској, али и Немачкој, осетила знатна оскудица угља, због чега је Рајх дипломатским и војним каналима, као и везама које је имао крупни капитал, почео вршити притисак на Бугарску да му препусти угљенокопе Србије не би ли се нова налазишта угља искористила за војне потребе још током рата.⁸⁸ За експлоатацију српских рудних богатстава нарочито занимање показивао је моћан финансијски концерн *Disconto Gesellschaft*, који је око себе окупљао велики број немачких банака и фирми.⁸⁹ Ово занимање проистицало је из бројних процена о привредној вредности тла српске државе које су у Немачкој у међувремену извршене, а од којих се свака завршавала закључком да би природна богатства Србије, како за време рата, тако и после њега, свакако требало обезбедити за Рајх и укључити у круг експлоатације немачке привреде, у складу са концепцијом „допунског привредног простора“.⁹⁰ То се нарочито односило на рудник бакра Бор, чије су искоришћавање Немци вршили на основу уговора са бугарском владом од 5. маја 1916. године, са намером да по завршетку ратног сукоба добију трајну концесију за његову експлоатацију, а која ће са поразом Централних

⁸⁷ *Историја српског народа*, VI/2, 165. (А. Митровић).

⁸⁸ А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, 568-569.

⁸⁹ Опширније о томе в. у: А. Митровић, *Banka Discontogesellschaft i Balkan 1914-1918. godine*, Prilozi, 22 (1986), 91-130.

⁹⁰ А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, 612-613. В. и: Исти, *Балкански ратни циљ немачког војног вођства и привредна богатства Србије 1917-1918. године*, Глас САНУ, Одељење историјских наука, 8 (1993), 171-208.

сила у Првом светском рату дефинитивно пасти у воду.⁹¹ Поред Борског рудника, немачка војна управа држала је у својим рукама и експлоатисала до краја рата и тринаест српских рудника угља (пет рудника каменог угља и осам мрког угља и лигнита), као и четири рудишта злата, који су се, попут поменутог рудника бакра, такође налазили на бугарској окупационој територији.⁹²

Штета коју је српска држава претрпела за време Великог рата (1914-1918) била је огромна. Од четири и по милиона становника, Краљевина Србија је у борбама на фронту, приликом повлачења војске и великог дела становништва преко Албаније, као и услед истребљивања становништва у окупираној земљи и епидемија заразних болести изгубила преко 1.200.000 лица, односно чак 28% свог целокупног становништва. У периоду окупације, од 1916. до 1918. године, пољопривредна производња смањена је за 30-40%, а исхрана становништва сведена на половину уобичајених количина, док је, истовремено, сточни фонд конфискацијом и одвођењем великог броја стоке у непријатељске земље умањен за 70%. Штета нанета експлоатацијом рудног богатства током трогодишње окупације износила је негде око 70 милиона франака. Пољопривредни инвентар (алати, машине, возила) оштећен је за 44% своје вредности, а занатски за половину. Приватна индустрија изгубила је 30% у грађевинама и 57% у постројењима, док је државна претрпела штету од близу 60 милиона франака. У сличним размерама биле су оштећене и приватне и државне трговине, банке и друге новчане установе, власници имања итд. За време рата највише су страдала саобраћајна средства: железнице су оштећене за половину своје вредности, државни и регионални путеви за 73%, поштанска и телеграфско-телефонска служба била је скоро потпуно демонтирана по одласку непријатеља, док је паробродско друштво у Србији изгубило 92% свог капитала, чиме је процењена штета само у области саобраћаја износила око 450 милиона франака.⁹³

Према процени поднетој 1919. године Репарационој комисији, укупна ратна штета коју је Краљевина Србија претрпела током четири године ратног сукоба износила је око 6 милијарди златних франака, односно 17 милијарди франака по послератном курсу, што је

⁹¹ Опширније о томе в. у: Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, 483-488; Ж. Avramovski, *Treći Rajh i Borski rudnik*, Бог 1975, 9-11; А. Митровић, *Немачко-бугарски уговор о Борском руднику од 5. маја 1916*, Историјски гласник, 1-2 (1979), 27-55.

⁹² Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, 488-494.

⁹³ N. Vučo, *Ekonomska istorija sveta: od industrijske revolucije do Drugog svetskog rata*, Beograd 1970, 222-223.

чинило скоро половину вредности националног богатства којим је српска држава располагала уочи Првог светског рата.⁹⁴

Од територија које су по завршетку Великог рата ушле у састав новоформиране Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, значајну штету изазвану ратним операцијама и окупацијом претрпела је и Црна Гора, која је, поред страдалих у борбама, крај рата дочекала са великим бројем инвалида. У исто време, с обзиром на низак степен њеног привредног развоја, највише материјалне штете црногорској држави нането је насилном експлоатацијом шума и одношењем стоке.⁹⁵ Црногорски губици у људству (погинули у борби, нестали у интернацији и умрли од заразних болести) износили су преко 50.000 лица, односно 1/8 целокупног становништва, док је укупна материјална штета причињена Црној Гори била процењена на 723 милиона франака.⁹⁶

Насупрот Србији и Црној Гори, затечено стање у деловима који су се до тада налазили у саставу бивше Хабзбуршке монархије било је далеко мање алармантно. С обзиром на то да су поједине територије остале незахваћене ратним дејствима, губици у пољопривреди огледали су се у највећој мери у смањењу приноса услед недостатка, односно губитка радне снаге, док је индустрија, која је у потпуности била инкорпорирана у потребе ратне привреде, из истог разлога попут пољопривреде, као и због недостатка сировина, радила са смањеним капацитетима. Захваљујући близини ратних дејстава, највише је страдала она покрајина аустроугарске државе која је уједно била и најнеразвијенија – Босна и Херцеговина. С обзиром на њен аграрни карактер, ратним стањем била је, услед смањења обрађеног земљишта, ратних реквизиција и одласка радне снаге у војску, највише погођена пољопривредна производња, а, према извештајима које је Земалска влада доставила за потребе мировне конференције у Паризу, највеће пустошење претрпела су домаћинства на источним и јужним границама покрајине.⁹⁷ Укупна ратна штета на подручју Босне и Херцеговине процењена је на 675 милиона франака, док је на осталим територијама некадашње Хабзбуршке монархије које су ушле у састав Краљевине

⁹⁴ Isto, 223. В. и: Д. Милић, *Привредни положај Србије по завршетку ратних операција*, Историјски институт, Зборник радова 8 (ур. С. Терзић), Београд 1990, 51-63; М. Milenković, *Obnavljanje privrednog života u Srbiji posle Prvog svetskog rata*, Tokovi istorije, 1-4 (1998), 171-178.

⁹⁵ С. Р. Јерковић, *Народна банка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије 1918-1931. године*, докторска дисертација у рукопису, Београд 2018, 46.

⁹⁶ N. Vučo, *Ekonomska istorija sveta: od industrijske revolucije do Drugog svetskog rata*, 223.

⁹⁷ С. Р. Јерковић, *нав. дело*, 48.

Срба, Хрвата и Словенаца процењена ратна штета износила – у Хрватској и Славонији око 2,5 милијарде франака, у Словенији 1,5 милијарду, у Бачкој и Банату 110 милиона и у Далмацији 693 милиона франака.⁹⁸

Мировним уговором потписаним 28. јуна 1919. године у Версају, Немачка је проглашена јединим кривцем за рат и, самим тим, једином обавезном да надокнађује ратну штету. Упркос претрпљеном поразу, непомирљиви став савезника у вези са поменутиим питањем довео је уочи његовог потписивања до оштре политичке диференцијације у Немачкој на оне који су сматрали да се мировни уговор у датом облику не може прихватити – већ да се из њега, као понижавајући за немачки народ, морају избацити чланови 227, 230 и 231 о ратним злочинима и ратној кривици – и оне који су били свесни да се исти свеједно не сме одбити.⁹⁹ Суочена са савезничким претњама наставком ратних операција, Немачка је морала попустити, али је практично већ сутрадан по потписивању Версајског мировног уговора у њеној јавности започета борба за ревизију ове „неправде“, која ће, вођена на различите начине, постати једна од важних карактеристика немачке политике у годинама које су уследиле.¹⁰⁰ Како се, међутим, победничке силе нису могле лако договорити о укупном износу репарационих потраживања, у Версају је одлучено једино да Немачка до 1. маја 1921. године исплати савезницима 20 милијарди златних марака, а да њихову укупну висину и начин исплате утврди међусавезничка Репарациона комисија. Почетком маја 1921. године, савезници су се на конференцији у Лондону коначно договорили о суми од 132 милијарде златних марака.¹⁰¹ Овако велики износ репарација наметнутих Немачкој почивао је у великој мери управо на оптужби за ратну кривицу, дефинисаној чланом 231 Версајског мировног уговора.¹⁰² Процентуално учешће које је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, заједно са Румунијом и Грчком, имала у укупној суми репарационих потраживања од Немачке, утврђено јула 1920. године на конференцији у белгијској бањи Спа, износило је 6,5%.¹⁰³

⁹⁸ N. Vučo, *Ekonomska istorija sveta: od industrijske revolucije do Drugog svetskog rata*, 223.

⁹⁹ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд 1995, 119; 123-124.

¹⁰⁰ М. Бјелајац, *1914-2014: Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд 2014, 134-138.

¹⁰¹ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 166-169.

¹⁰² А. Момбауер, *Узроци Првог светског рата: спорења и сагласности*, Београд 2013, 43.

¹⁰³ Б. Павлица, *О немачким репарацијама и надокнади штете Југославији после Првог и Другог светског рата*, Зборник Матице српске за историју, 58 (1998), 207-208.

Упркос томе што је чињеница да су се у новоуспостављеном систему односа Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Вајмарска република налазиле у битно различитим позицијама – прва као један од главних стубова версајског система и гарант мировних уговора, а друга као поражена страна у рату – била једно од важних обележја њихових узајмних веза у годинама након Првог светског рата, комплементарност двеју привреда (изразито аграрна структура Краљевине СХС и висок степен индустријализације у Немачкој) допринела је томе да се њихови односи и сарадња, и то врло успешно, почну градити, односно обнављати, најпре на економском плану.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Д. Ж. Денда, *нав. дело*, 95.

1. ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ КРАЉЕВИНЕ СХС И ЊЕНИ ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ СА НЕМАЧКОМ ОД 1918. ДО 1929. ГОДИНЕ

1.1. Основне карактеристике привредног развоја Краљевине СХС

Привредни живот Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца био је обележен бројним специфичностима које су произиласиле из различитог политичког и економског развоја територија које су крајем 1918. године ушле у састав новоформиране државе.¹⁰⁵ Чином уједињења, у оквир Краљевине СХС интегрисане су историјске области које су се пре Првог светског рата налазиле у саставу четири државе и развијале под утицајем политичко-привредних прилика из седам различитих центара.¹⁰⁶ Разлике у степену економског развоја биле су најизраженије између крајева који су се претходно налазили у саставу Аустроугарске и Османског царства, и нису се могле брзо, нити једноставно превазићи. Иако интегрисани у јединствени политички и правни систем, поједини делови нове државе сачували су, осим економских, и бројне социјалне и културне особености, што је питање унутрашњег развоја Краљевине СХС чинило још комплекснијим, а њену привредну структуру неуједначеном и шароликом.¹⁰⁷

Новостворена држава обухватала је пространство од 248.666 km² и, према подацима из 1921. године, бројала 12.055.715 становника¹⁰⁸, од чега око два милиона

¹⁰⁵ Од важнијих наслова о Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца/Југославији и њеном политичком, економском и друштвеном развоју у периоду између два светска рата видети: М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, I-II, Београд 1989; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, I, Београд 1988; Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, III, Нови Сад 2001; Исти, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941*, I-III, Београд 1996-97; В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941*, Zagreb 1975; М. Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968; Исти, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918-1941*, Zagreb 1950; S. M. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, Београд 1941; S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, Београд 1986; Иста, *Са Теслом у нови век. Нова синтеза историје: изабрани чланци из економске историје Србије и Југославије 1918-1941*, Београд 1997; N. Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918-1941*, Београд 1958; Исти, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, Београд 1968; Д. Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд 2010; В. Đorđević, *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja države Srba, Hrvata i Slovenaca do rata 1941. godine*, Zagreb 1960; I. M. Bescić, *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918-1923*, Београд 2003; G. Nikolić, *Kurs dinara i devizna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-41*, Београд 2003. и др.

¹⁰⁶ Н. Чобелић, *Привреда Југославије: раст, структура и функционисање*, I, Београд 1978, 19.

¹⁰⁷ Д. Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, 15-16.

¹⁰⁸ Према првом општем попису становништва од 31. јануара 1921. године, када на извесним местима још увек није било извршено дефинитивно разграничење са суседима, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца

припадника националних мањина. У географском погледу, територија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца заузимала је централни део Балканског полуострва, део Панонске низије, допирала до Алпа и избијала на источну обалу Јадранског мора у дужини од неколико стотина километара, преко које је била повезана са целим светом, док је у стратешком смислу представљала мост између Европе и Азије, тј. средњоевропског, малоазијског и блискоисточног простора, што је за Краљевину, на известан начин, представљало мач са две оштрице. С једне стране, њен изузетно повољан географски положај, као и разноврсна аграрно-сировинска база, обећавали су велике могућности са становишта развоја привреде, саобраћаја и туризма, али су, са друге, ову младу државу учинили предметом укрштања и сукобљавања економских и стратешких интереса великих сила, што је у значајној мери утицало на њену даљу судбину.¹⁰⁹

У погледу привредне структуре, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца задржала је током читавог свог постојања изразито аграрни карактер. Према првом попису становништва из 1921. године, од пољопривреде, шумарства и риболова живело је 75,93% породица, односно 79,83% становништва, будући да су у овим гранама привреде на сеоским газдинствима као радна снага учествовале и жене и одрасла деца, док је у индустрији и занатству било ангажовано свега 9,8% радно активног становништва.¹¹⁰ Управо у датој чињеници огледала се кључна компатибилност југословенског простора са земљама Средње и Западне Европе – био је природна спона између два велика и у развојном смислу различита простора, будући да су се на северу и западу Старог континента још од 19. века налазиле индустријске земље, а на истоку и југу изразито аграрне, међу којима и сама Краљевина СХС. Захваљујући томе, индустријски развијени Запад представљао је добро тржиште за југословенске аграрне производе, док је, с друге стране, југословенски простор нудио велике могућности за пласман западних

имала је 11.984.911 становника (5.879.691 мушкараца и 6.105.222 жена), а допуњавање за непописана подручја вршено је према пописним резултатима из 1910. године, што је нарочито био случај са Далмацијом. Просечан број становника по једном km² износио је 48,4. Краљевина СХС имала је 30 градова са популацијом од 10-20.000 људи, 12 градова са по 20-50.000, три града са по 50-100.000 и свега два града са преко 100.000 становника. Процент неписмених (преко 5 година старости) био је 51,5%, односно 42,2% укупног мушког становништва и 60,3% укупног женског становништва. (*Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год.*, Сарајево 1932, 2-3; *Статистички годишњак*, књига I, 1929, Београд 1932, 57, 60, 70-71; N. Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918-1941*, 11-12).

¹⁰⁹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, I, 31-33.

¹¹⁰ Д. Алексић, *Основне карактеристике привредног развоја Краљевине Југославије са освртом на Србију*, Браничево у историји Србије (ур. Д. Алексић), Пожаревац – Београд 2008, 120-121. В. и: *Статистички годишњак*, књига I, 1929, стр. 64-65, 86-89.

индустријских производа.¹¹¹ Осим плодним земљиштем, уз климатске услове погодне за гајење бројних пољопривредних култура, територија Краљевине била је веома богата и стратешки значајним сировинама (бокситом, оловом, хромом, антимоном, бавром, цинком, молибденом и др.), шумама и хидроенергетским потенцијалом.¹¹²

Табела 1.1: Старешине домаћинстава по главном занимању 1921. године¹¹³

Група занимања	Број	Процент
1. Пољопривреда, сточарство, шумарство и рибарство	1.741.092	75,9%
2. Индустрија и занати	225.104	9,8%
3. Трговина и кредит	72.562	3,2%
4. Саобраћај	44.526	2,0%
5. Јавна служба и слободна занимања	79.928	3,5%
6. Војска	10.718	0,5%
7. Радници без ознаке занимања	32.359	1,4%
8. Рентијери и пензионери	53.669	2,3%
9. Остало	32.897	1,4%
Укупно	2.292.855	

Основне потешкоће са којима се привреда Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у првих неколико година суочавала произилазиле су из општег стања привредног живота у Европи након Првог светског рата. Економске последице ратног сукоба биле су, услед огромних људских и материјалних губитака, несагледиве. Удео Европе у светској економији опао је за четвртину, а примат су преузеле Сједињене Америчке Државе. Поред

¹¹¹ С. Ђуровић, *Проблем економске компатибилности југословенског простора са осталом Европом као елементат увлачења Југославије у ковитлац Другог светског рата*, Други свјетски рат – 50 година касније (ур. В. Стругар), Подгорица 1997, 128.

¹¹² В. Петрановић, *nav. delo*, 59-60; Д. Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, 19-22.

¹¹³ М. Мирковић, *Економска структура Југославије 1918-1941*, 8.

ратних разарања и демографских промена, трговинску размену отежавала је и нова политичка карта Европе – нове границе, које су довеле до кидања традиционалних економских веза и појаве тзв. „економског национализма“, тј. до затварања националних тржишта и опадања робног промета.¹¹⁴

Поред наведених околности, успостављање стабилног економског поретка у Краљевини СХС отежавали су и многи други проблеми унутрашње природе. Иако су у кратком временском периоду формиране институције државне управе, а убрзо потом донет и Устав, нова држава у првој деценији свог постојања није имала у потпуности унифицирано законодавство, нити јединствени порески систем. Нису постојале никакве државне смернице у економској политици – све до почетка светске економске кризе, влада Краљевине СХС није донела ниједан привредни програм који би регулисао економски живот у земљи и усмерио привреду у жељеном правцу. Упркос томе што су се услови за функционисање привреде, како унутрашњи, тако и спољни, битно разликовали од предратних, југословенске власти нису имале јасно дефинисане стратешке циљеве у датој области, услед чега се привредни развој Краљевине у овом периоду одвијао спонтано, неплански, под дејством економских законитости, а управљање привредом било је у рукама привредних кругова, односно привредне елите.¹¹⁵

Мере за обнову привреде у земљи и нормализацију друштвеног живота морале су, ипак, бити предузете одмах, и углавном су биле спроведене у дело до 1923. године. Држава је своје напоре на санирању ратом разорене привреде манифестовала на три начина: административним мерама фаворизован је увоз, а ограничаван извоз; реституцијом, а касније и репарацијама од бивших непријатељских земаља, добијених на основу мировних уговора, обновљен је највећи део производних средстава и инвентара страдалог у рату; док је трећу значајну меру представљало закључење унутрашњег зајма у вредности од 500 милиона динара, намењеног сређивању саобраћајних прилика у Краљевини СХС.¹¹⁶ Осим тога, успостављање новог, националног, привредног ентитета подразумевало је и што хитније решавање читавог низа проблема, међу којима су се као најважнији наметали уједначавање монетарног и пореског система, регулисање спољне

¹¹⁴ V. Lj. Cvetković, *Економски односи Југославије и Француске 1918-1941*, Београд 2006, 14.

¹¹⁵ Д. Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, 16.

¹¹⁶ Архив Југославије (=АЈ), Фонд Централне индустријских корпорација у Краљевини Југославији (=76), фасцикла бр. 47, јединица описа 75, *Развитак наше привреде после рата* (реферат из 1926. године), стр. 1.

трговине, прилагођавање саобраћајне мреже и стварање јединственог привредног законодавства.¹¹⁷

Једна од првих мера коју је нова држава предузела у циљу консолидације привреде било је сређивање јавних финансија и изградња јединственог финансијског апарата, на чијем се врху налазило Министарство финансија, основано 20. децембра 1918. године, са првом владом Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.¹¹⁸ Услед повећаних државних расхода и општег пораста цена изазваног инфлацијом, у годинама које су уследиле држава је, осим преко редовних буџетских прихода, финансијска средства за подмирење својих потреба морала обезбеђивати и на друге начине – задуживањем код Народне банке, унутрашњим зајмовима и кредитима из иностранства, средствима добијеним од репарација, али и неизвршавањем дела обавеза, што је водило стварању великог државног дуга.¹¹⁹ Тако је Краљевина СХС већ 1925. године имала јавни дуг од 25 милијарди динара, што ју је, након Грчке, чинило најзадуженијом земљом у Европи.¹²⁰ Још један важан задатак пред којим су се власти Краљевине СХС нашле на самом почетку њеног државног живота био је решавање валутног проблема, односно превазилажење монетарног хаоса насталог као последица обједињавања подручја са различитом валутом.¹²¹ На територији новоформиране државе 1918. године било је у оптицају пет валута: аустроугарска круна, бугарски лев, немачка марка, српски динар и црногорски перпер. Повлачењем и заменом наведених валута, које је потрајало све до краја 1921. године, прешло се на јединствену новчану јединицу – динар Краљевине СХС.¹²² Унификација валуте била је праћена неизбежном инфлацијом, а пад курсне вредности динара додатно подстакнут задуживањем државе код Народне банке. Крајем 1922. године динар је достигао најнижу вредност, а оздрављење и стабилизација националне валуте извршени су у периоду од фебруара 1923. до августа 1925. године, за шта је великим делом био заслужан министар финансија у влади Николе Пашића др Милан Стојадиновић.¹²³

¹¹⁷ М. Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941. Успорени напредак у индустријализацији*, 199-200.

¹¹⁸ Опширније о томе в. у: I. М. Весић, *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918-1923*, 23-38.

¹¹⁹ Д. Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, 28-29.

¹²⁰ В. Петрановић, *nav. delo*, 61.

¹²¹ Д. Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, 32-35.

¹²² В. Петрановић, *nav. delo*, 53.

¹²³ Д. Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, 36-39; I. М. Весић, *Finansijska politika Milana Stojadinovića*, *Istorija 20. veka*, 3 (2011), 125-134.

Табела 1.2: Број фабрика и радних места крајем 1918. и 1923. године по индустријским
 гранама¹²⁴

Грана индустрије	Фабрике		Радна места	
	1918.	1923.	1918.	1923.
1. Прехрамбена индустрија	551	695	23.428	28.576
2. Индустрија алкохолних и безалкохолних пића	145	178	4.979	5.760
3. Индустрија дувана	5	5	3.132	3.132
4. Индустрија уља	28	32	815	967
5. Хемијска индустрија	71	118	5.231	8.889
6. Индустрија каучука	/	1	3.931	5.162
7. Индустрија дрва	265	383	34.481	44.195
8. Индустрија хартије	20	33	2.736	4.186
9. Штампарије	30	42	3.931	5.162
10. Индустрија коже	40	72	6.823	11.799
11. Текстилна индустрија	113	181	24.035	42.285
12. Производња конфекције	7	14	1.682	2.690
13. Електричне централе и плинаре	284	367	6.738	7.292
14. Индустрија минералних уља	6	9	2.611	2.923
15. Индустрија неметалних минерала	187	225	23.550	26.012
16. Производња метала	20	21	14.390	14.420
17. Прерада метала	69	118	12.891	25.263
18. Производња машина	4	11	403	1.280
19. Остале индустрије	1	1	1.001	1.362
Укупно	1.885	2.506	174.986	241.355

¹²⁴ S. M. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, Beograd 1941, 110.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца спадала је у индустријски неразвијене државе, услед чега је била присиљена да извози сировине у непрерађеном стању, а увози готове производе.¹²⁵ У главне извозне артикле спадало је једанаест пољопривредних производа: пшеница, кукуруз, перната живина, јаја, живе свиње, говеда, овце, свеже месо, свеже воће, суве шљиве и дуван. Међународни привредни положај Краљевине био је обележен зависношћу унутрашњег привредног развоја од увоза производних средстава, а делимично и енергената, из иностранства, плаћаних девизама добијеним од извоза, што је по државне финансије било јако неповољно.¹²⁶ Стога се као једна од најважнијих наметала потреба индустријализације земље, односно подизања техничке опремљености рада.¹²⁷

Југословенски простор се природно одликовао свим неопходним условима за развој самосталне индустрије – повољним географским положајем (близина увозним и извозним тржиштима), повољним наталитетом који је водио јачању унутрашњег тржишта, порастом радне снаге, као и великим богатством у сировинама, које је нудило практично неограничене могућности индустријског развоја.¹²⁸ Инвестициона делатност у овој области била је усмерена на подизање нових и реконструкцију оштећених фабрика у опустошеним крајевима, а у покрајинама поштеђеним ратних разарања, поред изградње нових индустријских постројења, највећа средства била су намењена за преоријентацију са ратне на мирнодопску производњу.¹²⁹ Међутим, питање капитала као фактора индустријализације представљало је за југословенску државу у читавом међуратном периоду веома озбиљан проблем. Неопходна средства нису се могла обезбедити без ослонаца на јаке кредитне организације, услед чега је дошло до презадуживања индустрије.¹³⁰

Недостатак домаћег капитала за дугорочне крупне инвестиције приморао је владу Краљевине СХС да се за новац обрати страном тржишту. Страни капитал је у југословенској држави имао све погодности за неометану експанзију, нарочито у првих неколико година њеног постојања, када је мањак домаћег капитала био најизраженији,

¹²⁵ S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, 31.

¹²⁶ B. Đorđević, *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja države Srba, Hrvata i Slovenaca do rata 1941. godine*, XIV (predgovor M. Mirkovića); Д. Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, 62.

¹²⁷ S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, 31.

¹²⁸ *Isto*, 32.

¹²⁹ N. Vučo, *Ekonomska istorija sveta: od industrijske revolucije do Drugog svetskog rata*, 243.

¹³⁰ S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, 36.

каматне стопе у земљи високе, а динар обезвређен инфлацијом. Класичан облик његовог продора били су државни зајмови – у периоду до 1923. године влада је закључила два велика спољна зајма, која, у крајњој линији, ипак нису била искоришћена у инвестиционе сврхе, већ за опште потребе државе.¹³¹ Поред тога, страни капитал је у привреду Краљевине продирао и у разним другим облицима и кроз разне канале: посредно или непосредно, учешћем у главници предузећа основаних у земљи или у иностранству, отварањем филијала, системом афилијација, организованом експанзијом крупних монополистичких група итд.¹³² Процент његове заступљености био је највећи у кључним привредним областима – индустрији и банкарству (око 60% целокупног капитала), што је угрожавало независни развој југословенске државе.¹³³ Преко капитала инвестираног у рударство, индустријска предузећа и банке, земље Западне и Средње Европе желеле су да са територије Краљевине СХС обезбеде сировине за своју индустрију, као и да држе под контролом њено тржиште и аграр.¹³⁴

Структуру југословенске индустрије карактерисало је изузетно високо учешће лаке индустрије, на коју је отпадало чак 78% укупног броја предузећа, 70% радних места и 60% инвестираног капитала. Са доминантним уделом прехранбене, дрвне и текстилне индустрије, југословенска индустрија у целини носила је у то време типична обележја првих, почетних, фаза развоја. Поред тога, неравномерни развитак производних снага и размештај индустрије на територијима које су се 1918. године нашле у саставу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца јасно је диференцирао земљу на развијеније и мање развијене регионе. Северозападне делове југословенске државе одликовала је већа густина индустријских јединица и релативно крупнија предузећа, док су карактеристика централних и источних подручја била ситнија предузећа и слабија заступљеност индустрије. Истовремено, у јужним крајевима земље индустријских предузећа готово да

¹³¹ Први је зајам у висини од 100 милиона долара, закључен средином 1922. године код америчке банкарске куће „Блер и Компанија“ под изузетно неповољним условима, који је био намењен покривању буџетског дефицита Краљевине (30 милиона) и за изградњу железнице Београд – Вишеград – Которски залив, са пристаништем у Котору (70 милиона). Међутим, од уговореног износа позајмице реализовано је нешто мање од половине, тако да изградња пруге до Јадранског мора није остварена. (D. Gnjatović, *Stari državni dugovi. Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862-1941*, Beograd 1991, 141-142). Други крупни зајам био је онај за наоружање у висини од 300 милиона франака, добијен 1923. године у Француској. (Опширније о томе в. у: V. Lj. Svetković, *nav. delo*, 45-56).

¹³² N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, Beograd 1968, 9-11.

¹³³ S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, 43.

¹³⁴ С. Ђуровић, *Проблем економске компатибилности југословенског простора са осталом Европом као елемент увлачења Југославије у ковитлац Другог светског рата*, 130.

није ни било. Тако је на Словенију, Хрватску и Војводину отпадало 75%, а на Србију, Босну и Херцеговину, Македонију и Црну Гору заједно свега 25% индустријских капацитета Краљевине. Чињеница да је услед закаснеле индустријализације највећи део њене територије био привредно неразвијен давала је читавој југословенској привреди печат заосталости, утолико пре што је чак и ниво економски развијених области, мерен европским мерилем, био релативно скроман.¹³⁵

Кретање спољне трговине Краљевине СХС у првих неколико година било је, као што је већ речено, условљено општим проблемима и тенденцијама које су владале у економији послератне Европе. Промене на политичкој карти Старог континента у виду нових државних граница довеле су истовремено и до кидања традиционалних економских веза, што је, заједно са неким дугорочним проблемима попут пренасељености и недовољне развијености, имало озбиљних последица на напоре новостворених држава да постигну привредни напредак. На простору Подунавља, спољна трговина била је најтеже погођена распадом Хабзбуршке монархије и нестанком њеног јединственог царинског подручја, уместо кога је по завршетку рата настало неколико нових националних тржишта. Државе наследнице Аустроугарске настојале су да развију сопствену производњу оних добара у којима су оскудевале, али су се, са друге стране, врло брзо суочиле са чињеницом да своје вишкове производа неће моћи да, као до тада, продају на заштићеном тржишту, какво је било аустроугарско, већ да ће за њихов пласман морати да се изборе у условима жестоке конкуренције на светском тржишту.¹³⁶ Осим тога, нестацица сировина и основних животних намирница у првим послератним годинама приморала је европске државе да се у својој трговинској политици одреде за забрану извоза поменутих производа или, пак, разна извозна ограничења преко компензационих уговора.¹³⁷ Међутим, како југословенска држава током 1919-1920. године још увек није имала дефинисане границе, роба из појединих крајева бивше Аустроугарске циркулисала је готово без икакве царинске евиденције, што је стварало идеалне услове за кријумчарење и шпекулантске послове.¹³⁸

Како би у област своје спољнотрговинске размене унела ред, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца се разменом нота крајем 1918. и почетком 1919. године споразумела

¹³⁵ Н. Чобелић, *нав. дело*, 20-21.

¹³⁶ М. С. Kaser, Е. А. Radice (ed.), *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975*, I, Oxford 1985, 23; 35-36.

¹³⁷ V. Lj. Cvetković, *нав. дело*, 23.

¹³⁸ Д. Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, 56.

са савезничким и неутралним државама¹³⁹ да у њиховим међусобним односима остану на снази ранији трговински уговори које су имале са Краљевином Србијом и да се важност тих уговора прошири на територију целе Краљевине СХС. Истовремено, власти су донеле и одлуку да се на читаву државну територију прошири важност Царинског закона и Закона о општој царинској тарифи Краљевине Србије.¹⁴⁰ Марта 1919. године, при Министарству трговине и индустрије створена је Централна управа за трговински промет са иностранством, којој је, поред издавања извозних дозвола, у задатак било стављено и склапање привремених трговинских споразума са Мађарском, Аустријом, Чехословачком и Пољском о међусобном промету на бази компензација и рекомпензација.¹⁴¹ Циљ ових уговора огледао се у томе да се компензацијом унапред одређених количина робе омогући снабдевање државе у замену за расположиве количине оних производа који се могу извести у другу уговорну земљу. Све до краја 1924. године, спољнотрговинска политика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца остала је прилично рестриктивна, што је било условљено потешкоћама везаним за нормализацију привредних односа у земљи, уравнотежење трговинског биланса и стабилизацију динара.¹⁴² По својим карактеристикама, овом уговорном циклусу припадао је и њен први трговински уговор са Немачком, закључен 1921. године, о коме ће више речи бити касније.¹⁴³

Тек од 1925. године, Краљевина СХС је, у складу са општим економским токовима и тенденцијама, у спољној трговини почела да прелази на либералистички режим и односе са својим трговинским партнерима регулише на принципима слободног трговинског промета.¹⁴⁴ Једна од важних карактеристика трговинских односа у овом периоду била је и све шира примена клаузуле о највећем повлашћењу¹⁴⁵, што се односило

¹³⁹ У једном царинском распису од јула 1919. године наведено је да се као важећи могу сматрати уговори са следећим државама: Енглеском, Сједињеним Америчким Државама, Француском, Италијом, Белгијом, Швајцарском, Грчком, Румунијом, Шпанијом, Португалијом, Холандијом, Шведском, Норвешком и Данском, као и њиховим колонијама, док је за ранији уговор Краљевине Србије са Русијом још априла 1919. објављено да не важи јер је истекао 31. октобра 1918. године. (АЈ, Збирка Војислава Јовановића Марамбоа (=335), фасцикла бр. 99, „Трговина и индустрија“, *Преглед спољно-трговинске политике* (недатирани реферат), стр. 391).

¹⁴⁰ АЈ, 335 – 99, *Преглед спољно-трговинске политике*, стр. 391.

¹⁴¹ *Исто*, стр. 390.

¹⁴² В. Ђорђевић, *nav. delo*, 3-4; АЈ, 76 – 47 – 75, *Развитак наше привреде после рата*, стр. 17-18.

¹⁴³ Види стр. 58.

¹⁴⁴ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 1.

¹⁴⁵ Клаузула највећег повлашћења у трговинским уговорима представља клаузулу којом се уговорне стране обавезују да ће једна другој признати сва она права и повластице које одобре било којој трећој земљи, пре свега у области царинских тарифа. Постоје два типа ове клаузуле: безусловна и условна. У првом случају,

и на већину уговора које је Краљевина у наредним годинама закључивала. Либералистичка начела у њеној спољнотрговинској политици, ипак, остаће на снази само до 1931. године, када ће, услед последица светске економске кризе, држава поново преузети на себе регулисање спољне трговине декретавањем мера усмерених ка превазилажењу насталих потешкоћа.¹⁴⁶

Табела 1.3: Спољнотрговинска размена Краљевине СХС од 1920. до 1929. године (у милионима динара)¹⁴⁷

Година	Вредност (мил. динара)		Салдо трговинског биланса	Степен покривености увоза извозом (%)
	извоз	увоз		
1920.	1.321	3.466	- 2.145	38,1
1921.	2.461	4.122	- 1.661	59,7
1922.	3.691	6.442	- 2.751	57,3
1923.	8.049	8.310	- 261	96,9
1924.	9.539	8.222	1.317	116,0
1925.	8.905	8.753	152	101,7
1926.	7.818	7.632	186	102,4
1927.	6.400	7.286	- 886	87,8
1928.	6.445	7.835	- 1.390	82,3
1929.	7.922	7.595	327	104,3

уговорна страна обавезна је да све повластице дате некој трећој земљи аутоматски призна и својој саговорници., док је у другом примена клаузуле везана за добијање неког конкретног уступка који је нпр. земља „А“ добила од земље „Ц“. У таквом случају, тек уколико земља „Б“ учини исти уступак земљи „А“, она стиче право да се у својим односима са њом служи клаузулом о највећем повлашћењу, односно захтева од ње исту повластицу коју је ова дала земљи „Ц“. (R. Stamenković, V. Milenković, *Tendencije razvitka međunarodnih ekonomskih odnosa 1920-1952*, Beograd 1952, 15).

¹⁴⁶ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 1-2.

¹⁴⁷ Подаци наведени према: *Jugoslavija 1918-1988: statistički godišnjak*, Beograd 1989, 299.

Као што се може видети из приложене табеле, трговински биланс Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца је до 1923. године био константно пасиван, будући да је у том периоду, због специфичних послератних услова, увоз имао предност над извозом.¹⁴⁸ Спољнотрговински дефицит био је последица велике потребе за увозом намирница за прехрану ратом исцрпљеног становништва и опреме за привредну обнову земље, нерегулисаних трговинских односа до 1922-1923. године са државама централне Европе које су биле главни купци југословенских производа, одсуства јасне визије о основним правцима спољнотрговинске политике и многих других фактора.¹⁴⁹ Тако је Краљевина СХС тек 1924. године почела да остварује активан трговински биланс у робној размени са иностранством, што је уједно и година када је вредност извезене робе достигла највиши ниво, односно када је забележен најповољнији однос извоза према увозу (суфицит од 1.317 милиона динара).¹⁵⁰ Како је пољопривреда била најзаступљенија привредна грана, извозни капацитети земље зависили су од њених производних резултата, тако да је пасиван трговински биланс остварен током 1927. и 1928. године био последица слабе жетве.¹⁵¹

Најважнији трговински партнери Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у периоду до 1929. године биле су Италија, Аустрија, Чехословачка и Немачка.¹⁵² Интензивна политичка сарадња са Француском није била праћена подједнако чврстим економским везама, тако да обим робне размене са њом ни из далека није одговарао очекивањима Краљевине.¹⁵³ Од суседних земаља, осим Италије и Аустрије, од значаја за југословенски извоз биле су још и Грчка и Мађарска, а од 1925. године и Румунија.¹⁵⁴ Према званичним статистикама, Краљевина СХС је крајем двадесетих година одржавала трговинске односе са 78 страних држава, али је промет са преко 60 од њих био незнатан и износио мање од 1% њене укупне трговине пошто се размена добара са овим земљама још увек налазила у почетном стадијуму развоја.¹⁵⁵

¹⁴⁸ S. D. Obradović, *Zwischen Clearing und Devisen. Probleme der Handelspolitik Jugoslawiens*, Leipzig 1939, 6-7.

¹⁴⁹ N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, 35.

¹⁵⁰ I. M. Becić, *Statistika i karakter spoljne trgovine Kraljevine SHS 1919-1929*, *Istorija 20. veka*, 2 (2015), 63.

¹⁵¹ Д. Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, 62.

¹⁵² В. Ђорђевић, *nav. delo*, VIII-XI (predgovor M. Mirkovića).

¹⁵³ V. Vinaver, *Jugoslovenski izvoz za Francusku 1919-1940: suprotnost politike i ekonomike*, *Istorija XX veka, Zbornik radova XIV-XV* (1982), 81-95.

¹⁵⁴ I. M. Becić, *Statistika i karakter spoljne trgovine Kraljevine SHS 1919-1929*, 70-71.

¹⁵⁵ АЈ, Фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије (=65), фасцикла бр. 192, јединица описа 604, Реферат о спољној трговини Краљевине СХС у периоду од 1921. до 1928. године, без датума.

Табела 1.4: Најзначајнији артикли југословенске извозне трговине у периоду од 1921. до 1928. године (у тонама и хиљадама динара)¹⁵⁶

Артикал	1921.		1928.	
	Количина (у тонама)	Вредност (у хиљадама динара)	Количина (у тонама)	Вредност (у хиљадама динара)
Дрво за грађу	326.646	170.921	1.469.749	1.183.968
Јаја	12.342	146.744	24.524	467.908
Пшеница	47.073	151.177	162.279	410.102
Свиње живе	21.955	209.251	22.062	323.568
Бакар сиров	4.550	41.290	15.057	314.559
Говеда жива	32.464	235.478	31.440	283.615
Хмељ	1.283	11.224	7.679	226.014
Месо свеже	23.519	223.141	14.876	220.055
Ситна стока, жива	2.356	23.079	15.580	139.124
Цемент	180.953	49.429	374.451	132.591
Дрво за огрев	50.107	6.005	605.180	130.504
Шљиве суве	38.377	144.295	24.366	128.398
Железнички прагови	/	/	170.365	124.485
Воће свеже	6.905	12.901	40.884	111.947
Укупно	1.583.658	2.460.737	4.426.762	6.444.700

¹⁵⁶ Исто.

Табела 1.5: Најзначајнији артикли југословенске увозне трговине у периоду од 1921. до 1928. године (у тонама и хиљадама динара)¹⁵⁷

Артикал	1921.		1928.	
	Количина (у тонама)	Вредност (у хиљадама динара)	Количина (у тонама)	Вредност (у хиљадама динара)
Памук и израде од памука	29.316	1.233.765	30.228	1.538.212
Гвожђе и израде од гвожђа	129.174	407.170	239.634	996.111
Вуна и израде од вуне	5.284	376.891	5.449	588.694
Машине и апарати	28.012	174.707	26.956	486.627
Кожа и израде од коже	6.974	176.800	7.471	296.855
Кафа	7.881	69.337	9.612	225.404
Угаљ	101.555	48.463	531.126	190.367
Свила и израде од свиле	138	46.460	706	188.872
Минерална уља	53.547	185.430	127.280	183.882
Електричне машине	3.493	45.277	3.368	160.735
Уљани плодови и семење	1.663	9.212	19.845	95.645
Хартија за штапање	4.688	16.382	12.829	71.011
Укупно	371.725	2.789.894	1.014.504	5.022.415

¹⁵⁷ Исто.

Из наведених и других релевантних статистичких података сакупљених од стране југословенског Министарства трговине и индустрије, може се приметити да су се у посматраном периоду увоз и потрошња памука, вуне, коже и израда од истих, као и машина, колонијалне робе и електричних машина одржавали мање или више на једнакој висини, док је увоз гвожђа и израда од гвожђа био у сталном порасту, достигавши 1928. године скоро двоструку количину у односу на ону из 1921, што је био случај и са увозом минералних уља. Истовремено, потрошња страног угља, као и увоз израда од свиле, упетостручили су се по количини, вредност увезених електричних машина и хартије за штампање била је четири пута већа него 1921. године, а највећи пораст доживео је увоз уљаног семења који се у наведеном периоду удесетостручио. С друге стране, може се уочити да је извоз тада најважнијег југословенског артикла – дрвета за грађу – стално растао и по количини и по вредности, док је извоз јаја, који је до 1926. године стално напредовао, у последње две године наведеног периода почео да опада, што је био случај и са свежим месом. Извоз пшенице био је несталан и разликовао се у зависности од жетве, извоз стоке одржавао се на приближно истом нивоу, а у сталном порасту се, осим дрвета за грађу, налазио и извоз бакра, хмеља, ситне стоке, дрвета за огрев и свежег воћа.¹⁵⁸

Трговинску политику Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца водило је Министарство трговине и индустрије преко својих одељења за унутрашњу и спољну трговину, а крајем 1929. године донет је закон којим је основан Завод за унапређење спољне трговине као његов нарочити орган.¹⁵⁹ Задатак овог завода био је бављење привредном обавештајном службом и проучавањем страних тржишта у циљу унапређења трговинских односа Краљевине са иностранством, у првом реду извоза, али су му средства била ограничена, услед чега његов рад није у потпуности задовољио очекивања.¹⁶⁰

Дилема која се јавила на самом почетку привредног живота Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца приликом избора приоритета, односно процене шта је рентабилније развијати – индустрију или пољопривреду, окончана је већ средином двадесетих година победом индустријалаца. Овакав избор домаће привредне елите и државне администрације био је, у дугорочној перспективи, добро решење, али је, с друге стране, направљен у врло

¹⁵⁸ АЈ, 65 – 192 – 604, „Спољна трговина у Краљевини Југославији“, 1929.

¹⁵⁹ *Службене новине*, бр. 281 – СХИВ, 30. XI 1929.

¹⁶⁰ С. Ђуровић, *Спољна трговина и учешће Краљевине Југославије на међународним сајмовима*, Гласник Одјељења друштвених наука ЦАНУ, 17 (2006), 63.

неповољном тренутку – у предвечерје Велике економске кризе (1929-1933), чије ће последице у извесној мери успорити започети процес привредног преображаја Краљевине.¹⁶¹

1.2. Питање немачких репарација и економска ситуација у Немачкој у деценији након ратног пораза

С обзиром на тешко економско стање у коме се Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца у тренутку свог настанка налазила, још једно питање чије је решење за њу било од изузетног значаја било је питање ратних репарација. Чланом 232 Версајског уговора о миру, државама победницама у Првом светском рату признато је право на накнаду штете за претрпљене материјалне и људске губитке од стране Немачке, а Сенжерменским, Тријанонским и Нејским мировним уговором од њених савезника из блока Централних сила – Аустрије, Мађарске и Бугарске. Задатак да утврди висину и начин исплате штете од стране побеђених држава поверен је Међусавезничкој комисији за репарације, установљеној чланом 233 Версајског мировног уговора.¹⁶²

Краљевина СХС је одмах након уједињења приступила утврђивању ратне штете на целокупној територији новоформиране државе, али су право на накнаду од примљених репарација добили само ранији грађани Краљевине Србије и Црне Горе, као и „српска и црногорска друштва и удружења, јавне хумане и културне установе, општине, срезови и окрузи“.¹⁶³ Према прикупљеним подацима, причињена штета износила је око 13 милијарди златних динара, што је уједно био и одшпетни захтев са којим се делегација Краљевине СХС, предвођена Милорадом Драшковићем, појавила средином јануара 1920. године у Паризу.¹⁶⁴ У питању је, дакле, била штета коју су за време рата претрпеле територије и становништво Србије и Црне Горе, док је за остале крајеве новоформиране државе висина

¹⁶¹ S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, 152; Д. Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, 76.

¹⁶² D. Gnjatović, *nav. delo*, 117.

¹⁶³ „Уредба о накнади штете проузроковане ратом 1914-1920. год.“, *Службене новине*, бр. 141, 30. VI 1920; „Измене и допуне у Уредби о накнади штете“, *Службене новине*, бр. 237, 26. X 1920.

¹⁶⁴ B. Kršev, *Ratne reparacije i njihova sudbina nakon Prvog svetskog rata – slučaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Civitas, 1 (2011), 11.

ратне штете процењивана на износ између 4,5 и 7,1 милијарди динара.¹⁶⁵ По споразуму који је том приликом склопљен са француском страном, било је предвиђено да Краљевина СХС у укупној суми коју Француска и Велика Британија буду наплатиле од Немачке учествује са 6%.¹⁶⁶

Како на самој мировној конференцији није било могуће постићи договор о висини и начину исплате репарација, Репарациона комисија успела је тек на конференцијама у белгијској бањи Спа и у Лондону током 1920. и 1921. године да висину ратне одштете утврди на 132 милијарде златних марака, коју је Немачка требало да плаћа у годишњим ратама од две милијарде и 26% свог укупног извоза.¹⁶⁷ Овако огроман износ репарација почивао је у највећој мери на оптужби за ратну одговорност, дефинисаној чланом 231 Версајског мировног уговора, против којег се Немачка највише бунила, сматрајући га неприхватљивим и са моралног и са економског становишта.¹⁶⁸ Формулација о кривици за рат (чл. 231) гласила је: „Владе Савезника и њима придружених држава сматрају одговорним Немачку и њене савезнике, а Немачка прихвата ту одговорност, за све губитке и штету коју су због ратне агресије Немачке и њених савезника претрпеле владе Савезника и њима придружених држава и њихови држављани“.¹⁶⁹ Стога је питање оспоравања, односно ревизије поменутог члана Версајског мировног уговора од првог дана постало једно од најважнијих питања немачке политике у годинама након Првог светског рата. Без залажења у разматрање свих појединачних акција и иницијатива у вези са испитивањем ратне одговорности¹⁷⁰, треба поменути да је августа 1919. године у Рајхстагу формирано једно тело које је требало да отвори питање ревизије чл. 231 Версајског уговора, али чије је функционисање, услед бројних расправа између старих и нових политичких снага у Вајмарској републици, било неуспешно. Након тога, ревизионистичка иницијатива прешла је у надлежност Министарства спољних послова, у оквиру којег је формирано одељење под називом *Kriegschuldreferat*, са циљем да координише разне приватне иницијативе и

¹⁶⁵ A. Mitrović, *Jugoslavija na konferenciji mira 1919-1920*, Beograd 1969, 216-217.

¹⁶⁶ B. Kršev, *Ratne reparacije i njihova sudbina nakon Prvog svetskog rata – slučaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 11.

¹⁶⁷ S. Sretenović, *Reparacije pobeđenih, dugovi pobednika – slučaj Francuske i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije*, *Filozofija i društvo*, 1 (2009), 228.

¹⁶⁸ A. Момбауер, *нав. дело*, 43.

¹⁶⁹ Dž. M. Kejns, *Ekonomске posledice mira*, Novi Sad 2015, 102.

¹⁷⁰ Опширније о томе в. у: W. Jäger, *Historische Forschung und politische Kultur in Deutschland. Die Debatte 1914–1980 über den Ausbruch den Ersten Weltkrieges*, Göttingen 1984, 14–105.

акције усмерене ка оспоравању члана 231 мировног уговора. Главни задатак поменутог одељења био је да преради, односно „очисти“ релевантну документацију Министарства за период од 1871. до 1914. године и објави грађу која ће доказати „мирољубивост“ немачке спољне политике.¹⁷¹ Резултат овог крајње амбициозног подухвата била је збирка докумената под називом *Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914* у чак 40 томова, објављених у Берлину у периоду од 1922. до 1927. године.¹⁷² Осим тога, у току 1921. године формирана је и „Централна служба за истраживање узрока рата“ (*Zentralstelle für Erforschung der Kriegsursachen*), на чије ће чело 1923. доћи бивши официр и учесник рата Алфред фон Вегерер.¹⁷³ Поменуто тело било је активно све до 1937. године, а почев од 1923. издавало је месечник *Die Kriegsschuldfrage (KSF)*, који је од 1929. године излазио под називом *Berliner Monatshefte für internationale Aufklärung* или, скраћено, *Berliner Monatshefte (BM)*.¹⁷⁴ Делатност часописа била је усмерена ка иностранству, а један од његових најважнијих циљева придобијање најпре америчке, а потом и британске подршке за немачке ставове. С тим у вези, једна од првих акција било је доказивање да су Француска и Русија у лето 1914. године биле спремне за рат, док су другу област пропаганде поменутог листа представљали предратни односи између Аустроугарске и Србије и Сарајевски атентат.¹⁷⁵ У контексту југословенско-немачких односа у деценији након Великог рата, занимљиво је поменути и то да је средином 1926. године Алфред фон Вегерер у немачкој штампи објавио два чланка у којима је изнео тврдњу да је краљ Александар Карађорђевић као престолонаследник био упознат са припремама за Сарајевски атентат, што је довело до краткотрајног захлађења политичких односа између две земље, а које је, у крајњој линији, ипак протекло без неких већих последица по њихов даљи развој.¹⁷⁶

Још и пре самог износа немачких репарација, Репарациона комисија установила је процентуални удео савезничких држава у њему, по коме је било предвиђено да Француска

¹⁷¹ М. Вјелажас, *Novi (stari) zapleti oko uzroka Prvog svetskog rata pred obeležavanje 100. godišnjice*, Tokovi istorije, 1 (2013), 40.

¹⁷² Опширније о томе в. у: U. Heinemann, *Die verdrängte Niederlage. Politische Öffentlichkeit und Kriegsschuldfrage in der Weimarer Republik*, Göttingen 1983, 78–87.

¹⁷³ М. Вјелажас, *Novi (stari) zapleti oko uzroka Prvog svetskog rata pred obeležavanje 100. godišnjice*, 41.

¹⁷⁴ U. Heinemann, *nav. delo*, 98.

¹⁷⁵ М. Вјелажас, *Novi (stari) zapleti oko uzroka Prvog svetskog rata pred obeležavanje 100. godišnjice*, 41–42.

¹⁷⁶ Д. Глишовић, *Иво Андрић, Краљевина Југославија и Трећи Рајх 1939-1941. Прилог проучавању југословенских и српских политичких и културних односа са Немачком, Аустро-Угарском и Аустријом*, I том, Београд 2012, 48-50.

добије 52%, Велика Британија 22%, Италија 10%, Белгија 8%, Грчка, Румунија и Краљевина СХС заједно 6,5%, а Јапан и Португалија по 0,75%.¹⁷⁷ По проценту утврђеном на конференцији у Спа, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца требало је да прими на име репарација укупно 7,2 милијарди златних марака.¹⁷⁸ Краљевина СХС прихватила је одлуку поменутих конференције о свом уделу у репарацијама, али не и да буде исплаћена на тај начин, рачунајући на поменути аранжман са савезницима. Међутим, иако се првобитно предвиђало да би француски и британски удео у немачким репарацијама требало да износи чак 86% њиховог укупног износа, он је на овој конференцији умањен за 12% од планираног, што се неминовно морало одразити и на интересе југословенске државе. Према накнадном споразуму који је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца потписала са савезницима 20. јуна 1921. године у Паризу¹⁷⁹, њен удео у одштетном износу који би Француска и Велика Британија примиле од Немачке смањен је на 5%, док је за разлику између тог износа и оног који је требало да добије по првобитном споразуму договорено да буде одбијена од ратног дуга који је Србија имала према њима.¹⁸⁰

Питање исплате немачких репарација било је, међутим, много сложеније и проблематичније од самог утврђивања њихове висине. Одредбама уговора о миру склопљеног у Версају, Немачка је изгубила 13,5% своје предратне територије и 10% становништва, што се у значајној мери одразило на функционисање њене привреде у годинама након ратног пораза. Како су изгубљене области биле нарочито богате пољопривредним и индустријским ресурсима, Немачка је по завршетку рата у још већој мери него до тада зависила од увоза животних намирница и сировина из иностранства. Услед поменутих територијалних промена, немачка држава изгубила је 15% обрадивих површина и чак 75% резерви гвоздене руде, док је њен капацитет производње сировог гвожђа умањен за 44%, челика за 38%, а угља за 26%. По завршетку рата, Немачку је напустило око 873.000 ратних заробљеника и 360.000 страних радника, док се, истовремено, на тржишту рада појавило скоро 10 милиона бивших немачких војника, којима се од лета 1919. године придружило још милион Немаца – повратника из заробљеништва. Упркос хитним државним пројектима, овако велики број људи могао је

¹⁷⁷ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 167-168.

¹⁷⁸ N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, 5.

¹⁷⁹ АЈ, Збирка Милана Стојадиновића (=37), фасцикла бр. 33, јединица описа 243, Споразум између влада Велике Британије, Француске и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Париз, 20. јун 1921.

¹⁸⁰ В. Kršev, *nav. delo*, 11-12.

бити упошљен само делимично. Осим тога, ратне године имале су негативне последице и на пољопривредну производњу, која се за то време смањила на између 50 и 60% у односу на вредности из 1913. године. Услед недовољног третирања фосфорним ђубривом за време рата, обрадива земља била је испошћена и предстојао јој је спор опоравак.¹⁸¹

Поред територијалних губитака, на немачку способност плаћања репарација негативно су се одразиле и остале материјалне обавезе које су јој од стране савезника биле наметнуте Версајским мировним уговором, а које су подразумевале предају око 90% њене целокупне трговачке флоте (свих бродова већих од 1.600 тона и половине бродова између 1.000 и 1.600 тона носивости), одузимање индустријске опреме (нарочито вагона, локомотива и сл.) и конфискацију готово свих њених иностраних улагања, укључујући патенте и лиценце. Поражена Немачка морала је, уз то, да преда и највећи део своје ратне флоте и наоружања, као и да сноси целокупне трошкове савезничких окупационих трупа на својој територији.¹⁸²

У светлу ових чињеница, сâм износ репарација био је нереално висок, што је нарочито истицао, у то време млади и још увек мало познати, британски економиста Џон Мајнард Кејнс (*John Maynard Keynes*), који је као члан британске делегације учествовао у раду Версајске мировне конференције. Критикујући одлуке савезника у погледу немачких репарационих плаћања, Кејнс је у свом делу *Економске последице мира* (1920) доказивао да би без обнове немачке привреде била немогућа и обнова стабилне либералне цивилизације и економије у Европи. Поред наведеног, још један проблем у вези са немачким репарацијама био је и начин њихове исплате. Они који су желели да Немачку одрже слабом, у првом реду Французи, више су волели плаћања у готовом новцу, него, што би било рационалније, артикле текуће производње или макар новац од прихода немачког извоза, због тога што би плаћање робом или извозом ојачало немачку економију у односу на њој конкурентске државе. Оваквим ставом, савезници су практично присилили Немачку на тешко задуживање, тако да су репарације, у облику у коме су средином двадесетих година исплаћиване, углавном произилазиле из огромних немачких зајмова на финансијском тржишту Сједињених Америчких Држава. Такав аранжман учинио је не само Немачку већ и читаву Европу крајње осетљивим на опадање, а потом и потпуну

¹⁸¹ Н. Ј. Braun, *nav. delo*, 33-34.

¹⁸² *Isto*, 34; Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 120.

обуставу америчких кредита након кризе у Вол Стриту 1929. године, што се, у крајњој линији, морало одразити и на читав систем репарација и свих осталих међународних плаћања.¹⁸³

Табела 1.6: Параметри инфлације у Немачкој¹⁸⁴

Период	Индекс вредности немачке марке изражен кроз	
	девизни курс	великопродајне цене
јануар 1913.	1.0	1.0
јануар 1920.	15.4	12.6
јул 1920.	9.4	13.7
јануар 1921.	15.4	14.4
јул 1921.	18.3	14.3
јануар 1922.	45.7	36.7
јул 1922.	117.0	101.0
јануар 1923.	4 279.0	2 785.0
јул 1923.	84 150.0	74 787.0
август 1923.	1 100 100.0	944 041.0
септембар 1923.	23 540 000.0	23 949 000.0
октобар 1923.	6 014 300 000.0	7 095 800 000.0
15. новембар 1923.	1 000 000 000 000.0	750 000 000 000.0

Економске обавезе наметнуте Немачкој Версајским мировним уговором довеле су, већ у првих неколико година, њену привреду у врло тежак положај, који је влада Вајмарске републике својом инфлаторном политиком, у намери да их избегне, свесно

¹⁸³ E. Hobsbaum, *Doba ekstrema: istorija Kratkog dvadesetog veka 1914-1991*, Beograd 2002, 79.

¹⁸⁴ W. Fischer, *Die wirtschaftspolitische Situation der Weimarer Republik*, Celle 1960, 24.

погоршавала.¹⁸⁵ Страховита инфлација која је у јесен 1923. године оборила курс марке на износ од 2.500 милијарди за долар била је изазвана заједничком акцијом немачких државних органа и водећих монополистичких кругова у земљи са циљем да се докаже немогућност плаћања репарационих обавеза.¹⁸⁶ Истовремено, однос наметнут репарацијама показао се као супротан природи капитализма, услед чега су поједине земље, нарочито Велика Британија и САД, веома брзо увиделе да је Немачка неопходан партнер у светској трговини и да доследно извршавање репарационих обавеза прети да уништи увозни капацитет немачког тржишта.¹⁸⁷ Током многобројних преговора у периоду од 1921. до 1923. године, Немачка је константно тражила смањење дуга, померање утврђених рокова исплате и предлагала да јој се дозволи да, услед тешких финансијских прилика, један део својих новчаних обавеза исплаћује у натури.¹⁸⁸ Њено отворено саботирање репарационих плаћања довело је почетком 1923. године до француско-белгијске окупације Рурске области.¹⁸⁹

У сразмери са својим губицима и жртвама за време рата, Краљевина СХС није била у потпуности обештећена додељеним учешћем у немачким репарацијама. Осим тога, услед приоритета наплате окупационих трошкова и белгијског приоритета, Краљевина СХС није могла примити у готовом новцу свој удео у сумама које је Немачка у почетку исплаћивала савезницима, те се морала задовољити наплатама у натури, поготову што је и сама Немачка радије испуњавала своје обавезе на поменути начин. Током 1921. и 1922. године, на рачун репарација, пласиране су велике југословенске поруџбине за потребе разних министарстава, Београдске општине и оштећених приватних предузећа у укупној вредности од око 283 милиона златних марака.¹⁹⁰ Након што је у мају 1921. године почела са исплатама у натури, Немачка је у периоду до 31. марта 1922. испоручила Краљевини СХС материјал вредан 43.010.425 златних марака.¹⁹¹ До краја јануара 1923. године, југословенска држава примила је на име ратне штете од Немачке материјал у укупној

¹⁸⁵ N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, 5.

¹⁸⁶ Опширније о инфлацији у Немачкој в. у: W. Fischer, *Die wirtschaftspolitische Situation der Weimarer Republik*, 20-29; H. J. Braun, *nav. delo*, 37-42.

¹⁸⁷ R. Stamenković, V. Milenković, *nav. delo*, 28.

¹⁸⁸ N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, 5.

¹⁸⁹ Опширније о томе в. у: L. Zimmermann, *Deutsche Aussenpolitik in der Ära der Weimarer Republik*, Göttingen 1958, 133-193; В. П. Потемкин, *Историја дипломатије (1919-1939)*, III, Београд 1951, 211-230.

¹⁹⁰ N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, 6.

¹⁹¹ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Редован сазив за 1921-1922. год.*, књига IV, Београд 1922, XCIX редовни састанак – 17. јула 1922. године, 486.

вредности од око 200 милиона златних марака, односно 4 милијарде динара. Добијене репарације углавном су се састојале од средстава за производњу (разне машине, алати, транспортна средства итд.), која су привредно неразвијеној држави попут Краљевине СХС била и више него потребна.¹⁹²

Након окупације Рурске области јануара 1923. године, Немачка је још више избегавала извршавање својих репарационих обавеза. Почетком марта исте године, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је, приступајући споразуму Бемелманс – Кунце, којим је било омогућено директно склапање уговора са немачким фабрикама, пласирала у Немачкој разне поруџбине у вредности од 144 милиона златних марака, чиме је укупна сума до тада пласираних и делимично извршених поруџбина достигла висину од 420 милиона златних марака, односно 8,4 милијарде динара. Међутим, Немачка је у лето 1923. године привремено обуставила пријем репарационих поруџбина.¹⁹³ Одлука немачке владе да почев од 11. августа престане са даљом испоруком готових производа на име репарација, као и нота од 2. новембра 1923. године, којом се изражавала немогућност испуњавања обавеза преузетих пре тог датума, изазвале су велико незадовољство у Београду, где се у сврхе попуњавања буџета и привредне обнове земље на немачке репарације рачунало као на важну ставку.¹⁹⁴ Након директних преговора између две стране, Немачка је са Краљевином СХС почетком марта 1924. године закључила споразум о смањивању једног дела репарационих поруџбина (споразум Рибарж – Кунце)¹⁹⁵, што је знатно редуковало њене испоруке, а даља репарациона плаћања временски распоредило на дужи рок.¹⁹⁶

У годинама након поменутог споразума, у исплати репарација почело је расти новчано учешће, али је одштета у материјалу и даље остала главни вид плаћања, што је у датом тренутку више одговарало Немачкој него Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.

¹⁹² N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, 6-7.

¹⁹³ *Isto*.

¹⁹⁴ Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I, Beograd – Zagreb 1986, 176; *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie A, Band IX, Göttingen 1991, Dokument Nr. 29, „Der Gesandte in Belgrad von Keller an das Auswärtige Amt“, Belgrad, 30. XI 1923, S. 70.

¹⁹⁵ АЈ, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (=334), Дирекција за уговоре, фасцикла бр. 626, јединица описа 1877, Министарство иностраних дела КСХС (Одељење за извршење међународних уговора) – Краљевској делегацији у комисији за репарације (Париз), Београд, 10. III 1924; *Политика*, 19. III 1924, бр. 5713, стр. 4 („Репарације од Немачке“).

¹⁹⁶ N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, 7.

Упркос томе, Краљевина се трудила да обилато искористи сва немачка плаћања, видевши у њима прилику да смањи сопствена улагања у индустрију и изградњу, услед чега су њене порудбине из Немачке убрзо поново почеле да расту. У периоду од 1. септембра 1926. до 31. јула 1927. године, репарациона плаћања која је Краљевина СХС примила од Немачке премашила су предвиђену квоту од око 885 хиљада златних марака, али јој то, ипак, није створило никакве неприлике код репарационе комисије.¹⁹⁷

Сам проблем неспособности Немачке да, након окончања рурске афере и суноврата марке крајем 1923. године, исплаћује савезницима ратну одштету привремено је решен планом који је априла 1924. године израдио један међународни комитет експерата, превођен америчким финансијским стручњаком Чарлсом Дозом, а који је имао за циљ привредну обнову Немачке и стварање стабилне валуте, као неопходних предуслова за успешно извршавање репарационих обавеза.¹⁹⁸ Овим планом Доз је, међутим, заобишао питање укупног немачког репарационог дуга и трајања његове отплате, дефинисавши једино висину и начин отплате ануитета на тај начин што би у првој години по његовом прихватању Немачка исплатила 1, у другој 1,25, у трећој 1,5, а у четвртој 1,75 милијарди марака, док би се почев од пете године надаље прешло на ануитете од 2,5 милијарде марака. У вези са овим делом Дозовог плана, немачки државни врх сматрао је да ће, док се дође до ануитета од 2,5 милијарде, у међународним односима настати такве промене које ће захтевати нове преговоре, што је био довољан разлог да се овај план прихвати. Истовремено, Дозов план био је прихватљив и за Французе, који су, мада не без мучних погађања, на конференцији у Лондону сазваној ради утврђивања поменутог финансијског аранжмана, пристали на то да, у року од годину дана од њеног завршетка, евакуишу своје трупе из Рурске области.¹⁹⁹

Економски интереси Сједињених Америчких Држава и Велике Британије били су, дакле, довољни да се, убрзо по завршетку бурне 1923. године, промени до тада општеприхваћени став у погледу немачких репарационих обавеза. У циљу да се Вајмарској републици наводно омогући плаћање репарација, инострани капитал, претежно амерички, привучен високим каматним стопама у овој земљи и јаким позицијама немачке

¹⁹⁷ И. М. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд 2012, 322-323.

¹⁹⁸ В. Kršev, *nav. delo*, 13.

¹⁹⁹ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 209-210.

индустрије на светском тржишту, појурио је у Немачку чим је питање њене валуте било решено. Крајем 1929. године, инострани дуг Немачке достигао је износ од преко 25 милијарди марака, док су њена потраживања према иностранству износила нешто више од 9 милијарди. Разлику од око 16 милијарди марака (око 4 милијарде долара) Немачка је користила за покривање огромне пасиве у трговинском билансу настале у периоду од 1924. до 1929. године и за „плаћање“ својих репарационих обавеза.²⁰⁰ На тај начин, у првих неколико година по усвајању Дозовог плана проблем репарација био је, бар за извесно време, смирен, а Немачка је, углавном уредно и на време, извршавала своје обавезе. За пет година (1924-1928), Немци су исплатили највећи део ануитета, и то већим делом (60%) у роби, а остатак у новцу. Укупан износ репарација исплаћен на основу Дозовог плана износио је 3.939 милиона марака, од којих је 2.394 милиона добила Француска, а остало поделили други потражиоци репарација. Немачки државни врх, међутим, није напуштала идеја да би овај план требало оборити и заменити неким другим пре него што ануитети репарационих плаћања достигну суму од 2,5 милијарде марака (тј. пре 1929. године), у чему је уживао подршку широких политичких и привредних кругова у земљи, као и Сједињених Америчких Држава, све заинтересованијих за привредну сарадњу са Немачком, уз чију је помоћ немачка влада крајем 1928. године покренула питање ревизије Дозовог плана.²⁰¹

Нови покушај да се неспособност Немачке да редовно испуњава своје обавезе према савезницима превазиђе учињен је тзв. Јанговим планом о репарацијама, који је израђен средином 1929. године, а потврђен почетком 1930. на Хашкој конференцији. Овај план је предвиђао да преостале немачке репарације (114 милијарди марака) буду исплаћиване савезницима у две серије: прва би трајала 37 година (од 1930. до 1966), са годишњим износима репарационих плаћања од 1,6 до 2,3 милијарде марака, а друга серија од 1967. до 1988. године, која би се исплаћивала у ануитетима од 1,6-1,7 милијарди златних марака. Првих десет година износи репарација били би плаћани искључиво у новцу, а након тога опет комбиновано – у новцу и у роби. Ипак, Јанговим планом питање репарација није се приближило неком трајнијем и коначном решењу – напротив, прихватање овог плана био је само нови маневар немачке владе у намери да се једном

²⁰⁰ R. Stamenković, V. Milenković, *nav. delo*, 28; H. J. Braun, *nav. delo*, 57-60.

²⁰¹ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 247-248.

засвагда ослободи плаћања репарационих обавеза.²⁰² У складу са овим ставом, Вајмарска република назадрживо је срљала у економску пропаст, потпомогнуту од сопственог државног врха, који је по сваку цену желео да докаже савезницима да су одредбе Версајског мировног уговора претешке и неправедне.²⁰³ Крај репарацијама коначно је учинила светска економска криза, чије су последице послужиле Немачкој као изговор да већ током 1930. године најпре затражи мораторијум на исплату својих међународних обавеза, који је добила одлуком америчког председника Херберта Хувера донетом јула 1931. године, да би недуго потом Вајмарска република прогласила и своју потпуну неспособност да их даље извршава, на конференцији у Лозани средином 1932. године. Тако је од предвиђене 132 милијарде златних марака, за период од десетак година, Немачка исплатила победницима укупно негде око 23 милијарде, од чега је око 9,5 милијарди марака припало Французима, док су остатак поделиле друге савезничке земље.²⁰⁴

Југословенска држава примила је између 1921. и 1931. године од земаља чланица некадашњег блока Централних сила ратну одштету у укупној вредности од 670 милиона златних марака, од тога од Немачке нешто више од 479 милиона златних марака у натури (локомотиве, вагони, пољопривредне машине, грађевински материјал, хемикалије и жива стока) и 2.317.285 златних марака у готовом новцу.²⁰⁵ Због изузетног значаја који су репарације до тада имале за њену привреду, југословенска држава била је крајње разочарана како Хуверовим планом²⁰⁶, тако и закључцима лозанске конференције, сматрајући да је њима од стране својих некадашњих савезника неправедно „жртвована“ за спасење Немачке.²⁰⁷

²⁰² Исто, 248-249; 274.

²⁰³ В. Kršev, *nav. delo*, 13.

²⁰⁴ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 274-276.

²⁰⁵ В. Kršev, *nav. delo*, 16.

²⁰⁶ *Политика*, 10. VII 1931, бр. 8320, стр. 1 („После француско-америчког споразума“); Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (=PA AA), R 243079: AA, Abteilung II, Akten betreffend: Allgemeine wirtschaftliche Lage (von März 1927 bis Dezember 1933), Jugoslawien, Wirtschaft, Band 2, Deutsche Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, Bled, 21. VII 1931; *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie B, Band XVIII, Göttingen 1982, Dokument Nr. 135, „Der Gesandte in Belgrad von Hassel an das Auswärtige Amt“, Belgrad, 13. VIII 1931, S. 269-271.

²⁰⁷ В. Kršev, *nav. delo*, 14.

1.3. Економски односи Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Немачке (1918-1929)

Економски односи Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца са Немачком имали су дугу предисторију. Још од националног уједињења 1871. године, у немачким политичким и привредним круговима постојало је интересовање за подручје средње и југоисточне Европе у контексту стварања „Великог привредног простора“ (*Grosswirtschaftsraum*), који је сматран неопходним за опстанак државе и нације. Губитак колонија и прекоморских тржишта након Првог светског рата, а потом и светска економска криза, умногоме су интензивирали и актуелизовали поменутоу идеју, да би се током тридесетих година 20. века, у вези са припремама Трећег Рајха за рат, ово питање нарочито заострило и у политичком смислу.²⁰⁸ У пројекту тзв. *Grosswirtschaftsraum-a* Југославији је првенствено била намењена улога сировинске базе, произвођача хране и тржишта за немачку индустријску робу.²⁰⁹

Разматрајући феномен континуитета структура моћи у Немачкој у времену од 1871. до 1945. године, немачки историчар антиревизионистичке оријентације Фриц Фишер означио је као једну од главних компоненти поменутог континуитета спољну политику немачке државе, која је након 1919. године, захваљујући чињеници да су упркос претрпљеном ратном поразу и револуцији старе друштвене елите и даље остале на местима са којих су повлачене командне полуге власти, била усмерена ка неприхватању новонасталих прилика у Европи и тражењу начина да се обнови позиција Немачке као велике силе у међународним односима. Овакво држање нарочито су показивали Министарство спољних послова, оружане снаге, Министарство привреде Рајха и десничарске странке²¹⁰, односно привредно-друштвене групе повезане са овим институцијама. Како у првој послератној деценији није било могуће остварити тај циљ средствима оружане силе, дугогодишњи немачки министар спољних послова и, уједно,

²⁰⁸ R. Gašić, *Prodor nemačkog kapitala u beogradska rudarska akcionarska društva tridesetih godina 20. veka*, 9-10.

²⁰⁹ С. Ђуровић, *Проблем економске компатибилности југословенског простора са осталом Европом као елемент увлачења Југославије у ковитлац Другог светског рата*, 134-135.

²¹⁰ О унутрашњем политичком животу у Немачкој у годинама након Првог светског рата в. у: А. Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919-1939*, Подгорица 2004, 157-165; 212-251.

најзначајнија политичка фигура Вајмарске републике Густав Штреземан²¹¹ свесно је као средство политике и дипломатије користио, између осталог, и привредне могућности немачке државе у датом тренутку. Тако се већ почев од 1925. године, у стремљењима њене спољне политике могла уочити јасна намера да се у источном појасу средње Европе и југоисточној Европи створи један ланац држава чији је привредни живот требало довести у потпуну зависност од немачке привреде.²¹²

Иако је пораз Немачке у Првом светском рату нарушио раније успостављене привредне везе, Вајмарска република је већ у периоду од 1920. до 1922. године обновила основну робну размену са земљама југоисточне Европе, а у њеној јавности ишло се и корак даље – анализом и истицањем потенцијалне користи коју би немачка привреда имала од стицања добрих позиција на ширем простору Подунавља.²¹³ Економски односи између Краљевине СХС и Немачке успостављени у првим годинама мира временом су, упркос повременим сметњама, бивали све интензивнији, нарочито у домену спољне трговине. Обе државе биле су, свака из својих разлога, заинтересоване за унапређење међусобне економске сарадње. За Немачку, тешко оптерећену одредбама Версајског мировног уговора, привредне везе биле су у датом тренутку важније од политичких, због чега је њена влада посвећивала велику пажњу економским приликама у југоисточној Европи, не занемарујући притом ни своје дугорочне циљеве.²¹⁴ У конкретном случају Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, занимљиву илустрацију овог става представља мишљење немачког посланика у Београду Франца Олсхаузена, формулисано крајем 1925.

²¹¹ Густав Штреземан (Gustav Stresemann, 1878-1929), немачки политичар и дипломата. Са 35 година постао је посланик у Рајхстагу. Од августа до новембра 1923. године био је канцелар, да би потом, све до своје смрти 1929. године, остао министар спољних послова Немачке у свим владама. Заслужан је за поновну афирмацију Немачке у међународним односима и њен улазак у Друштво народа, што је постигао политиком помирења и сарадње са победничким силама, сматрајући да се терет Версајског мировног уговора најлакше може збацити уколико се Европа увери да Немци имају и мирољубиву, а не само ратоборну страну. Иза ове тактике стајала је, ипак, тежња да Немачка једног дана поврати све што је у Првом светском рату изгубила, нарочито у територијалном смислу. Заједно са својим француским колегом Аристидом Бријаном, добио је 1926. године Нобелову награду за мир. (А. Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919-1939*, 414-416).

²¹² F. Fišer, *Savez elita. O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871-1945. godine*, Beograd 1985, 138-140; W. S. Grenzsbach, *Germany's Informal Empire in East-Central Europe*, Stuttgart 1988, 6-7.

²¹³ А. Митровић, *Ergänzungswirtschaft. O teoriji jedinstvenog privrednog područja Trećeg Rajha i jugoistočne Evrope (1933-1941)*, 10.

²¹⁴ А. Митровић, *Deutschland und Jugoslawien 1919-1933*, Zbornik Filozofskog fakulteta, XII-1 (1974), 571. В. и. Isti, *Politische und wirtschaftliche Beziehungen Deutschlands und Jugoslawiens in der Zeit der Verständigungspolitik Stresemanns*, Tradition und Neubeginn: Internationale Forschungen zur deutschen Geschichte im 20. Jahrhundert (Hrsg. von J. Hütter, R. Meyers, D. Papenfuss), Köln 1975, 117-140.

године у једном од извештаја немачком Министарству спољних послова, да у датом тренутку политички односи Вајмарске републике са великим силама нужно произилазе из опште међународне ситуације, са малим, пак, државама долазе сами од себе, док би државе средњег значаја и величине, управо попут Југославије, које још увек не знају тачно сматрају ли их само објектима или већ и субјектима европске политике, требало постепено привући у своју интересну сферу указивањем благонаклоне пажње и неговањем пријатељских односа са њима.²¹⁵ С друге стране, и Краљевина СХС је доста полагала на добре економске односе са Немачком, трудећи се да их прошири и унапреди, али су њени мотиви за то били првенствено политичке природе. Краљевина је Немачку, нарочито након неуспеха своје помирљиве политике према Италији, гледала као један нови политички фактор који би могао играти важну улогу на Балкану, према њој, наравно, пријатељску. Међутим, како је у то време Немачка у међународним односима још увек водила опрезну политику, главна веза између две земље током двадесетих година 20. века остала је управо економија.²¹⁶

У периоду између два светска рата, Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца – Југославију, представљало је у Берлину пет посланика (у шест мандата). Први од њих био је Рајко Винтровић (1870-1935), који је ову дужност обављао од 1920. до 1923. године. Њега је заменио Живојин Балугџић (1868-1941), дотадашњи посланик Краљевине СХС у Атини, који је у Берлину дужност посланика први пут вршио од 1924. до 1926. године, одакле је накратко био упућен у Рим. За то време, југословенску државу у Берлину представљао је Јосип Смодлака (1869-1956), кога је почетком 1927. године, у свом другом мандату, заменио Живојин Балугџић, који ће се овог пута на том месту задржати осам година. Након њега, у периоду од 1935. до 1939. године југословенски дипломатски представник у немачкој престоници био је Александар Цинцар-Марковић (1889-1945), а потом – до избијања ратног сукоба априла 1941. године – Иво Андрић (1892-1975), као последњи посланик Краљевине Југославије у Берлину. С друге стране, први немачки дипломатски представник у рангу посланика у Краљевини СХС након поновног успостављања дипломатских односа 23. августа 1921. године био је Фридрих фон Келер (1873-1960), који се на том месту задржао до 1924. године. Њега је на дужности у Београду

²¹⁵ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie A, Band XIV, Göttingen 1995, Dokument Nr. 272, „Der Gesandte in Belgrad Olshausen an das Auswärtige Amt“, Belgrad, 29. XI 1925, [Anlage], S. 684-686.

²¹⁶ A. Mitrović, *Deutschland und Jugoslawien 1919-1933*, 571.

сменио Франц Олсхаузен (1871-1941), обављајући је до 1928. године, након кога се на месту немачког посланика у Краљевини у периоду до 1930. године, односно до своје смрти, налазио Адолф Кестер (1883-1930), некадашњи министар спољних (1920) и унутрашњих послова Вајмарске републике (1921/22) и дотадашњи немачки посланик у Риги. Њега је наследио Улрих фон Хасел (1881-1944), који се у југословенској престоници задржао до 1932. године, након чега се на месту немачког посланика у Београду кратко (до 1933. године) нашао барон Алберт Дифур фон Феронс (1868-1945). Последњи дипломатски представник Немачке у Краљевини Југославији, а уједно и онај са најдужим стажом на тој функцији – од 1933. до 1941. године – био је Виктор фон Херен (1881-1949).²¹⁷

Трговински односи и робна размена Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца са Немачком регулисани су најпре трговинским уговором склопљеним 5. децембра 1921. године²¹⁸ (ступио на снагу 22. марта 1922), који је представљао резултат тежње обеју страна да у датом тренутку узајамном трговинском промету обезбеде макар примену минималних царинских ставова, задржавајући слободу у погледу његовог ограничења и царинских тарифа.²¹⁹ Према својим карактеристикама, поменути трговински споразум био је, дакле, уговор са највећим повлашћењем, али без тарифног дела, а чланом 6 стране уговорнице задржале су право да, докле год трају изванредне економске прилике изазване последицама рата, могу, независно од обавеза преузетих овим уговором, забрањивати или ограничавати увоз или извоз робе у узајамном трговинском промету уколико се укаже потреба за тим.²²⁰ Поред одредаба о узајамном промету добара, овај уговор садржао је и одредбе о третману поданика једне на територији друге стране уговорнице, као и неколико одредаба о железничком и паробродском саобраћају. Ове две групе одредаба представљале су својеврсну допуну онима из прве групе, на тај начин што су поданицима уговорних страна гарантовале потребан минимум судске заштите, слободног кретања и употребе транспортних средстава, без којих се трговачки послови не би могли обављати.²²¹

²¹⁷ Д. Ж. Денда, *нав. дело*, 95-96.

²¹⁸ *Службене новине*, бр. 122А, б. VI 1922.

²¹⁹ В. Ђорђевић, *нав. дело*, 3; 25-26.

²²⁰ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Редован сазив за 1921-1922. год.*, књига I, Београд 1922, XXIV редовни састанак – 31. јануара 1922. године, 262; 270.

²²¹ АЈ, Фонд Народне скупштине Краљевине Југославије (=72), фасцикла бр. 50, јединица описа 204, „Предлог Закона о трговинском уговору између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Немачке“, Министарство трговине и индустрије – Народној скупштини, 27. XII 1921.

Трговински уговор из 1921. године отклонио је посредство трећих држава при увозу немачке робе у Краљевину и нежељено задуживање у њиховим валутама, које је било последица дотадашњег неуговорног стања са Немачком²²², али је по својим карактеристикама ипак имао превише узак домет, због чега је било у плану да се приступи преговорима за потписивање новог чим се за то створе неопходни услови.²²³

Првих неколико година по завршетку рата, економске прилике у обе земље протицале су у знаку унутрашњег сређивања. Општа царинска тарифа Краљевине Србије, коју је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца у почетку примењивала, иако измењена и прилагођена средином 1921. године, није могла представљати трајни инструмент и стабилну основу спољнотрговинске политике нове државе.²²⁴ Предуслов за склапање нових трговинских уговора било је доношење јединствене царинске тарифе, примерене новонасталим околностима. Закон о општој царинској тарифи, који је створио неопходне основе за вођење трговинских преговора у циљу закључивања уговора са конвенционалним царинама и тарифним деловима, донет је 20. јуна 1925. године.²²⁵ У питању је била дупла царинска тарифа, која је за сваки артикал предвиђала по једну максималну (општу) и једну минималну царину. Ова последња је требало да се примењује на увоз из оних земаља са којима би Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца закључила трговинске уговоре.²²⁶

Нова царинска тарифа отворила је у привредној историји југословенске државе период економског либерализма, током кога ће бити склопљен читав низ значајних трговинских уговора.²²⁷ Основни принципи на којима се заснивала већина ових уговора

²²² *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Редован сазив за 1921-1922. год.*, књига I, XXIV редовни састанак – 31. јануара 1922. године, 262.

²²³ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 26.

²²⁴ *Isto*, 2.

²²⁵ *Службене новине*, бр. 136 – XXVIII, 20. VI 1925; АЈ, 335 – 99, *Преглед спољно-трговинске политике*, стр. 439-440. В. и: *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1938*, Београд 1939, 113-115.

²²⁶ S. D. Obradović, *Zwischen Clearing und Devisen. Probleme der Handelspolitik Jugoslawiens*, 8.

²²⁷ Први уговор ове врсте Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца закључила је са Италијом 15. јула 1924. године, још пре ступања на снагу нове царинске тарифе. Велики број царинских ставова везаних овим уговором послужио је затим као основа за склапање трговинских уговора са Аустријом (1925), Албанијом и Белгијом (1926), Немачком и Грчком (1927), Великом Британијом (1928), Француском (1929) и Шпанијом (1930). Истовремено, Краљевина је закључила и читав низ трговинских уговора који нису садржали тарифни део – са Мађарском (1927), Естонијом (1928), Финском (1929), Холандијом, Египтом, Пољском и Румунијом (1930). Такав је у тренутку закључења био и трговински уговор са Чехословачком потписан 1928. године, услед рестрикционих мера које је ова земља примењивала на увоз аграрних производа. Његов тарифни део израђен је тек 1931. године и потписан у виду додатка уговору. Са осталим земљама попут Сједињених

били су, као што је већ речено, слобода трговинског промета, без забрана и ограничења, као и клаузула о неограниченом и безусловном највећем повлашћењу у трговинским односима двеју уговорних страна.²²⁸

Истовремено, Немачка се након Првог светског рата морала суочити са већим привредним тешкоћама него ма која друга земља. Територијални губици, репарације и ограничавање слободе у погледу вођења трговинске политике појединим одредбама Версајског мировног уговора у корист савезничких држава принудили су Вајмарску републику да у првих неколико послератних година прибегне заштитним мерама попут завођења система увозних и извозних дозвола како би такве одредбе изиграла или макар ублажила. Крајем 1919. године основан је низ тзв. уреда за „спољну трговину“ (*Aussenhandelsstellen*), за сваку грану индустрије по један, чији је задатак био да спречавају извоз робе неопходне за снабдевање земље и да утврђују цене и услове плаћања за робу која се извозила. Тек када се Немачка, након истека петогодишњег рока, ослободила ограничавајућих одредаба Версајског мировног уговора у погледу организације спољне трговине, њена влада је крајем 1924. и почетком 1925. године била у могућности да поведе активну трговинску политику, вративши се старим принципима – начелима слободе трговине и највећег повлашћења, као и пракси консолидовања царинске тарифе, што је резултирало низом значајних трговинских уговора и привредном експанзијом Немачке. Главни циљ такве политике било је активирање трговинског биланса повећањем извоза индустријских производа, са једне, и ограничавањем увоза животних намирница са друге стране, што је у наредним годинама довело до постепеног јачања струје аграрног протекционизма.²²⁹ Овакво усаглашавање индустријских и пољопривредних интереса сматрано је важним предусловом економске обнове Вајмарске републике, а на само формулисање немачке привредне политике велики утицај имале су и даље привредне елите из времена Царства.²³⁰

Америчких Држава, Швајцарском, Португалијом и скандинавским земљама остали су на снази предратни уговори Краљевине Србије, док трговински односи Краљевине Југославије са Бугарском, Турском, Литванијом и СССР-ом у овом периоду (до 1931. године) и даље нису били уговорно регулисани. (S. D. Obradović, *La politique commerciale de la Yougoslavie*, Београд 1939, 13-14).

²²⁸ АЈ, 335 – 99, *Преглед спољно-трговинске политике*, стр. 439.

²²⁹ С. Д. Обрадовић, *Највеће повлашћење у трговинским уговорима*, Београд 1933, 84-88.

²³⁰ F. Fišer, *Savez elita. O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871-1945. godine*, 125-126.

Табела 1.7: Индекс немачке извозне трговине (1913 = 100)²³¹

Група производа	1924/1925.	1928/1929.
Животне намирнице	39.1	50.4
Житарице	31.0	58.9
Шећер	37.4	51.1
Сировине	45.2	85.0
Угаљ	23.6	70.4
Полуфабрикати	47.4	94.8
Техничка опрема	37.7	80.2
Готови производи	68.6	100.4
Текстил	56.9	75.2
Метални производи и машине	66.8	113.1
Хемијски производи	56.9	103.2
Укупан извоз	57.5	93.0

Године 1927. њена индустријска производња надмашила је предратну, а Немачка се на светском тржишту појавила као важан извозник.²³² Не рачунајући репарационе испоруке у натури, немачки извоз је тада порастао на 10,3 милијарди рајхсмарака, а 1929. године на 12,6 милијарди, док је увоз у овим годинама износио 13,8, односно 13,4 милијарди рајхсмарака. Пасивни салдо трговинског биланса Немачка ће коначно отклонити 1930. године, када је вредност њеног извоза премашила вредност увоза за износ

²³¹ Н. Ј. Браун, *nav. delo*, 57.

²³² А. Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919-1939*, 164.

од 935 милиона рајхсмарака.²³³ Истовремено, захваљујући огромном приливу иностраног капитала, Немачка је у периоду од 1925. до 1929. године успела да повећа своје златне резерве, мада оне и даље нису чиниле ни 60% злата које је имала 1913.²³⁴

У складу са поменутих побољшањем привредних околности у двома земљама, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је почетком 1927. године предложила да се отпочну преговори за закључење новог трговинског уговора који би, регулисањем царинских тарифа и других важних питања, поставио њихове односе на трајнију и бољу основу од оне коју им је пружао трговински уговор из 1921. године.²³⁵ Југословенска иницијатива дочекана је са одушевљењем – немачки државни секретар спољних послова Карл фон Шуберт изјавио је тим поводом у разговору са југословенским послаником у Берлину Јосипом Смодлаком²³⁶ да Немачка много полаже на што чвршће привредне и политичке везе са Краљевином Срба, Хрвата и Словенаца и да је заинтересована да се нови трговински уговор између две земље закључи што пре.²³⁷ У сличном пријатељском тону протекао је крајем фебруара 1927. и разговор између југословенског краља Александра и немачког посланика у Београду Франца Олсхаузена.²³⁸ Преговори о новом трговинском споразуму вођени средином исте године, ипак, нису протекли без тешкоћа – услед оштрог сукоба интереса који је у немачкој влади постојао између представника аграрне и индустријске струје, југословенска држава није могла у потпуности остварити своје захтеве усмерене ка томе да се овим уговором осигура извоз њених пољопривредних производа у Немачку.²³⁹ Присуство аграрних протекциониста у влади, као и чињеница да су управо они држали Министарство исхране и пољопривреде, учинили су да резултати југословенске делегације постигнути током преговора о новом трговинском уговору буду

²³³ С. Д. Обрадовић, *Највеће повлашћење у трговинским уговорима*, 87.

²³⁴ R. Stamenković, V. Milenković, *nav. delo*, 19.

²³⁵ АЈ, 334 (Дирекција за уговоре) – 610 – 1843, Министар иностраних послова Краљевине СХС Нинко Перић – посланику у Берлину Јосипу Смодлаки, Београд, 10. I 1927.

²³⁶ Опширније о Смодлакином мандату у Берлину в. у: К. Милутиновић, *Јосип Смодлака као дипломат*, Зборник Матице српске за историју, 34 (1986), 104-113.

²³⁷ АЈ, 334 (Дирекција за уговоре) – 610 – 1843, Јосип Смодлака – Нинку Перићу, Берлин, 20. I 1927. В. и: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie B, Band IV, Göttingen 1970, Dokument Nr. 41, „Aufzeichnung des Staatssekretärs des Auswärtigen Amts von Schubert“, Berlin, 19. I 1927, S. 96-99.

²³⁸ РА АА, R 30303: АА, Abteilung IIb, Akten betreffend: Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland (von September 1921 bis Dezember 1935), Jugoslawien, Politik 2, Geheimakten, Deutsche Gesandtschaft in Belgrad an das AA Berlin, 26. II 1927.

²³⁹ АЈ, 334 (Дирекција за уговоре) – 610 – 1843, Живојин Балугџић – МИП-у, Берлин, 23. V 1927.

врло скромни.²⁴⁰ Упркос томе, посланик Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Берлину Живојин Балугџић²⁴¹, који је почетком фебруара те године заменио Смодлаку, био је мишљења да је, с обзиром на околности под којима се уговор правио, њиме постигнуто све што се могло постићи, како у општем делу, тако и у тарифним одредбама, и да би га у датом облику требало потписати без одлагања.²⁴²

Након што су утврђене коначне редакције на немачком и српском језику, у Берлину је 6. октобра 1927. године између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Немачке потписан *Уговор о трговини и пловидби*.²⁴³ Овај уговор ступио је на снагу обостраним пристанком 17. децембра исте године, тј. даном размене ратификационих инструмената²⁴⁴, а заснивао се на уобичајеним принципима редовних уговора те врсте које је Краљевина склапала и са осталим земљама, тј. на слободи трговинског промета и клаузули о највећем повлашћењу.²⁴⁵ Тежиште преговора било је углавном усмерено на израду тарифног дела. Највећи део југословенских царинских ставова значајних за немачки извоз већ је био везан претходним уговорима, док је, с друге стране, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца била нарочито заинтересована за смањење и везивање немачких царинских ставова за живину, јаја, пекмез и суве шљиве, као и за још неке аграрне производе који су спадали у њене важније извозне артикле.²⁴⁶ Упркос томе што током преговора није успела да добије све уступке које је тражила, Краљевина се задовољила постигнутим, надајући се да ће имати користи и од уступака које за себе буду извојевале Чехословачка и Пољска, као државе које су за Немачку биле трговински партнери од већег значаја, а који би се, потом, рефлектовали и на њу путем клаузуле о највећем повлашћењу.²⁴⁷

²⁴⁰ АЈ, 334 (Дирекција за уговоре) – 610 – 1843, Реферат Одељења за трговинске уговоре о нацрту трговинског уговора са Немачком, Београд, 10. VIII 1927.

²⁴¹ О делу каријере који је Живојин Балугџић провео на месту југословенског посланика у Берлину в. у: М. Стјански, *Embahade*, Београд 2009, 7-161.

²⁴² АЈ, 334 (Дирекција за уговоре) – 610 – 1843, Живојин Балугџић – Министру иностраних послова КСХС Војиславу Маринковићу, Берлин, 2. VIII 1927.

²⁴³ *Службене новине*, бр. 288 – LXXX, 20. XII 1927.

²⁴⁴ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 25.

²⁴⁵ АЈ, 335 – 99, *Преглед спољно-трговинске политике*, стр. 401.

²⁴⁶ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 26.

²⁴⁷ АЈ, 65 – 254 – 758, Министар иностраних послова КСХС Војислав Маринковић – Министру трговине и индустрије КСХС Мехмеду Спахи, Београд, 10. VIII 1927.

Узајамне концесије учињене *Уговором о трговини и пловидби* огледале су се управо у утврђивању везаних тарифних ставова. Немачка је овим трговинским уговором везала укупно двадесет седам ставова своје увозне царинске тарифе. Осим за кукуруз и јаја, због којих ће се у време Велике економске кризе (1929-1933) јавити проблеми у трговинским односима Краљевине СХС и Немачке, везане царине биле су предвиђене и за пасуљ, кудељу, воће, суве шљиве, пекмез, кокошке, рибу, дуге за бурад, конзерве, сумпорну киселину, феросилицијум и метил-алкохол. Остали аграрни производи и сировине који су заузимали важно место у југословенском извозу, у Немачкој или нису били оптерећени никаквим дажбинама или су оне биле минималне, с обзиром на то да је у тренутку склапања поменутог уговора немачка аграрна политика још увек била либерална. Истовремено, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца консолидовала је четрдесет бројева своје тарифе у корист немачког увоза (млечна киселина, текстилна роба, хартија, израде од гвожђа, електрични материјал, часовници итд.), док су тарифе за већи део индустријских и других важних производа које је Немачка извозила у Краљевину биле консолидоване још раније.²⁴⁸

Трговински уговор из 1927. године био је потписан на две године. Отказни рок износио је шест месеци, а у случају неотказивања уговор се аутоматски продужавао са истом могућношћу. Поред општег и тарифног дела, уговор су чинили и Закључни протокол, Протокол о сировим кожама, изјава о стављању Уговора на снагу и Писмо о регулисању боравка и настањивања.²⁴⁹ Протокол о сировим кожама садржао је изјаве и предвиђао мере којима се нарочито тежило да се отклоне постојеће тешкоће (забране, ограничења, извозне царине и сл.) у промету овим артиклом, док је изјава о споразумном увођењу у живот било уговора у целини, било појединих његових делова чак и пре ратификације недвосмислено показивала колико је обема странама овај уговор био важан.²⁵⁰

Саставни део *Уговора о трговини и пловидби* чинио је и накнадни споразум потписан 19. октобра 1928. године у Прагу²⁵¹, који је садржао извесне допуне тарифног

²⁴⁸ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 26-27.

²⁴⁹ *Isto*, 27.

²⁵⁰ АЈ, 334 (Дирекција за уговоре) – 610 – 1843, МИП – Председнику Народне скупштине КСХС Нинку Перићу, Београд 10. XI 1927.

²⁵¹ *Службене новине*, бр. 136 – LXI, 12. VI 1929.

дела.²⁵² Уговором из 1927. године отпочело је ново раздобље у трговинским односима између две земље, у коме је Немачка, нарочито када је у питању југословенски извоз, почела играти све значајнију улогу.

Табела 1.8: Учешће Немачке у извозу Краљевине СХС у односу на њене најважније трговинске партнере од 1920. до 1929. године (у милионима динара и процентима)²⁵³

Година	Италија		Аустрија		Чехословачка		Немачка	
	милиона динара	%	милиона динара	%	милиона динара	%	милиона динара	%
1920.	356	27,0	563	42,7	68	5,1	99	7,5
1921.	576	23,4	882	35,9	101	4,1	397	16,2
1922.	1.035	28,1	848	23,0	299	8,1	311	8,4
1923.	2.307	28,7	2.328	28,9	629	7,8	339	4,2
1924.	2.757	28,9	2.333	24,5	944	9,9	389	4,1
1925.	2.249	25,3	1.651	18,6	834	9,4	639	7,2
1926.	1.960	25,1	1.609	20,6	939	12,0	724	9,3
1927.	1.590	24,8	1.449	22,6	727	11,4	679	10,6
1928.	1.680	26,1	1.154	17,9	580	9,0	779	12,1
1929.	1.971	24,9	1.238	15,6	426	5,4	675	8,5

²⁵² В. Ђорђевић, *nav. delo*, 28.

²⁵³ Подаци наведени према: *Jugoslavija 1918-1988: statistički godišnjak*, 300-301.

Из приложене табеле, уочава се да је извоз из Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за Немачку у десетогодишњем периоду до избијања кризе, закључно са 1929. годином, осцилирао у распону од 99, колико је износио 1920, до 779 милиона динара у години након закључења трговинског уговора из 1927. године. Изражена у процентима, вредност југословенског извоза за Немачку у односу на његов целокупни износ кретала се између 4,1% у 1924. и 16,2% у 1921. години, што је Немачку, уз Италију, Аустрију и Чехословачку, сврставало у ред најважнијих трговинских партнера Краљевине СХС. До 1927. године Чехословачка је заузимала треће, а Немачка четврто место у југословенском извозу, да би се 1928. године, са уделом 12,1% (779 милиона динара), на трећем месту наша Немачка, добијајући у наредном периоду све важнију улогу.²⁵⁴

С друге стране, посматрано у процентима његовог удела у укупном увозу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, увоз из Немачке био је у наведеном периоду у видљивом и константном расту, крећући се у распону од свега 1,5% (50 милиона динара), колико је износио током 1920, до удела од 15,6% (1.188 милиона динара), који је у југословенском увозу остварио у години почетка светске економске кризе. Већ средином посматраног периода, Немачка је уделом од 9,9% (866 милиона динара) 1925. године претекла Велику Британију и учврстила се на четвртом месту у југословенском увозу, мада је у односу на три главне увознице – Италију, Аустрију и Чехословачку – и даље значајно (готово двоструко) заостајала. Ипак, у наредним годинама немачки увоз у Краљевину наставио је, полако али сигурно, да расте, захваљујући чему је током 1928. године Немачка са 13,61% (1.067 милиона динара) доспела на треће место земаља – увозница у Југославију, још више се учврстивши на тој позицији 1929. године, када је са 15,64% само незнатно заостајала за Чехословачком (17,5%) и Аустријом (17,43%).²⁵⁵ Истовремено, Краљевина је тиме заузела друго место у немачком извозу усмереном ка Балкану, уз тенденцију и очекивања са немачке стране да већ у наредној години замени Румунију на првом.²⁵⁶

²⁵⁴ PA AA, R 240726: AA, Abteilung II, Akten betreffend: Jugoslawiens Handelsbeziehungen zu Deutschland (von Juli 1926 bis Dezember 1934), Jugoslawien, Handel 11, Band 3, „Wirtschaft und Finanzen: die jugoslawisch-deutschen Handelsbeziehungen“, Morgenblatt, Nr. 261, 24. IX 1930.

²⁵⁵ Bundesarchiv Berlin (=BArch), Reichswirtschaftsministerium (=R 3101), Arch. Nr. 2715, Deutsche Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, Belgrad, 24. IV 1929; PA AA, R 240726, Deutsches Konsulat in Zagreb an das Auswärtige Amt, Zagreb, 2. X 1930.

²⁵⁶ PA AA, R 240726, „Wirtschaft und Finanzen: die jugoslawisch-deutschen Handelsbeziehungen“, Morgenblatt, Nr. 261, 24. IX 1930.

Табела 1.9: Учешће Немачке у увозу Краљевине СХС у односу на њене најважније трговинске партнере од 1920. до 1929. године (у милионима динара и процентима)²⁵⁷

Година	Италија		Аустрија		Чехословачка		Немачка	
	милиона динара	%	милиона динара	%	милиона динара	%	милиона динара	%
1920.	1.268	36,6	714	20,6	322	9,3	50	1,5
1921.	855	20,7	1.660	28,1	843	20,4	174	4,2
1922.	985	15,3	1.861	28,9	1.278	19,8	462	7,2
1923.	1.470	17,7	2.238	26,9	1.538	18,5	724	8,7
1924.	1.688	20,5	1.626	19,8	1.650	20,1	682	8,3
1925.	1.644	18,8	1.604	18,3	1.559	17,8	866	9,9
1926.	1.054	13,8	1.533	20,1	1.427	18,7	918	12,0
1927.	940	12,9	1.424	19,6	1.399	19,2	899	12,3
1928.	939	12,0	1.355	17,3	1.402	17,9	1.067	13,6
1929.	823	10,8	1.324	17,4	1.329	17,5	1.188	15,6

Трговински биланс Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у односу на Немачку у наведеном периоду био је, почев од 1922. године, стално пасиван, што се најпрегледније може видети из следеће табеле:

²⁵⁷ Подаци наведени према: *Jugoslavija 1918-1988: statistički godišnjak*, 303-304.

Табела 1.10: Трговински биланс Краљевине СХС према Немачкој од 1920. до 1929. године
(у милионима динара)²⁵⁸

Година	Вредност (мил. динара)		Салдо трговинског биланса
	извоз	увоз	
1920.	99	50	49
1921.	397	174	223
1922.	311	462	- 151
1923.	339	724	- 385
1924.	389	682	-293
1925.	639	866	- 227
1926.	724	918	- 194
1927.	679	899	- 220
1928.	779	1.067	- 288
1929.	675	1.188	- 513

У погледу структуре југословенско-немачке трговинске размене, међу најважније артикле које је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца извозила за Немачку убрајали су се бакар, дрво, јаја, кукуруз, месо, пшеница и воће, док се немачки увоз у Краљевину у првом реду састојао од машина неопходних за разне привредне гране и металуршких производа.²⁵⁹ Значајан део ових потреба Краљевине Немачка је подмиривала кроз извршавање својих репарационих обавеза.²⁶⁰ Управо су немачке испоруке у оквиру репарација биле узрок велике пасиве у трговинској размени Краљевине СХС са Немачком, као увоз који у редовном билансу плаћања није имао одговарајућу противставку.²⁶¹

²⁵⁸ Подаци наведени према: *Jugoslavija 1918-1988: statistički godišnjak*, 301, 304.

²⁵⁹ РА АА, R 240726, „Die Handelsbeziehungen zwischen Jugoslawien und Deutschland während des 1. Halbjahres 1930“, 22. XII 1930.

²⁶⁰ РА АА, R 240726, „Jugoslawiens Außenhandel“, Berliner Börsen-Courier, 20. XII 1929.

²⁶¹ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 27.

Табела 1.11: Преглед кретања извоза Краљевине СХС за Немачку по вредности за неке од најзначајнијих артикала од 1920. до 1924. године (у динарима)²⁶²

Артикал	1920.	1921.	1922.	1923.	1924.
Жита	35.207.096	82.373.334	3.747.276	14.950.108	17.401.581
Вариво и поврће	4.470.405	1.752.022	3.410.160	637.773	2.176.587
Воће	36.937.867	69.136.285	90.540.670	69.096.419	44.316.248
Индустријско и лековито биље	240.596	2.694.355	11.719.903	16.500.958	27.717.874
Свеже и прерађено месо	3.015.008	36.598.026	22.203.776	4.064.561	10.848.639
Млеко и јаја	479.660	2.581.790	3.539.126	483.912	51.995.234
Остаци при преради пољопривредних производа	620.378	507.380	478.890	1.072.716	718.220
Вуна, длака, перје, коже и кокони	2.165.624	4.057.990	29.911.049	68.960.423	52.650.379
Кудеља, лан и остала биљна влакна за предива	802.670	14.834.404	20.031.937	5.300.057	34.399.841
Производи шумарства	345.400	2.546.057	25.910.774	43.952.793	17.659.827
Израде од дрвета	68.700	1.247.420	4.986.372	6.966.225	2.463.964
Олово и његове легуре	2.355.710	731.200	2.501.760	8.322.520	1.320.100
Бакар и његове легуре	/	/	20.693.614	33.940.343	89.082.194

²⁶² Извор: *Statistika spoljne trgovine Kraljevine SHS za 1920, 1921, 1922, 1923. i 1924. godinu.*

Табела 1.12: Преглед кретања извоза Краљевине СХС за Немачку по вредности за неке од најзначајнијих артикала од 1925. до 1928. године (у динарима)²⁶³

Артикал	1925.	1926.	1927.	1928.
Жита	33.063.668	10.967.758	2.296.738	2.062.210
Вариво и поврће	1.003.155	1.909.590	360.815	2.868.160
Воће	81.030.304	119.267.268	63.763.006	60.234.121
Индустријско и лековито биље	97.733.789	117.164.056	152.134.095	187.079.033
Свеже и прерађено месо	38.671.200	68.512.473	21.602.684	17.868.381
Млеко и јаја	131.261.356	151.860.705	104.282.546	119.296.745
Остаци при преради пољопривредних производа	2.095.100	2.167.290	6.369.181	2.499.120
Вуна, длака, перје, коже и кокони	20.247.834	17.444.385	34.990.699	42.332.661
Кудеља, лан и остала биљна влакна за предива	16.117.545	23.507.952	30.290.224	8.339.065
Производи шумарства	34.471.904	17.913.691	26.915.811	95.058.245
Израде од дрвета	7.346.812	2.953.920	7.056.334	16.899.105
Олово и његове легуре	4.438.850	6.198.400	3.644.768	842.520
Бакар и његове легуре	122.176.775	151.570.273	164.840.250	164.708.770

²⁶³ Извор: *Statistika spoljne trgovine Kraljevine SHS za 1925, 1926, 1927. i 1928. godinu*

Све до 1929. године, економски односи између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Немачке кретали су се узлазном линијом. Немачка штампа²⁶⁴ помно је пратила њихов развој, уз истицање растућег значаја пространог југословенског тржишта за немачку индустрију, нарочито у вези са припремама и потписивањем трговинског уговора из 1927. године.²⁶⁵ Преовладавајући став био је да Немачка може бити задовољна поменутиим споразумом и сматрати га успехом своје спољнотрговинске политике јер је њиме поставила себи један веома важан трговински мост ка југоистоку Европе.²⁶⁶ Спољна трговина била је уједно и најважнија област економске сарадње између две земље, с обзиром на то да су, упркос интересовању немачких фирми за склапање разних послова у Краљевини СХС, југословенски државни и привредни кругови током прве послератне деценије, вођени политичким обзирима, у домену инвестиција и јавних радова углавном давали предност француском капиталу и предузећима на рачун немачких.²⁶⁷ Од важнијих пројеката реализованих од стране немачких фирми у овом периоду треба поменути радове на изградњи друмског моста преко Дунава између Новог Сада и Петроварадина од 1921. до 1927. године, које је, на рачун репарација, извео немачки концерн састављен од грађевинске фирме *Gollnow & Sohn* из Шчећина и фабрике гвоздених конструкција *August Klönne* из Дортмунда. Мост, чија је изградња коштала укупно око 39 милиона динара, свечано је пуштен у саобраћај 20. маја 1928. године, док су дуго најављивани радови на изградњи железничког моста на Дунаву код Београда – Панчевачког моста, уговорени такође са немачким фирмама током 1927. године (фундирање и доњи строј моста радила је фирма *Siemens Bauunion* из Берлина, а изградњу и монтирање гвоздене конструкције конзорцијум сачињен од седам великих немачких фирми под називом *Deutsche Gesellschaft für die Montage der Pančevoer Brücke*), успешно окончани тек средином наредне деценије.²⁶⁸ Посебно значајан сегмент у оквиру југословенско-немачких економских

²⁶⁴ О идеолошко-политичким написима у немачкој штампи у контексту значаја Југоисточне Европе и стварања „великог привредног простора“ у овом периоду в. А. Mitrović, *Die wirtschaftlich-politische Auffassung von Südosteuropa in der Weimarer Republik*, Balcanica, XII (1981), 163-170.

²⁶⁵ РА АА, R 240726, „Zu den deutsch-jugoslawischen Wirtschaftsbeziehungen“, *Industrie- und Handelszeitung*, 11. II 1927; „Unsere Wirtschaftsbeziehungen zu Jugoslawien“, *Berliner Börsen-Zeitung*, 21. V 1927.

²⁶⁶ АЈ, 334 (Дирекција за уговоре) – 610 – 1843, Конзулат Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Дизелдорфу – МИП-у, Дизелдорф, 12. IX 1927.

²⁶⁷ О извођењу радова у Краљевини Југославији од стране француских предузећа в. у: V. Lj. Cvetković, *nav. delo*, 227-246.

²⁶⁸ А. Mitrović, *Teorija „Ergänzungswirtschaft“ u Vajmarskoj republici (Jugoistočna Evropa u doktrini velikog privrednog prostora Nemačkog Rajha 1919-1932)*, 56-57; В. Вукмановић, *Дунавски мостови: од извора до ушћа*, Нови Сад 2009, 127-128; 132-133; М. Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав: дунавска политика*

односа у првој послератној деценији чиниле су, као што је већ речено, немачке испоруке у готовим производима на име репарација, које су одиграле важну улогу у привредној обнови ратом разорене земље.

Избијање економске кризе светских размера изазвало је велике потресе у области међународног робног промета, уносећи нову компоненту у привредно-политичке односе међу државама. У контексту југословенско-немачке трговинске сарадње, једна од најважнијих последица кризе било је заостравање супротности између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, као изразито аграрне, и Немачке, као развијене индустријске земље, која је, у датом тренутку морала прибећи мерама аграрног протекционизма не би ли заштитила сопствену пољопривреду, о чему ће више речи бити у наредном поглављу. Истовремено, светска економска криза (1929-1933) довела је и до сазревања идеје о „Великом привредном простору“, услед чега су се у немачкој јавности све чешће чули ставови да би Југоисточна Европа требало да буде прва међу територијама које се могу искористити као извориште сировина и потенцијално тржиште како би се немачкој привреди обезбедила стабилна и чврста основа за самосталан развој.²⁶⁹ Управо у светлу ових околности развијаће се и југословенско-немачки економски односи у годинама које су уследиле.

југословенске краљевине 1918-1944, Београд 2014, 200-206; *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie B, Band III, Göttingen 1968, Dokument Nr. 68, „Das Auswärtige Amt an die Gesandtschaft in Belgrad“, Berlin, 16. II 1926, S. 127-129; P. J. Marković, Č. Antić, D. Šarenac, *Korak ispred vremena. 125 godina Simensa u Srbiji*, Београд 2012, 127.

²⁶⁹ A. Mitrović, *Ergänzungswirtschaft. O teoriji jedinstvenog privrednog podničja Trećeg Rajha i jugoistočne Evrope (1933-1941)*, 11.

2. ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И НЕМАЧКЕ ЗА ВРЕМЕ СВЕТСКЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ (1929-1933)

2.1. Велика економска криза (1929-1933): узроци и последице

Велика економска криза која је почела октобра 1929. године у Сједињеним Америчким Државама крахом Њујоршке берзе, а потом се, услед повезаности светске привреде, попут пожара проширила и на остале земље, била је по својој разорности без преседана у историји капитализма, погодивши подједнаком снагом све кључне гране привредне активности.²⁷⁰ Индустијска криза била је праћена кризом аграрне производње, која је по својој географској распрострањености чак и превазишла ову прву, као и тешким поремећајима кредитно-новчаних механизма. Последице кризе биле су нарочито изражене у области међународне трговинске размене, манифестујући се кроз заостравање конкурентске борбе на тржиштима и јачање протекционизма.²⁷¹ Самим тим, светска економска криза (1929-1933) својом озбиљношћу и свеобухватношћу није могла а да се не одрази на међународне односе, будући да је директно угрозила економски и политички

²⁷⁰ О светској економској кризи (1929-1933), као и о њеном утицају на привреду Краљевине Југославије, в. следеће наслове: J. K. Galbraith, *The Great Crash 1929*, London 1955; J. Néré, *La crise de 1929*, Paris 1968; J. Valette, *Vie économique et sociale des grands pays de l'Europe occidentale et des États-Unis: début du XXe siècle – 1939*, Paris 1976; *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. VIII, ed. by P. Mathias and S. Pollard, Cambridge University Press 2008; M. C. Kaser, E. A. Radice (ed.), *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975*, vol. I, Oxford 1985; Ivan T. Berend, *An Economic History of Twentieth-Century Europe*, Cambridge University Press 2006; N. Vučo, *Ekonomска istorija sveta: od industrijske revolucije do Drugog svetskog rata*, Beograd 1970; R. Stamenković, V. Milenković, *Tendencije razvitka međunarodnih ekonomskih odnosa 1920-1952*, Beograd 1952; M. Mirković, *Ekonomска istorija Jugoslavije*, Zagreb 1968; V. Vinaver, *Svetska ekonomска kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1934*, Beograd 1987; S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1986; N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, Beograd 1968; Isti, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1958; Исти, „Аграрни блок“ подунавских земаља за време економске кризе 1929-1933. године, у: Светска економска криза 1929-1934. године и њен одраз у земљама југоисточне Европе (ур. В. Чубриловић), Београд 1976, 29-51; Д. Лукач, *Интензивирање немачког продора према југоистоку Европе после светске економске кризе*, у: *Исто*, 63-75; М. Ванку, *Мала Антанта у Великој економској кризи 1929-1933*, у: *Исто*, 147-161; М. Вучковић, *Утицај светске привредне кризе 1929-1932. на привреду старе Југославије*, у: *Исто*, 197-227; Л. Пејић, *Утицај велике економске кризе 1929-1933. на југословенску економску мисао и економску политику до Другог светског рата*, у: *Исто*, 261-336; V. Lj. Cvetković, *Ekonomски odnosi Jugoslavije i Francuske 1918-1941*, Beograd 2006; B. Đorđević, *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja države Srba, Hrvata i Slovenaca do rata 1941. godine*, Zagreb 1960; M. S. Kocić, *The Impact of the Great Depression (1929-1933) on Trade Relations Between the Kingdom of Yugoslavia and Germany*, Facta Universitatis, Series: Economics and Organization, 1 (2017), 83-92. и др.

²⁷¹ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 30-33.

систем изграђен у годинама након Првог светског рата и у значајној мери допринела промени дотадашњег односа снага у Европи.²⁷²

Узроци кризе највећим делом лежали су у, наизглед, позитивним последицама Првог светског рата. Преласком са ратне на мирнодопску прозводњу, примена нових технологија, развијених примарно у војне сврхе, нашла је током двадесетих година 20. века своје место и у цивилним фабрикама. Усавршавање производних средстава довело је до наглог повећања производње и појефтињења многих производа.²⁷³ Тако је, након савлађивања привредне кризе 1920-1921. и инфлације 1920-1923. године, у светској привреди почео шестогодишњи период опште експанзије.²⁷⁴ Током привредног циклуса од 1923. до 1929. године светска производња доживела је незапамћени раст, чије негативне последице у датом тренутку нико није предвиђао. Међутим, према објашњењу које је у економској науци најприхваћеније, главни узрок ове разорне кризе била је управо хиперпродукција.²⁷⁵

Средином 1929. године наступио је кулминациони тренутак у развоју индустрије већине капиталистичких земаља, нарочито Сједињених Америчких Држава, након чега је уследио период наглог опадања. Рекордни ниво производње и инвестиција убрзо је резултирао и рекордним количинама непродате робе, које су загушиле тржиште и довеле до снажне ланчане реакције – вишак робе изазвао је снижавање цена и смањење производње, услед чега је велики број радника остао без посла, што је, опет, водило даљем сужавању тржишта и стварало својеврстан зачарани круг. Истовремено, поремећај производње и робног промета оборио је курсеве хартија од вредности на берзама, доводећи до банкротства бројне берзанске шпекуланте и друге власнике акција. Најстрашнији био је, свакако, крах Њујоршке берзе октобра 1929. године, када је за само две недеље вредност понуђених деоница опала за 30 милијарди долара. Ништа мањи одјек овог берзанског краха није забележен ни у Европи – већ у октобру и новембру 1929. курсеве вредносних хартија у Великој Британији и Француској опали су за 11%, а у Немачкој за 9,5%.²⁷⁶

²⁷² V. Lj. Svetković, *nav. delo*, 119.

²⁷³ *Isto.*

²⁷⁴ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 24-27.

²⁷⁵ V. Lj. Svetković, *nav. delo*, 119.

²⁷⁶ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 30.

После берзанских потреса, привредна криза настављена је тамо где је и почела – у индустрији, тако да је током 1930, 1931. и 1932. године индустријска производња бележила све веће опадање, нарочито гране везане за производњу сировина и полуфабриката. Укупан пад индустријске производње у свету (без СССР-а) у периоду од 1929. до 1932. износио је 37%, што је светску индустрију вратило на ниво испод оног из 1913. године. Индустријском кризом најтеже су биле погођене Сједињене Америчке Државе и индустријски развијене земље Европе (у највећој мери Немачка и Велика Британија), док су остале прошле са мање губитака.²⁷⁷ Узрок овој појави треба тражити у чињеници да су претежно аграрне земље, ради заштите сопствене индустрије и очувања равнотеже својих међународних плаћања, у овом периоду почеле стављати разне препреке на увоз страних индустријских производа.²⁷⁸

Табела 2.1: Светска индустријска производња и производња сировина 1929-1932. године (индекс 1925-1929. године = 100)²⁷⁹

Година	1929.	1930.	1931.	1932.
Индустријска производња – цео свет (без СССР)	110	96	84	69
Производња сировина – цео свет (без СССР)	111	100	89	76

Почетком тридесетих година 20. века, светска економска криза дошла је до изражаја и у области пољопривреде, манифестујући се на исти начин као у индустрији – наглим падом цена производа, у првом реду житарица, што је било последица смањене потражње на градским тржштима услед масовне беспослице и опадања животног стандарда. Како пољопривреда, пак, по својим карактеристикама, није била у стању да се попут индустрије брзо прилагоди новонасталим околностима и смањи производњу, током 1930/1931. године дешава се својеврстан парадокс: иако потражња на тржишту опада – производња и приноси житарица расту.²⁸⁰

²⁷⁷ Исто, 30-31.

²⁷⁸ N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, 137.

²⁷⁹ Isti, *Ekonomska istorija sveta: od industrijske revolucije do Drugog svetskog rata*, 326.

²⁸⁰ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 31.

Табела 2.2: Пољопривредна производња у свету 1929-1933. године
(индекс 1925-1929. године = 100)²⁸¹

Регија / година	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.
Европа без СССР	110	103	106	110	110
Европа са СССР	108	108	104	106	110
Северна Америка	97	95	100	100	90
Латинска Америка	100	105	101	100	105
Африка	107	106	104	108	112
Азија (без Кине)	103	105	102	102	106
Аустралија	103	113	116	126	119
Цео свет	103	104	103	104	104
Свет без СССР	103	102	103	105	103

Према начину на који се аграрна криза испољавала у свету, могуће је издвојити три региона, односно три групе земаља. У првој су биле Сједињене Америчке Државе, Канада, Аргентина и Аустралија, као највећи светски произвођачи житарица, у којима је уједно дошло и до најоштријег манифестовања кризе кроз неконтролисану хиперпродукцију и највећи пад цена. Другу групу чиниле су европске аграрне извознице – Краљевина Југославија, Румунија, Бугарска, Мађарска и Шпанија, чија је производња стагнирала, али не и опадала, и у којима је пад цена био умеренији, док су трећу представљале државе које су биле највеће увознице аграрних производа, попут Немачке, Италије, Француске и Данске, које су тада, више из политичких него из економских разлога, прибегле мерама аграрног протекционизма и стимулисању домаћих земљорадника да узгајају пшеницу, упркос томе што је она, у крајњој линији, била и до три пута скупља од

²⁸¹ N. Vučo, *Економска историја света: од индустријске револуције до Другог светског рата*, 331.

увозне. Овакве неусклађености капиталистичке привреде довеле су до тога да је укупна пољопривредна производња у свету, упркос кризи и уништавању производа, 1933. године била већа него 1929.²⁸² Ефекат аграрне кризе на привреду једне земље био је утолико израженији уколико је пољопривредна производња играла значајнију улогу у њеном економском животу. По том критеријуму, Краљевина Југославија је, као изразито аграрна земља, била једна од европских држава које је криза најтеже погодила.²⁸³

Још једна важна област у којој су се последице економске кризе снажно испољавале била је финансијско пословање. Након берзанског слома из 1929. године, курсеви вредносних хартија наставили су да падају, банке су све више обустављале давање кредита, а општа несигурност и паника услед смањења инвестиција и платежне неспособности дужника навеле су власнике банкарских рачуна да масовно повлаче своје штедне улоге, што је резултирало пропашћу великог броја банака и крупних новчаних завода. Најтежи ударац финансијским приликама у Европи нанео је 13. маја 1931. године крах аустријске банке *Österreichische Kredit-Anstalt*, која је имала разгранату мрежу пословања у Мађарској, Чехословачкој, Румунији, Краљевини Југославији, Немачкој, као и низу других земаља, где је са собом у пропаст повукла и велики број других банака и предузећа. Притом је највише страдала банкарска мрежа у Немачкој, где је само из Рајхсбанке повучено око 250 милиона долара у злату и девизама, док је крупна Данат-банка (*Darmstädter und Nationalbank*, скраћено *Danat-Bank*) банкротирала, повукавши са собом у пропаст и свог најјачег комитента – текстилни концерн у Бремену.²⁸⁴

Поремећаји међународних кредитно-новчаних механизма довели су и до кризе државних финансија и валутних система у многим земљама, које ће, након што је то учинила Велика Британија, у све већем броју почети да напуштају принцип златног стандарда²⁸⁵, док се криза финансија првенствено огледала у неспособности отплате државних дугова. У таквој ситуацији, већина земаља прогласила је мораторијуме на отплату својих дуговања, а Немачка искористила прилику да потпуно и дефинитивно обустави исплату ратних репарација.²⁸⁶

²⁸² Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 31.

²⁸³ V. Lj. Svetković, *nav. delo*, 121.

²⁸⁴ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 32.

²⁸⁵ R. Stamenković, V. Milenković, *nav. delo*, 46-58.

²⁸⁶ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 32.

Последица кризе у области међународног робног промета било је, већ поменуто, ширење протекционистичких система, нарочито мера аграрног протекционизма у Немачкој, Француској, Италији и Аустрији, које су највише штете нанеле источноевропским аграрним извозницама.²⁸⁷ Трговински уговори склопљени у претходном периоду привредне експанзије и духу либерализма – на начелима слободне трговине и највећег повлашћења – у новонасталим околностима изгубили су свој практични значај. Конкурентска борба на тржишту условљавала је нове преговоре и нове компромисе, најчешће у виду уговорних контингената, компензационих или клириншких споразума, који ће постати доминантни вид регулисања међународне трговине у годинама кризе.²⁸⁸ Оваква ограничења резултирала су ригорозним смањењем обима међународне робне размене, о чему најбоље сведочи податак да се укупна вредност светске трговине током трајања економске кризе – у периоду од 1929, када је износила преко 68,5 милијарди долара, до 1933. године, када је спала на једва нешто више од 24 милијарде – смањила за чак 65%.²⁸⁹

2.2. „Аграрни блок“ подунавских земаља и француско-немачки сукоб интереса

Ширење протекционистичких мера као једне од непосредних последица економске кризе унело је у међународне трговинске односе обележје регионалности, билатералности, дискриминације и, надамте, велике нестабилности.²⁹⁰ У посебно тешком положају нашле су аграрне земље Подунавља, у којима се криза манифестовала на два начина: кроз изразити и нагли пад цена житарица услед њихове хиперпродукције и кроз смањење или нестанак тржишта, тј. немогућност пласирања робе на тржишта индустријских земаља Европе захваћених мерама аграрног протекционизма, којима су ове настојале да заштите сопствену пољопривреду. Додатну потешкоћу стварала им је и несолидарност аграрних увозница, оличена у склоности да у годинама кризе предност дају

²⁸⁷ М. С. Kaser, Е. А. Radice (ed.), *nav. delo*, 51.

²⁸⁸ С. Д. Обрадовић, *Највеће повлашћење у трговинским уговорима*, 73; R. Stamenković, V. Milenković, *nav. delo*, 40-46.

²⁸⁹ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 33.

²⁹⁰ N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, 157.

увозу пшенице из прекоокеанских земаља, која је од европске била јефтинија, а осим тога и бољег квалитета.²⁹¹

Иако је у периоду од 1927. до 1930. године Друштво народа организовало више међународних привредних конференција са циљем превазилажења препрека које су ометале напредак светске трговине и успостављања тзв. „даринског примирја“, напори на овом пољу нису уродили плодом. Чак и када су се у начелу изјашњавале за такву идеју, учеснице ових конференција у пракси нису биле спремне да се одрекну својих интереса, због чега су усвојене одлуке углавном остајале мртво слово на папиру, да би са избијањем светске економске кризе постале потпуно беспредметне.²⁹²

У таквој ситуацији, подунавске земље, немоћне да се самостално изборе са протекционизмом развијених индустријских земаља, одговориле су заједничком акцијом за одбрану својих економских интереса и стварањем јединственог „аграрног блока“. Почетак њиховог иступања везује се за Конференцију у Букурешту, одржану од 22. до 24. јула 1930. године, на којој су учествовали привредни експерти трију аграрних извозница југоисточне Европе – Краљевине Југославије, Румуније и Мађарске. Упркос томе што су међу собом водиле јаку конкурентску борбу, поменуте државе биле су подједнако угрожене протекционистичким мерама европских индустријских земаља, те су се на овој конференцији сложиле да би најбоље решење за превазилажење кризе било увођење царинског преференцијалног поступка, којим би индустријске земље дале приоритет житарицама и другим пољопривредним производима европског порекла.²⁹³ Против оваквог предлога одмах су устале прекоокеанске државе – извознице аграрних производа, што је индустријским земљама послужило као изговор да једноставно игноришу захтеве „аграрног блока“.²⁹⁴

Упркос томе, „аграрни блок“ је након Конференције у Букурешту наставио да се шири. Крајем августа 1930. године одржана је у Варшави нова конференција, на којој су, поред Југославије, Румуније и Мађарске, учествовале и Пољска, Чехословачка, Бугарска,

²⁹¹ V. Lj. Svetković, *nav. delo*, 122.

²⁹² Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 265-267.

²⁹³ Н. Вучо, „Аграрни блок“ подунавских земаља за време економске кризе 1929-1933. године, Светска економска криза 1929-1934. године и њен одраз у земљама југоисточне Европе (ур. В. Чубриловић), Београд 1976, 40-41.

²⁹⁴ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 267.

Летонија, Естонија и, у својству посматрача, Финска. И том приликом је, али на знатно широј основи, усвојен исти став – да је царински преференцијални поступак једино ефикасно средство за излазак из кризе. Одлуке донете на Конференцији у Варшави прослеђене су Друштву народа, на чију је иницијативу јануара 1931. године дошло до састанка главних европских увозница и извозница аграрних производа, на коме су се земље увознице обавезале да ће један део свог увоза резервисати за европску пшеницу и да ће испитати могућност таквог поступања и са осталим житарицама. У складу са тим, поједине земље повеле су преговоре за закључење билатералних споразума о преференцијалним тарифама, при чему су за Југославију, Румунију и Мађарску међу најважнијима били споразуми које су ове земље током 1931. године закључиле са Француском. Француска је свакој од њих одобрила контингент пшенице у износу од 10% од свог укупног увоза ове житарице и признала им преференцијал од 30% своје царине на пшеницу у виду царинске реституције. Међутим, до њиховог искоришћавања није дошло због обилне жетве коју је Француска имала 1931. и 1932. године. Осим овог, Краљевина Југославија је закључила преференцијални споразум за пшеницу и са Аустријом и Чехословачком, док су Румунија и Мађарска, осим са Француском и Аустријом, 1931. године склопиле преференцијалне споразуме и са Немачком, али је њихово извршење морало бити одложено услед протеста који је уложила Аргентина.²⁹⁵

Упоредо са овим економским иницијативама и превирањима у Европи, криза је послужила и као одличан полигон за разне политичке потезе и комбинације. Сматрајући да су остале државе исувише заузеле својим економским проблемима и да неће реаговати на евентуалне измене *statusa quo*, немачка и аустријска влада су током 1930. и 1931. године у највећој тајности радиле на привредном и политичком зближавању, крунишући своје напоре споразумом о „асимилацији царинских услова“ и заједничкој трговинској политици двеју држава, што је, заправо, био споразум о стварању царинског савеза између Немачке и Аустрије.²⁹⁶ Међутим, овакав догађај не само да није могао проћи незапажено већ је, напротив, дубоко узнемирио европску јавност. У Француској се сматрало да је поменути „привредни аншлус“ само претходница политичког прикључења Аустрије Немачкој.

²⁹⁵ N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, 163-164.

²⁹⁶ Опширније о томе в. у: L. Zimmermann, *Deutsche Aussenpolitik in der Ära der Weimarer Republik*, 407-415; D. E. Kaiser, *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War: Germany, Britain, France and Eastern Europe 1930-1939*, Princeton 1980, 26-40; W. S. Grenzebach, *nav. delo*, 12-14.

Њеним енергичним протестима прикључила се и Мала Антанта, нарочито Југославија и Чехословачка, сходно одлукама донетим на Конференцији у Букурешту (3-5. маја 1931). Указујући на политичку и правну неодрживост споразума, који је, као први корак ка аншлусу, био противан принципима и одредбама Версајског и Сенжерменског мировног уговора, Француска и Мала Антанта изнеле су ово питање пред Савет Друштва народа, да би га коначно решио Међународни суд правде у Хагу, чију су негативну одлуку Немачка и Аустрија, услед притиска европске јавности, и саме предухитриле изјавом да одустају од пројекта уније. Немачка је, ипак, искористила економску кризу као одличну прилику за нешто још важније – ослобађање од репарација и одбацивање Јанговог плана, који је средином 1932. године доживео пропаст.²⁹⁷

Заоштравање аграрне кризе током 1931. и 1932. године све више је погоршавало економски положај подунавских земаља.²⁹⁸ Тзв. „проблем пшенице“ у Подунављу – потешкоће на које су извознице пшенице и осталих житарица наилазиле при пласману својих производа у индустријске земље захваћене мерама аграрног протекционизма – додатно се компликовао тиме што је ескалација економске кризе водила интензивнијем преплитању економских и политичких интереса. Алармирана немачким покушајем „привредног аншлуса“, а у жељи да очува свој политички утицај у централној и југоисточној Европи, Француска је покушавала да пронађе решење за економске проблеме подунавских земаља и њиховим повезивањем у један економски блок спречи немачки продор.²⁹⁹ Конкретан резултат тих настојања био је пројекат француског премијера Андреа Тардјеа изложен 2. марта 1932. године у Друштву народа, савременицима познатији као Тардјеов план.³⁰⁰ Овим планом било је предвиђено да се између Мађарске, Аустрије, Чехословачке, Румуније и Југославије формира економски блок на бази система преференцијалних тарифа које би подунавске земље одобриле једна другој на своје производе.³⁰¹ План је у крајњој линији требало да доведе до економске стабилизације Подунавља путем зближавања поменутих земаља уз француску финансијску помоћ, а у

²⁹⁷ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 273-276.

²⁹⁸ Н. Вучо, „Аграрни блок“ подунавских земаља за време економске кризе 1929-1933. године, 47-49.

²⁹⁹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Beograd 1985, 214.

³⁰⁰ V. Lj. Svetković, *nav. delo*, 128-129.

³⁰¹ М. Ванку, *Мала Антанта у Великој економској кризи 1929-1933*, Светска економска криза 1929-1934. године и њен одраз у земљама југоисточне Европе, 154.

његовом спровођењу очекивала се подршка Велике Британије, Немачке и Италије. Велике силе су, међутим, са подозрењем гледале на француске мотиве за ову акцију, тражећи у њима политички уместо економског интереса.³⁰² Тардјеовом плану се нарочито успротивила Немачка јер је сматрала да би јој он осујетио продор на Балкан и аншлус Аустрије, као и то да не може бити ни речи о било каквом економском блоку у Средњој Европи без њеног учешћа.³⁰³ Уместо тога, она је аграрним државама Подунавља понудила склапање билатералних преференцијалних споразума.³⁰⁴ Ипак, основни разлог из кога Тардјеов план није могао успети био је тај што ни саме заинтересоване стране нису биле одушевљене њиме.³⁰⁵

На заседању Мале Антанте у Београду, одржаном у току маја 1932. године, чланице овог савеза разматрале су, између осталог, и Тардјеов план о преуређењу Средње Европе, о коме су закључиле да је у теорији добар, али да је још увек далеко од тога да би се могао спровести у дело, истовремено усвојивши став да би се решавање средњоевропског привредног и политичког питања, стога, морало препустити подунавским државама, и то са пристанком свих сила, а никако под утицајем ма које од њих.³⁰⁶ У то време, заправо, у Румунији и Југославији већ се назирала дилема: држати се Француске, за коју су их везивали политички интереси, или се одредити за Немачку, на коју су их све више упућивали витални економски интереси.³⁰⁷

2.3. Место и значај Југоисточне Европе у немачким привредним плановима за време Велике економске кризе (1929-1933)

У првој деценији свог постојања, Вајмарска република није могла водити неку нарочито амбициозну спољну политику јер је, исцрпљена ратним поразом, своје невелике расположиве снаге морала усмерити на опстанак у границама успостављеним Версајским

³⁰² V. Lj. Cvetković, *nav. delo*, 129-130.

³⁰³ М. Ванку, *Мала Антанта у Великој економској кризи 1929-1933*, 154.

³⁰⁴ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1934*, Beograd 1987, 138.

³⁰⁵ М. Ванку, *Мала Антанта у Великој економској кризи 1929-1933*, 155; D. E. Kaiser, *nav. delo*, 48-49.

³⁰⁶ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941*, Zagreb 1975, 63.

³⁰⁷ V. Lj. Cvetković, *nav. delo*, 130.

мировним уговором и унутрашњу стабилизацију.³⁰⁸ Међутим, идеје о обнови, па чак и проширивању, некадашњих позиција моћи Рајха у европској, а потом и светској, политици нису зато ишчезле – напротив – промењена су само средства којима је тај циљ требало остварити, а немачка спољна политика прилагођена новонасталим околностима. Уместо оружане силе, немачки министар иностраних послова Густав Штреземан заиграо је на карту привредних могућности и културних снага Рајха, као и питања немачких мањина у другим државама, са истим крајњим циљем, који је почетком 1925. године на седници владе строго поверљиво формулисао као стварање државе са политичким границама које би обухватиле све делове немачког народа који насељавају компактна подручја у Средњој Европи и желе прикључење Рајху.³⁰⁹ Притом је напоменуо да би тиме под немачки суверенитет дошли и припадници других народа, чиме се, осим аншлуса Аустрије, предвиђала и могућност задирања дубоко у унутрашњост Пољске и, још дубље, у средње Подунавље.³¹⁰

Иако Југоисточна Европа у датом тренутку није била подручје од прворазредног значаја за Немачку, остварење наведеног примарног циља отворило би перспективу даљег продора у правцу југоистока, због чега се овај простор није смео губити из вида. Немачко Министарство спољних послова имало је јасну визију о важности Југоисточне Европе, пре свега у привредном, а потенцијално и политичком смислу, те је своју политику према земљама овог подручја у датом тренутку дефинисало као неговање добрих односа зарад остварења економских интереса и ишчекивање погодног тренутка за активнији наступ.³¹¹ Осим тога, радило се о подручју које је, још од 1871. године, играло важну улогу у једној од основних спољнополитичких доктрина немачког империјализма, која је задржала свој континуитет и у Вајмарској републици, а потом и нацистичкој Немачкој. Био је то концепт „великог“, односно „допунског привредног простора“, заснован на идеји да би Рајх, уколико жели да осигура свој економски напредак, морао обезбедити веома широк географски простор који би му, у привредном смислу, у потпуности стајао на располагању, и то пре свега као извор сировина и проширено тржиште. Иако је сама доктрина имала

³⁰⁸ А. Mitrović, *Teorija „Ergänzungswirtschaft“ u Vajmarskoj republici (Jugoistočna Evropa u doktrini velikog privrednog prostora Nemačkog Rajha 1919-1932)*, 60.

³⁰⁹ F. Fišer, *Savez elita. O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871-1945. godine*, 138-139.

³¹⁰ А. Mitrović, *Teorija „Ergänzungswirtschaft“ u Vajmarskoj republici (Jugoistočna Evropa u doktrini velikog privrednog prostora Nemačkog Rajha 1919-1932)*, 61-62.

³¹¹ *Isto*, 61-63.

више верзија и појављивала се под различитим именима, њене окоснице остале су увек исте. У периоду о коме је у овом поглављу реч, најчешће је сусрећемо под називима „Велики привредни простор“ (*Grosswirtschaftsraum*) или „Средња Европа“ (*Mittleuropa*), од којих је овај последњи обухватао далеко више него сâм географски појам.³¹²

Намера да се у источном делу Средње Европе и у Југоисточној Европи створи један ланац држава чији је привредни живот у потпуности требало ставити у службу немачких интереса била је уочљива у спољној политици Вајмарске републике већ од 1925. године, а на њеној реализацији је од 1927. интензивно радио и на нови начин конституисани „Средњоевропски привредни савет“ (*Mittleuropäischer Wirtschaftstag – MWT*), као непосредни наследник сличне установе из времена Немачког Рајха. Иако првобитно (1924. године) основан као приватно удружење пословних људи са седиштем у Бечу и секцијама у Немачкој и Мађарској, у њему је тада превагу однела група немачких крупних индустријалаца и земљопоседника, која је у остварењу поменутих циљева привредне експанзије могла рачунати и на челне људе одговарајућих ресора у најважнијим министарствима Вајмарске републике – Министарству спољних послова и Министарству привреде.³¹³ Немачки привредни кругови, који су његову берлинску испоставу уздигли на место новог центра *MWT*-а, коначну превагу однели су 1930/1931. године, када је на чело организације дошао Тило фон Вилмовски (*Tilo Freicher von Wilmowsky*), председник надзорног одбора *Friedrich Krupp AG*.³¹⁴ Промене настале поменутом реорганизацијом „Средњоевропског привредног савета“, којом је у пракси руководио Макс Хан (*Max Hahn*) из дизелдорфског *Langam Verein*-а, представљале су знак наступања опште мобилизације привредних снага за планирани продор у Подунавље и прилагођавање успешнијем деловању у правцу остварења идеје о „Великом привредном простору“, чији је први корак требало да буде стварање немачко-аустријске царинске уније као полазишта за даље привредно-политичко наступање ка Југоистоку. Стога је *MWT* себи поставио за циљ да ради на истискивању утицаја западноевропских држава и САД из земаља Југоисточне

³¹² Исто, 33-36. В. и: М. Д. Ристовић, *Немачки „нови поредак“ и Југоисточна Европа 1940/41-1944/45. Планови о будућности и пракса*, Београд 1991, 9-10.

³¹³ Ф. Фишер, *Savez elita. О континуитету структура моћи у Немачкој 1871-1945. године*, 140-141; *Griff nach Südosteuropa. Neue Dokumente über die Politik des deutschen Imperialismus und Militarismus gegenüber Südosteuropa im zweiten Weltkrieg* (Hrsg. und eingeleitet von Wolfgang Schumann), Berlin 1973, 51.

³¹⁴ Опширније о томе в. у: С. Freytag, *Deutschlands „Drang nach Südosten“*. *Die Mitteleuropäische Wirtschaftstag und der „Ergänzungsraum Südosteuropa“ 1931-1945*, Vienna University Press 2012, 83-91.

Европе, као и на томе да на поменутом простору обезбеди сировинске основе за немачку привреду. У његовом врху деловале су од почетка тридесетих година личности које ће у периоду нацистичке владавине заузимати кључна места у немачкој привреди и бити носиоци идеје *Grosswirtschaftsraum*-а. У том смислу, ова организација играла је улогу једног од најважнијих посредника и инструмената немачког приватног капитала у куповини учешћа за експлоатацију и отварање нових рудних налазишта у Југоисточној Европи, а извесне успехе постигла је и у увођењу нових пољопривредних култура, до тада потпуно непознатих на поменутом простору. У предвечерје Другог светског рата, *MWT* је бројао шездесет чланова: различитих савеза, удружења, института, комора, фирми и појединаца, да би до марта 1941. године тај број нарастао на чак осамдесет и четири. Од важнијих организација из периода Вајмарске републике треба свакако поменути и Институт за средњоевропско и југоисточноевропско привредно истраживање (*Institut für Mittel- und Südosteuropäische Wirtschaftsordnung an der Universität Leipzig*), основан 1928. године у Лајпцигу као први „специјалистички институт“ за истраживање југоисточне привредне проблематике, којим су од оснивања па до краја рата руководили истакнути познаваоци Југоистока. Његов широко замишљен делокруг рада обухватао је, у првом реду, питања везана за географију, привредну политику, пољопривредну проблематику, производњу сировина и индустрију, односе „држава – народ – привреда“ на европском Југоистоку и привредне односе тих земаља са Немачком, као и проблеме у вези са положајем бројне немачке мањине, а у њему су учествовали, објављујући своје радове у институтском часопису *Vierteljahrsschrift für Südosteuropa*, и бројни стручњаци из Југоисточне Европе, који ће се показати као користан ослонац у реализацији даљег немачког привредног продора.³¹⁵

Почетак Велике економске кризе 1929. године довео је до настанка управо оних околности које су биле неопходне да у пуној мери дође до изражаја тесна веза између немачких економских и спољнополитичких циљева према Југоисточној Европи. Користећи тешкоће у које су, услед последица кризе, запале аграрне земље овог простора, Немачка је интензивирањем привредних односа са њима настојала да им се приближи, не губећи притом из вида прилику да истовремено постигне и политичке циљеве који су били

³¹⁵ М. Д. Ристовић, *Немачки „нови поредак“ и Југоistočna Европа 1940/41-1944/45. Планови о будућности и пракса*, 115-122.

део њене ревизионистичке рачунице. Стога је немачко Министарство спољних послова током 1930. године са великим подозрењем пратило њихову заједничку акцију усмерену ка формирању „аграрног блока“, сматрајући да би сваки успех на том пољу могао имати далекосежне и негативне последице по Немачку са аспекта њене трговинске политике. Сличну, само много оштрију, реакцију изазвао је и Тардјеов план из 1932. године, који је, по оцени поменутог Министарства, био срачунат на очување француске хегемоније у Подунављу и осујећење немачких планова о „Средњој Европи“.³¹⁶ Са даљим заоштравањем економске кризе, овај простор постајао је за Немачку све значајнији и услед пропасти њених привредних планова о освајању светског тржишта, за које су, према проценама немачких спољнотрговинских експерата, као нека врста неопходне компензације, могле послужити управо земље Средње и Југоисточне Европе, што је у политичким и привредним круговима Вајмарске републике још више актуелизовало питање стварања тзв. *Grosswirtschaftsraum*-а.³¹⁷

Након пропасти покушаја немачко-аустријске царинске уније, која је требало да буде одскачна даска за даљи продор ка европском Југоистоку, Немачка је била принуђена да своју политику према земљама овог простора прилагоди тренутним околностима, усмеривши тада своје напоре ка јачању билатералних економских односа са њима. Као најбоље средство којим је аграрне државе Југоисточне Европе потресене кризом требало привући у немачку интересну сферу изабран је систем преференцијалних уговора, какве је Немачка током 1931. године потписала са Румунијом и Мађарском, и какве је намеравала закључити још и са Југославијом и Бугарском, а о којима ће више речи бити у наредном одељку.³¹⁸ Склапањем поменутих преференцијалних споразума, Немачка је дугорочно циљала на то да се ослободи потребе за привредном сарадњом са индустријским земљама и своју спољнотрговинску политику усмери ка оним државама којима ће моћи да диктира услове. У том смислу, може се рећи да је немачка трговинска политика према земљама Југоисточне Европе у годинама економске кризе, заснована на принципу билатерализма,

³¹⁶ Н. Ј. Schröder, *Nemačka politika prema Jugoistočnoj Evropi i reakcija anglosaksonskih sila 1929-1933/34*, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 3-4 (1980), 289-293; 297.

³¹⁷ М. Д. Ristović, *Nemački „novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, 11.

³¹⁸ Н. Ј. Schröder, *Nemačka politika prema Jugoistočnoj Evropi i reakcija anglosaksonskih sila 1929-1933/34*, 294-296; F. Fišer, *Savez elita. O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871-1945. godine*, 140-141; W. S. Grenzebach, *nav. delo*, 14-17; D. E. Kaiser, *nav. delo*, 20-26.

представљала ништа друго до први корак у правцу остварења идеје о формирању „Великог привредног простора“.³¹⁹ Олакшавајућу околност на том плану представљало је и слабљење привредног интереса Велике Британије и Француске за државе европског Југоистока, које је у области трговине на поменутом простору створило извештан вакуум, омогућивши Немачкој да им се путем преференцијала и разних других повластица постепено наметне као један од најзначајнијих трговинских партнера у годинама које ће уследити.³²⁰

У конкретном случају Краљевине Југославије, о значају који је она у јеку светске економске кризе имала за Немачку у привредном смислу вероватно најбоље говори једно занимљиво предавање које је тадашњи немачки посланик у Београду Улрих фон Хасел почетком октобра 1931. одржао у „Херенклубу“ у Берлину, чији је угледни члан био. Предавање са дискусијом – о искуствима једног посланика у Београду – одржано је у крајњој дискрецији и могли су му присуствовати само позвани. У питању су била најугледнија имена немачке привреде и политике која су се интересовала за проблеме Југоисточне Европе, углавном припадници деснице, крупни индустријалци, банкарски и стручњаци за мањинска питања, као и директори неколико најважнијих немачких листова.³²¹

Током поменутог предавања фон Хасел је покушао да прикаже функцију немачког посланика са три основна гледишта: привредног, мањинског и културног, истакавши да је важност Балкана у привредном смислу већа него што се мисли и да је, стога, јачање економских веза са балканским земљама од првостепеног значаја за Немачку. Оцењујући тренутну политичку ситуацију у Југославији, а нарочито спољнополитичку оријентацију Краљевине, немачки посланик је као кључни фактор који руководи југословенском међународном политиком окарактерисао непријатељство са Италијом – Југославија се зато мора држати Француске и ту више нема скретања. Немачка јој у замену за француски утицај не може пружити ништа, па Немци морају разумети да југословенска спољна

³¹⁹ E. Teichert, *Autarkie und Großraumwirtschaft in Deutschland 1930-1939. Außenwirtschaftspolitische Konzeptionen zwischen Wirtschaftskrise und Zweitem Weltkrieg*, München 1984, 39-40.

³²⁰ Д. Лукач, *Интензивирање немачког продора према југоистоку Европе после светске економске кризе*, Светска економска криза 1929-1934. године и њен одраз у земљама југоисточне Европе, 66-67.

³²¹ АЈ, Фонд Централног пресбириа Председништва Министарског савета Краљевине Југославије (=38), фасцикла бр. 48, јединица описа 106, Извештај дописника Станислава Винавера Централном пресбириу, Берлин, 12. X 1931.

политика тренутно мора бити таква. С тим у вези, немачки посланик у Београду сматрао је да Краљевини Југославији не би требало замерити њено иступање у Друштву народа против немачко-аустријске царинске уније јер у датим околностима није ни могла другачије поступити – њени привредни кругови, као и сâм краљ Александар, увиђали су сву корист коју би јаче привредне везе са Немачком могле имати, али су сметњу на путу ка њима чиниле политичке везе са Француском.³²² Говор југословенског министра иностраних послова Војислава Маринковића у Женеви био је, према фон Хаселовом мишљењу, само један показатељ датих супротности између политичких и привредних интереса Југославије.³²³

У складу са наведеним околностима, посланик фон Хасел је у закључку свог излагања истакао да би Немачка требало да ради на постепеном остваривању идеје о Средњој Европи, а како су питања на Дунаву, према његовој оцени, била „нерешенија и недовршенија него икад“, због чега Немачка на том простору није могла деловати политички, то би се њена акција имала спроводити на привредном плану. Управо у том светлу немачки посланик сагледавао је и своју улогу у Југославији – као рад на јачању привредних веза између две земље и постепеном стварању привредне *Mitteleurope*.³²⁴

Обавештен о овом предавању од стране југословенског дописника Централног пресбириа у Берлину Станислава Винавера, посланик Балугџић био је мишљења да би тачност репродукције фон Хаселових навода требало примити са резервом.³²⁵ Ипак, сама идеја о формирању привредне „Средње Европе“ у којој би Немачка имала одлучујући значај и која је, по мишљењу немачког посланика у Београду, била основни предуслов њеног поновног успона, представљала је израз нескривене намере немачке дипломатије да се, коришћењем привредних тешкоћа држава Југоисточне Европе, остваре спољнополитички циљеви.³²⁶ Стога се Велика економска криза (1929-1933) несумњиво може сматрати својеврсном прекретницом у датим односима, која је ишла на руку остварењу немачких планова.

³²² Исто.

³²³ РА АА, R 73122: АА, Abteilung II, Akten betreffend: Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland (von April 1929 bis Dezember 1932), Jugoslawien, Politik 2, Band 3, Der Gesandte in Belgrad von Hassell an das Auswärtige Amt, Belgrad, 10. VI 1931.

³²⁴ АЈ, 38 – 48 – 106, Извештај дописника Станислава Винавера Централном пресбириу, Берлин, 12. X 1931.

³²⁵ Исто.

³²⁶ Н. Ј. Schröder, *Nemačka politika prema Jugoistočnoj Evropi i reakcija anglosaksonskih sila 1929-1933/34*, 293.

2.4. Трговинска размена између Краљевине Југославије и Немачке у годинама кризе (1929-1933)

Велики потреси у области међународног робног промета до којих је дошло са избијањем економске кризе неминовно су се морали одразити и на трговинску размену између Краљевине Југославије и Немачке. Услед великог пада цена аграрних производа на светском тржишту, и Немачка је, попут Француске и Италије, била принуђена да предузме мере заштите сопственог агара, које су се састојале у увођењу високих царина, разних забрана и ограничења, а које ће у крајњој линији довести до ревизије или отказивања читавог низа њених трговинских уговора.³²⁷ Све до тада, Немачка, као изразито индустријска земља, није много полагала на развој пољопривреде, чије је производе лако и повољно могла увозити. Питање аграрне кризе избило је у први план у тренутку када је и индустријска криза достигла свој врхунац, будући да су се немачки пољопривредници све више почели осећати неправедно жртвованима зарад фаворизовања индустрије, које се, према њиховом мишљењу, очигледно показало погрешним.³²⁸ Како би ублажила њихово незадовољство, Немачка је морала прибећи мерама аграрног протекционизма, услед чега је већ у току 1929. године дошло до повећања царина на раж, оvas, пшеницу и брашно, чиме су у првом реду били заштићени интереси крупних земљопоседника, као и на кромпир, бутер и кајмак, што је требало да заштити и немачког сељака. Осим тога, потпуно нови протекционистички трик представљао је привремени закон о млевењу домаћег брашна, којим је било прописано то да у периоду од 1. августа 1929. до 31. јула 1930. године млинови у Немачкој морају, од укупне самлевене количине, самлети најмање 30% немачке робе, а од 1. августа до краја новембра 1930. године бар 40% домаће пшенице, уз могућност да, у зависности од тренутних потреба или приноса жетве, одлуком министра исхране буде повећан и овај удео.³²⁹

С друге стране, привредни положај Краљевине Југославије током 1929. године, упркос покушајима владе да путем законских реформи подстакне оздрављење привреде,

³²⁷ АЈ, 335 – 99, *Преглед спољно-трговинске политике*, стр. 401.

³²⁸ *Политика*, 8. II 1931, бр. 8174, стр. 5 („Борба за пољопривреду у индустријској Немачкој“, дописник из Берлина П. Милојевић).

³²⁹ *Народно благостање*, 13. VII 1929, бр. 23, стр. 369 („Nov talas agrarnog protekcionizma u Nemačkoj“).

није био повољан. Један од највећих проблема био је смањени прилив страног капитала, који је углавном био последица кризе кроз коју је држава пролазила на унутрашњополитичком плану након скупштинског атентата и увођења Шестојануарске диктатуре. Иако је, према званичним статистикама, 1929. годину завршила активним спољнотрговинским билансом, уз позитиван салдо од 326.957.593 динара, Краљевина Југославија је, као извозница аграрних производа, већ почев од 1930. године почела наилазити на све веће тешкоће.³³⁰ Основни чиниоци који су угрожавали њен међународни привредни положај били су пад цена пољопривредних производа, смањење количине тих производа које је она могла да извезе на страна тржишта, као и све мања склоност страних тржишта да пољопривредне производе уопште приме.³³¹

Насупрот европским земљама увозницама житарица, које су 1929. године, под утицајем кризе, почеле оснивати увозничке монополе и заводити житне режиме са јаком државном контролом како би смањиле увоз и стимулисале домаћу производњу, Краљевина Југославија све до 1930. године није имала централизовану трговачко-извозничку установу за промет пшенице. Извозничка трговина житарицама била је у потпуности препуштена приватној иницијативи, остављајући велики простор за делатност страног капитала. У годинама након Првог светског рата, целокупан извоз житарица из Краљевине, у првом реду пшенице и кукуруза, налазио се у рукама неколико страних извозничких фирми које су на југословенском тржишту преко својих агената, трговачких посредника и комисионара откупљивале житарице од произвођача, одређујући, углавном изузетно ниске, цене на које је земљорадник, без неке велике могућности избора, морао пристајати. Мали домаћи извозник тешко је могао конкурисати овим фирмама, због чега се или задовољавао мањим зарадама или, у већини случајева, радио за њих са скромним комисионим процентом.³³² Посредничку улогу према Средњој и Северној Европи вршили су Беч, Будимпешта и Праг, према југу и источном делу Медитерана Солун и Трст, док су

³³⁰ Извоз је у поменутој години износио 5.329.866 тона робе у укупној вредности од 7.921.707.922 динара, насупрот 4.526.762 тона у вредности од 6.444.699.695 динара у 1928. години. Истовремено, увоз је порастао на 1.671.521 тона вредних 7.594.750.329 динара, за разлику од 1.565.400 тона робе у укупној вредности од 7.835.326.036, колико је било увезено током 1928. године. (РА АА, R 73111: АА, Abteilung II, Akten betreffend: Jahresübersichten der deutschen Auslandsvertretungen in Jugoslawien (von Februar 1929 bis März 1933), Allgemeines 3, Band 1, Deutsche Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, „Jahresübersicht Jugoslawien 1929“, Belgrad, 12. II 1930).

³³¹ В. Ђорђевић, *nav. delo*, X (predgovor М. Mirkovića).

³³² N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, 179-180.

робу намењену промету низ Дунав страни посредници преузимали у Браили.³³³ Тек у новонасталим околностима које је са собом донела економска криза, Краљевина Југославија је, са великим закашњењем, приступила организовању своје извозне трговине пшеницом.³³⁴

Како би се олакшало домаћим извозницима да се ослободе посредништва страних фирми и прошире своје непосредне пословне везе, као и да се оспособе за излазак на удаљенија тржишта у смислу квалитета робе, југословенска држава предузела је низ мера оличених у оснивању неколико установа задужених за организацију и поспешивање извоза, и доношењу или поопштравању законских прописа о контроли квалитета робе предвиђене за извоз. Међу најзначајније од тих мера убрајају се: оснивање *Завода за унапређење спољне трговине* 18. новембра 1929. године, Закон о контроли пољопривредних производа намењених извозу, донет такође новембра 1929, као и низ правилника издатих на основу њега у циљу регулисања извоза појединих артикала, оснивање *Привилегованог акционарског друштва за извоз земаљских производа* (скраћено ПРИЗАД) 15. априла 1930. године, и, коначно, почетак израде закона којим би се регулисала организација и контрола извоза стоке, а који ће бити донет децембра 1931. године.³³⁵ Домет ових мера био је, међутим, ограничен будући да је криза све више узимала маха и да су се њене најтеже последице у пољопривредним земљама испољиле тек у годинама које су уследиле.

У исто време, како је Немачка у другој половини двадесетих година избила у ред најважнијих трговинских партнера Краљевине Југославије, заузимајући значајно место у њеном увозу и, што је још важније, извозу, југословенска држава са посебним интересом пратила је и реаговала на све промене у привредној политици Немачке, енергично се трудећи да, упркос економској кризи, сачува позитивне тековине *Уговора о трговини и пловидби* из 1927. године.

Трговински биланс Немачке са иностранством бележио је још у годинама непосредно пре почетка светске економске кризе пасивност која је забрињавала њене привредне кругове. Узрок томе била је велика упосленост немачке индустрије, услед које

³³³ АЈ, 335 – 99, *Преглед спољно-трговинске политике*, стр. 441.

³³⁴ N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, 180.

³³⁵ АЈ, 335 – 99, *Преглед спољно-трговинске политике*, стр. 441-442.

је увоз сировина био већи од извоза готове робе.³³⁶ Након успешне 1926. године, када је успела да превазиђе унутрашњу кризу која је почела по стабилизацији валуте 1923. и да консолидује своју привреду, Немачка је током 1927. и 1928. године поново имала приметан вишак увоза над извозом.³³⁷ Критична ситуација је, ипак, избегнута јер су њеном трговинском билансу у датом тренутку помогле две околности: пораст извоза угља услед штрајка енглеских рудара 1926. године и знатан прилив страног капитала током 1927, који је немачку индустријску и општу производњу, а уједно и извоз, одржавао у замаху.³³⁸ Захваљујући снажном конјунктурном расту оствареном током 1926/1927. године, немачка индустријска производња коначно је успела да надмаши свој предратни обим.³³⁹

У немачким привредним круговима преовладавало је мишљење да би немачка привреда била далеко успешнија када би се могла понашати као „слободан организам“, тј. када би се развијала спонтано, у складу са сопственим снагама и могућностима, те да су јој све тешкоће на које наилази наметнуте спољним факторима. Зато су њихови припадници посебно инсистирали на јачању унутрашњег тржишта, што ће у годинама кризе још више доћи до изражаја. Сматрајући да је немачка привреда до тада, током десет тешких година, упркос губицима и ограничењима наметнутим након пораза у Првом светском рату, успела да оствари велики напредак, али да је Немачка, ипак, још увек далеко од тога да у светској привреди заузме место и значај које је имала пре рата, а који би одговарали њеним потребама, немачки привредни кругови указивали су на то да би се у спољној трговини једноставно требало придржавати познатог принципа – отклонити сваки непотребан увоз и енергично поспешивати извоз.³⁴⁰

Прве последице кризе које су дошле до изражаја у привредној политици Немачке огледале су се у новом аграрно-царинском законодавству, односно тзв. „мерама за заштиту пољопривреде“, садржаним у законима од 22. децембра 1929, 26. марта и 15. априла 1930.

³³⁶ АЈ, Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (=334), Конзуларно-привредно одељење (КПО), фасцикла бр. 429, јединица описа 1383, Генерални конзулат Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Берлину – МИП-у, Приказ немачке привреде у години 1927, Берлин, 17. I 1928, стр. 4.

³³⁷ АЈ, 334 (КПО) – 429 – 1383, Генерални конзулат Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца – МИП-у, Приказ немачке привреде у 1926. години, Берлин, 9. IV 1927, стр. 1.

³³⁸ АЈ, 334 (КПО) – 429 – 1383, Генерални конзулат Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца – МИП-у, Приказ немачке привреде у години 1927, Берлин, 17. I 1928, стр. 4-5.

³³⁹ К. Borchardt, *Grundriß der deutschen Wirtschaftsgeschichte*, Göttingen 1978, 65.

³⁴⁰ АЈ, 334 (КПО) – 429 – 1383, Генерални конзулат Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца – МИП-у, Приказ немачке привреде у години 1927, Берлин, 17. I 1928, стр. 14-15; АЈ, 334 (КПО) – 429 – 1383, Конзулат Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Дизелдорфу – МИП-у, Дизелдорф, 14. VIII 1929.

године. Најважнија промена тичала се начина регулисања аграрних царина – за разлику од дотадашњег система фиксних царина на житарице, које су се могле мењати само законом, уведен је систем покретних царина, у виду овлашћења датих влади за њихово слободно регулисање зарад праћења и бржег прилагођавања променама у висини цена на домаћем и светском тржишту. Законима од 22. децембра 1929. и 26. марта 1930. године немачка влада је овлашћена да царинске ставове за раж, пшеницу, зоб и јечам повећава или смањује у извесним границама развоја цена, док је трећим законом ово овлашћење у тој мери проширено да је влада могла без везивања за одређену висину царине прописивати царински став који одговара ценама у датом тренутку, у складу са тренутним привредним положајем. Законом од 26. марта 1930. уведен је монопол на кукуруз, тако да се од 1. априла те године кукуруз у Немачку могао увозити само преко уреда монопола, који је одређивао продајне цене.³⁴¹ Истовремено, био је коригован читав низ царина (на брашно, мекиње, свиње, смрзнуто месо, свеже и пастеризовано млеко), укључујући и царину на јаја, која је законом од 15. априла 1930. године повећана са шест на тридесет марака, а што се у датом тренутку, ипак, није могло примењивати према земљама које су уживале клаузулу о највећем повлашћењу, попут Италије и Краљевине Југославије, којима је био загарантован уговорни став од пет марака.³⁴²

Југославија је, међутим, била погођена увођењем монопола на кукуруз, за који је по трговинском уговору са Немачком из 1927. године такође била предвиђена везана царинска тарифа. Чланом 6 овог уговора, уговорне стране су се, између осталог, обавезале да међусобни промет неће спречавати никаквим увозним нити извозним забранама. Била је, ипак, остављена могућност да се направи изузетак – уколико би се он примењивао на све земље или на све земље код којих постоје исте околности – за робу која је била или би

³⁴¹ Монопол на кукуруз био је у надлежности Уреда Рајха за кукуруз (*Reichsmaisstelle*), који се састојао од Управног одбора и Пословног одељења (*Geschäftsabteilung*) једног друштва са ограниченом одговорношћу (*G. m. b. H.*). Монопол се спроводио на тај начин што су сви домаћи произвођачи и сви увозници кукуруза који су стављали кукуруз у промет унутар Немачке или га прерађивали морали тај кукуруз понудити на откуп Уреду Рајха за кукуруз, који, пак, није био у обавези да га преузме. Уред је са увозницима вршио обрачун по извесној цени за преузимање кукуруза, а увозник га је могао поново откупити од Уреда Рајха за кукуруз, али по продајној цени коју је утврдио Управни одбор. Продајне цене кукуруза објављивале су се редовно у службеном листу *Deutscher Reichsanzeiger*. Уред Рајха за кукуруз по правилу је повлачио кукуруз од домаћих произвођача или од увозника, док је само у изузетним случајевима била предвиђена и могућност да га сам увезе. Управо из тог разлога није било места за утврђивање контингентна кукуруза за поједине земље које су биле његове извознице, будући да је Уред Рајха за кукуруз, по правилу, његов увоз препуштао импортерима. (АЈ, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Немачкој – Берлин (=394), фасцикла бр. 3, без јединице описа, Посланство Краљевине Југославије у Берлину – МИП-у, Берлин, 23. VI 1930).

³⁴² АЈ, 334 (КПО) – 430 – 1384, Посланство Краљевине Југославије у Немачкој – МИП-у, Берлин, 12. I 1931.

постала у области једне уговорнице предмет државног монопола. Самим тим, након што је Немачка увела монопол на кукуруз, што јој овај уговор није бранио, имала је право да уведе и увозне забране, под условом да се оне примењују и према другим земљама. Једини аргумент на који се Југославија могла позвати био је тај да јој приликом вођења преговора није предочена могућност увођења монопола на кукуруз и да је она, под претпоставком да тог монопола неће ни бити, дала немачкој индустрији одговарајуће концесије у замену за добијени нижи став на кукуруз.³⁴³ Стога је у разговору са директором привредног одсека немачког Министарства спољних послова Ернстом Ајзенлором, који је иначе био и шеф немачке делегације приликом склапања поменутог уговора, посланик Краљевине Југославије у Берлину Живојин Балугџић изнео став своје владе да би се југословенској страни због ове мере морале дати извесне компензације. Ајзенлор се одмах оградио изјавом да не може дати никакав одговор док се не консултује са заинтересованим министарствима, односно министрима привреде, исхране и финансија, али је изнео своје мишљење да ће сваки корак усмерен ка добијању компензација остати безуспешан, означавајући као неосновану замерку југословенске стране упућену немачкој влади што јој није приликом закључивања трговинског уговора скренула пажњу на могућност увођења монопола, будући да у том тренутку, од ког су прошле три године, нико није могао предвидети тако озбиљну привредну кризу у Немачкој. Он је такође напоменуо да у закону о монополу јасно стоји да се исти неће примењивати при куповини кукуруза са стране јер је установљен првенствено у циљу распореда кукуруза унутар земље, те да је сваком трговцу остављено право да слободно купује кукуруз где год жели изван Немачке. Размере пољопривредне кризе наметнуле су потребу да се за исхрану стоке и становништва троши искључиво немачки овас и јечам, због чега је и повишена царина на све животне намирнице, док је спољашњи разлог увођењу монопола на кукуруз лежао у тежњи немачке владе да га убудуће откупљује само из оних земаља које узимају немачке прерађевине. У складу с тим, одлучено је да се више не увози кукуруз из јужноамеричких земаља јер оне у Немачкој не купују готово ништа, што је, према Ајзенлоровим речима, заправо, требало да иде у корист увозу кукуруза из подунавских земаља, односно омогући Краљевини Југославији већу добит него било какве друге компензације.³⁴⁴

³⁴³ АЈ, 394 – 3, МИП – Посланству Краљевине Југославије у Берлину, Београд, 16. IV 1930.

³⁴⁴ АЈ, 334 (КПО) – 429 – 1383, Живојин Балугџић – МИП-у, Берлин, 23. V 1930.

Утисак посланика Балугџића након овог разговора био је да у тренутку тако озбиљне привредне кризе у Немачкој свакако не би требало очекивати успех учињеног корака. Нада да би немачки индустријски кругови могли помоћи југословенску акцију такође му се чинила неоправданом јер су управо они радо прихватили аграрне захтеве о монополу, верујући да ће се њиме, како је и Ајзенлор објаснио, бар донекле регулисати размена кукуруза са њиховим производима. Једино су фабрике штирка биле у извесној мери расположене да подрже југословенски захтев, предлажући чак да се у ту сврху поведе једна протестна кампања путем штампе. Тај потез, међутим, не би био добар јер су ове фабрике пре свега имале у виду своје специјалне интересе³⁴⁵, који се нису поклапали са интересима других индустријских грана, због чега је, по Балугџићевом мишљењу, било боље отпочети директне преговоре са монополом о откупу извесне количине југословенског кукуруза, уместо да се од тога прави дипломатска акција.³⁴⁶

Почетком јуна 1930. године, у вези са истим питањем, југословенски посланик у Берлину посетио је државног секретара у Министарству исхране и пољопривреде, а њиховом састанку присуствовао је и директор одељења за монопол на кукуруз. Након што им је Балугџић образложио због чега Краљевина Југославија сматра да Немачка по питању кукуруза има према њој извесне обавезе, државни секретар му је, без икаквог оклевања, одговорио да је апсолутно немогуће да јој се откупом иоле значајније количине кукуруза изађе у сусрет и упозорио га да, упркос томе што не зна какве би последице могао имати

³⁴⁵ Трговинским уговором из 1927. године царинска тарифа на кукуруз за сточну исхрану смањена је са 3,20 на 2,50 марака на 100 kg, док је царина на кукуруз намењен индустријској преради повећана са 3,20 на 5 марака. Додатком уговору од 19. октобра 1928. године кукуруз за алкохол, сетву и исхрану риба тарифно је изједначен са општом царином на кукуруз за сточну исхрану од 2,50 марака, тако да је само индустријски кукуруз, намењен производњи штирка, и даље био оптерећен високом специјалном царином од 5 марака. Како је главни интерес немачких произвођача штирка био усмерен ка укидању, или макар смањивању, увозних царина на индустријски кукуруз, поједини међу њима били су спремни да подрже југословенски протест поводом увођења монопола, саветујући Краљевини Југославији да као компензацију тражи управо то. Најконкретније предлоге међу њима имао је Ото Осмунд, генерални директор фабрика „Мајцена“ из Барбија на Елби, основаних америчким капиталом, које су уједно биле и највеће фабрике за прераду кукуруза у штирак у Немачкој. Упозоривши унапред Посланство КЈ у Берлину на припрему законских ограничења на увоз кукуруза од стране немачке владе, Осмунд, који је већ у више наврата пословно боравио у Београду, предлагао је, у име своје фабрике, да југословенска влада у том случају као компензацију од Немачке затражи укидање царине на индустријски кукуруз или њено смањење на 2,50 марака на 100 kg. Уколико би ова акција била успешна, у првом случају фабрике „Мајцена“ обавезале би се да од Краљевине Југославије три године узастопно откупљују по педесет хиљада тона кукуруза, а у другом по тридесет хиљада, што је у поређењу са дотадашњим немачким увозом кукуруза за сточну исхрану из Југославије представљало значајну количину. (АЈ, 394 – 3, Посланство Краљевине Југославије у Берлину – МИП-у, Берлин, 8. I 1930).

³⁴⁶ АЈ, 334 (КПО) – 429 – 1383, Живојин Балугџић – МИП-у, Берлин, 23. V 1930.

евентуални југословенски протест преко Министарства иностраних послова, његов шеф – министар исхране и пољопривреде Мартин Шиле, као ни он сâм, неће пристати да се омета аграрна политика коју су у датом тренутку спроводили. Суштина те политике огледала се у тежњи да се сведе на нулу увоз основних животних намирница у Немачку, као један од главних предуслова способности немачке државе да исплаћује своје обавезе. По његовим речима, управо је кукуруз у том плану министра Шилеа играо важну улогу – увоз кукуруза као сточне хране и као сировине за поједине индустријске гране био је у претходном периоду изузетно велики, док је Немачка, с друге стране, располагала знатним количинама ражи и кромпира, које би се могле употребити у исте сврхе. Због тога је министар исхране и пољопривреде намеравао да учини све што може да кукурузу потпуно онемогући улазак у Немачку и тиме поспеши потрошњу домаћих производа. На Балугџићеву опаску да је појединим индустријским гранама, попут производње шгирка, кукуруз ипак неопходан, државни секретар је одговорио да ни тај проблем није нерешив – иако неке фабрике, попут групе „Мајцена“, тврде да се та врста шгирка коју оне производе може добити само прерадом кукуруза, у исте сврхе издвајањем извесних састојака може послужити и кромпир – и истакао да се, на крају крајева, у датом случају ради о једној великој привредној идеји, те да интереси појединих фабрика ту не играју никакву улогу. Стога је, поздрављајући се са њим на крају разговора, замолио југословенског посланика да објасни својој влади да Немачка, у тренуцима када проживљава озбиљну привредну, а самим тим и политичку кризу, апсолутно није у могућности да Краљевини Југославији по питању кукуруза изађе у сусрет, додајући да, по његовом мишљењу, југословенска страна и нема права да очекује било какве компензације.³⁴⁷

Балугџићев закључак саопштен Министарству иностраних послова Краљевине Југославије био је да су овим разговором исцрпљена средства за решавање питања кукуруза мирним путем, без протеста, те да се, према његовом утиску, по том питању ништа и не може постићи, бар не за време владе у којој је министар исхране и пољопривреде Мартин Шиле. Његов утицај темељио се на угледу који је уживао код сталеза јункера, крупних земљопоседника, у датом тренутку тешко погођених кризом. Монопол трговине кукурузом био је један од основних захтева немачких агараца, са искључивим циљем да се подстакне потрошња домаћих производа – ражи и кромпира, те

³⁴⁷ АЈ, 334 (КПО) – 429 – 1383, Живојин Балугџић – МИП-у, Берлин, 7. VI 1930.

би, како је Балугџић запажао, откуп југословенског кукуруза, без обзира на количину, направио пукотину у њиховом одбрамбеном систему и озбиљно уздрмао Шилеов положај. По његовој сликовитој оцени, главна последица кризе огледала се у томе што је цела Немачка била захваћена једном „аграрном психозом“, о којој је њена влада свакако морала водити рачуна.³⁴⁸

Осим царинских одредаба садржаних у поменутих аграрним законима, Немачка је у циљу заштите властите пољопривреде, односно сточарства и његових производа, намеравала да изврши поштравање постојећих полицијско-ветеринарских прописа како би и на тај начин отежала увоз и индиректно загарантовала цене производа домаћим произвођачима. Нови царински ставови за увоз говеда били су чврсти, док је за свиње уведена тзв. покретна царина, која је немачкој влади остављала могућност да према царинском закону у одређеним границама мења висину царине у складу са тренутним интересима домаће продукције. Уколико би влада утврдила да су пијачне цене свиња у Немачкој пале испод цене предвиђене царинским законом, имала је овлашћење да повећа царину на њихов увоз не би ли заштитила цену домаћих свиња, чија је производња до те мере порасла да их је Немачка чак почела и извозити.³⁴⁹

Треба поменути и то да се средином 1930. године у Рајнској области јавио један озбиљан покрет уперен против увоза страног воћа и поврћа. Иако је нерасположење рајнских пољопривредника према иностранству, чији су производи у великој мери били присутни на немачкој пијаци, постојало и раније, оно је у датом тренутку почело попримати одлучније и енергичније обресе, нарочито након доношења новог аграрног закона, за који су пољопривредни произвођачи Рајнланда сматрали да фаворизује источни, а недовољно пажње поклања проблемима западног дела Немачке. Њихово незадовољство дошло је до пуног изражаја на збору одржаном 11. маја 1930. године у Дизелдорфу, који је попримио карактер једне велике манифестације протеста Рајнске области и против аграрног закона, и против конкуренције увозних производа. У говорима одржаним том приликом указивано је на тежак положај рајнског произвођача воћа и поврћа, који и поред доброг квалитета и ниске цене своје робе, на сопственом – домаћем тржишту не налази довољну прођу за своје производе, услед чега није у стању ни да покрије трошкове

³⁴⁸ Исто.

³⁴⁹ АЈ, 334 (КПО) – 429 – 1383, Посланство Краљевине Југославије у Немачкој – МИП-у, Берлин, 10. VI 1930.

производње, а камоли да оствари неку зараду. Као главни кривац за такво стање апострофирана је велика конкуренција иностранства – увоз воћа и поврћа из Холандије, Италије, Француске, Југославије, Шпаније и других земаља, чији су производи својим присуством на немачкој пијаци угрожавали домаћу производњу. Стога су рајнски пољопривредници том приликом енергично затражили од немачке владе спровођење читавог низа мера (давање кредита, подизање стакленика и пијачних центара, транспортне олакшице и сл.) које би имале за циљ побољшање њиховог положаја, додајући томе и захтев да се уведе једна стална царинска заштита према иностраној конкуренцији, која би била на снази све док немачка производња воћа и поврћа не буде у стању да тој конкуренцији успешно одоли. У том циљу требало је, по њиховом мишљењу, сместа приступити једној свеобухватној ревизији постојећих трговинских уговора са иностранством, уз истовремену кампању у немачкој јавности којом би се апеловало на патриотизам немачког купца да купује искључиво домаћу робу – воће и поврће.³⁵⁰

Поменута акција рајнских пољопривредника је одмах наишла на велики одјек у обласној штампи. Готово сви листови Рајнланда почели су писати о кризи немачког воћарства и повртарства, опасностима које им прете од навале страних производа, као и о хитној потреби да се увођењем мера предложених на збору спречи пропаст ових важних грана немачке пољопривреде, док су неки међу њима, као нпр. *Düsseldorfer Nachrichten*, већ почели да и сликом пропагирају и апелују на немачког потрошача да купује само немачко воће и поврће, и тиме допринесе да милиони марака остану у земљи. Стога се, како су у извештају Министарству иностраних послова Краљевине Југославије указивали из Конзулата у Дизелдорфу, радило о веома озбиљном и растућем покрету, чију појаву југословенска држава, као једна од главних увозница ових производа у Немачку, не би ни у ком случају смела игнорисати, нарочито ако се узме у обзир да су начин и средства којима се поменута кампања против увоза воћа и поврћа спроводила умногоме подсећали на кампању агараца из источног дела Немачке против увоза меса и житарица из иностранства, а која је, у крајњој линији, и довела до усвајања последњег аграрног закона.³⁵¹

³⁵⁰ АЈ, 334 (КПО) – 429 – 1383, Конзулат Краљевине Југославије у Дизелдорфу – МИП-у, Дизелдорф, 21. V 1930.

³⁵¹ Исто.

Поводом акције рајнских пољопривредника убрзо се огласило и Удружење немачких баштована³⁵² са седиштем у Берлину једним меморандумом упућеним немачкој влади, који је потом пренела и локална штампа, а којим се изражавала подршка пољопривредним произвођачима Рајнске области и додатно образлагала оправданост њихових захтева. Поред бројних организационих и техничких мера за унапређење пољопривреде, и ово удружење је, као једну од најважнијих, истакло потребу нове оријентације немачке спољнотрговинске политике и ревизију већ закључених трговинских уговора кроз увођење царинских ставова који би пружили неопходну заштиту домаћој производњи воћа и поврћа.³⁵³

Краљевина Југославија је будно пратила поменута дешавања, настојећи да у што већој мери заштити своје интересе у трговинским односима са Немачком. Њени привредни кругови били су крајње узнемирени новом царинском политиком Немачке будући да су мере које је она подразумевала директно ишле на штету југословенског извоза, чија је вредност и у последњих неколико година пре избијања кризе већ била знатно мања у односу на вредност немачког увоза у Краљевину.³⁵⁴ Питање повећања увозних царинских тарифа од стране Немачке имало је значајног одјека и у југословенској штампи, при чему је немачки конзулат у Загребу посебно скренуо пажњу својој влади на један чланак загребачких *Novosti*, објављен 19. јула 1929. године, у коме се, поред анализе трговинских односа између две земље и штетности немачких мера по југословенске привредне интересе, као одговарајућа противмера предлагало да Краљевина Југославија узврати на исти начин – повећањем увозних тарифа на немачке индустријске производе, као и да немачки увоз ових производа замени увозом из Чехословачке и Пољске.³⁵⁵

Почетком септембра 1930. године, по налогу ресорног министра Јурја Деметровића, представник југословенског Министарства трговине и индустрије Миливоје

³⁵² У наведеним изворима се најчешће употребљава израз „баштованство“ да означи једном речју воћарство и повртарство.

³⁵³ АЈ, 334 (КПО) – 429 – 1383, Конзулат Краљевине Југославије у Дизелдорфу – МИП-у, Дизелдорф, 17. VI 1930.

³⁵⁴ Трговински биланс Краљевине Југославије са Немачком био је у датом периоду, почев од 1922. године, стално пасиван. Разлика у вредности између немачког увоза у Краљевину и југословенског извоза у Немачку износила је 227 милиона динара за 1925. годину, 194 милиона за 1926, 220 милиона за 1927. и 288 милиона за 1928, да би се 1929. године попела на чак 513 милиона динара. (*Jugoslavija 1918-1988: statistički godišnjak*, 300-304).

³⁵⁵ ВArch, R 3101/2715, Deutsches Konsulat in Zagreb an das Auswärtige Amt, „Erhöhung des deutschen Zolltarifs“, Zagreb, 26. VII 1929.

Пиља разговарао је у немачком Министарству спољних послова са Карлом Ритером и Ернстом Ајзенлором о питању монопола на кукуруз. Истичући да се приликом закључивања југословенско-немачког трговинског уговора није могло претпоставити да ће немачка страна у неком тренутку прибећи поменутој мери, Пиља је констатовао да је, упркос томе што је Немачка у формалном смислу имала право на то, увођење монопола на кукуруз нарушило равноправност уговора у привредном смислу јер је Југославија, у замену за нижи царински став на кукуруз који јој је њиме био загарантован, дала немачкој страни одређене контрауступке који су и даље били на снази. Иако је немачко Министарство спољних послова већ у више наврата игнорисало поменуту замерку коју су му, на инсистирање југословенског министра трговине и индустрије, саопшгавали представници Посланства у Берлину, критична ситуација у којој се у јесен 1930. године нашла југословенска пољопривреда наметала је Краљевини Југославији потребу да за претрпљени губитак захтева извесне компензације, будући да је увођење монопола довело до смањења југословенског извоза кукуруза у Немачку и да је, према Пиљиној оцени, једини циљ монопола и био тај да ограничи увоз. С тим у вези, југословенска страна сматрала је да би Немачка морала да пронађе одговарајући начин да Југославији, преко Уреда Рајха за кукуруз, обезбеди извешан контингент за увоз поменутог артикла.³⁵⁶

Одговор Немаца на овакву аргументацију био је да сврха монопола није да редукује увоз кукуруза, који Немачка свакако и даље мора увозити, већ искључиво уједначавање цена сточне хране на унутрашњем тржишту, те да, у погледу југословенских компензационих жеља, немачка страна не може заузети никакав став пре него што се установи да ли је и у ком обиму Југославија поменутом мером заиста оштећена, а што би се једноставно могло учинити поређењем бројчаних података о југословенском извозу кукуруза у Немачку пре и после увођења монопола. Међутим, са немачке стране истовремено је истакнуто и то да би, у сваком случају, било неизводљиво да се југословенској држави у погледу кукуруза одобри било каква повластица која би Немачку, услед примене клаузуле о највећем повлашћењу, довела у неприлике према другим трговинским партнерима. Примивши к знању наведене информације, Пиља је потом упитао какве су немачке намере у погледу царине на јаја, у вези са чим му је речено да је решавање овог питања за Немачку веома значајно и хитно јер су, захваљујући њеној

³⁵⁶ BArch, R 3101, Arch. Nr. 21052, „Deutsch-jugoslawischer Handelsvertrag“, Berlin, 3. IX 1930.

аграрној политици која је имала за циљ повећање цена на унутрашњем тржишту, цене сточне хране, а тиме уједно и трошкови производње јаја изузетно порасли, док су, насупротив томе, у иностранству поменути трошкови, услед опадања цена сточне хране на светском тржишту, постали још мањи него раније. У датим условима, дотадашњи царински став на увоз јаја није више био довољан, због чега је Немачка почела тежити томе да се, у духу пријатељских преговора, ослободи царине на овај артикал на коју су је обавезивали постојећи трговински уговори.³⁵⁷

Почетком октобра исте године Краљевина Југославија учинила је још један покушај да за проблем кукуруза нађе неко прихватљиво решење. Овог пута је са Ернстом Ајзенлором разговарао саветник југословенског посланства у Берлину Светозар Рашић, који је у складу са инструкцијама које је добио од инспектора Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије Миливоја Пиље, поново покренуо питање компензација од стране Немачке за уведени монопол на кукуруз. Истичући да би Југославији највише одговарало додељивање једног контингента за увоз кукуруза у Немачку према важећим царинама, саветник Рашић изјавио је да би, у супротном, југословенска влада била изложена јаком притиску од стране привредних кругова у земљи да, у крајњем случају, можда и откаже трговински уговор са Немачком из 1927. године, што иначе не би имала интереса чинити, додавши и то да би таква мера, како се у Краљевини Југославији у том тренутку сматрало, више погодила немачку страну будући да је она та која у међусобним односима остварује активан трговински биланс.³⁵⁸

Ајзенлор је Рашићу одговорио да, према немачким статистикама о увозу кукуруза из различитих земаља, количина кукуруза увезена из Краљевине Југославије није нарочито значајна, и поновио, приликом разговора који је претходно са њим на истом месту водио Пиља у својству нарочитог делегата југословенског Министарства трговине и индустрије већ саопштено, ограду да би Немачка тешко могла давати било каква једнострана повлашћења, укључујући и контингенте, насупротив клаузули о највећем повлашћењу којом је везана у уговору са Сједињеним Америчким Државама све до 1935. године, напомињући да она, ипак, признаје нарочити положај југоисточних земаља, самим тим и Југославије, и тражи начина да помогне њиховом извозу, посебно када су у питању житарице. Саветник

³⁵⁷ Исто.

³⁵⁸ АЈ, 334 (КПО) – 429 – 1383, Посланство Краљевине Југославије у Немачкој – МИП-у, Берлин, 11. X 1930.

Рашић је из његових речи разумео да немачко Министарство иностраних послова није оно које чини тешкоће, већ да највећи проблем долази од стране Министарства исхране и пољопривреде, које је увођењем монопола на кукуруз створило финансијске изворе за државу, односно постигло регулисање цена и њихово изједначавање са ценом осталих житарица. Ајзенлор му је, стога, сугерисао да би најбоље било да се читаво питање размотри у преговорима који би се водили у Берлину, а приликом којих би југословенска страна пред немачком владом изразила начелну спремност да поведе разговоре о ослобађању везане царине на јаја коју је по уговору из 1927. године имала, јер би, по његовом мишљењу, то била основа на којој би се код немачког Министарства исхране и пољопривреде могли предузети жељени кораци у правцу југословенских захтева.³⁵⁹

У вези са евентуалним отказивањем трговинског уговора, Ајзенлор је изјавио да не види шта би Југославија тиме постигла, осим да западне у још неповољнији положај. Неуговорно стање које би наступило са обе стране, са свим својим неугодним последицама, било би теже за југословенску страну јер немачки извоз у Краљевину, у поређењу са вредношћу целокупног немачког извоза, не игра неку значајнију улогу, утолико пре се његов највећи део своди на испоруке у оквиру репарационих плаћања. Осим тога, Краљевина Југославија би отказивањем трговинског уговора из 1927. изгубила везане царинске ставове на јаја, који су, како је Ајзенлор истакао, били њена велика погодност, као и везани став од две и по марке на кукуруз, који је у датом тренутку уживала само она.³⁶⁰

Како би се превазишли поменути проблеми, југословенска влада је у јесен 1930. године почела интензивније радити на економском зближењу са Немачком. Почетком новембра краљ Александар разговарао је са немачким послаником у Београду Улрихом фон Хаселом, који је том приликом, у контексту унапређења привредне сарадње у Средњој Европи, изразио начелну спремност Немачке да са Југославијом и Румунијом поведе трговинске преговоре на оној основи која би за њих могла представљати излаз из тренутних потешкоћа.³⁶¹ Средином децембра 1930. године, Балугџић је на првој страни *Политике*, у уводнику под називом „Балкански привредни блок“, образлагао потребу што

³⁵⁹ Исто.

³⁶⁰ Исто.

³⁶¹ РА АА, R 30303, Geheimakten, Deutsche Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, Belgrad, 5. XI 1930.

чвршћих економских веза и сарадње балканских земаља са Немачком и Аустријом. Позивајући се на статистику коју је објавио немачки часопис *Tag*, југословенски посланик у Берлину навео је податак да су поменуте две земље сразмерно највећи потрошачи аграрних производа који долазе из југоисточне Европе јер заједнички откупљују – из Краљевине Југославије тачно трећину тих производа, из Румуније четвртину, а из Бугарске и Мађарске готово по половину, као и то да Немачка, упркос свим царинским ограничењима, у датом тренутку и даље годишње увози жито, јаја, масло и поврће у укупној вредности од скоро две и по милијарде марака, изводећи закључак да, без обзира на спољнополитичку, тј. међународну оријентацију појединих балканских земаља, правац њиховог привредног кретања мора остати Средња Европа.³⁶² Управо ове привредне условљености средњоевропског подручја биле су, према фон Хаселовом мишљењу, једна од ретких околности које су Немачкој, у покушајима да парира француском политичком утицају у овом делу Европе, могле ићи на руку.³⁶³ У том смислу, немачки посланик у Београду надао се да ће продубљивање економске кризе учинити да све заинтересоване државе, без обзира на своју спољнополитичку оријентацију, увиде поменуте условљености и одлучујући значај учешћа Немачке у било ком од могућих планова за превазилажење последица кризе.³⁶⁴ Штавише, децембра 1930. године фон Хасел је у једном од својих извештаја Министарству спољних послова изнео и конкретну идеју о разбијању Мале Антанте привредним средствима, предлажући формирање једног аграрног блока са Аустријом и Мађарском, у који је требало привући Румунију и Југославију, што би, осим њиховог економског везивања за Немачку, имало за последицу и привредно-политичку изолацију Чехословачке, која би се тиме, у крајњој линији, такође принудила на сарадњу. Притом је, како је фон Хасел препоручивао, требало по сваку цену сакрити политичку димензију поменуте акције, и, чак, како би се избегло неповерење, из преговора о аграрном блоку не искључивати ни Француску, а све то зарад остварења дугорочних циљева Немачке у Средњој и Југоисточној Европи, који се ни на тренутак не би смели губити из вида.³⁶⁵

³⁶² *Политика*, 14. XII 1930, бр. 8121.

³⁶³ PA AA, R 73122, Deutsche Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, Belgrad, 19. XII 1930.

³⁶⁴ R 243086, Akten betreffend: Wirtschaftliche Beziehungen zu anderen Staaten (von November 1924 bis April 1936), Jugoslawien, Wirtschaft 7, Deutsche Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, Belgrad, 5. VIII 1930.

³⁶⁵ PA AA, R 73122, Deutsche Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, Belgrad, 19. XII 1930.

У то време, у самој Немачкој постојала су два схватања о њеном привредном стању и правим узроцима кризе. Националистичка штампа је, у својим предизборним паролама, покушавала да тешку привредну кризу коју је Немачка проживљавала доведе у узрочно-последичну везу са репарационим плаћањима. Познати националистички вођа Квац, који је уживао велики углед у немачким индустријским круговима јер је претходно годинама био председник трговачке коморе, објавио је тада читав низ чланака у којима је, између осталог, настојао да докаже да је Јангов план о репарацијама далеко неповољнији од Дозовог стога што је поред редовних плаћања од две и по милијарде урачунавао и камату од скоро једне милијарде годишње, да је вредност злата у датом тренутку знатно већа него што је била 1924. године, тако да су три и по милијарде представљале, заправо, четири и по милијарде, као и то да је Дозов план изричито предвиђао ревизију репарационих плаћања за случај да вредност злата скочи за 10%, што Јанговим планом није било прихваћено. Сходно томе, закључци које је Квац из својих тврдњи извео били су да је, када се уз све то у обзир узму и зајмови које је Немачка почев од 1924. године закључивала у иностранству, њен међународни платни биланс пасиван за око три милијарде годишње и да ће бити све пасивнији, као и да је катастрофа свих немачких вредности, а пре свега марке, на самом прагу.³⁶⁶

С друге стране, на супрот овим песимистичким схватањима, стајали су подаци које је отприлике у исто време објавила тзв. „конјунктурна анкетна комисија“, сачињена од угледних немачких привредника и економских теоретичара, а који су пружали једну свеобухватну слику о развоју немачке привреде у периоду од 1924. до 1930. године. Поменута комисија је, између осталог, утврдила да се трговински биланс Немачке постепено и континуирано развијао у њену корист – 1928. године још увек је показивао дефицит од скоро 1,2 милијарде марака, да би већ 1929. забележио вишак од око 100 милиона. Напредак немачке привреде продужен је и 1930. године, током које је чак једног месеца немачки извоз по вредности први пут надмашио енглески. Комисија је такође установила да је у наведеном периоду у Немачку у облику краткорочног зајма ушло око девет, а у виду дугорочног негде око седам милијарди марака, као и то да се у земљу вратило око три милијарде немачког капитала, избеглог за време инфлације.³⁶⁷

³⁶⁶ АЈ, 334 (КПО) – 429 – 1383, Живојин Балугџић – МИП-у, Берлин, 4. VIII 1930.

³⁶⁷ Исто.

Саопштавајући наведене податке, чланови анкетне комисије били су једногласни у оцени да је Немачка, захваљујући страном капиталу, после рата веома брзо успела да реорганизује своју привреду, достигавши, а понегде чак и претекавши, предратни индекс у производњи. Чињеница да је велики прилив таквог капитала приморавао Немачку да знатан део своје зараде одваја за отплату камата, уз већ постојеће оптерећење њене привреде репарацијама, није их превише узнемиравала јер је, по њиховом мишљењу, било довољно држати се оног простог начела које је у немачким привредним круговима већ било укоренено – јачати извоз и што је више могуће смањивати увоз. Тако је комисија закључила да Немачка већ у датом тренутку може своју привреду и своју валуту сматрати потпуно стабилизованом и сигурном и, аргументима утемељеним на двоипогодишњем раду, сузбила покушаје националистичке штампе да привредно и финансијско стање Немачке представи као катастрофално.³⁶⁸

Међутим, упркос томе што се опоравак немачке привреде почев од 1924. године заснивао на развијеној пословности немачког народа и значајној економској бази саме Немачке, главни предуслов његовог остварења, без кога овај опоравак не би ни био могућ, била је велика финансијска помоћ добијена из иностранства, пре свега Сједињених Америчких Држава, као и укључивање немачке привреде у европску и светску економију. Како је велика привредна криза најтеже погодила управо оне земље са којима је Немачка имала најразвијеније односе, а нарочито њене кредиторе, владе ових земаља настојале су да поправе ситуацију затварањем тржишта за увоз стране робе и спречавањем одлива злата. Тиме се Немачка, која није могла опстати без излаза на страна тржишта, поново наша у привредном расулу, утолико пре што су и њене опорављене основе још увек биле недовољно чврсте, на шта указује податак да је 1929. године, тј. и пре саме кризе, у Немачкој живело око 1,9 милиона незапослених.³⁶⁹

У лето 1930. дошло је до слома финансија, услед чега су већ у јесен све немачке банке затражиле одлагање исплате иностраних потраживања. Септембра исте године Рајхсбанка је објавила огромне губитке у злату и девизама, који су, са заоштравањем кризе, у наредним месецима постајали све већи. Недовољно златно покриће није могло да обезбеди националну валуту, што је вредност марке водило ка суноврату, а проблем

³⁶⁸ Исто.

³⁶⁹ А. Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919-1939*, 228.

репарација вратило у први план. Производња у градовима нагло је опала, тако да је током 1930. године била за 14% мања него претходне.³⁷⁰ Предузећа су све чешће одлазила у стечај, а број незапослених достигао скоро 3 милиона. Владине мере у корист индустрије спутавао је претерани аграрни протекционизам, као последица утицајне улоге јункера у влади, који је Немачку увукао у царински рат са Холандијом, Данском, а потом и Финском, а који, услед слабе жетве остварене 1930. године, немачкој пољопривреди није донео очекивану корист.³⁷¹

Наредна 1931. година донела је са собом велико заоштравање кризе у целој Европи. Незапосленост је свуда била у порасту, а биланс спољне трговине у опадању, што је већину земаља приморало да начине заокрет ка државној интервенцији у привреди. Немачка влада искористила је прилику да снажном дефлацијом продуби кризу како би доказала да није у могућности да исплаћује репарације.³⁷² Средином јула 1931. године дошло је до слома двеју највећих немачких банака: Дармштатске националне, односно тзв. „Данат-банке“ (*Darmstädter und Nationalbank*, скраћено *Danat-Bank*) и Дрезденске банке (*Dresdner Bank*), које су тада обуставиле плаћања.³⁷³ Према наредби издатој на основу члана 48 Устава Вајмарске републике³⁷⁴, све банке стављене су, почев од 1. октобра 1931. године, под нарочити државни надзор. Тај надзор поверен је једном државном комесару са великим овлашћењима, који је требало да управља политиком банака у складу са интересима целокупне немачке привреде, што је био само први корак у правцу њеног стављања под непосредну контролу државе.³⁷⁵

Немачка је припадала оној групи земаља у којима су се негативне последице економске кризе испољиле најснажније и које су, истовремено, имале и најмање могућности да се ослонцем на колонијалне поседе, ваневропска тржишта, богате изворе

³⁷⁰ Исто.

³⁷¹ *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1930. годину*, књига I, прир. Н. Петровић и С. Илић, Београд 2005, 30.

³⁷² V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza i Podunavlju i nemački prodor 1929-1934*, 89.

³⁷³ А. Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919-1939*, 228.

³⁷⁴ Чл. 48 Вајмарског устава давао је широка овлашћења председнику Рајха и влади у случају да покрајине (*Länder*) не испуњавају у потпуности обавезе према Уставу или законима Рајха, или у случају озбиљног угрожавања јавне безбедности. Њиме је, у циљу успостављања реда и приморавања покрајина на испуњавање обавеза, било дозвољено привремено суспендовање гарантованих цивилних права, па чак и употреба војне силе. (*Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1930. годину*, књига I, 162, нап. 414).

³⁷⁵ *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1931. годину*, књига II, прир. Н. Петровић и Ј. Бакић, Београд 2007, 332.

јефтених сировина и радне снаге извуку из привредних потешкоћа.³⁷⁶ Упркос томе што је Немачка 1931. годину завршила позитивним спољнотрговинским билансом од скоро три милијарде марака, у њеном извозу у односу на претходне године забележен је приметан пад, док је, истовремено, услед слабљења куповне моћи широких слојева немачког становништва, а делимично и због јачања политике аграрног протекционизма, њен увоз из европских земаља опао за једну трећину, из Африке за 40%, из Азије готово за половину, а из Америке чак за скоро 60%.³⁷⁷ С друге стране, Немачка је до 1930. године 80% својих извозних производа остављала у Европи, а 20% слала у прекоокеанске земље, међутим, са заоштравањем кризе, европске државе су, услед подизања царина и разних девизних ограничења, све мање биле у стању да прихвате немачку робу, тако да је немачки извоз на европском континенту опао за чак 34%, док је извоз у Америку смањен за 20%, а у Азију за 15%. Погољан трговински биланс био је, дакле, последица смањеног увоза, а не појачаног извоза, а како је, истовремено, извоз злата био три и по пута већи од увоза, девизе добијене у спољнотрговинској размени нису биле довољне за исплату немачких дугова у иностранству.³⁷⁸ Занимљив је и податак да је, услед последица кризе, немачки увоз већ 1930. године по својој укупној вредности био мањи него 1913, а 1931. године на вредност мању од предратне спао је и извоз, да би у наредним годинама овај тренд опадања немачке спољнотрговинске размене постајао све приметнији.³⁷⁹

Ипак, када је у питању трговинска размена са Југославијом, Немачка је током 1930. године у југословенском увозу била у погледу количине увезене робе на првом, а у погледу вредности на другом месту (Чехословачка је испоручила Југославији робу у вредности од 1224 милиона динара, односно 17,60% укупног југословенског увоза, а Немачка 1221 милион или 17,55%), да би 1931. године, остваривши удео од 19,28% (925 милиона динара), Немачка по први пут избила на прво место у увозу Краљевине Југославије, које ће са 17,71% (506 милиона динара) задржати и током 1932, остављајући иза себе Чехословачку, Аустрију и Италију.³⁸⁰

³⁷⁶ D. Лукаџ, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope (1933-1936)*, I, Beograd 1982, 16-17.

³⁷⁷ *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1931. годину*, књига II, 332-333.

³⁷⁸ *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1932. годину*, књига III, прир. Н. Петровић, Београд 2009, 24; 143.

³⁷⁹ H. E. Posse, *Die deutsche Wirtschaft*, Berlin 1939, 14.

³⁸⁰ PA AA, R 73111, Deutsche Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, „Jahresübersicht Jugoslawien 1930“, Belgrad, 19. II 1931; R 243079, Deutsche Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, „Die

Табела 2.3: Немачка спољна трговина у периоду од 1928. до 1934. године и поређење са 1913. годином (у милионима марака)³⁸¹

Година	Увоз				Извоз				Салдо трговинског биланса
	Укупно	Животне намирнице	Сировине	Готова роба	Укупно	Животне намирнице	Сировине	Готова роба	
1913.	10.768	3.086	6.260	1.422	10.095	1.076	2.241	6.778	- 673
1928.	14.001	4.333	7.218	2.450	12.276	642	2.750	8.884	- 1.725
1929.	13.447	3.973	7.205	2.269	13.483	724	2.926	9.833	+ 36
1930.	10.393	3.087	5.508	1.798	12.036	548	2.450	9.038	+ 137
1931.	6.727	2.024	3.478	1.225	9.599	406	1.813	7.380	+ 2.872
1932.	4.667	1.528	2.412	727	5.739	218	1.032	4.489	+ 1.072
1933.	4.203	1.113	2.420	670	4.871	181	903	3.787	+ 668
1934.	4.451	1.067	2.600	750	4.167	117	790	3.256	- 285

Немачка политика аграрног протекционизма непосредно се тицала и Краљевине Југославије и њених извозних интереса. У говору одржаном пред буџетским одбором Рајхстага крајем јануара 1931. године, министар исхране и пољопривреде Шиле је, осврћући се на аграрнополитичке мере спроведене у Немачкој током претходне године, изразио задовољство постигнутим резултатима, констатујући да је, упркос томе што се увоз страних пољопривредних производа није могао у потпуности спречити, између производње и потрошње у току 1930. године ипак била успостављена извесна равнотежа.

jugoslawische Wirtschaft um Jahreswende 1931/32“, Belgrad, 24. II 1932; R 73111, Deutsche Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, „Jahresübersicht Jugoslawien 1932“, Belgrad, 14. II 1933.

³⁸¹ H. E. Posse, *Die deutsche Wirtschaft*, 14.

Шиле је, потом, опширно говорио о мерама које тек намерава да спроведе, а које су се односиле на измене у дотадашњој производњи. Овим његовим планом је, као један од приоритета, између осталог било предвиђено смањивање за 1,5 милиона хектара земљишних површина на којима су се гајили овас, раж и шећерна репа како би се две трећине тог простора – милион хектара – засејале пшеницом и јечмом, а преосталих 500.000 хектара употребило за гајење сточне хране, све у циљу већ истакнуте потребе свођења увоза на минимум.³⁸² Истом приликом, министар Шиле изнео је и свој став да су постојећи трговински уговори немачке државе, у условима тешке економске кризе, неодрживи и да се стога мора приступити њиховој ревизији. Наводећи као пример случај трговинског уговора са Финском³⁸³, немачки министар исхране и пољопривреде сугерисао је да би исто требало поступити и са другим уговорима и на тај начин се ослободити тешких царинских обавеза које, како се изразио, „даве“ немачку пољопривреду, истичући да постоји читав низ производа за које је неопходно то што пре учинити.³⁸⁴

С друге стране, привредна ситуација у Краљевини Југославији је, под утицајем кризе, постајала све озбиљнија. Пад цена пољопривредних производа започет још у другој половини 1929. године, током 1930. настављен је бржим темпом. Укупна површина засејана житарицама у 1930. години била је, у односу на претходну годину, већа за 2,4%, али је укупан принос житарица био мањи за 11,4%. Упркос мањем приносу, цене житарица су и даље падале под утицајем пада цена на светском тржишту и опадања куповне моћи широких слојева сељаштва. Укупан индекс цена са основицом из 1926. године, за чије је израчунавање и објављивање била задужена Народна банка, пао је 1930. на 86,6, односно први пут испод 100 након 1926. године. У оквиру те вредности, највећи пад доживели су пољопривредни производи, у првом реду житарице и индустријске биљке. Овај тренд настављен је и током наредне године, да би његове последице биле делимично ублажене

³⁸² АЈ, 334 (КПО) – 430 – 1384, Конзулат Краљевине Југославије у Дизелдорфу – МИП-у, Дизелдорф, 31. I 1931; *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1931. годину*, књига II, 113.

³⁸³ У жељи да се ослободи везане царине на увоз масла из Финске, дефинисане трговинским уговором из 1926. године, Немачка је крајем 1929. изнудила његову ревизију у том делу. Убрзо се, међутим, у њеним пољопривредним круговима појавила идеја да се у овом уговору промени и везана царина на сир, што је, у крајњем исходу, довело до отказивања постојећег трговинског уговора од стране Финске. Нови немачко-фински трговински уговор, који је представљао компромисно решење између интереса двеју страна, закључен је у другој половини 1930. године. На сличан начин, Немачка се почетком 1930. ослободила и везане царине на житарице из трговинског уговора са Шведском. (АЈ, 334 (КПО) – 430 – 1384, Посланство Краљевине Југославије у Немачкој – МИП-у, Берлин, 12. I 1931).

³⁸⁴ АЈ, 334 (КПО) – 430 – 1384, Конзулат Краљевине Југославије у Дизелдорфу – МИП-у, Дизелдорф, 31. I 1931.

завођењем државног монопола, тј. доношењем закона од 5. јула 1931. године, којим су откуп, извоз и увоз свих врста пшенице, ражи и пшеничног брашна постали искључиво право државе, и утврђивањем њихове откупне цене на нивоу вишем од тренутних цена на светском тржишту.³⁸⁵

Табела 2.4: Индекс цена на велико 1930. и 1931. године (1926 = 100)³⁸⁶

Година	1930.			1931.		
Месеци	Биљни производи	Сточни производи	Укупан индекс	Биљни производи	Сточни производи	Укупан индекс
Јануар	104,5	98,2	93,6	71,7	82,0	75,7
Фебруар	100,7	97,1	92,1	73,5	78,1	74,8
Март	95,9	102,5	91,1	73,3	77,4	74,6
Април	95,3	99,2	89,6	77,6	75,4	75,5
Мај	94,0	99,9	88,8	80,5	73,2	75,4
Јун	91,5	93,7	86,8	80,5	71,7	73,8
Јул	96,7	97,7	88,8	78,9	74,7	74,4
Август	93,9	96,7	87,7	75,7	75,5	73,6
Септембар	78,0	95,6	82,8	70,4	70,6	71,6
Октобар	77,3	93,3	80,9	71,1	66,1	69,5
Новембар	71,4	95,1	79,2	70,9	63,6	68,6
Децембар	72,5	86,3	78,0	70,6	58,6	67,2
Индекс године	89,3	96,3	86,6	74,3	72,2	72,9

³⁸⁵ N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, 149-151.

³⁸⁶ *Isto*, 150-151.

Међутим, протекционистичке мере аграрних увозница све теже су погађале извоз Краљевине Југославије, тако да је главни проблем њене спољнотрговинске политике током 1931. године био како продати вишкове производа, чија је цена ионако падала. Већ поменути контингенти и преференцијали за извоз пшенице добијени од Француске остали су неискоришћени, а Француска је, осим тога, 1931. године одбила и потписивање ветеринарске конвенције која би олакшала југословенски извоз.³⁸⁷ Још једну озбиљну потешкоћу југословенској спољној трговини представљало је поопштравање царинске политике везане за увоз стоке и сточних производа у Аустрији, Чехословачкој, Немачкој, а нарочито Италији, као и поопштравање девизне политике од стране Аустрије, Мађарске и Грчке.³⁸⁸

Економски интереси били су, ипак, неодвојиви од политичких. Марта 1931. године, немачки канцелар Хајнрих Брининг изјавио је да је привреда оружје спољне политике и да се морају увозити пољопривредни производи како би се задобио утицај у аграрним државама. Припремајући царинску унију са Аустријом, Немачка је рачунала да ће њоме привући Краљевину Југославију, Румунију и Мађарску, а продубљивање кризе подгревало је, у немачкој јавности од раније присутно, интересовање за економски продор у Средњу и Југоисточну Европу.³⁸⁹ Средином априла исте године немачки посланик у Београду фон Хасел изјавио је у разговору са краљем Александром да је Немачка још увек чврсто спремна да изађе у сусрет преференцијалним потребама држава европског Југоистока.³⁹⁰ Упркос томе, аграрна политика министра пољопривреде Шилеа, која је високим царинама штитила немачког сељака, била је и даље непомирљива. Њени основни задаци сводили су се на следеће: не увозити аграрну робу, увести нове царине, а план експанзије реализовати закључивањем трговинских уговора на бази преференцијала и контингената.³⁹¹ Истовремено, представници индустрије, трговине и радничких синдиката отворено су се изјашњавали за очување клаузуле безусловног највећег повлашћења као

³⁸⁷ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 441-442.

³⁸⁸ PA AA, R 73111, Deutsche Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, „Jahresübersicht Jugoslawien 1931“, Belgrad, 17. II 1932; R 243079, Deutsche Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, „Die jugoslawische Wirtschaft um Jahreswende 1931/32“, Belgrad, 24. II 1932.

³⁸⁹ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1934*, 125.

³⁹⁰ PA AA, R 30303, Geheimakten, Deutsche Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, Belgrad, 17. IV 1931.

³⁹¹ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1934*, 126.

базе будуће трговинске политике Немачке која би најбоље одговарала њеним интересима.³⁹²

Током 1931. године и у Југославији и у Немачкој јачале су тежње ка чвршћем економском повезивању двеју земаља. Након закључених трговинских уговора са Аустријом и Чехословачком који су садржали преференцијалне одредбе у погледу увоза југословенске пшенице³⁹³, за Краљевину је од изузетног значаја било да сличан споразум закључи и са Немачком, утолико пре што је ова још од раније у Друштву народа изјављивала да је вољна да одмах приступи преговорима у том смислу и то под условима које би саме заинтересоване аграрне земље предложили.³⁹⁴ Стога је Југославија испитивала могућност склапања једног преференцијалног уговора, по угледу на онај који је Немачка средином те године у Женеви потписала са Румунијом.³⁹⁵ Министарство трговине и индустрије затражило је од југословенског министра иностраних послова Војислава Маринковића да испита став немачке владе о овом питању. Након што је из Берлина стигао одговор да је Немачка спремна на преговоре, министар трговине и индустрије Коста Кумануди изразио је почетком септембра 1931. године жељу да се поменути уговор потпише што пре.³⁹⁶ Како је његово Министарство до датог тренутка већ обавило све припремне радње за предстојеће преговоре са Немачком, било у правцу закључења једног потпуно новог трговинског уговора, било само једног накнадног споразума на бази преференцијала, о чему би се дефинитивно одлучило тек у току самих преговора, Кумануди је од Маринковића затражио сигнал за њихов што скорији почетак, напомињући да су главне црте једног преференцијалног споразума већ у више наврата претресане на разним економским састанцима у Женеви између немачких представника и југословенске делегације Министарства трговине и индустрије.³⁹⁷

С друге стране, Немачка је уочи прелиминарних разговора о преференцијалном трговинском споразуму са Југославијом оцењивала своју позицију крајње повољном.

³⁹² АЈ, 334 (КПО) – 225 – 581, Генерални конзулат Краљевине Југославије у Хамбургу – МИП-у, Месечни извештај за јануар 1931. године, Хамбург, 25. I 1931.

³⁹³ Видети: В. Ђорђевић, *nav. delo*, 47-49; 239-244.

³⁹⁴ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Министар трговине и индустрије Коста Кумануди – Министру иностраних послова Војиславу Маринковићу, Београд, 2. IX 1931.

³⁹⁵ ВArch, R 3101, Arch. Nr. 21054, Deutsche Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, „Handelspolitische Entwicklung im Südosten“, Bled, 27. VII 1931.

³⁹⁶ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1934*, 127-128.

³⁹⁷ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Коста Кумануди – Војиславу Маринковићу, Београд, 2. IX 1931.

Напори југословенске стране да у јесен 1931. године што пре регулише своје привредне везе са Италијом и Немачком, били су, према фон Хаселовом мишљењу, у првом реду последица чињенице да претходно потписани трговински уговори са Аустријом и Чехословачком нису могли у потпуности задовољити извозне потребе југословенске пољопривреде. У исто време, неспремност Француске да изађе у сусрет југословенским захтевима у тренуцима тешке аграрне кризе, учинила је, како је немачки посланик у Београду извештавао, да до тог времена и најокорелијим франкофилима у Краљевини постане јасно да се од Француске у области привреде не би могле очекивати никакве концесије, као и да Југославија на француско тржиште не може озбиљније рачунати. Како Италија из политичких разлога такође није била спремна да Југославији учини било какве значајније уступке, то је Немачка била једина земља која је југословенској привреди могла пружити ефикасну и конкретну помоћ у циљу превазилажења последица кризе, односно, како је фон Хасел сликовито закључивао – једини излаз за Југославију из надолazeћег привредног хаоса водио је управо ка Немачкој.³⁹⁸

Пошто је Немачка била спремна да Југославији одобри преференцијал, делегат Министарства трговине и индустрије Миливоје Пиља добио је налог да почетком октобра отпутује у Берлин. Истовремено, Краљевско Посланство у Берлину замољено је да евентуално прибави текст недавно потписаног немачко-румунског трговинског уговора. Одговор немачке стране на овај покушај био је одричан с обзиром на то да поменути уговор још увек није био јаван документ, међутим, његови релевантни делови већ су у Женеви били саопштени европској јавности, и то стога да би се ова уверила да преференцијал који Немачка додељује Румунији и Мађарској није у супротности са општим женевским препорукама да се применом преференцијалних споразума не повећавају површине засејане житарицама у земљама произвођачима. Из тог дела текста било је познато да је Немачка Румунији одобрила преференцијал за јечам и кукуруз у оним количинама које је Румунија и пре тога извозила у Немачку, а како је румунски извоз ових артикала нарочито у последњој години био знатан, то је ова концесија за Румунију била више него повољна. Што се тиче Мађарске, њој је одобрен преференцијал за пшеницу, и то у складу са ранијим површинама засејаним пшеницом у тој земљи, чиме је доказано да поменути преференцијали не могу имати за последицу повећање сетвених површина,

³⁹⁸ PA AA, R 243079, Deutsche Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, Belgrad 26. IX 1931.

односно производње житарица.³⁹⁹ Како су се оба ова критеријума могла комбиновати у преференцијалу који је Немачка требало да додели Југославији и Бугарској, саветник Краљевског Посланства у Берлину Светозар Рашић упутио је југословенске преговараче да наведене податке, као користан информативни материјал, прибаве од сталног делегата Краљевине Југославије при Друштву народа у Женеви, где је тај материјал објављен за европску комисију.⁴⁰⁰

Крајем септембра 1931. на интерминистеријалној конференцији у Београду усвојен је став да Југославија нема приговора на претходно потписане уговоре Немачке са Мађарском и Румунијом, и да и она полаже право на исти такав.⁴⁰¹ Током прелиминарних разговора у Берлину, вођених од 12. до 16. октобра 1931. године, постигнут је начелни договор о свим питањима и скором почетку преговора. Истовремено, немачко посланство у Београду доставило је југословенској страни текст преференцијалних споразума са Румунијом и Мађарском. На другој интерминистеријалној конференцији о овом питању, одржаној 24. октобра 1931. године, донет је закључак да не треба чинити никакве приговоре на увођење ових уговора у живот, али да је потребно у једној вербалној ноти која би се по том питању упутила Немачкој нагласити да Југославија полаже право на исте преференцијалне царине које је немачка влада одобрила Мађарској и Румунији. Међутим, Немачка је убрзо након тога, услед приговора појединих земаља⁴⁰², морала одложити поменуте споразуме, а 17. новембра њено посланство у Београду обавестило је Конзуларно-привредно одељење југословенског Министарства иностраних послова да у таквим околностима више не види могућност за вођење преговора, с обзиром на то да би и преференцијални аранжман између Немачке и Југославије вероватно задесила иста судбина.⁴⁰³

Запажања југословенског Министарства пољопривреде у погледу трговинских односа Краљевине Југославије са Немачком формулисана у датом тренутку била су да се

³⁹⁹ О поменутих уговорима в. и: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie B, Band XVIII, Dokument Nr. 15, „Runderlaß des Auswärtigen Amts“, Berlin, 8. VII 1931, S. 29-31; Dokument Nr. 149, „Aufzeichnung des Ministerialdirektors Ritter“, Berlin, 25. VIII 1931, S. 305-311.

⁴⁰⁰ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Посланство Краљевине Југославије у Немачкој – МИП-у, Берлин, 9. IX 1931.

⁴⁰¹ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1934*, 129.

⁴⁰² В. у: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie B, Band XIX, Göttingen 1983, Dokument Nr. 72, „Ministerialdirektor Ritter an die Botschaft in Paris“, Berlin, 21. XI 1931, S. 158-159.

⁴⁰³ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Реферат Конзуларно-привредног одељења МИП-а – Историјат отказа трговинског уговора са Немачком, Београд, 19. IX 1932.

ови односи несразмерно развијају – док немачки увоз расте из године у годину, дотле југословенски извоз остаје мање-више непромењен, чиме се пасива у трговинском билансу Краљевине према Немачкој константно повећава, а као узрок томе наведена је чињеница да у постојећем трговинском споразуму између две земље нема уговорних царина ни за живу стоку, ни за месо, нити пак постоји ветеринарска конвенција са Немачком, којом би се југословенски извоз стоке и сточних производа са том земљом могао регулисати. Последица таквог стања било је то што је Краљевина поменуте производе у ову земљу извозила у врло малим количинама, иако се радило о њеним најважнијим извозним артиклима којима би се њен трговински биланс према Немачкој могао поправити. Министарство пољопривреде истакло је и то да је југословенски извоз кукуруза и пшенице у Немачку у последњих пет година био релативно слаб, те да би, уколико би се преференцијал за ове производе уговарао са њом на бази Женевског протокола, односно за оне количине тих производа које се стварно увозе у Немачку, Југославија од таквог уговора имала јако мало користи. Стога, према његовој оцени, и само одлагање преференцијалног уговора са Немачком није имало за Југославију онај значај који би имало за друге – јаче увозничке земље, осим уколико би се он правио на некој другој бази. С тим у вези, Министарство пољопривреде изнело је свој став да би, с обзиром на важност извоза стоке и сточних производа за Краљевину Југославију, у датим околностима најбоље било тражити ревизију трговинског уговора са Немачком у циљу осигуравања извоза југословенске стоке у Немачку сразмерно вредности немачког увоза у Краљевину, као најбољи начин да се пасива у билансу са овом земљом смањи.⁴⁰⁴

Одговор југословенског Министарства трговине и индустрије на поменути предлог био је да ће имати у виду важност овог питања, али да још увек није наступио повољан тренутак за успешно вођење преговора о ревизији важећег трговинског уговора са Немачком.⁴⁰⁵ Средином децембра 1931. године шеф трговинског одељења немачког Министарства привреде Ханс Посе допутовао је у Београд, где је са представницима југословенског Министарства трговине и индустрије Миливојем Пиљом и Миланом Лазаревићем водио разговор о додељивању преференцијалног третмана Краљевини

⁴⁰⁴ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Министар пољопривреде Мирко Најдорфер – Министру иностраних послова Војиславу Маринковићу, Београд, 28. XI 1931.

⁴⁰⁵ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Реферат Конзуларно-привредног одељења МИП-а – Историјат отказа трговинског уговора са Немачком, Београд, 19. IX 1932.

Југославији, током којег је одлучено да се закључење трговинског уговора дефинитивно одложи за следећу годину.⁴⁰⁶

С друге стране, политички односи између две земље током 1931. године нису били баш повољни, највећим делом због оштре југословенске реакције на покушај „привредног аншлуса“ и говора који је тим поводом Војислав Маринковић одржао пред Саветом Друштва народа. Незадовољство Немачке било је утолико веће што се у Краљевини Југославији све до тада нису чули никакви гласови против њеног пројекта царинске уније са Аустријом – нити у виду новинских написа, нити у меродавним политичким круговима, тако да је поступак југословенског министра иностраних послова маја 1931. године у Женеви, будући неочекиван, у немачкој јавности најоштрије осуђен и окарактерисан као препад. Оно што су Немци највише замерали Маринковићу било је то што је у поменутом говору, између осталог, начинио и једну алузију на рачун одговорности Немачке за Први светски рат, што чак ни говори француског и чехословачког министра иностраних послова Аристида Бријана и Едварда Бенеша, који су иначе сматрани најогорченијим непријатељима уније и „режисерима немачког пораза“ у Друштву народа, нису садржали. По оцени југословенског дописника из Берлина Омера Кајмаковића, овај Маринковићев корак уздрмао је до тада постигнуте резултате пропаганде на формирању позитивне слике о Краљевини Југославији у немачком друштву, тако да је клима за постизање било каквог аранжмана са Немачком постала неповољна до даљег.⁴⁰⁷

Међутим, упркос томе што је југословенски министар иностраних послова морао поступати у складу са званичном политиком своје владе, вођеном, пре свега, обзиром према традиционалним савезницима – Француској и чланицама Мале Антанте, британски посланик у Београду Невил Хендерсон извештавао је своју владу да је у вези са овим питањем у самој Краљевини постојало прилично јако мњење које је сматрало да би аншлус, на дуже стазе, могао Југославији донети више користи него штете, како у политичком, тако и у економском погледу, и да је, у крајњој линији, том мишљењу био склон и сâм краљ Александар.⁴⁰⁸ Југословенска влада је, у сваком случају, током читаве

⁴⁰⁶ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945, Serie B, Band XIX, Dokument Nr. 123, „Der Gesandte in Belgrad von Hassell an das Auswärtige Amt“, Belgrad, 13. XII 1931, S. 274-276.*

⁴⁰⁷ АЈ, 38 – 48 – 106, Извештај дописника Омера Кајмаковића Централном пресбироу, Берлин, 21. V 1931.

⁴⁰⁸ Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II, Beograd – Zagreb 1986, 13. В. и: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945, Serie B, Band XVII, Göttingen 1982, Dokument Nr. 70, „Aufzeichnung des*

1931. године енергично покушавала да се укључи у немачки систем економских уговора са европским Југоистоком.⁴⁰⁹ За немачку страну, уговори о преференцијалу са Румунијом, Мађарском, Југославијом и Бугарском били су, према Посеовом мишљењу, важан преткорак ка остваривању чвршћих економских веза са поменутиим земљама⁴¹⁰, а о конкретном значају који је југословенска држава у том смислу имала за Немачку говори и већ поменуто предавање које је тадашњи немачки посланик у Београду Улрих фон Хасел октобра 1931. одржао у „Херенклубу“ у Берлину.⁴¹¹

Почетком 1932. године саветник југословенског Посланства у Берлину Светозар Рашић распитивао се у немачком Министарству спољних послова о статусу преференцијалног питања и изгледима за скори почетак југословенско-немачких трговинских преговора, у вези са чим му је речено да би у току фебруара требало да ступе на снагу преференцијални уговори са Мађарском и Румунијом, након чега би се већ крајем истог месеца или у току марта могло приступити преговорима са Југославијом.⁴¹² Главни циљ Немачке у датом тренутку био је да осујети француску акцију у Подунављу оличену у Тардјеовом плану, а то је намеравала да учини управо преко система билатералних преференцијалних уговора са подунавским земљама. Фон Хасел је у Београду оштро нападао француски план као хегемонистички, а Балугџић у Берлину инсистирао на склапању немачко-југословенског преференцијалног споразума.⁴¹³ Да формирање било каквог економског блока у Подунављу није могуће без учешћа Немачке био је мишљења и краљ Александар, који се у разговору са немачким послаником такође интересовао за питање преференцијала и могућност унапређења привредне сарадње између две земље, у вези са чим је од фон Хасела добио уверавања да је преференцијални уговор скоро већ спреман.⁴¹⁴

Априла 1932. године немачки државни секретар Бернхард фон Билон састао се у Женеви са аустријским, мађарским и југословенским представницима ради преговора о

Ministerialdirektors Köpke“, Berlin, 9. IV 1931, S. 191-192; Dokument Nr. 90, „Aufzeichnung des Gesandten in Belgrad von Hassell“, Belgrad, 17. IV 1931, S. 239-244.

⁴⁰⁹ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1934*, 130.

⁴¹⁰ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie B, Band XIX, Dokument Nr. 234, „Aufzeichnung des Ministerialdirektors Posse (Reichwirtschaftsministerium)“, Berlin, 3. II 1932, S. 536-537.

⁴¹¹ AJ, 38 – 48 – 106, Извештај дописника Станислава Винавера Централном пресбируу, Берлин, 12. X 1931.

⁴¹² BArch, R 3101, Arch. Nr. 21387, „Vermerk“, Wiehl, Berlin, 7. I 1932.

⁴¹³ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1934*, 136.

⁴¹⁴ PA AA, R 30303, Geheimakten, Deutsche Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, Belgrad, 21. I 1932.

преференцијалима.⁴¹⁵ У међувремену, Немачка је марта 1932. године увела нове царине на дрво, стоку, кукуруз, раж и јечам, као и на разне врсте страних машина. Према једном званичном саопштењу немачке владе, ове мере имале би се, у првом реду, примењивати према државама које немају трговинске уговоре са Рајхом, а могле би се увести у живот и према земљама које са немачком робом поступају горе него са робом неке друге земље.⁴¹⁶ У сваком случају, министар исхране и пољопривреде Шиле и даље је доследно спроводио своју политику заштитних царина на аграрне производе, упркос томе што су индустријалци тражили да се омогући њихов увоз ради извоза немачке робе.⁴¹⁷ Захваљујући порасту домаће производње жита и сточне хране, рачунало се да ће Немачка током 1932. године успети да смањи њихов увоз на само два милиона тона, насупрот количини од шест милиона тона, колико је увозила до краја 1927, што је умногоме отежавало положај аграрних извозница у контексту преговора о новим трговинским споразумима са њом.⁴¹⁸

Пролеће 1932. године донело је заоштравање привредне кризе и велике политичке промене у Немачкој. Председнички избори одржани током марта и априла, на којима је победио остарели Хинденбург, показали су да је Хитлерова популарност у народу већа него што се очекивало (30,1% у првом, односно 36,8% гласова у другом кругу). Хинденбург је крајем маја 1932. године отерао с власти канцелара Брининга, поверивши мандат за састав владе Францу фон Папену, што су савременици оценили као скретање Немачке удесно.⁴¹⁹ Истовремено, привредна ситуација у Немачкој постајала је све гора: тренд опадања производње у градовима, започет 1930. године, настављен је у још израженијој мери, услед чега је 1931. године њен обим износио две трећине, а током 1932. тек за неколико процената успео да премаши половину укупне немачке производње из 1929. године, док је, упоредо с тим, број незапослених вртоглаво растао, достигавши током 1931. године четири и по, а 1932. чак 5,6 милиона. О озбиљности привредне кризе у Немачкој нарочито сведочи и податак да је у јесен 1932. године број људи којима је била

⁴¹⁵ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1934*, 136.

⁴¹⁶ *Извештају Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1932. годину*, књига III, 102.

⁴¹⁷ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1934*, 140.

⁴¹⁸ *Извештају Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1932. годину*, књига III, 24.

⁴¹⁹ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1934*, 141. В. и: *Извештају Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1932. годину*, књига III, стр. 180-183; 209-213; 244-248.

неопходна новчана помоћ, без обзира на то да ли су имали некакво запослење, био већи од 23 милиона. Последице оваквог стања биле су велика друштвена несигурност и поштравање унутрашњих политичких сукоба.⁴²⁰

Табела 2.5: Индекс индустријске производње у неколико најважнијих земаља и свету у периоду од 1928. до 1933. године (1929 = 100)⁴²¹

Година	Светска производња	Немачка	САД	В. Британија	Француска	Белгија	Италија	Шведска	Пољска	Јапан
1928.	94,3	99,1	94,1	94,3	91,4	99,4	91,6	94,5	100,3	89,4
1929.	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1930.	85,4	88,1	81,4	92,4	100,8	84,3	91,8	96,3	82,0	94,6
1931.	73,5	72,8	68,6	83,5	89,3	76,0	77,6	84,5	69,5	96,9
1932.	62,4	58,2	54,2	83,0	68,9	62,6	66,8	79,1	53,9	102,1
1933.	71,2	64,9	65,0	88,0	77,0	66,8	73,7	82,0	55,5	117,6

Након што су преговори о склапању преференцијалног уговора са Немачком више пута одлагани, Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије је јуна 1932. године поново покренуло то питање, замоливши Посланство у Берлину да испита да ли би се почетком јула немачкој влади могао упутити предлог за почетак преговора. Министарство је истовремено нагласило и да би преговоре о преференцијалу, заправо, требало проширити на преговоре о ревизији трговинског уговора, оцењујући то као потребу која се намеће услед све већег опадања југословенског извоза у Немачку, као и услед недовољности самог преференцијала на пшеницу у смислу превазилажења

⁴²⁰ А. Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919-1939*, 228-229.

⁴²¹ Н. Е. Posse, *nav. delo*, 9.

несразмере у билансу између две земље, што је уједно био и став који су Пиља и Лазаревић, као представници поменутог Министарства, у разговору са послаником фон Хаселом наговорили немачкој страни још крајем маја 1932. године. О будућим преговорима расправљало се потом и у Београду и у Берлину, али изнова без неких конкретних одлука о датуму њиховог почетка.⁴²²

Крајем августа 1932. године фон Папенова влада обелоданила је своју намеру о увођењу строгих контингената за увоз аграрних производа, што је наишло на отпор не само суседних земаља него и индустријских извозника.⁴²³ Говорећи о њеном великом привредном програму који је имао за циљ опоравак немачке привредне и индустријске делатности и смањење огромне стопе незапослености током свог програмског говора у Минстеру одржаног крајем септембра 1932. године, нови канцелар поменуо је, наиме, две специјалне мере које су се односиле на немачку политику аграрне заштите. Једна од њих била је смањење камате за пољопривредни хипотекарни кредит, те је њен значај био интерне природе, а крајња намера – појефтинити кредитне трошкове и поспешити пољопривредну производњу у Немачкој. Друга мера била је од значаја и интереса за све земље које су увозиле аграрне производе у Немачку, а радило се, управо, о поменутој намери немачке владе да уведе контингентирање увоза, нарочито пољопривредних производа из иностранства. Обе мере образлагане су тешким приликама у које је запала немачка пољопривреда услед увоза великих количина иностраних аграрних производа, као и потребом да Немачка у спољној трговини задржи активан трговински биланс како би могла да створи платежна средства неопходна да отплаћује своје бројне државне и привредне дугове.⁴²⁴

По питању дефинитивне одлуке владе о овом програму коју је тек требало донети, мишљења њених чланова била су, ипак, подељена јер је било и оних који су се плашили последица које би наведене мере могле имати на немачку привреду у целини, посебно њене трговинско-политичке односе са иностранством. Аргументи заступника нове увозне политике били су ти да превелика понуда страних аграрних производа на немачком

⁴²² АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Реферат Конзуларно-привредног одељења МИП-а – Историјат отказа трговинског уговора са Немачком, Београд, 19. IX 1932; ВArch, R 3101, Arch. Nr. 2716, Deutsche Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, Belgrad, 28. V 1932.

⁴²³ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1934*, 141.

⁴²⁴ АЈ, 334 (КПО) – 430 – 1384, Посланство Краљевине Југославије у Немачкој – МИП-у, Берлин, 26. IX 1932.

тржишту чини многе гране њене пољопривреде нерентабилним, нарочито мали и средњи посед, као и да се никаквом заштитном царином на те производе не може успешно постићи затварање немачког тржишта. Осим тога, како је већина царинских ставова била везана трговинским уговорима, једина мера за заштиту домаће пољопривреде која је по њиховом мишљењу преостајала била је управо контингентирање увоза јер се само тако увоз заиста могао ограничити према жељи и потреби. За ову меру било је нарочито заинтересовано Министарство исхране и пољопривреде, док је Министарство привреде бранило интересе немачке индустрије и извозне трговине.⁴²⁵

Како би удовољила захтевима аграраца, влада канцелара фон Папена унела је начелно у свој привредни програм систем контингената за увоз пољопривредних производа, али је, ипак, била свесна и потпуно различитих интереса опште привреде, пре свега већ поменуте индустријске производње и извозне трговине. Стога је овај принцип усвојила уз обећање да ће узети у обзир и општи, али и посебне интересе осталих привредних грана. Истовремено, било је напоменуто и то да ће за увођење система контингената бити неопходно прибавити путем преговора и пристанак држава чији би увоз у Немачку том мером био умањен како би се избегле негативне последице које би због тога могле наступити у виду противмера уперених против немачког извоза у те исте земље.⁴²⁶ Ово питање било је утолико важније што су против планиране политике контингентирања устале управо оне европске државе које су биле највећи потрошачи немачких индустријских производа – Белгија, Француска, Италија, Швајцарска, Данска, Холандија и Шведска, услед чега је почетком октобра 1932. године немачка влада у поменуте земље упутила једну нарочиту комисију не би ли са сваком од њих постигла одговарајући аранжман и добила њихов пристанак за увођење система контингената.⁴²⁷

Обим замишљеног контингентирања увоза предвиђао је остваривање уштеде од око једне милијарде марака, док је самом мером требало да буде обухваћен читав низ прехранбених артикала, при чему би највише био погођен увоз раног поврћа и свежег воћа. Међутим, најављена мера немачке владе довела је до веома оштрог конфликта између интереса пољопривреде и индустрије и поделила читаву земљу у два тора – за и

⁴²⁵ Исто.

⁴²⁶ Исто.

⁴²⁷ *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1932. годину*, књига III, 352-353.

против увођења контингената. Револт индустријалаца, као и бројни апели, поруке и опомене упућене влади од стране разних организација јавног или приватно-пословног карактера у којима се изражавало незадовољство и образлагала штетност планираних мера по опште интересе немачке привреде јасно су указивали на то привредни програм фон Папенове владе неће моћи да буде усвојен у свом првобитном облику, већ да ће у односу на њега морати да буде знатно ублажен, утолико пре што су и земље увознице аграрних производа у Немачку једногласно биле против њега.⁴²⁸ Сличне реакције изазвао је и говор новог министра за исхрану и пољопривреду Рајха барона Магнуса фон Брауна, одржан на састанку удружења баварских агараца у Минхену неколико дана касније, који је имао за циљ да у детаљнијем облику прикаже део програма фон Папенове владе који се односио на пољопривреду и планиране мере у циљу њене заштите и унапређења.⁴²⁹

Увођење контингената било је недвосмислени показатељ да немачка влада у сфери трговинске политике жели напустити систем клаузуле о највећем повлашћењу у који се примењује подједнако на све уговорне земље и заменити га специјалним и индивидуалним аранжманима са одређеним државама.⁴³⁰ С тим у вези, Немачка је настојала да се ослободи и везаних царинских ставки на увоз значајних пољопривредних производа које су поједини трговински уговори садржали, а које јој у датом тренутку нису одговарале, због чега је у крајњој линији морала прибећи њиховом отказивању. У случају Краљевине Југославије, увозна царина на јаја везана на износ од пет марака за сто килограма навела је Немачку да почетком септембра 1932. године откаже *Уговор о трговини и пловидби*, што је значило да ће по истеку шестомесечног отказног рока (6. марта 1933. године) овај трговински уговор престати да важи. Немачка влада је, истовремено, исказала и своју спремност да се поведу преговори за закључење новог, које је југословенска страна видела као прилику да поправи, у претходним годинама стално пасиван, трговински биланс са Немачком уколико би постигла добијање преференцијалних царина и одговарајућих увозних контингената за главне артикле своје аграрне производње.⁴³¹

⁴²⁸ АЈ, 334 (КПО) – 430 – 1384, Посланство Краљевине Југославије у Немачкој – МИП-у, Берлин, 26. IX 1932.

⁴²⁹ АЈ, 334 (КПО) – 430 – 1384, Конзулат Краљевине Југославије у Дизелдорфу – МИП-у, Дизелдорф, 28. IX 1932. В. и: *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1932. годину*, књига III, 315-316.

⁴³⁰ АЈ, 334 (КПО) – 430 – 1384, Посланство Краљевине Југославије у Немачкој – МИП-у, Берлин, 29. IX 1932.

⁴³¹ АЈ, 38 – 860 – 1044, „Министар трговине и индустрије о отказу трговинског уговора с Немачком“ (*Политика*, 14. IX 1932).

Табела 2.6: Трговински биланс Краљевине Југославије према Немачкој од 1929. до 1933. године (у милионима динара)⁴³²

Година	Вредност (мил. динара)		Салдо трговинског биланса
	извоз	увоз	
1929.	675	1.188	- 513
1930.	791	1.221	- 430
1931.	543	925	- 382
1932.	345	506	-161
1933.	471	379	92

Крајем октобра 1932. године, саветник југословенског посланства у Берлину Светозар Рашић посетио је, након једног краткотрајног боравка у Београду, немачко Министарство спољних послова у намери да његовим званичницима саопшти детаље свог разговора са југословенским министром иностраних послова Богољубом Јевтићем, који је заступао одлучан став да се Југославија у својим економским односима треба снажно ослонити на Немачку, без обзира на то што се јачање југословенско-немачких привредних веза нимало не би допало Француској. Како је Рашић том приликом нагласио, Јевтић је био први југословенски министар спољних послова који је отворено говорио о положају Југославије између Немачке и Француске, истичући јасно притом потребу једне независне тежње за остварењем привредних циљева.⁴³³

У погледу увођења система контингентирања, Краљевина Југославија била је, у датом тренутку, у позицији да најпре сачека развој већ поведених преговора између

⁴³² Подаци наведени према: *Jugoslavija 1918-1988: statistički godišnjak*, 301, 304.

⁴³³ R 243085: AA, Abteilung II, Akten betreffend: Wirtschaftliche Beziehungen zu Deutschland (von März 1925 bis Januar 1933), Jugoslawien, Wirtschaft 6; Das Auswärtige Amt an die Deutsche Botschaft in Paris, Berlin, 24. X 1932.

Немачке са једне и Холандије, Италије, Француске и Белгије са друге стране, те да у складу с тим што боље формулише своје специјалне захтеве за предстојеће преговоре у циљу регулисања трговинских односа са Немачком.⁴³⁴ Међутим, пред одлучним протестом немачких индустријских и трговачких комора против контингентирања увоза, као и услед неуспеха делегације задужене за преговоре о овом питању у Хагу, Риму и Копенхагену, фон Папенова влада била је дефинитивно принуђена да приступи ревизији свог првобитног плана о контингентирању и да га знатно ублажи, а коначна одлука о томе требало је да буде донета после новембарских избора.⁴³⁵

Унутрашњи политички хаос у Немачкој настао након избора од 6. новембра 1932. године учинио је да фон Папена на месту канцелара замени генерал Курт фон Шлајхер.⁴³⁶ Једну од највећих потешкоћа око конституисања нове владе представљало је управо питање попуњавања привредних министарстава, с обзиром на већ познате несугласице које су у претходној влади постојале између министра привреде Хермана Вармболда и министра исхране и пољопривреде Магнуса фон Брауна. Ипак, након важних разговора вођених у кругу четворице министара – министра спољних послова Константина фон Нојрата, министра финансија Шверин фон Крозига и поменути двојице, пронађен је начин да и један и други остану у новој влади. До тога је дошло тако што се фон Браун одлучио за напуштање политике контингентирања увоза и пристао на заштиту пољопривреде путем аутономних царина. Основна тенденција нове немачке владе била је, дакле, избегавати колико год је могуће везане ставове у будућим трговинским уговорима и задржати слободне руке у погледу царина.⁴³⁷ У свим осталим сегментима њен привредни програм није одступао од начела садржаних у програму претходног канцелара.⁴³⁸ Истом приликом било је решено и то да се што пре приступи преговорима о закључењу трговинских уговора са страним земљама, као и да ће се до закључења тих уговора у погледу увоза очувати *status quo*. Као најхитнији, започети су преговори са Великом Британијом и

⁴³⁴ АЈ, 334 (КПО) – 430 – 1384, Посланство Краљевине Југославије у Немачкој – МИП-у, Берлин, 29. IX 1932.

⁴³⁵ АЈ, 334 (КПО) – 430 – 1384, Конзулат Краљевине Југославије у Дизелдорфу – МИП-у, Дизелдорф, 21. X 1932; АЈ, 334 (КПО) – 430 – 1384, Конзулат Краљевине Југославије у Дизелдорфу – МИП-у, Дизелдорф, 9. XI 1932.

⁴³⁶ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1934*, 143-144.

⁴³⁷ АЈ, 334 (КПО) – 430 – 1384, Конзулат Краљевине Југославије у Дизелдорфу – МИП-у, Дизелдорф, 5. XII 1932.

⁴³⁸ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Посланство Краљевине Југославије у Немачкој – МИП-у, Берлин, 17. XII 1932.

Француском⁴³⁹, а од великог значаја за Немачку били су и предстојећи преговори са Шведском, Холандијом и Краљевином Југославијом, будући да су трговински уговори са овим земљама већ били отказани и да је њихова важност требало да престане у првим месецима 1933. године.⁴⁴⁰

Долазак нациста на власт у Немачкој јануара 1933. године унео је нове компоненте у њену трговинску, а нарочито аграрну политику.⁴⁴¹ Већ на једној од првих седница нацистичког режима, одржаној 7. априла 1933, немачки министар спољних послова Константин фон Нојрат изнео је основне смернице међународне политике Рајха, истичући значај обезбеђивања политичког и привредног утицаја у земљама југоисточне Европе, пре свега Румунији и Југославији.⁴⁴² Недуго потом, стручњаци из одговарајућих министарстава поднели су Хитлеру *Белешку о стању и изгледима немачког извоза*, у којој је трговинска размена Немачке у целини, а нарочито са земљама европског Југоистока, оцењена незадовољавајућом. У документу се наглашавала неопходност очувања привредних веза са овим простором, упркос томе што је спољнотрговински биланс за Немачку био пасиван, и апеловало на владу да ублажи постојећа увозна ограничења и заштитне царине како не би пресекла токове постигнуте размене. Даља конкретизација привредне стратегије остварена је на седници владе Рајха од 4. октобра 1933. године, када је усвојена концепција повезивања привреда земаља југоисточне Европе у јединствено тржиште, тј. привредни простор, у коме ће Немачка „својом техником, својим предузимачким духом и својим талентом за организацију моћи да буде водећа држава“.⁴⁴³

У складу са овим смерницама за отпочињање активне трговинске политике, направљени су и конкретни кораци ка унапређењу привредне сарадње и проширивању размене са земљама европског Југоистока, тако што се приступило ажурирању или

⁴³⁹ *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1932. годину*, књига III, 393-395; 441-442.

⁴⁴⁰ АЈ, 334 (КПО) – 430 – 1384, Конзулат Краљевине Југославије у Дизелдорфу – МИП-у, Дизелдорф, 5. XII 1932.

⁴⁴¹ Опширније о политичкој ситуацији у Немачкој у првим месецима 1933. године в. у: *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1933. годину*, књига IV, прир. Н. Петровић и Ј. Ђуришић, Београд 2009, 11-17; 55-60.

⁴⁴² Видети: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945, Serie C, Band I-1, Göttingen 1971, Dokument Nr. 142, „Aufzeichnungen des Oberregierungsrats Thomsen und des Ministerialrats Willuhn (Reichskanzlei)“*, Berlin, 7. IV 1933, S. 255-262.

⁴⁴³ А. Митровић, *Немачки привредни простор и југоисточна Европа 1933*, Историјски часопис, XXI (1974), 227-234.

обнављању трговинских веза и постојећих уговора са њима.⁴⁴⁴ Ипак, како се радило о веома крупном и амбициозном подухвату, нови преговори нису могли бити завршени у тако кратком времену, због чега је, по истеку шестомесечног отказног рока, 6. марта 1933. године Краљевина Југославија доспела са Немачком у неуговорно стање, које је потрајало до 29. јула, односно 1. августа исте године, окончавши се провизорним споразумом, закљученим у виду размене нота о регулисању трговинског промета на бази највећег повлашћења.⁴⁴⁵

Истовремено, платни промет између две земље обављао се на основу клириншког споразума од 13. септембра 1932. године између Народне банке Краљевине Југославије и немачке Рајхсбанке.⁴⁴⁶ Овај споразум имао је за циљ олакшавање југословенско-немачког платног промета будући да су опште неповољне прилике у девизном пословању довеле до замрзавања значајног износа потраживања обеју земаља из робног промета.⁴⁴⁷ Поменуте неприлике биле су последица завођења општег мораторијума на загранична плаћања у обе земље – у Немачкој након отказивања репарација, а у Југославији аутономном мером од 28. марта 1932. године, што је довело до стварања два рачуна: у динарима у Београду и у маркама у Берлину, на које се уплаћивала противредност робе увезене из једне, односно друге земље. Овакво фактичко стање потврђено је поменутим споразумом о платном промету од 13. септембра 1932. године (ступио у примену 4. октобра 1932), који је имао карактер званичног клиринга са хронолошким редом за сва трговачка плаћања.⁴⁴⁸ Споразумом између емисионих банака промет из робног плаћања упућен је на једну од домаћих валута, што је банке ослободило обавезе продаје девиза. Истовремено, биле су предвиђене и мере постепене ликвидације међусобних замрзнутих потраживања.⁴⁴⁹

Међународни привредни положај Краљевине Југославије као аграрне извознице у годинама економске кризе није био нимало повољан услед већ поменутог пада цена пољопривредних производа и потешкоћа везаних за њихов пласман на инострана тржишта. Након изузетно успешне 1929. године у њеном извозу, када је количина извезене

⁴⁴⁴ Д. Лукач, *Интензивирање немачког продора према југоистоку Европе после светске економске кризе*, 66-68.

⁴⁴⁵ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Министар трговине и индустрије Илија Шуменковић – Министру иностраних послова Богољубу Јевтићу, Београд, 29. VII 1933.

⁴⁴⁶ АЈ, 335 – 99, *Преглед спољно-трговинске политике*, стр. 401.

⁴⁴⁷ *Политика*, 16. IX 1932, бр. 8746, стр. 1 („Споразум Народне банке и Рајхсбанке“).

⁴⁴⁸ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 138-139.

⁴⁴⁹ *Политика*, 16. IX 1932, бр. 8746, стр. 1 („Споразум Народне банке и Рајхсбанке“).

робе износила 5,3 милиона тона, а њена вредност 7,9 милијарди динара, Краљевина се у наредним годинама суочила са великим губицима у спољној трговини – током 1930. године извезено је 4,7 милиона тона робе у укупној вредности од 6,7 милијарди динара, 1931. године 3,3 милиона тона вредно 4,8 милијарди, да би 1932. било извезено 2,4 милиона тона робе, чија је вредност износила свега 3 милијарде динара, што је представљало најнижу тачку југословенског извоза још од 1921. године. Истовремено, вредност извоза 1932. године није достигала ни половину укупне вредности робе извезене 1929. и 1930. године, нити једну трећину југословенског извоза оствареног током 1924, као најуспешније године у дотадашњој спољнотрговинској размени Краљевине Југославије, када је његова вредност достигла рекордних 9.539 милиона динара, а салдо трговинског биланса износио 1.317 милиона.⁴⁵⁰

Табела 2.7: Учешће Немачке у извозу Краљевине Југославије у односу на њене најважније трговинске партнере у периоду од 1929. до 1934. године (у милионима динара и процентима)⁴⁵¹

Година	Италија		Аустрија		Чехословачка		Немачка	
	милиона динара	%	милиона динара	%	милиона динара	%	милиона динара	%
1929.	1.971	24,9	1.238	15,6	426	5,4	675	8,5
1930.	1.919	28,3	1.199	17,7	556	8,2	791	11,7
1931.	1.199	25,0	727	15,2	744	15,5	543	11,3
1932.	705	23,1	676	22,1	403	13,2	345	11,3
1933.	726	21,5	732	21,7	366	10,8	471	13,9
1934.	798	20,6	634	16,4	437	11,3	598	15,4

⁴⁵⁰ В. Ђорђевић, *nav. delo*, X-XI (predgovor М. Мirkovića); *Jugoslavija 1918-1988: statistički godišnjak*, 299.

⁴⁵¹ Подаци наведени према: *Jugoslavija 1918-1988: statistički godišnjak*, 300-301.

Уколико се петогодишње раздобље од 1928. до 1932. године посматра као преломни период у југословенској спољној трговини, током којег је још увек било заступљено неколико повољних година за извоз, попут 1928, 1929. и 1930. године, а након којих су уследиле лоша 1931. и катастрофална 1932. година, главни купци југословенских производа биле су и даље Италија, Аустрија, Чехословачка и Немачка. Међутим, услед последица кризе, немачко тржиште је у овом периоду за Краљевину Југославију све више добијало на значају, тако да су након 1933. године Немачка и Аустрија постале најзначајнији купци југословенских производа, за разлику од Италије и Чехословачке, чији је удео у извозу Краљевине постепено почео опадати, а иста тенденција повећања важности немачког тржишта била је приметна и у извозу осталих аграрних земаља европског Југоистока.⁴⁵²

Светска економска криза, међутим, није имала неког већег утицаја на саму структуру спољнотрговинске размене Краљевине Југославије – четири најважније категорије њеног извоза биле су и даље шумарство, сточарство, метали и пољопривреда, док се увоз највећим делом још увек састојао од машина, сировина и робе широке потрошње.⁴⁵³ Тако је и структура југословенског извоза у Немачку углавном остала иста као у претходном периоду. По вредности, главни извозни артикал био је сирови бакар, а тек након њега долазили су пољопривредни производи. О значају ове руде у трговинским односима између две земље најбоље сведочи податак да је само током 1932. године, када је укупна вредност југословенског извоза за Немачку износила 345 милиона динара, вредност извезеног бакра достигла чак 151 милион, што је представљало око 44% поменутог извоза. Преосталих 194 милиона динара те године највећим делом чинили су следећи извозни артикли: јаја (33 милиона), свеже јабуке (27 милиона), суве шљиве (19 милиона), ораси (13 милиона), свеже шљиве (9 милиона), хмељ (8 милиона) итд.⁴⁵⁴ У исто време, најважније место у југословенском увозу из Немачке и даље су заузимале машине за разне гране индустрије, хемијски и фармацеутски производи, кокс, антрацит, камени угаљ итд.⁴⁵⁵

⁴⁵² В. Ђорђевић, *nav. delo*, XI-XIV (predgovor М. Мirkovića).

⁴⁵³ М. Вучковић, *Утицај светске привредне кризе 1929-1932. на привреду старе Југославије*, Светска економска криза 1929-1934. године и њен одраз у земљама југоисточне Европе, 204.

⁴⁵⁴ В. Ђорђевић, *nav. delo*, XII-XIII (predgovor М. Мirkovića).

⁴⁵⁵ *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1929, 1930, 1931, 1932. и 1933. годину*.

Табела 2.8: Учешће Немачке у увозу Краљевине Југославије у односу на њене најважније трговинске партнере у периоду од 1929. до 1934. године (у милионима динара и процентима)⁴⁵⁶

Година	Италија		Аустрија		Чехословачка		Немачка	
	милиона динара	%	милиона динара	%	милиона динара	%	милиона динара	%
1929.	823	10,8	1.324	17,4	1.329	17,5	1.188	15,6
1930.	783	11,3	1.171	16,8	1.225	17,6	1.221	17,6
1931.	494	10,3	730	15,2	872	18,2	925	19,3
1932.	362	12,7	384	13,4	447	15,6	506	17,7
1933.	459	15,9	463	16,1	349	12,1	379	13,2
1934.	555	15,5	442	12,4	418	11,7	497	13,9

Може се приметити да је вредност немачког увоза у Краљевину је током кризе била у опадању, а његов удео у укупном југословенском увозу процентуално најнижи 1933. године (13,15%). Југославија је током 1933. и 1934. године, по први пут након 1921, имала активан трговински биланс са Немачком, уз суфицит од 92, односно 101 милион динара. Узрок томе треба тражити првенствено у немачком отказивању репарација, будући да су пасиву у дотадашњој југословенској размени са Немачком, као што је већ поменуто, стварале, заправо, немачке лиферације на рачун репарационих плаћања, у виду увоза који у редовном билансу плаћања није имао одговарајућу противставку.⁴⁵⁷

Привремени трговински споразум између Краљевине Југославије и Немачке из 1933. године замењен је дефинитивним и редовним уговором потписаним 1. маја 1934.

⁴⁵⁶ Подаци наведени према: *Jugoslavija 1918-1988: statistički godišnjak*, 303-304.

⁴⁵⁷ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 27; ВArch, R 3101, Arch. Nr. 2717, „Die deutsch-jugoslawischen Handelsbeziehungen“, *Industrie- und Handelszeitung*, 27. I 1933.

године у Београду, о коме ће бити речи у наредном поглављу.⁴⁵⁸ Овај уговор се, као и онај из 1927. године, заснивао се на клаузули о највећем повлашћењу за све односе у домену трговине, пловидбе и промета држављана.⁴⁵⁹ По речима тадашњег министра трговине и индустрије Јурја Деметровића, његов основни значај огледао се у широкој основи на којој је био утемељен и дужем (двогодишњем) року трајања, што је у трговинске односе двеју земаља требало да унесе стабилност и предуслове за миран развој.⁴⁶⁰ Суштина поменутог трговинског споразума била је у томе да се Немачка њиме, не без извесних финансијских жртава, обавезала на куповину великих количина југословенских пољопривредних производа по високим ценама, али на бази клиринга, чиме је својој индустријској роби обезбедила сигурно тржиште. Спровођење овог уговора донело је знатно олакшање и погодности југословенским пољопривредницима, али је, са друге стране, већ 1935. године почело доводити југословенску привреду у зависност од Трећег Рајха.⁴⁶¹

Једном започета, ова промена спољнотрговинске оријентације Краљевине Југославије није била пролазног карактера, већ је, напротив, у наредним годинама водила у правцу њеног све већег привредног ослањања на Немачку.⁴⁶² С тим у вези, може се закључити да су Велика економска криза (1929-1933) и њене последице, у крајњој линији, значајно допринеле унапређењу привредне сарадње између Краљевине Југославије и Немачке, а један од главних фактора у поменутом процесу била је, већ поменута, комплементарност привреда двеју земаља, која је нарочито поговорила продубљивању њихових узајамних веза у области спољне трговине. Вешто користећи тешкоће на које су земље Југоисточне Европе, укључујући и Краљевину, за време светске економске кризе наилазиле при пласману својих пољопривредних производа, као главног извозног артикла, праћене истовременим слабљењем привредног интереса Француске и Велике Британије за поменути простор, Немачка ће постепено успети да се, проширивањем постојећих или склапањем нових уговора са њима, наметне аграрним извозницама европског Југоистока као водећи трговински партнер у годинама које су уследиле.

⁴⁵⁸ *Службене новине*, бр. 123 – XXXII, 1. VI 1934.

⁴⁵⁹ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 140-141.

⁴⁶⁰ АЈ, 38 – 860 – 1044, „Министар г. Ј. Деметровић о трговинском уговору с Немачком“ (*Политика*, 10. V 1934).

⁴⁶¹ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 332.

⁴⁶² D. Aleksić, *Spoljnotrgovinska politika Kraljevine Jugoslavije 1939-1941*, Tokovi istorije, 1-4 (1998), 66.

Табела 2.9: Преглед кретања извоза Краљевине Југославије за Немачку по вредности за неке од најзначајнијих артикала од 1929. до 1933. године (у динарима)⁴⁶³

Артикал	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.
Бакар	233.110.000	368.909.000	261.118.080	151.821.300	161.040.000
Јаја	118.569.858	146.326.230	107.505.910	33.007.830	49.711.729
Хмељ	32.689.024	13.087.209	3.902.210	8.344.467	47.754.051
Кудеља (чешњана)	24.799.531	14.663.500	8.444.400	2.296.200	425.525
Кудеља (сирова)	5.888.516	7.018.635	9.995.343	7.943.864	12.784.841
Суве шљиве (неетивирани)	16.269.661	2.078.300	824.310	14.249.076	26.217.847
Суве шљиве (етивирани)	10.995.141	4.316.723	2.789.598	5.062.655	3.524.567
Свеже шљиве (у завоју)	2.321.332	5.852.780	14.038.448	9.083.723	46.700
Свеже шљиве (без завоја)	758.200	2.663.709	6.370.630	376.075	/
Пекмез од шљива	4.566.269	3.632.000	1.293.347	1.908.808	428.750
Јабукe свеже (без завоја)	7.592.582	57.252.854	2.241.260	27.512.251	1.335.861
Кокошке (заклане)	13.555.557	19.562.080	9.670.309	3.604.917	5.277.417

⁴⁶³ Извор: Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1929, 1930, 1931, 1932. и 1933. годину.

Кокошке (живе)	2.454.894	6.068.044	1.907.800	1.193.200	1.100.466
Ђурке (заклане)	2.973.150	10.237.100	1.051.300	1.981.300	443.740
Гуске (заклане)	2.958.430	2.250.440	4.116.000	784.265	2.011.600
Дрво за грађу (храстово)	11.772.270	4.759.316	4.664.800	2.595.400	2.357.717
Опијум	16.306.100	719.100	179.200	3.560.570	13.742.240
Калцијев карбид	9.401.240	2.940.199	776.000	/	/
Јагњеће коже (суве)	6.724.623	5.555.596	3.483.197	449.090	993.770
Пасуљ ситан	6.641.044	1.782.308	/	198.040	137.723
Метил алкохол	6.027.400	3.038.400	3.820.000	1.358.615	2.051.162
Перје (постелно)	4.173.140	6.741.728	4.062.650	6.676.925	11.863.194
Пшеница	998.531	5.612.226	/	207.872	/
Кукуруз	655.177	1.241.770	/	311.050	64.647.354
Ораси у љусци	905.000	4.820.298	6.669.343	13.931.875	5.898.975
Боксит	725.000	538.550	7.296.500	3.946.874	5.037.340
Хромова руда	2.614.950	1.754.040	1.104.000	1.593.700	805.731
Цинк	505.000	1.102.850	793.926	111.460	173.440
Феросилицијум	/	/	/	/	3.289.500
Оловна руда	/	/	/	2.180.200	3.299.725

3. ТРГОВИНСКИ УГОВОР ИЗМЕЂУ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И НЕМАЧКЕ ИЗ 1934. ГОДИНЕ

3.1. Отказ трговинског уговора из 1927. године од стране Немачке

Захваљујући либералној трговинској политици коју је Немачка почев од 1925. године водила, њено тржиште аграрних производа и сировина било је, све до отказа Јанговог плана о репарацијама и интензивирања последица економске кризе, једно од најважнијих за пласман југословенских производа, упркос постепеном јачању аграрног протекционизма и конкуренцији коју је Југославија трпела од прекоокеанских земаља. Обуставом репарационих испорука и истовременим завођењем општег мораторијума на загранична плаћања, међутим, Немачка је била у могућности да изврши коначни заокрет своје привредне политике, те је са либералне трговинске оријентације која је имала за циљ снабдевање извозне индустрије сировинама и аграрним производима прешла на мере унапређења и заштите сопствене пољопривреде, које су, између осталог, подразумевале и отказивање читавог низа трговинских уговора у сврху ревизије за њу неповољних царинских ставова.⁴⁶⁴

У складу с тим, Немачка је 6. септембра 1932. године отказала трговински уговор са Краљевином Југославијом из 1927. године, објаснивши притом да се не ради ни о каквом изразу агресивне политике према југословенској трговини, већ да јој је циљ да се ослободи везане царине на увоз јаја, као и да је њена влада спремна да у најкраћем року започне преговоре за закључење новог споразума и Југославији заузврат одобри увоз већих количина сувих шљива, пекмеца, лана и кудеље од дотадашњих. У званичној ноти немачког посланства у Београду од истог дана као мотиви за отказ уговора били су наведени давна намера обеју земаља да се склопи нови уговор, неповољно додељивање девиза с југословенске стране, одуговлачење преговора о платном промету и, коначно, потреба повећања царине на увоз јаја у Немачку. Истовремено је било истакнуто и то да немачка влада никако не жели да се овим отказом између две земље створи неуговорно

⁴⁶⁴ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 139.

стање, већ да ће, напротив, нарочитим увозним дозволама ван постојећег девизног контингента омогућити интензивирање узајамног трговинског промета.⁴⁶⁵

Према речима тадашњег југословенског министра трговине и индустрије Ивана Мохорича, овакав потез с немачке стране није дошао неочекивано, нити је за Краљевину представљао изненађење с обзиром на све оштрије мере аграрног протекционизма које је Немачка у претходним годинама уводила, а у чему су јој постојећи трговински уговори са везаним царинама представљали сметњу. Пошто се Југославија није хтела споразумно одрећи везаног царинског става за јаја⁴⁶⁶, за који је *Уговором о трговини и пловидби* из 1927. године био предвиђен износ од пет марака за сто килограма, Немачка се морала послужити отказом уговора. Намера југословенске владе након тога била је да се што пре поведу преговори за закључење новог, за шта је још крајем 1931. године испитан терен у Берлину и начелно утврђени оквири у којима ће се ти преговори кретати.⁴⁶⁷ Један од најважнијих предуслова за почетак преговора о новом трговинском уговору било је претходно регулисање девизног промета са Немачком, до кога је дошло већ поменутиим клириншким споразумом између Народне банке Краљевине Југославије и немачке Рајхсбанке од 13. септембра 1932. године.⁴⁶⁸

Крајем 1932. године посланство Краљевине Југославије у Берлину покушало је да испита став нове немачке владе у вези са предстојећим трговинским преговорима. Одговор привредног одељења немачког Министарства спољних послова био је да немачка влада сматра да, услед несређених привредних прилика у Европи, а нарочито у обема заинтересованим земљама, у датом тренутку не би требало приступати закључењу једног трговинског уговора са тарифним делом, већ да би било боље уместо њега закључити само

⁴⁶⁵ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Реферат Конзуларно-привредног одељења МИП-а – Историјат отказа трговинског уговора са Немачком, Београд, 19. IX 1932. В и: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie B, Band XXI, Göttingen 1983, Dokument Nr. 33, „Der Reichsminister des Auswärtigen Freiherr von Neurath an die Gesandtschaft in Belgrad“, Berlin, 3. IX 1932, S. 80-81.

⁴⁶⁶ Немачка је најпре покушала да до свог циља дође без отказа трговинског уговора са Краљевином Југославијом, понудивши јој 19. марта 1932. године да од ње откупи десет хиљада вагона пшенице за исхрану стоке ако се ова заузврат одрекне уговорне царине на јаја. Међутим, с обзиром на велику важност овог извозног артикла, Југославија је поменути понуду одбила, надајући се да ће током предстојећих преговора управо овом концесијом моћи да добије значајније контрауступке. (АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Реферат Конзуларно-привредног одељења МИП-а – Историјат отказа трговинског уговора са Немачком, Београд, 19. IX 1932).

⁴⁶⁷ АЈ, 38 – 860 – 1044, „Министар трговине и индустрије о отказу трговинског уговора с Немачком“ (*Политика*, 14. IX 1932).

⁴⁶⁸ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Реферат Конзуларно-привредног одељења МИП-а – Историјат отказа трговинског уговора са Немачком, Београд, 19. IX 1932.

уговор са клаузулом о највећем повлашћењу. У том случају, уколико би се Југославија сложила, регулисање трговинских односа могло би се једноставно извршити формалном разменом нота између двеју влада, без потребе учешћа специјалних трговинских делегација. Ово решење више је одговарало немачкој влади и због тога што је сматрала да, с обзиром на унутрашње привредно-политичке прилике у држави, неће моћи да додељује нова царинска везивања за увоз пољопривредних артикала, а још мање да сачува везане царинске ставове које је садржао трговински уговор из 1927. године, који је Немачка отказала.⁴⁶⁹

Међутим, немачка влада истовремено је изразила и спремност да изађе у сусрет југословенском захтеву, уколико Југославија на томе инсистира, да се ипак поведу преговори на бази извесних преференцијалних царина, уз противуступке за немачке индустријске производе, надајући се да више не би било потешкоћа у добијању сагласности других најповлашћенијих држава на тај преференцијал, с обзиром на позитиван преседан учињен од стране Сједињених Америчких Држава на немачке преференцијалне уговоре са Мађарском, Румунијом и Бугарском. Представници југословенског посланства у Берлину одмах су саопштили немачкој страни да им се предлог о закључењу само једног уговора са највећим повлашћењем чини неприхватљивим и замолили немачко Министарство спољних послова да услед кратких рокова хитно овласти свог посланика у Београду Алберта Дифур-Феронса да ступи у контакт са надлежним министарствима Краљевине и на лицу места добије податке о југословенском становишту у погледу трговинских преговора.⁴⁷⁰

Питање склапања новог трговинског уговора са Немачком разматрано је на интерминистеријалној конференцији одржаној 30. децембра 1932. године у Министарству иностраних послова Краљевине Југославије, које је на конференцију позвало и представнике следећих заинтересованих ресора: Министарства трговине и индустрије, Министарства финансија, Министарства пољопривреде, Министарства унутрашњих послова и Министарства социјалне политике и народног здравља. У датом тренутку југословенска страна није могла са сигурношћу знати хоће ли се преговори водити само о трговинском уговору или и о конзуларној конвенцији, будући да су Немци, како је

⁴⁶⁹ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Светозар Рашић – МИП-у, Берлин, 28. XII 1932.

⁴⁷⁰ Исто.

посланик Балугџић наговештавао, изразили жељу да се преговорима обухвати и то питање. Што се тиче самог трговинског уговора, Југославији су се као решење проблема наметале две алтернативе – да са Немачком склопи један уговор на бази највећег повлашћења, без тарифног дела, о коме се не би морало много преговарати, или да ипак склопи тарифни уговор, где би, иако Немци то нису нарочито нагласили, у обзир дошао преференцијал. Сврсисходност поменутих опција требало је да процене два, у овом питању, најзаинтересованија министарства – Министарство трговине и индустрије и Министарство пољопривреде Краљевине Југославије – која би, у случају да се одреде за ову другу опцију, морала спремити материјал за преговоре у смислу артикала и количине за које би се преференцијал тражио, као и контрауступака који би се за то могли учинити, водећи притом рачуна и о трећим државама. Оба министарства изјаснила су се том приликом за тарифни уговор, означавајући као главне извозне артикле за које је требало обезбедити преференцијал пшеницу, кукуруз и јечам, уз очекивање да Немачка заузврат затражи смањење југословенских царина на увоз појединих индустријских производа. Истовремено је констатовано и то се, упркос томе што је Немачка ранијих година била највећи противник контингената, њена спољнотрговинска политика у последње време битно променила, преношењем свог тежишта управо на њих, што је током будућих преговора такође требало узети у обзир.⁴⁷¹

На другој конференцији ове врсте одржаној 10. јануара 1933. године начелник Конзуларно-привредног одељења југословенског Министарства иностраних послова Станоје Пеливановић саопштио је да је у погледу склапања трговинског уговора са Немачком на бази преференцијала из њеног посланства у Београду стигао одговор да немачка влада пристаје на преговоре, с тим што се тачан датум доласка трговинске делегације, с обзиром на велики број њених тренутних обавеза у иностранству, још увек није могао утврдити. Немци су, такође, нагостили и да их, уколико Југославија не буде хтела да попусти у питању увозних царина, трговински уговор не интересује много. Стога су представници Министарства трговине и индустрије и Министарства пољопривреде Краљевине Југославије добили задужења да саставе једну максималну листу артикала за

⁴⁷¹ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, „Записник о интерминистеријалној конференцији по предмету склапања Трговинског уговора и евентуално Консуларне конвенције са Немачком, одржаној на дан 30. децембра 1932. год. у Министарству иностраних послова“, Београд, 31. XII 1932.

које ће југословенска страна током предстојећих трговинских преговора тражити преференцијал.⁴⁷²

Редовни преговори за закључење новог трговинског уговора, међутим, нису могли бити поведени јер је влада новог канцелара Хитлера, у којој су сва привредна министарства била поверена Алфреду Хугенбергу, намеравала да додатно поштри дотадашње аграрнопротекционистичке мере увођењем високих аутономних царина на увоз пољопривредних производа. Како би се избегло кидање дугогодишњих трговинских веза између две земље, као и да би проценили какав ће бити став немачке владе приликом будућих преговора о редовном трговинском уговору, у датим околностима, југословенски делегати упућени су средином фебруара 1933. године у Берлин са задатком да нађу привремено решење за размену добара између Краљевине Југославије и Немачке, с обзиром на то да је почетком наредног месеца њихов трговински уговор из 1927. године и званично престајао да важи.⁴⁷³

Имајући у виду поменути проблем, југословенско Министарство трговине и индустрије образовало је још почетком фебруара 1933. године делегацију за трговинске преговоре са Немачком коју је требало да чине Миливоје Пиља, начелник поменутог министарства и председник делегације, др Сава Улмански, професор Универзитета у Загребу, као делегат Министарства пољопривреде, др Милан Лазаревић, начелник Министарства трговине и индустрије, као делегат истог, Светозар Рашић, саветник Краљевског посланства у Берлину, као делегат Министарства иностраних послова, др Антон Корошец, начелник Министарства пољопривреде, као ветеринарски експерт, Радмило Бујдић, шеф Тарифног одсека Министарства финансија, као експерт истог, и Милан Антула, секретар Министарства трговине и индустрије, као експерт истог министарства и секретар делегације.⁴⁷⁴ Међутим, на основу накнадног споразума са немачком владом да се пре састанка обеју делегација у пуном саставу, до кога би могло доћи тек након избора за Рајхстаг заказаних за 5. март, у датом тренутку преговара искључиво о трговинском провизоријуму не би ли се избегло неуговорно стање,

⁴⁷² АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, „Записник о другој интерминистеријалној конференцији по предмету склапања трговинског и туристичког уговора са Немачком, одржаној 10. јануара 1933. год. у Министарству иностраних послова“, Београд, 10. I 1933.

⁴⁷³ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Светозар Рашић – МИП-у, Берлин, 5. III 1933.

⁴⁷⁴ АЈ, 65 – 254 – 758, Одлука министра трговине и индустрије Илије Шуменковића, Београд, 4. II 1933.

југословенски министар трговине и индустрије Илија Шуменковић одлучио је да средином фебруара 1933. године у Берлин као трговински делегати отпутују једино Пиља и Лазаревић, којима би се тамо придружио и Рашић, како би са немачком делегацијом утврдили начин за продужење уговорног стања са Немачком и по истеку отказног рока 6. марта или се, пак, са њом споразумели на некој другој прихватљивој основи.⁴⁷⁵ У разговорима вођеним крајем истог месеца, југословенска страна предлагала је да за јаја остане на снази царински став од пет немачких марака из претходног трговинског уговора – за један одређени контингент, или да се повећа на највише десет марака, али за неограничене количине, док би за све друге артикле царине остале непромењене, на шта Немци нису могли пристати, позивајући се на обећање које је немачка влада дала аграрцима да ће од 1. марта 1933. године безусловно ступити на снагу повећане царине на све пољопривредне производе.⁴⁷⁶

Између двеју страна постојала је, заправо, непомирљива разлика у гледишту на решење којим би се тренутни проблеми у њиховим трговинским односима могли превазићи – док је југословенска намера била да се после ревизије царина закључи нови уговор, Немачка је, услед измењених унутрашњополитичких прилика и тенденције ка широј ревизији своје привредне политике, привремено нудила само један *modus vivendi* са клаузулом о највећем повлашћењу и без икаквог везивања царинских ставова.⁴⁷⁷ На то је југословенска делегација одговорила да при таквим условима који њене захтеве у потпуности остављају незадовољеним не види друго решење осим неуговорног стања, након чега су Немци изразили спремност да њен компромисни предлог размотре још једном.⁴⁷⁸ Међутим, Немачка је почетком марта 1933. године дефинитивно одбила могућност продужења уговора, саопштавајући свој последњи предлог за провизоријум.⁴⁷⁹ Југословенска страна остала је при свом ставу јер је сматрала да би од провизорног споразума више трпео југословенски него немачки извоз – њени производи попут јаја, рибе и живине сносили би у Немачкој аутономну, много већу царину од дотадашње, док би се немачки индустријски производи користили везаним југословенским ставовима

⁴⁷⁵ АЈ, 65 – 254 – 758, Одлука министра трговине и индустрије Илије Шуменковића, Београд, 9. II 1933.

⁴⁷⁶ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Живојин Балугџић – МИП-у, Берлин, 25. II 1933.

⁴⁷⁷ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 139.

⁴⁷⁸ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Живојин Балугџић – МИП-у, Берлин, 25. II 1933.

⁴⁷⁹ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Живојин Балугџић – МИП-у, Берлин, 2. III 1933.

према трећим државама.⁴⁸⁰ С друге стране, у случају неуговорног стања, Југославија би у Немачкој изгубила 29, а Немци у Југославији 43 милиона немачких марака. Стога је Краљевина Југославија сматрала да ће уласком у неуговорно стање стећи повољнију тактичку позицију приликом будућих преговора и лакше навести Немачку на попуштање.⁴⁸¹

Како се у датом тренутку коначни договор није могао постићи, преговори у Берлину су прекинути, а трговински уговор Краљевине Југославије и Немачке из 1927. године је, по истеку шестомесечног отказног рока, 6. марта 1933. године престао да важи, чиме је у трговинским односима између две земље наступило неуговорно стање.⁴⁸²

3.2. Провизорни трговински споразум од 1. августа 1933. године

Упркос привременом прекиду преговора, делегација Краљевине Југославије веровала је да неуговорно стање са Немачком неће бити трајнијег карактера, већ да ће ова, као страна која њиме више губи, у што скорије време иницирати нове преговоре за закључење редовног трговинског уговора. Ово веровање југословенска делегација темељила је на чињеници да неуговорно стање за Немачку није значило само материјални губитак него и опасност да њене изузетно повољне позиције – прво место у југословенском увозу – заузме нека конкурентска земља, као и на опажању да је оно представљало тежак ударац политици коју је Немачка током претходних година у Друштву народа и на бројним привредним конференцијама стално истицала – политици тешње економске сарадње и повезивања са подунавским земљама и Југоисточном Европом.⁴⁸³ Настанком неуговорног стања у трговинским односима са Југославијом нарочито су били незадовољни представници немачке индустрије гвожђа и челика, машинске, али и бројних других индустријских грана, тачније немачки извозници, који су, страхујући да ће отказ трговинског уговора између две земље довести до кидања дугогодишњих пословних веза са југословенским увозницима, апеловали на Министарство

⁴⁸⁰ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 139.

⁴⁸¹ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Живојин Балугџић – МИП-у, Берлин, 2. III 1933.

⁴⁸² В. Ђорђевић, *nav. delo*, 139.

⁴⁸³ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Светозар Рашић – МИП-у, Берлин, 5. III 1933.

спољних послова и Министарство привреде Рајха да се, у циљу осигурања немачког извоза ка Југославији, што пре приступи преговорима за закључење новог трговинског споразума.⁴⁸⁴

С друге стране, у вези са могућношћу примене највиших тарифа на увоз југословенске робе у Немачку у циљу притиска на Југославију да се што пре приступи трговинским преговорима, Трговинска комора у Хамбургу указивала је почетком априла 1933. године, на основу података добијених од једне хамбуршке фирме која је важила за доброг познаваоца немачког тржишта сувих шљива, као и производних могућности југословенске државе, немачком Министарству спољних послова, Министарству привреде и Министарству исхране и пољопривреде да увођење максималне царинске тарифе на увоз шљива из Југославије не би у датом тренутку произвело никакав ефекат. Наиме, како се у поменутом допису образлагало, поред тога што су од бербе из претходне године остале у Југославији јако мале залихе шљива, које су се лако могле пласирати и на тржиште других земаља, Немачка се пре истека трговинског уговора са Југославијом 6. марта 1933. године богато опскрбила југословенским шљивама, те њихов даљи увоз до нове бербе, која се очекивала најраније у октобру, није био у плану. С тим у вези, Трговинска комора у Хамбургу је поменути министарствима, даље, саопштила податак да је југословенска берба шљива у 1932. години износила негде око 25.000 тона, од чега је, према проценама експерата, у Немачку извезено нешто преко 30%, закључујући да би са решавањем овог питања требало сачекати јесен 1933. године јер ће, што берба буде обилнија, утолико и Југославија бити заинтересованија да осигура своје могућности за извоз шљива на немачко тржиште, које је, за разлику од тржишта других држава, било у могућности да преузме значајне количине овог производа, а додатни разлог за овакав став био је тај што се, према подацима добијеним од поменуте фирме, у Краљевини Југославији плански радило на томе да се, сађењем нових стабала шљива, и на дуже стазе повећају југословенске извозне способности, што је, као информација, приликом трговинских преговора такође могло бити од користи за Немачку.⁴⁸⁵

⁴⁸⁴ PA AA, R 241146: AA, Abteilung II, Akten betreffend: Wünsche zum Handelsvertrag mit Jugoslawien (von Dezember 1931 bis Februar 1935), Jugoslawien, Handel 13 Nr. 1, Band 3, Verein Deutscher Eisen- und Stahlindustrieller an das Auswärtige Amt und Reichswirtschaftsministerium, Berlin, 7. IV 1933; Reichsverband der Deutschen Industrie an das Auswärtige Amt und Reichswirtschaftsministerium, Berlin, 12. V 1933.

⁴⁸⁵ PA AA, R 241146, Staatsamt für auswärtigen Angelegenheiten an das Auswärtige Amt, Hamburg, 8. IV 1933.

Изражавајући наду да ће и у оквирима предстојеће „нове оријентације“ немачке трговинске политике бити места споразумевању са Југославијом, начелник југословенског Министарства трговине и индустрије Миливоје Пиља поновио је почетком априла 1933. године спремност своје владе да у било ком тренутку приступи преговорима са Немачком ради закључења трговинског уговора, под условом да ова одустане од својих високих заштитних царина. Немачкој свакако није било у интересу даље заоштравање трговинскополитичких односа са Београдом, међутим, како је њена нова привредна политика у датом тренутку још увек била у фази формулисања, једино решење за превазилажење безговорног стања које је могла понудити југословенској страни било је њихово краткорочно регулисање у виду једног двомесечног или тромесечног провизоријума.⁴⁸⁶

Како трговинска размена између две земље не би превише трпела, влада Краљевине Југославије је средином јуна 1933. године одлучила да прихвати уговорно стање на бази *modus vivendija*, очекујући да ће се југословенски извозни артикли моћи, макар и привремено, користити немачким везаним царинама са трећим земљама.⁴⁸⁷ Стога је предложила да се што пре закључи привремени трговински уговор, чије би трајање било утврђено на четири месеца, уз отказни рок од месец дана.⁴⁸⁸ Пошто је, међутим, Немачка у међувремену отказала још неке од својих уговора, док су остали били на путу да буду отказани, клаузула о највећем повлашћењу није више била довољна гаранција, те је југословенска страна, да би осигурала своје интересе, поставила и два додатна захтева.⁴⁸⁹ Први је био да се током трајања уговора не повећавају немачке царине на свеже воће – шљиве, грожђе, јабуке и крушке, а други да царински ставови за суве шљиве и пекмез остану и даље везани.⁴⁹⁰ Немачка је затражила да се у том случају трајање привременог споразума утврди на годину дана, а не на четири месеца, на шта југословенска страна није пристала.⁴⁹¹ Почетком јула 1933. године немачка влада одговорила је да није у могућности

⁴⁸⁶ Hans-Jürgen Schröder, *Југоисточна Европа као „незванична империја“ („Informal Empire“) националсоцијалистичке Немачке – пример Југославија 1933-1939*, Историјски гласник, 1-2 (1976), 55-56; W. S. Grenzbach, *nav. delo*, 27-28.

⁴⁸⁷ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 139.

⁴⁸⁸ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Министар трговине и индустрије КЈ Илија Шуменковић – Дифур-Феронсу, Београд, 23. VI 1933.

⁴⁸⁹ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 139.

⁴⁹⁰ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Илија Шуменковић – Дифур-Феронсу, Београд, 23. VI 1933.

⁴⁹¹ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 139.

да прихвати југословенске захтеве о везивању царина на суве шљиве и пекмез, а да су царине на увоз свежег воћа већ консолидоване у трговинским уговорима са Француском, Белгијом, Италијом и Шпанијом. Стога је изјавила да је и даље спремна да са Југославијом закључи привремени трговински споразум само на бази клаузуле о највећем повлашћењу са четворомесечним трајањем.⁴⁹²

У складу с тим, преговори између југословенског Министарства трговине и индустрије и немачког посланства у Београду коначно су резултирали одлуком да се трговински односи Краљевине Југославије и Немачке регулишу једним привременим споразумом у форми измене нота, који би садржао само клаузулу о највећем повлашћењу. Овај споразум био би закључен на четири месеца, уз могућност прећутног продужења уколико га ниједна од уговорних страна не би отказала служећи се правом једномесечног отказног рока. Размена нота обављена је 29. јула 1933. године у Београду. Према договору постигнутом том приликом, поменути уговор ступио би на снагу четрнаест дана након измене ратификационих инструмената, што је требало да се обави у Берлину, али би се у трговинском промету између двеју страна провизорно примењивао већ почев од 1. августа исте године.⁴⁹³

Трговинским споразумом од 1. августа 1933. године⁴⁹⁴ окончано је неуговорно стање између Краљевине Југославије и Немачке које је трајало безмало пет месеци. Новом разменом нота од 14. септембра 1933. године у Берлину⁴⁹⁵ овај споразум допуњен је протоколом који је предвиђао царински контингент за југословенске суве шљиве од осам стотина вагона (осам хиљада тона), уз царину од десет немачких марака, за период до 31. јула наредне године, као и један бесцарински контингент шљива за индустријску прераду, чија би висина износила 65% потреба немачке индустрије пекмеца.⁴⁹⁶ У посебном писму поверљивог карактера, немачка страна примила је обавезу да ће овај контингент износити најмање три стотине вагона, уз могућност његовог повећања.⁴⁹⁷ Како би се избегао протест Сједињених Америчких Држава на основу клаузуле о највећем повлашћењу, званичне

⁴⁹² АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Немачко посланство у Београду – Илији Шуменковићу, Београд, 6. VII 1933.

⁴⁹³ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Илија Шуменковић – Богољубу Јевтићу, Београд, 29. VII 1933.

⁴⁹⁴ *Службене новине*, бр. 9 – II, 12. I 1934.

⁴⁹⁵ В. у: РА АА, R 30301: АА, Abteilung II, Akten betreffend: Handelsvertagsverhältnis Jugoslawiens zu Deutschland (von Juni 1927 bis Dezember 1935), Jugoslawien, Handel 13, Geheimakten, Berlin, 14. IX 1933.

⁴⁹⁶ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 140; W. S. Grenzebach, *nav. delo*, 31.

⁴⁹⁷ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Живојин Балугџић – МИП-у, Берлин, 9. IX 1933.

санкције поменутог аранжмана за извоз југословенских шљива у Немачку, према инструкцијама немачког Министарства спољних послова, није смело бити, већ је читаво питање требало уредити као „приватну“ трансакцију између немачке индустрије за прераду воћа и поврћа (*Deutsche Obst- und Gemüse-Verwertungsindustrie*) и југословенског Призада.⁴⁹⁸ Друга повластица коју је Југославија истом приликом добила односила се на извоз шарана – утврђен је контингент за месец новембар у висини од 60% увоза у 1932. години, као и годишњи контингент од 50% ранијег увоза, уз царину од тридесет немачких марака, а сâм извоз условљен је придржавањем прописаних услова продаје шарана у Немачкој. Овим накнадним протоколом било је договорено и то да се уговорне стране неће служити правом отказа привременог трговинског споразума пре 1. марта наредне године. У пракси је он, пак, остао на снази све до 1. јуна 1934. године, када се почео примењивати трговински уговор између Краљевине Југославије и Немачке потписан 1. маја 1934. у Београду.⁴⁹⁹

Упркос томе што су Трговински споразум од 1. августа и Накнадни протокол од 14. септембра 1933. године донекле заштитили југословенске интересе у погледу сувих шљива и, уопште, извоза воћа у Немачку, они су ипак имали карактер и домет привременог регулисања трговинских односа између две земље. Бројна важна питања попут житарица и сточног сектора остала су нерешена, што се у значајној мери одразило на структуру југословенског извоза у Немачку – иако се укупан извоз током 1933. и 1934. повећао у односу на 1932. годину, извоз живине и јаја у ову земљу био је у паду, због чега је и даље постојала потреба да се трговински односи Краљевине Југославије и Немачке у што скорије време регулишу склапањем једног редовног споразума.⁵⁰⁰

⁴⁹⁸ W. S. Grenzbach, *nav. delo*, 30.

⁴⁹⁹ B. Đorđević, *nav. delo*, 140.

⁵⁰⁰ *Isto*.

3.3. Трговински уговор између Краљевине Југославије и Немачке од 1. маја 1934. године

3.3.1. Југословенско-немачки односи у контексту политичке ситуације у Европи почетком 1934. године

У првој години своје владавине, националсоцијалистички режим у Немачкој био је заузет уобличавањем и формулисањем нове спољнотрговинске политике, услед чега је Берлин још увек избегавао дугорочне аранжмане на том плану, што се може уочити и на примеру склапања привременог трговинског споразума од 1. августа 1933. године са Краљевином Југославијом.⁵⁰¹ Тек након што је нови немачки систем аграрног протекционизма добио свој дефинитивни облик, Немачка је била у могућности да на једној измењеној основи приступи трајном уређењу својих трговинских односа са иностранством.⁵⁰²

Основна тенденција немачке трговинске политике била је унапредити домаћу пољопривредну производњу до крајњих граница, тако да, у оним њеним сегментима где то природни услови допусте, она буде толика да у потпуности задовољи домаће потребе, а једино тамо где то није могуће – преостале потребе покрити увозом. За њено спровођење, међутим, није била довољна царинска заштита, већ се морало прибећи и низу других, непосреднијих мера као што су контингентирање и контрола увоза, контингентирање платних средстава и, као најважнија од свих, монопол увоза аграрних производа.⁵⁰³ У таквим околностима, влада Рајха преузела је из ранијег времена разне државне и полудржавне тржишне организације са намером да их реорганизује и стави под своју пуну контролу. Међу њима је био и Уред Рајха за кукуруз (*Reichsmaisstelle*), коме је марта 1930. године поверено спровођење монопола на увоз кукуруза у Немачку, а чије су надлежности по доласку националсоцијалиста на власт биле проширене његовим претварањем у Уред

⁵⁰¹ Hans-Jürgen Schröder, *Југоисточна Европа као „незванична империја“ („Informal Empire“)* националсоцијалистичке Немачке – пример Југославија 1933-1939, 56.

⁵⁰² В. Ђорђевић, *нав. дело*, 140.

⁵⁰³ *Isto*, 140-141.

Рајха за житарице, сточну храну и друге пољопривредне производе (*Reichsstelle für Getreide, Futtermittel und sonstige landwirtschaftliche Erzeugnisse*).⁵⁰⁴

У исто време, новој трговинској политици морао је бити прилагођен и немачки извоз индустријских производа, чија је преоријентација већ била олакшана престанком репарационих испорука. За време исплате репарација, овај извоз није имао одговарајућу противставку у платном билансу Немачке, док је у новонасталим околностима постало могуће везати извоз индустријских производа за увоз девиза или за увоз сировина и аграрних производа неопходних за изградњу новог привредног поретка, што је, с обзиром на структуру немачког увоза у претходним годинама (индустријске сировине 55,8% – прехранбени артикли 35,3% – готови производи 8,9%), било од великог значаја. Поред тога, на формулисање нове спољнотрговинске политике Трећег Рајха утицали су и други фактори попут платних могућности, стања трговинског биланса са појединим земљама, структуралних разлика и сл.⁵⁰⁵

Међутим, на дугорочном плану, много важнији од економских били су политички мотиви националсоцијалистичког режима. Привредна политика Хитлерове Немачке била је од самог почетка подређена спољнополитичким циљевима усмереним ка експанзији и формирању „Великог привредног простора“ (*Grosswirtschaftsraum-a*) у Југоисточној Европи, што је немачком Рајху требало да надомести недостатак пољопривредних производа и стратегијских сировина којима је оскудевао, а које су друге велике силе црпле из својих колонија. Манифестација поменутих тежњи била је немачка политика економског продора у Подунавље и на Балкан, вођена са намером да се са овог подручја трајно истисну француски, италијански и британски утицај.⁵⁰⁶ Управо у светлу датих околности треба посматрати и немачко-југословенске односе у другој половини тридесетих година двадесетог века.⁵⁰⁷

⁵⁰⁴ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Светозар Рашић – МИП-у, Берлин, 22. V 1933.

⁵⁰⁵ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 141.

⁵⁰⁶ В. Петрановић, *nav. delo*, 320-321.

⁵⁰⁷ О спољној политици Трећег Рајха уопште и, нарочито, према Краљевини Југославији и земљама Југоисточне Европе у контексту планова о „Великом привредном простору“ в. у: К. Hildebrand, *Deutsche Außenpolitik 1933-1945*, Stuttgart 1980; D. E. Kaiser, *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War: Germany, Britain, France and Eastern Europe 1930-1939*, Princeton 1980; E. Teichert, *Autarkie und Großraumwirtschaft in Deutschland 1930-1939. Außenwirtschaftspolitische Konzeptionen zwischen Wirtschaftskrise und Zweitem Weltkrieg*, München 1984; W. Fischer, *Die Wirtschaftspolitik des Nationalsozialismus*, Lüneburg 1961; W. Grenzbach, *Germany's Informal Empire in East-Central Europe: German Economic Policy toward Yugoslavia*

Концесије које је Немачка дала Југославији приликом склапања трговинског провизоријума од 1. августа 1933. године на известан начин већ су указивале на правац њеног будућег трговинскополитичког курса према Београду. Питање редовног трговинског уговора између две земље коначно је дошло на ред почетком 1934. године, када су се немачко Министарство спољних послова и Посланство Краљевине Југославије у Берлину договорили да привредни преговори о новом трговинском споразуму отпочну 15. марта 1934. у Београду.⁵⁰⁸

Осим чисто привредних интереса попут повећања извоза, разлог за излагање у сусрет југословенским захтевима Немачка је пронашла и у својој намери да унутар Мале Антанте створи снажан привредно-политички ослонац Подунављу. Након што се покушај да се поменути циљ постигне интензивирањем немачко-румунских економских односа завршио безуспешно⁵⁰⁹, немачко Министарство спољних послова одлучило је да своје напоре у том смислу усмери управо ка Краљевини Југославији. Решена да не дозволи

and Rumania 1933-1939, Stuttgart 1988; J. Wuescht, *Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945*, Stuttgart 1969; P. Hadži-Jovančić, *Ergänzungswirtschaft, Grosswirtschaftsraum and Yugoslavia's responses to German economic theories and plans for the Balkans in the 1930s*, Годишњак за друштвену историју, 2 (2017), 31-56; D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope (1933-1945)*, I-III, Beograd 1982-1987; Исти, *Место Краљевине Југославије у плановима и експанзионистичким подухватима Трећег Рајха према југоистоку Европе до 1941. године*, Balcanica, XIII-XIV (1982-83), 295-306; *The Third Reich and Yugoslavia: 1933-1945*, ur. Ž. Anić i dr., Beograd 1977; Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937: od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, Beograd 1968; M. D. Ristović, *Nemački „novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991; J. Elvert, *Mitteleuropa! Deutsche Pläne zur europäischen Neuordnung (1918-1945)*, Stuttgart 1999; C. Freytag, *Deutschlands „Drang nach Südosten“. Die Mitteleuropäische Wirtschaftstag und der „Ergänzungsraum Südosteuropa“ 1931-1945*, Vienna University Press 2012; H. J. Schröder, *Südosteuropa als „Informal Empire“ Deutschlands 1933-1939. Das Beispiel Jugoslawien*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 23 (1975), 70-96; A. Mitrović, *Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Südosteuropa-Politik 1914-1941*, Balcanica, VIII (1977), 559-572. и др.

⁵⁰⁸ Hans-Jürgen Schröder, *Југоисточна Европа као „незванична империја“ („Informal Empire“) националсоцијалистичке Немачке – пример Југославија 1933-1939*, 56-57.

⁵⁰⁹ Немачка влада је Румунију сматрала главним стубом француског система на Балкану, а њено нарочито незадовољство изазивала је политика румунског министра иностраних послова Титулеска, чију је сарадњу са Бартуом на пројекту Источног Локарна доживљавала као непријатељску делатност уперену против Немачке, процењујући да је крајњи циљ ове француске спољнополитичке акције да окружи и одсече Немачку од Југоисточне Европе у економском погледу. Стога је користила тежак економски положај Румуније да на њу врши политички притисак и отежавањем пласмана румунске робе на немачка тржишта покушавала да поткопа Титулескуове позиције. Иако је румунски посланик у Берлину Петреску Комнен током 1933. и 1934. године у више наврата у разговорима са Хитлером и фон Биловом истицао потребу повећања трговинског промета између Румуније и Немачке, чији је обим у годинама економске кризе драстично и константно опадао, достигавши 1933. године свој најнижи ниво, немачки став по овом питању остао је крајње немилосрдан – Немачка не жели да подноси привредне жртве за државе које својом политиком подржавају њене непријатеље. Тако су у случају Румуније политички циљеви однели превагу над економским интересима, а као најслабију карику унутар Мале Антанте преко које ће најлакше пробити постојећи систем немачка спољна политика изабрала – Краљевину Југославију. (Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937: od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, Beograd 1968, 105-109).

Француској и Италији да угрозе њене интересе у овом делу Европе, Немачка је једним од најважнијих задатака своје привредне политике сматрала формирање једног чврстог трговинско-политичког упоришта у Подунављу.⁵¹⁰ С тим у вези, британско посланство у Београду извештавало је своју владу да су током 1934. године југословенско-немачки односи остали добри, уз запажене напоре Немачке да „придобије благонаклоност Југославије“.⁵¹¹

За проширење трговинских односа са Немачком подједнако је била заинтересована и Југославија – у разговору са немачким канцеларом вођеном 9. марта 1934. године у Берлину, југословенски посланик Балугџић изразио је жељу за успостављањем што боље атмосфере између две земље, означивши као најпогодније средство за остварење тог циља излагање Немачке у сусрет југословенским потребама на трговинскополитичком плану и поменувши, истовремено, и то да у Београду постоји тежња ка ослобађању од постојећих веза са Француском. Хитлер му је одговорио да Немачка према Југославији не гаји никакво непријатељство и да је спремна да, у границама својих могућности, преузме југословенске извозне производе, наглашавајући ипак да се то може реализовати само у ограниченој мери и уз одговарајуће преузимање немачке робе, али да, упркос томе, југословенска влада не треба да сумња у добру вољу немачке стране у вези са поменутим питањем. Као доказ наведених тврдњи, немачки канцелар још једном је изразио спремност немачке стране да најозбиљније размотри све могућности, обавестивши Балугџића да ће у том циљу већ у току истог месеца још једна немачка комисија бити послата у Београд.⁵¹²

Поред обостране жеље, зближењу између Југославије и Немачке ишла је на руку и тренутна ситуација на међународној политичкој сцени. Југословенска оријентација ка Француској била је на искушењу због спољнополитичког курса који је почетком 1934. године повео нови француски министар иностраних послова Луј Барту, свестан да је непријатељ његове земље Немачка, а добар потенцијални савезник – Совјетски Савез. Бартуова визија француске спољне политике била је, дакле, јасна и традиционална: према

⁵¹⁰ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945, Serie C, Band II-2, Göttingen 1973, Dokument Nr. 318, „Das Auswärtige Amt an die Botschaft in Rom“, Berlin, 12. III 1934, S. 577-578.*

⁵¹¹ *Ž. Avramovski, Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, II, 252.*

⁵¹² *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945, Serie C, Band II-2, Dokument Nr. 309, „Aufzeichnung des Reichsministers des Auswärtigen Freiherrn von Neurath“, Berlin, 9. III 1934, S. 562-563.*

Немачкој заузети чврст став, а са другим угроженим државама (Италијом и СССР-ом) створити савезе. Верујући да је Хитлер жељан само ревизије, али не и правог рата, француски министар иностраних послова сматрао је да је могуће опколити га и обуздати једним јаким политичким блоком. С тим у вези, Бартуов експозе од 25. маја 1934. године предвиђао је, између осталог, одбрану Аустрије сарадњом на релацији Париз – Рим – Лондон, савез са Италијом и увођење СССР-а у Друштво народа, као неопходан предуслов да се савез склопи и са њим.⁵¹³

Међутим, идеја о сарадњи са Мусолинијем и Стаљином као окосница француске спољне политике нимало се није допала југословенском краљу, који је нове савезнике Француске сматрао својим највећим непријатељима.⁵¹⁴ У исто време, његови ставови нису се поклапали са Бартуовим ни у погледу Немачке, на коју краљ у датом тренутку није гледао као на неку непосредну опасност. Наиме, до доласка нациста на власт, немачко-југословенски политички односи били су углавном коректни⁵¹⁵, али без неких конкретнијих корака у правцу зближења било са једне, било са друге стране, да би се почетком 1933. године ова ситуација битно изменила: након неуспелих покушаја да у преговорима који су трајали током читаве 1932. реши спорна питања са Италијом, краљ Александар почео је да показује интересовање за успостављање веза са Хитлером, који му је у датим међународним околностима изгледао као могући нови спољнополитички ослонац Југославије и заштитник од италијанске експанзије.⁵¹⁶ Могућност блиског извршења аншлуса коју је долазак нациста на власт носио са собом није га притом нарочито забрињавала – напротив – немачки посланик у Београду Дифур-Феронс обавестио је 1. јуна 1933. године своју владу о разговору са југословенским краљем у коме је овај, између осталог, изјавио да не би имао ништа против немачко-аустријске царинске уније јер би се тиме коначно решило аустријско питање, као и да би му било сасвим у реду да има Немачку за свог суседа.⁵¹⁷ Неколико месеци касније, приликом уобичајене церемоније пријема акредитива, краљ Александар је у разговору са новим немачким

⁵¹³ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 256.

⁵¹⁴ *Isto*.

⁵¹⁵ Преглед југословенско-немачких односа у периоду од 1918. до 1932. године в. у: Д. Ж. Денда, *нав. дело*, 95-113.

⁵¹⁶ M. Vanku, *Mala Antanta 1920-1938*, Titovo Užice 1969, 102-103; В. Винавер, *Почетак „немачке оријентације“ старе Југославије*, Историјски записи, 3-4 (1977), 800.

⁵¹⁷ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C, Band I-2, Göttingen 1971, Dokument Nr. 279, „Der Gesandte in Belgrad Freiherr Dufour von Feronce an das Auswärtige Amt“, Belgrad, 1. VI 1933, S. 504.

послаником у Београду Виктором фон Хереном још једном изразио своју жељу за продубљивањем односа са Немачком у оном оквиру у коме то тренутне могућности на међународној политичкој сцени дозвољавају, на шта је овај, у складу са инструкцијама добијеним пред полазак у Југославију, одговорио да је поменута жеља обострана.⁵¹⁸

У циљу спречавања даљег пораста италијанског утицаја на унутрашњу политичку ситуацију у Аустрији, Краљевина Југославија је почетком наредне године прихватила подстицаје на зближавање упућене од стране Немачке.⁵¹⁹ Разговарајући током марта 1934. о аустријском питању, југословенски посланик у Берлину Живојин Балугџић, немачки канцелар Хитлер и министар спољних послова фон Нојрат сагласили су се да је утицај Рима на Беч кључни проблем због кога Југославији и Немачкој не полази за руком да успоставе боље односе са својим заједничким суседом.⁵²⁰ Истом приликом Хитлер је, поред већ поменутог обећања економских концесија, умирио Балугџића и по питању евентуалне рестаурације или аншлуса, уверавајући га да Немачка неће продирати на југоисток, као и да неће дозволити италијанску власт у Подунављу, те да се у конкретном случају Аустрије залаже за увођење једног „нормалног“ стања, под којим је подразумевала престанак мешања великих сила у аустријски проблем.⁵²¹

Услови за немачко-југословенско зближење додатно су побољшани потписивањем тзв. Римских протокола – споразума о трипартитној привредној сарадњи између Италије, Аустрије и Мађарске 17. марта 1934. године у Риму, који је уз то предвиђао и редовна политичка консултовања између трију влада ради усаглашавања спољнополитичких ставова и акција.⁵²² Дипломатска акција на формирању Римског троугла била је својеврстан италијански одговор на зближавање између Краљевине Југославије, Румуније, Грчке и Турске, оличено у Балканском споразуму, који је потписан 9. фебруара 1934. године у Атини, а чији је циљ био очување територијалног и политичког *statusa quo* на

⁵¹⁸ РА АА, R 73123: АА, Abteilung II, Akten betreffend: Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland (von März 1933 bis Dezember 1934), Jugoslawien, Politik 2, Band 4, Deutsche Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, Belgrad, 29. X 1933.

⁵¹⁹ В. V. Vinaver, „Austrijski problem“ i preorijentacija spoljne politike Jugoslavije 1933-1934. godine, Jugoslovenski istorijski časopis, 1-4 (1986), 123-143.

⁵²⁰ С. Мићић, Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938. године, Београд 2010, 39.

⁵²¹ V. Vinaver, Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata, 268-269; Isti, Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1934, 232; D. Lukač, Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope (1933-1936), I, 199-200.

⁵²² Ч. Попов, Од Версаја до Данцига, 296.

Балканском полуострву.⁵²³ Истовремено, сматрајући цело подручје средњег Подунавља зоном италијанског економског и политичког интереса, Мусолини је овим потезом желео да парира и растућем немачком утицају у Подунављу, а нарочито плановима о аншлусу Аустрије.⁵²⁴ Стога су поменутом италијанском акцијом подједнако биле узнемирене и Немачка и Југославија, која је у њој видела нови корак ка остварењу Мусолинијевих ревизионистичких циљева.⁵²⁵

Немачки посланик у Београду Виктор фон Херен обавештавао је Берлин о великој пажњи са којом је у Београду пропраћен овај Мусолинијев потез, уз констатацију да нико у Југославији не сумња у то да је свака од италијанских акција у Подунављу, осим привредним, подједнако мотивисана и чисто политичким разлозима, те да је најважнији од свих политичких циљева Италије у овом делу Европе, према југословенском убеђењу, био и остао стратешко заокруживање Југославије. Југословенску владу није умирило објашњење Париза да је једини циљ Римских протокола стварање даљих гаранција за спречавање аншлуса, због чега је Херен њихово дејство на југословенско-француске односе оцењивао као крајње повољно за Немачку – овај догађај, према мишљењу немачког посланика, несумњиво је морао допринети јачању већ дуже време присутних тенденција у југословенској спољној политици ка ослобађању од француског политичког утицаја и зближавању са Немачком.⁵²⁶ Тако је, у светлу потписивања Римских протокола, порасла и важност придобијања Југославије за немачку политику у Подунављу и на Балкану, не само у економском већ и у чисто политичком погледу. Немајући ни најмању сумњу у то да је, након стварања италијанско-аустријско-мађарског блока, следећи Мусолинијев циљ разбијање Југославије, немачко Министарство спољних послова је најбољи начин да се спрече италијански планови који су угрожавали циљеве Рајха у Југоисточној Европи видело управо у немачко-југословенском зближењу. У таквој политичкој атмосфери вођени су почев од 15. марта 1934. године у Београду преговори о закључењу новог трговинског споразума између Краљевине Југославије и Немачке.⁵²⁷

⁵²³ Исто, 329.

⁵²⁴ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934-1940)*, Beograd 1986, 133.

⁵²⁵ *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1934. годину*, књига V, прир. Н. Петровић и Ј. Ђуришић, Београд 2010, 119-121; В. Krizman, *nav. delo*, 67.

⁵²⁶ РА АА, R 73123, Deutsche Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, Belgrad, 28. III 1934.

⁵²⁷ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937: od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, 110-111.

3.3.2. Ток преговора и потписивање новог трговинског уговора између Краљевине Југославије и Немачке

Приступајући трговинским преговорима са Немачком, Југославија се надала да ће се новим уговором у њиховим привредним односима превазићи постојећа неједнакост између двеју страна, будући да су и отказани трговински уговор из 1927. године и провизорни споразум из 1933. кроз клаузулу о највећем повлашћењу, заправо, фаворизовали немачку страну. Немачка се до тада у пуној мери користила највећим повлашћењем с југословенске стране, уживајући слободу трговине, једнакост конкуренције и најповољније царинске услове за пласман својих индустријских производа, док је, насупрот томе, Југославија, услед све оштрије политике аграрног протекционизма коју је Немачка спроводила, ову клаузулу могла користити само делимично – њена трговина, односно извоз, у пракси није била слободна већ везана системом контингената, увозних дозвола и монополских установа.⁵²⁸

Осим питања листе југословенских извозних артикала за које би немачки царински ставови били везани и висине одређених царинских повластица, за југословенску страну од изузетног значаја било је и питање извозних количина које би се могле пласирати у Немачкој, као и цена које би се тамо могле постићи, будући да су се последице економске кризе још увек осећале, а високе немачке царине и контрола увоза неповољно утицале на формирање цена југословенских извозних производа. Насупрот томе, Немачка је намеравала не само да сачува свој положај у југословенском увозу него и да интензивира свој извоз у Краљевину Југославију. Како је трговинска размена између две земље почивала на принципу равнотеже (клиринга), морала су се тражити таква решења која би, доводећи у склад ове две тенденције, омогућила остварење постављених циљева.⁵²⁹

Југословенска страна сматрала је да би новим трговинским споразумом нарочито морале бити узете у обзир измењене прилике у Немачкој, те да би, с обзиром на тешкоће на које наилази велики број југословенских пољопривредних артикала при пласману на

⁵²⁸ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Реферат о току трговинских преговора са Немачком, Миливоје Пиља – Богољубу Јевтићу, Београд, 12. IV 1934.

⁵²⁹ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 141.

немачка тржишта, најбоље решење представљао један трговински уговор који би се заснивао на начелу реципроцитета, што је у пракси значило тачно одмеравање датих концесија у замену за добијене, односно узајамно одобравање једнаких контингената за југословенски извоз пољопривредних производа у Немачку и немачки увоз индустријских производа у Краљевину Југославију. Немци су, међутим, одмах одбили да преговарају на поменутој основи, напомињући да би у том случају били спремни да признају Југославији само извесне минималне уступке, и предложили, уместо тога, ширу основу за споразумевање у смислу преговора о склапању једног редовног и потпуног трговинског уговора са дужим трајањем, разрађеним општим и тарифним делом, као и свим осталим деловима које би један стандардни трговински споразум требало да има. Југословенска трговинска делегација⁵³⁰, предвођена начелником Министарства трговине и индустрије Миливојем Пиљом, прихватила је овај предлог, али уз ограду да у току самих преговора најпре процени домет немачких уступака и да се тек онда определи за дефинитивну основу.⁵³¹

Како је било јасно да Немачка, након што се у пракси показао успех њене протекционистичке политике, неће одустати од система контингентирања, монопола и увозних дозвола, југословенска трговинска делегација могла је формулисати своје циљеве једино на следећи начин – обезбедити довољне контингенте уз повољне царине пре свега за житарице, воће и сточне производе, не признајући Немачкој за евентуалне уступке никакве веће, или бар не у знатној мери веће, контрауступке него што их је имала до тада. Полазећи од овог става, југословенска страна саопштила је своје захтеве немачкој делегацији, задржавајући право да тек након што добије одговор на њих приступи проучавању немачких захтева, што су Немци и уважили.⁵³²

⁵³⁰ Делегацију Краљевине Југославије за закључење трговинског уговора са Немачком чинили су: Миливоје Пиља, председник делегације, др Милан Лазаревић, начелник Министарства трговине и индустрије; др Антон Корошец, начелник Министарства пољопривреде; др Људевит Прохаска, начелник Министарства пољопривреде; Радмило Бујдић, саветник Министарства финансија; др Милутин Петровић, шеф Уреда за контролу извоза стоке; др Јосип Мацан, секретар Министарства иностраних послова; Милан Антула, шеф одсека Министарства трговине и индустрије; Предраг Пешић, виши секретар Министарства финансија и др Слободан Михајловић, секретар Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије и, уједно, секретар југословенске делегације. (АЈ, 38 – 860 – 1044, „Trgovinski pregovori s Njemačkom“, *Narodne novine*, 16. III 1934).

⁵³¹ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Реферат о току трговинских преговора са Немачком, Миливоје Пиља – Богољубу Јевтићу, Београд, 12. IV 1934.

⁵³² Исто.

Главни уступак који је Немачка нудила Краљевини Југославији био је преференцијални поступак за пет хиљада вагона пшенице, која би се њеним посредством даље извозила на светска тржишта, као и за исту количину југословенског кукуруза, који би се трошио у самој Немачкој. Понуђени преференцијал за пшеницу износио је 52,50 динара по квинталу, а за кукуруз 25,20 динара, што је значило 5250, односно 2520 динара по вагону. Ови преференцијали су, заправо, представљали разлику између домаћих и цена на светском (немачком) тржишту, чиме се Југославији по први пут нудила могућност да ужива преференцијал у његовом правом значењу, будући да су сви други уступци ове врсте који су јој до тада били додељивани имали карактер само извесног мањег или већег царинског попушта, који, међутим, никада није достигао границу поменутог разлике у ценама. Финансијски ефекат ових двају преференцијала износио би 39 милиона динара годишње, што је, узевши у обзир чињеницу да је Немачка и сама била не само произвођач него и извозник пшенице, представљало крупан уступак. Стога је, иако су њена очекивања у погледу кукуруза била већа од понуђеног, приоритет за Југославију у датом тренутку ипак имао преференцијал за извоз пшенице. Истовремено, Немци су југословенској страни, као неку врсту одштете за немогућност преузимања веће количине кукуруза, понудили и то да се у оквиру трговинског уговора закључи један посебан споразум о откупу одређене количине ланеног семена и соје из жетве у 1935. години. Југославија је до тада ове артикле и сама увозила због тога што јој њихова откупна цена на светском тржишту није одговарала, те је одговор њене делегације био да би их могла и производити уколико би за то имала рачуна, односно уколико би јој била понуђена довољно уносна цена која би покривала њене производне трошкове. Немци су у начелу пристали на овај југословенски захтев, након чега је утврђена количина ланеног семена у износу од две хиљаде вагона и договорено да се у Београд упути један немачки стручњак који би са пољопривредним представником југословенске делегације разговарао о осталим условима поменутог споразума.⁵³³

Након житарица, другу важну групу на листи југословенских захтева заузимали су вино и воће, где је највећа пажња била поклоњена шљивама. Југославија је желела да обезбеди контингенте за свежу и суву шљиву, као и за пекмез, а захтевала је и везивање дотадашњих царина. Немци су категорички одбили југословенски захтев у погледу свежих

⁵³³ Исто.

шљива, признајући Југославији једино контингент од 500 вагона за суве шљиве у врећама, уз везивање постојеће царине од 10 марака, као и контингент од 200 вагона за суве шљиве у сандуцима, уз преференцијал који би се утврдио накнадно, а који би био срачунат тако да југословенској страни загарантује рентабилитет. Истовремено, Немци су нудили и откуп једне количине пекмеца у износу од 100 вагона, уз преференцијал одређен на исти начин као у претходном случају. Тиме је Југославији, у суштини, понуђен исти контингент од 800 вагона за шљиве и пекмез попут оног из претходне године, с том разликом што је контингент из привременог трговинског споразума важио искључиво за суве шљиве и уз царину од 10 марака, док је овај други предвиђао и могућност извоза 100 вагона пекмеца са преференцијалном царином и загарантованим откупом, што је и даље било знатно мање од њених захтева, али у погледу статистике југословенског извоза током претходних година ипак засновано на реалном стању. Југославија, међутим, није пристала на одбацивање свог захтева у погледу свежих шљива, те је немачка делегација по том питању морала затражити нове инструкције из Берлина.⁵³⁴

Један од важнијих артикала у овој групи биле су и свеже јабуке, за које је југословенска делегација тражила контингент од две и по хиљаде вагона и исту везану царину од 2 марке, како за ринфуз, тако и за јабуке у отвореним сандуцима, што су Немци уважили без примедби. Остали југословенски захтеви односили су се на везивање тренутних царина за диње и лубенице, патлицане, краставце, лук и арпаџик, грожђе, орахе, крушке и јагоде, што је с немачке стране такође углавном прихваћено. Важно место у овој групи артикала заузимало је и вино, а захтеви делегације у том погледу односили су се на признавање југословенских сертификата о анализи за дезертна вина, као и на везивање царине у износу од 10 марака за вина за дестилацију и фабрикацију. У току преговора, немачка делегација уважила је и један и други.⁵³⁵

Трећа група на листи југословенских захтева тицала се стоке и сточних производа. Узимајући у обзир да Краљевина Југославија последњих година није извозила у Немачку ни говеда ни свиње, нити пак њихове прерађевине, као и чињеницу да је Немачка избегавала да са било којом земљом закључи ветеринарску конвенцију, захтеви из ове групе нису имали пуно изгледа на успех. С једне стране квалитет југословенских

⁵³⁴ Исто.

⁵³⁵ Исто.

производа, а са друге цене у Немачкој представљали су препреку за проналажење решења које би одговарало обема, тако да је југословенска делегација при формулисању ових захтева морала водити рачуна да се случајно не деси да Југославија добије неке концесије које би биле скупо плаћене, а које би, заправо, углавном остале на папиру. Она је, ипак, из тактичких разлога формулисала захтев за стоку, месо и прерађевине од меса, које су Немци одбили да укључе у споразум, док су у погледу меса затражили нове инструкције од своје владе.⁵³⁶

Из ове групе захтева, Југославија је од Немачке добила извозни контингент од пет стотина коњских грла, уз везивање царине од 140 марака, као и контингент од десет хиљада комада за живе гуске, што је било два пута више него до тада, уз преференцијал који би био утврђен као разлика између југословенске и немачке цене. За све врсте живе живине добијено је тражено везивање царине на шест марака, док је за заклану живину одобрен контингент од осам хиљада квинтала (од тога хиљаду за заклане гуске), уз преференцијал утврђен као у претходном случају. Краљевина Југославија могла је, наравно, извозити у Немачку и веће количине од поменутих, али, у том случају, без преференцијала.⁵³⁷

За јаја – једну од најважнијих ставки у овој групи – југословенска делегација тражила је контингент од 600 вагона, са везивањем царине на тридесет марака. Упркос њеном инсистирању, највише што су Немци били спремни да одобре било је 180 вагона, предлажући истовремено и то да им Југославија испоручује веће количине сушених јаја, у виду жуманаца и беланаца, за која би јој такође признали преференцијал. Југословенска делегација била је склона да прихвати овај предлог, услед чега су две стране приступиле преговорима о појединостима везаним за спровођење у дело овог плана. У оквиру треће групе производа, југословенска страна тражила је и слободан извоз свињске масти и исте количине свињског меса, као два артикла која се без штете по један на рачун оног другог нису могла одвајати. Немци су пристали једино на то се Југославији одобри контингент од 300 вагона за извоз свињске масти уз преференцијал, али су одбили да јој одобре исту количину меса, те су преговори о овом питању настављени. За рибу, односно шаране,

⁵³⁶ Исто.

⁵³⁷ Исто.

Краљевини је признат исти режим као Мађарској, што је износило 50% од ранијег износа, али уз повољнију царину од дотадашње (30 марака).⁵³⁸

С друге стране, још једно важно питање које је током преговора требало решити било је питање контрауступака које ће Југославија учинити Немачкој као надокнаду за добијене концесије. Југословенска делегација полазила је од става да би то требало да буде највеће повлашћење и тарифна листа незнатно измењена у односу на ону из 1927. године, а њен председник Миливоје Пиља оцењивао је овакво стање преговора као повољно за Југославију – за исте или готово исте уступке које је још претходним трговинским уговором признала Немачкој, овог пута заузврат је добила знатно веће и значајније концесије него што је до тада био случај. Додајући томе и намеру југословенске делегације да своју листу захтева попуни извесним новим захтевима, међу којима се на првом месту налазио дуван, Пиља је истицао да ће се новим трговинским споразумом ситуација битно изменити у корист Југославије.⁵³⁹

У вези са уступцима који су се односили на стоку и сточне производе (коњи, живина, маст), немачка делегација је изјавила да ће Југославији бити признате одредбе ветеринарског карактера, како за увоз у Немачку, тако и за транзит преко њене територије. У том циљу, у Београд је упућен специјални делегат немачке владе да са одговарајућим стручњаком југословенске делегације претресе ова питања. Средином априла 1934. године, све остале одредбе општег карактера биле су у главним цртама скициране, а за њихово дефинитивно уобличавање чекало се још само на прецизирање извесних појединости у погледу обостраних тарифних захтева.⁵⁴⁰

Нови трговински уговор између Краљевине Југославије и Немачке коначно је потписан 1. маја 1934. године у Београду, а ступио је на снагу 1. јуна исте године.⁵⁴¹ Заснивао се на клаузули о највећем повлашћењу за све односе у домену трговине, пловидбе и промета држављана. Израђен у широј, класичној форми, имао је карактер редовног уговора и представљао повратак на нормалне трговинске односе, какви су постојали између две земље пре закључења трговинског провизоријума из 1933. године.

⁵³⁸ Исто.

⁵³⁹ Исто.

⁵⁴⁰ Исто.

⁵⁴¹ *Службене новине*, бр. 123 – XXXII, 1. VI 1934.

Осим тарифног дела, уговор су пратили Споразум о ветеринарско-полицијском поступку и Закључни протокол, оба јавног карактера, док су посебне погодности које су том приликом одобрене југословенском извозу за Немачку, односно немачкој привреди у Југославији, утаначене у четрнаест поверљивих инструмената (тајни споразуми, протоколи и ноте), који нису објављени.⁵⁴²

Истом приликом између две земље потписана је и Конзуларна конвенција, која је садржала само одредбе о конзулима, док су клаузуле о настањивању ушле у текст трговинског уговора, као и посебан Споразум о туристичком промету.⁵⁴³ Њиме је Немачка предвидела бројне олакшице за своје туристе који посећују Југославију, између осталог и могућност да понесу са собом три пута више новца него што је иначе било дозвољено.⁵⁴⁴ Истовремено је потписан и нови Споразум о платном промету, усклађен са трговинским уговором и његовим утаначењима, којим је замењен онај из 1932. године. Закључен између емисионих завода двеју земаља, овај споразум служио је као база за регулисање међусобних плаћања све до 1941. године.⁵⁴⁵

Трговинским уговором из 1934. године Немачка је у корист Југославије везала двадесет ставова своје царинске тарифе, углавном оних који су и претходно били везани, док су царине на кукуруз, пасуљ, грожђе, јабуке, крушке, пекмез, јаја, сумпорну киселину и метил-алкохол деконсолидоване. У артикле који су по уговору уживали преференцијал убрајали су се пшеница, кукуруз, пасуљ, ланено семе, дуван у листу, грожђе, свеже јабуке, свеже и суве шљиве, пекмез, гуске (живе и заклане), заклане кокоши, дивљач, маст, јаја и феросилицијум, док су за рогозину, смуђеве, кукуруз (за случај да буде уведено ограничење увоза) и коње одређени само контингенти.⁵⁴⁶ Осим тога, царина на вино у индустријске сврхе везана је на десет марака, а немачка влада обећала је и то да ће интервенисати да се за потребе немачке индустрије откупи 20.000 тона ланеног семена из жетве 1935. године. Најважније повластице које су уговором омогућене југословенском извозу били су наведени преференцијали и ветеринарска конвенција, којом су Краљевини

⁵⁴² В. Ђорђевић, *nav. delo*, 141-143.

⁵⁴³ *Isto*, 145.

⁵⁴⁴ Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II, 252.

⁵⁴⁵ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 146-147.

⁵⁴⁶ Преглед повластица које је Краљевина Југославија добила од Немачке трговинским уговором из 1934. године дат је у табели на крају овог поглавља (стр. 163).

Југославији одобрене извесне олакшице какве су до тада с немачке стране биле дате само Аустрији.⁵⁴⁷

С друге стране, Југославија је Немачкој, поред уступака датих уговором из 1927. године, одобрила и неке нове, тако да је укупно везала осамдесет седам ставова своје царинске тарифе, уз њихово делимично снижење, дајући истовремено изјаву да ниједној другој земљи није омогућила никаква првенствена права и да то ни убудуће неће учинити. Немачка је за себе резервисала право да централизује увоз појединих артикала или група преко одређене организације, као и то да се, у случају да Југославија уведе систем контингентирања, исти неће примењивати на робу немачког порекла. Иако је почивао на принципу слободне трговине, овај трговински споразум је уговорним странама ипак признавао право на завођење забрана и ограничење увоза или извоза, с тим што би се у датом случају другој страни омогућило право преговора.⁵⁴⁸

Нови трговински уговор потписан је на две године, уз отказни рок од шест месеци и могућност прећутног продужења. Њиме је, између осталог, било предвиђено и оснивање једног сталног Југословенско-немачког привредног одбора, који би се састајао најмање једном годишње, а чији би задатак био да разматра питања која се односе на примену уговора, да ради на проширењу међусобне размене и брине о прилагођавању југословенске производње потребама немачког увоза. Убрзо након потписивања уговора, Југославија је, у складу са тренутним околностима, затражила и извесне накнадне концесије за поједине артикле, тако да је 31. јула 1934. године у Берлину потписан допунски протокол којим је преференцијал на свеже шљиве намењене индустријској преради повишен са 30 на 30,60 марака, а преференцијал на живе гуске, уместо дотадашњих 1,60, на 5,50 марака по комаду. Истовремено је договорена и опција да се за хиљаду вагона ланеног семена може увести соја уз преференцијал од 3 марке (уместо 3,10).⁵⁴⁹

Трговински уговор од 1. маја 1934. године, који је отворио раздобље најинтензивнијих трговинских односа између Краљевине Југославије и Немачке, остао је на снази све до 1941. године, а његов садржај редовно је допуњаван новим договорима формулисаним у виду Протокола са заседања Југословенско-немачког привредног

⁵⁴⁷ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 142-144.

⁵⁴⁸ *Isto*, 142-145.

⁵⁴⁹ *Isto*, 140; 147.

одбора.⁵⁵⁰ Спровођење овог уговора, као што је већ речено, донело је знатно олакшање и погодности југословенској аграрној производњи, али је, са друге стране, већ 1935. године почело доводити југословенску привреду у зависност од Трећег Рајха јер је на бази велике клириншке задужености Немачке у Југославији дошло до значајног повећања увоза немачке индустријске робе и наоружања, као и до великих инвестиција немачког капитала у југословенску индустрију, рударство, експлоатацију шума итд., а сличне тенденције у другој половини тридесетих година биле су присутне и у немачко-румунским и немачко-бугарским привредним односима.⁵⁵¹

Сам немачки приступ регулисању трговинских односа са земљама Југоисточне Европе представљао је својеврстан преседан јер је, по први пут до тада, већи и значајнији трговински партнер пришао некој од њих са предлогом чији је примарни циљ био повећање увоза са овог подручја, а не само повећање извоза ка њему. Гаранција извозног тржишта и повољне цене за откуп њихових производа нису могли а да не оставе дубок утисак на аграрне извознице европског Југоистока, нарочито стога што су, након вишегодишње кризе кроз коју су пролазиле, услови трговинске размене које им је Немачка нудила били далеко бољи од оних које би могле добити на било којој другој страни.⁵⁵²

За разлику од осталих великих сила, које су биле заинтересоване само за повећање свог извоза ка овом делу Европе, не нудећи заузврат готово ништа, Немачка је, у склопу својих планова о економском продору на Балкан и у Подунавље, трговинским уговором из 1934. године вешто искористила прилику да постане највећи купац југословенских пољопривредних производа, стоке, бакра, олова, цинка и других сировина, и то по ценама вишим од оних на светском тржишту, али на бази клиринга, чиме је својој индустријској роби обезбедила важно тржиште, потискујући, истовремено, француски, британски и италијански утицај са овог подручја. Оваква привредна политика омогућила је Немачкој да се у наредним годинама наметне југословенској држави као главни трговински партнер, заузимајући све значајније место не само у њеном извозу него и у њеном увозу, што је било у складу са немачким плановима да Југославија, у случају будућег рата, остане ван борбених дејстава и да се привредно веже за Рајх као један од ослонаца његове ратне

⁵⁵⁰ *Isto*, 145.

⁵⁵¹ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 332.

⁵⁵² М. С. Kaser, Е. А. Radice (ed.), *nav. delo*, 61.

индустрије.⁵⁵³ Како је то у једном поверљивом документу немачког Министарства спољних послова било дефинисано, најважнији циљ трговинског уговора од 1. маја 1934. године био је да се, стварањем једног чврстог привредног ослонаца у Југославији, а тиме уједно и Малој Антанти, спречи, или бар прилично отежа, привредно повезивање Југославије са другим земљама мимо воље Рајха, а уступци који су јој њиме учињени били су, према оцени истог Министарства, довољни да, при дужем важењу уговора, немачко тржиште за југословенски извоз учине незаменљивим.⁵⁵⁴

Поменути немачким плановима на руку је ишло и постојање Римских протокола, чије су се негативне последице по спољну трговину Краљевине Југославије почеле осећати веома брзо након њиховог потписивања јер су Италија и Аустрија, које су до тада представљале најзначајније купце југословенског дрвета и стоке, применом различитих мера почеле плански и систематски радити на потискивању југословенске робе са својих тржишта и фаворизовању трговинске размене унутар Римског троугла – Италија давањем тајних и далекосежних уступака за увоз стоке из Мађарске и дрвета из Аустрије, а Аустрија и Мађарска повећањем узајамног робног промета, а на рачун својих дотадашњих лифераната.⁵⁵⁵

Споразум са Краљевином Југославијом био је други значајан успех немачке политике у Југоисточној Европи, поред трговинског уговора потписаног са Мађарском 21. фебруара 1934. године.⁵⁵⁶ Како је на привредној конференцији одржаној крајем маја 1934. у Берлину пред југословенским новинарима изјавио председник Савеза индустријалаца Рајха др Херле, овим трговинским уговором немачко-југословенски привредни односи постављени су на потпуно нову основу, која је, по његовом надању, требало да буде увод у једну нову еру интензивне сарадње.⁵⁵⁷

⁵⁵³ В. Petranović, *nav. delo*, 319-321.

⁵⁵⁴ РА АА, R 30301, Geheimakten, Das Auswärtige Amt an die Botschaft in Rom, „Politische u. wirtschaftliche Bedeutung des Handelsvertages mit Jugoslawien“, Berlin, 21. VI 1934.

⁵⁵⁵ АЈ, Збирка микрофилмова (=797), Збирка кнеза Павла Карађорђевића, ролна бр. 11, снимци 468-469, „Наша трговинска политика и светска привредна ситуација. Приказ садашњег стања наших трговинских односа са иностранством“, Реферат Миливоја Пиље министру трговине и индустрије Краљевине Југославије Јурју Деметровићу, Београд, 12. XI 1934. В. и: Ivan T. Berend, *An Economic History of Twentieth-Century Europe*, Cambridge University Press 2006, 125.

⁵⁵⁶ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937: od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, 111.

⁵⁵⁷ АЈ, 76 – 81 – 154, Извештај Конзуларно-привредног одељења Министарства иностраних послова, Београд, 26. V 1934.

Слична очекивања привреднополитички кругови Рајха имали су и од поменутог трговинског уговора са Мађарском. Наиме, након што су преференцијални трговински споразуми које је Немачка средином 1931. године, у јеку аграрне кризе у Подунављу, потписала са Румунијом (преференцијална царина за јечам и кукуруз) и Мађарском (преференцијална царина за пшеницу) пропали услед противљења најповлашћенијих држава, обим немачко-мађарског трговинског промета почео је драстично да опада. Док је 1931. године Мађарска још успела извести у Немачку робе за 55,2 милиона марака, а увезла из ње робу у вредности од 84,4 милиона, наредне године мађарски извоз у Немачку опао је на 36,4 милиона, а немачки извоз у Мађарску на 47,4 милиона марака.⁵⁵⁸ Током 1933. године ове вредности биле су још ниже – Мађарска је у Немачку извезла робе у вредности од 34,2 милиона немачких марака, што је представљало 11,2% њеног укупног извоза, а увезла из Немачке робу у вредности од 38,1 милион, што је чинило 19,7% њеног увоза. У исто време, мађарско учешће како у немачком извозу, тако и у немачком увозу износило је свега 0,8%.⁵⁵⁹ Стога је почетком 1934. године Немачка одлучила да промени своју трговинску политику према Мађарској. За основу трговинских односа између двеју земаља установљено је начело да ће њихови вишкови производње бити обухваћени контингентима који би били срачунати с обзиром на моћ потрошње уговорних страна. Трговинским уговором потписаним 21. фебруара 1934. године Немачка се обавезала на преузимање великих контингената мађарских аграрних производа, док је Мађарска заузврат пристала да прими одређене количине немачких индустријских производа. Извршење ове обавезе било је за Мађарску утолико лакше што се углавном радило о артиклима које она сама уопште није производила или их није производила у довољној количини да покрије домаће потребе. Осим тога, поменути индустријски контингенти које је Мађарска уговором признала Немачкој били су врло скромни.⁵⁶⁰ С друге стране, Мађарској је уговор омогућавао да у Немачку извезе 5.000 вагона пшенице, 5.000 вагона кукуруза, 2.500 вагона јечма итд., а вредност целокупног промета који би се у границама проширеним допунским споразумом могао обавити процењиван је на 100 милиона пенга

⁵⁵⁸ АЈ, 76 – 81 – 154, Министарство иностраних послова (КПО) – Централи индустријских корпорација Краљевине Југославије, Београд, 20. III 1936.

⁵⁵⁹ Д. Лукач, *Интензивирање немачког продора према југоистоку Европе после светске економске кризе*, 69.

⁵⁶⁰ АЈ, 76 – 81 – 154, Министарство иностраних послова (КПО) – Централи индустријских корпорација Краљевине Југославије, Београд, 20. III 1936.

за сваку од две уговорне стране.⁵⁶¹ Међутим, упркос чињеници да је на овај начин Немачка, као и у случају трговинског споразума са југословенском државом поднела извесне жртве, трговински уговор са Мађарском посматран је са аспекта дугорочнијих привреднополитичких циљева Трећег Рајха, те је у том смислу представљао први корак у правцу образовања једног већег привредног простора.⁵⁶²

Осим што су били основа за проширење економске размене, трговински уговори које је Немачка у првој половини 1934. године потписала са Мађарском и Краљевином Југославијом уједно су имали за циљ и отварање путева ка политичком зближењу са поменутих земљама. Самим тим, немачка страна је поменутих споразумима придавала изузетну важност, означивши их у документима свог Министарства спољних послова као „споразуме нарочите природе“ (*Verträge besonderer Art*), који осим трговинскополитичке садржине имају и чисто политички значај, а чији би се смисао најједноставније могао дефинисати као стварање двају важних упоришта у Подунављу и отпор француској и италијанској политици упереној против немачких интереса у овом делу Европе. У случају Мађарске, главно средство за остварење поменутог циља била је тајна обавеза Немачке за испоруку наоружања, док се у погледу Краљевине Југославије радило о бројним повластицама за извоз робе на немачко тржиште. Системом тајних повластица, немачка влада се, свесно подносећи извесне финансијске жртве, обавезала на преузимање значајног дела југословенског и мађарског извоза зарад остварења својих спољнополитичких интереса на простору Југоисточне Европе и Подунавља, у чему ће, управо захваљујући поменутих трговинским уговорима, већ у наредних неколико година постићи видљиве резултате.⁵⁶³

⁵⁶¹ *Извештају Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1934. годину*, књига V, 82.

⁵⁶² АЈ, 76 – 81 – 154, Министарство иностраних послова (КПО) – Центри индустријских корпорација Краљевине Југославије, Београд, 20. III 1936. В. и: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C, Band II-2, Dokument Nr. 322, „Das Auswärtige Amt an den Staatssekretär in der Reichskanzlei Lammers“, Berlin, 13. III 1934, S. 588-591.

⁵⁶³ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C, Band III-1, Göttingen 1973, Dokument Nr. 13, „Runderlaß des Auswärtigen Amtes“, Berlin, 18. VI 1934, S. 33-35; Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937: od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, 111-112.

Табела 3.1: Контингенти и преференцијали за југословенски извоз по трговинском уговору са Немачком од 1. маја 1934. године⁵⁶⁴

Број немачке царинске тарифе	Артикал	Годишња максимална количина у квинталима /од 100 kg/	Преференцијал (нем. марака по квинталу)	Укупна вредност царинске реституције (у нем. маркама)
из 2	Пшеница, из жетве 1933. и 1934. године /продаја на светском тржишту/	500.000, једнократно	3	1.500.000
из 7	Кукуруз, из жетве 1934. године	530.000	1,44	763.200
из 11	Пасуљ	5.000	5	25.000
из 15	Ланено семе, из жетве 1935. године	200.000	3,10	620.000
из 29	Дуван у листу, непрерађен	25.000, једнократно	20	500.000
из 45	Грожђе /у периоду од 1. августа до 31. децембра/	10.000	5	50.000

⁵⁶⁴ АЈ, 65 – 254 – 758, Листа приложена споразуму о унапређивању немачко-југословенског промета робе, Београд, 1. V 1934; В. Ђорђевић, *nav. delo*, 143-144.

из 47	Свеже јабуке: неупаковане, у периоду од 15. јула до 24. септембра	10.000	2,50	25.000
	упаковане, у периоду од 15. јула до 31. децембра	120.000	5	600.000
из 47	Свеже шљиве /за израду пекмеца/	17.000	30	510.000
из 48	Суве шљиве: за израду пекмеца	15.000	10	150.000
	за јело	20.000	25	500.000
из 49	Пекmez	10.000	50 /условно/	до 500.000
из 107	Живе гуске	10.000 /комада/	1,60	16.000
из 110	Заклане гуске	1.000	19,60	19.610
из 110	Заклане кокоши	6.000	12,70	76.200
из 111	Убијена дивљач	1.500	условни (разлика између тренутно важећих уговорних и евентуално повишених царина)	/

из 127	Свињска маст /преференцијал 66,50 + 2 РМ, које служе за изравнање евентуалних даљих губитака ако наступи пад откупне цене испод 44РМ/	30.000	68,50	2.055.000
из 137	Јаја	5.000	65	325.000
из 317	Феросилицијум, са садржином силицијума: од 50 до 80% преко 80%	2.500 4.500	условни	/

4. ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И НЕМАЧКЕ (1934-1941)

4.1. Трговинска размена Краљевине Југославије и Немачке (1934-1941)

4.1.1. Примена трговинског уговора из 1934. године

Бројне административне и стимулативне мере које је националсоцијалистички режим предузео у сфери привреде убрзо након доласка на власт успеле су да за кратко време ублаже тешке последице економске кризе са којима се Немачка током 1933. године суочавала. Сузбијање незапослености, отварање јавних радова и државни подстицај приватној иницијативи били су међу главним задацима Хитлерове привредне политике. Оживљавање унутрашње конјунктуре требало је да буде праћено повећаним извозом, будући да је управо извоз немачких индустријских производа стварао предуслов за увоз сировина које су биле неопходне за одржавање равнотеже у индустријској производњи. Међутим, ова интерна политика експанзије, иако успешно вођена крајем 1933. и почетком 1934. године, у крајњој линији одразила се негативно на укупан трговински биланс – оживљавање привреде довело је до повећаног увоза сировина, а повећање куповне моћи грађана до пораста потражње животних намирница, које су се делимично такође увозиле, што није било праћено подједнаким порастом извоза.⁵⁶⁵ Тако се немачка актива у спољној трговини 1933. године најпре смањила на 667 милиона рајхсмарака (за разлику од 1932. када је износила око једне милијарде), да би 1934. годину Немачка закључила са пасивним трговинским билансом у износу од 284 милиона рајхсмарака.⁵⁶⁶

⁵⁶⁵ Према подацима Конзуларно-привредног одељења југословенског Министарства иностраних послова, немачки увоз у првом полугођу 1934. године био је за око 10% већи него у истом периоду претходне године. Повећаним увозом сировина нарочито су се користиле прекоокеанске земље, из којих је Немачка тада у још већој мери него раније увозила сирову вуну, памук, металну руду, шалитру и сл., док је из европских земаља углавном порастао увоз дрвета, дувана, готове и полупрерађене робе. Истовремено, немачки извоз у првом полугођу 1934. године био је за 12% мањи од извоза у истом периоду претходне године, а укупан трговински биланс пасиван за износ од 216 милиона марака, за разлику од првог полугођа 1933. године, када је забележен суфицит од 291 милиона марака. (АЈ, 76 – 81 – 154, Извештај Конзуларно-привредног одељења Министарства иностраних послова Краљевине Југославије, Београд, 26. IX 1934).

⁵⁶⁶ Hans-Jürgen Schröder, *Југоисточна Европа као „незванична империја“ („Informal Empire“) националсоцијалистичке Немачке – пример Југославија 1933-1939*, 50-52.

Табела 4.1: Немачки трговински биланс са појединим континентима (у милионима марака)⁵⁶⁷

Регија / период	јануар 1933. године	јун 1934. године
Европа	+ 768.3	+ 424.8
Европа без СССР	+ 679.1	+ 469.2
Прекоокеанске земље	- 473.3	- 637.2
Африка	- 73.5	- 100.5
Азија	- 100.4	- 90.4
Америка	- 244.3	- 344.7
Аустралија	- 55.1	- 111.6
Укупно	+ 290.7	- 216.3

Једна од најтежих последица претварања активног трговинског биланса у пасивни било је смањење девизних резерви у држави, што је Рајхсбанка покушавала да спречи сталним поопштравањима девизног режима.⁵⁶⁸ Међутим, како је недостатак девиза постајао све озбиљнији проблем, немачко Министарство спољних послова обавестило је већ средином 1934. године своја представништва у иностранству о новом решењу које је немачка влада у начелу предвидела за њега. По овој замисли, требало је увоз сировина и луксузних артикала из других земаља у што већој мери везивати за извоз немачких индустријских производа и тако повећане немачке потребе за увозом искористити као главни фактор који ће послужити проширењу извозних могућности Рајха.⁵⁶⁹ Овако

⁵⁶⁷ АЈ, 76 – 81 – 154, Извештај Конзуларно-привредног одељења Министарства иностраних послова КЈ, Београд, 26. IX 1934.

⁵⁶⁸ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C, Band III-1, Dokument Nr. 18, „Das Reichsbankdirektorium an den Reichswirtschaftsminister Schmitt“, Berlin, 18. VI 1934, S. 46-47; Dokument Nr. 169, „Runderlaß des Auswärtigen Amts“, Berlin, 20. VIII 1934, S. 336-337.

⁵⁶⁹ *Isto*, Dokument Nr. 13, „Runderlaß des Auswärtigen Amts“, Berlin, 18. VI 1934, S. 32-33.

дефинисана спољнотрговинска политика постала је основа тзв. Новог плана, донетог у јесен исте године, чије је спровођење поверено новом министру привреде Рајха др Хјалмару Шахту.⁵⁷⁰

Шахтова трговинска политика полазила је, дакле, од интереса немачког увоза, уместо дотадашње политике којој је на првом месту био продајни интерес, односно извоз. Упркос томе, у немачкој спољнотрговинској политици постојале су и даље две супротстављене тенденције – једна која је настојала да сузбије увоз и ојача домаћу производњу, све док она не буде у стању да у потпуности подмири домаћу потрошњу, и друга која је тежила да за извоз колико год је то могуће искористи олакшице клаузуле о највећем повлашћењу. Ове две опречне тенденције најбоље су се огледале у томе што је Немачка у аграрном погледу хтела аутаркију, док се, пак, као индустријска земља није лако могла одрећи поменуте клаузуле. Опробано средство за контролу увоза било је контингентирање, које је Немачкој омогућавало да увози само оне количине одређених производа за које је домаћа производња била дефицитарна, упркос томе што је оваква мера очигледно била супротна клаузули о највећем повлашћењу јер је, у суштини, значила ништа друго до забрану увоза, након што се контингентирана количина увезе. Хитлерова влада већ је до тог тренутка постигла да се за извесне производе уведу аутономни царински ставови, што је практично значило забрану њиховог увоза, док су за оне количине аграрних производа које је Немачка морала још да увезе, а за које се обавезала давањем контингената у трговинским споразумима, контингенти били спојени са снижењем царине. Поред контингентирања, Немачка је настојала да овај систем контроле код појединих врста робе употпуни и снажном диференцијацијом квалитета. Тако је нпр. снижена царина на јаја важила само за она јаја која су одговарала прописима немачког закона о њиховој стандардизацији, услед чега земље које су технички заостајале у производњи јаја нису могле захтевати исту царину за увоз јаја у Немачку на основу клаузуле о највећем повлашћењу.⁵⁷¹

⁵⁷⁰ Hans-Jürgen Schröder, *Југоисточна Европа као „незванична империја“ („Informal Empire“)* националсоцијалистичке Немачке – пример Југославија 1933-1939, 52-53. В. и: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945, Serie C, Band III-1, Dokument Nr. 175*, „Runderlaß des Ministerialdirektors Ritter“, Berlin, 25. VIII 1934, S. 346-348; Dokument Nr. 207, „Runderlaß des Auswärtigen Amts“, Berlin, 13. IX 1934, S. 398-399.

⁵⁷¹ АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, „Увозни режим Немачке“, Реферат Конзуларно-привредног одељења МИП-а Краљевине Југославије, без датума.

Поред наведених мера, нова спољнотрговинска политика подразумевала је и контролу девизног промета, чији је примарни циљ био да се тачно утврди колика су укупна плаћања која Немачка треба да изврши у иностранству, као и колика је девизна сума која у ту сврху стоји на располагању. На основу тога је потом требало извршити класификацију приоритетних потреба како би се девизе резервисале за оне највиталније, пре свега финансирање увоза, а преко тога и за остала плаћања. Оваквим системом било је такође омогућено да се у погледу увоза предност даје оној земљи којој се жели. У том смислу, немачки Нови план представљао је спровођење једне потпуно планске привреде увоза.⁵⁷²

Подвргавање увоза строгој државној контроли извршено је *Уредбом о робном промету* од 4. септембра 1934. године, која је омогућила немачкој влади да у својим рукама држи конце целокупне спољне трговине.⁵⁷³ Једна од најважнијих карактеристика ове нове спољнотрговинске политике била је замена девизних уреда, који су до тада додељивали девизе за увоз робе и сировина из иностранства, контролним уредима установљеним и подељеним по врстама робе.⁵⁷⁴ Иако су контролни уреди за извесне врсте робе постојали још од марта 1934. године, одлуком немачке владе у оквиру Новог плана утврђена су двадесет четири уреда овог типа, који су почев од 24. септембра 1934. вршили контролу плаћања целокупног немачког увоза.⁵⁷⁵

Одредбе о контролним уредима за увоз робе у Немачку изричито су предвиђале да се при додељивању уверења за увоз мора водити рачуна о томе да снабдевање извоза потребним сировинама и полуфабрикатима буде неизоставно обезбеђено. Главни задатак поменуте службе био је прилагођавање немачког увоза износима који су у датом тренутку

⁵⁷² Исто.

⁵⁷³ Hans-Jürgen Schröder, *Југоисточна Европа као „незванична империја“ („Informal Empire“) националсоцијалистичке Немачке – пример Југославија 1933-1939*, 53.

⁵⁷⁴ Установљена су укупно 24 контролна уреда и то: 1) за жито и остале пољопривредне производе; 2) за стоку и сточне производе; 3) за маст, уље и млечне производе; 4) за јаја и живину; 5) за воћне производе и животне намирнице; 6) за дрво; 7) за вуну, чекиње и друге животињске длаке; 8) за танин и сирову кожу; 9) за производе памука, памучне конце и тканине; 10) за природну и вештачку свилу; 11) за кудељу, кокос, јуту, лан итд.; 12) за неплемените метале; 13) за гвожђе и челик; 14) за прерађене коже; 15) за каучук, азбест итд.; 16) за минерална уља; 17) за хемијске производе; 18) за дуван; 19) за угаљ и со; 20) за крзнарску робу; 21) за папир; 22) за техничке производе; 23) за племените метале и 24) за разну робу. (АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, „Увозни режим Немачке“, Реферат Конзуларно-привредног одељења МИП-а Краљевине Југославије, без датума).

⁵⁷⁵ АЈ, 76 – 81 – 154, Извештај Конзуларно-привредног одељења МИП-а Краљевине Југославије, Београд, 24. IX 1934.

били доступни од извоза.⁵⁷⁶ Сва роба која се увозила у Немачку имала је од тада при царинском увозу бити праћена једним уверењем надлежног уреда; уколико оваквог уверења не би било – увознику не би биле додељене девизе за плаћање робе. Контролни уреди функционисали су на следећи начин: сваки немачки увозник, било да је приватно лице или државно надлештво, подносио је одговарајућем контролном уреду молбу за одобрење плаћања и увоза робе из иностранства. Контролни уред би овај увоз одобрио или одбио на основу тога да ли је потреба за истим била хитна, целисходна и у складу са потребама националне привреде и трговинске политике, а све то у оквиру девиза које су му од надлежног министарства (Министарства привреде или Министарства исхране) биле стављене на располагање. Осим тога, контролни уреди били су задужени и за контролу цена увезене робе, при чему се највише водило рачуна о томе да се немачке резерве девиза користе што рационалније и да се не дозволи увознику да плаћа високе цене које би, самим тим, имале неповољан утицај и на домаће цене или можда биле веће од цена на светском тржишту. Роба се у Немачку могла увести тек онда када би увозник од контролног уреда добио девизно одобрење на коме су тачно били наведени врста робе, продавац, количина и увозна цена. Девизно одобрење гласило је искључиво на име одређеног увозника и није се могло пренети на треће лице. Уз молбу за издавање девиза, увозник је морао приложити и привремену понуду лиферанта из које би се јасно видело шта се и у којој количини жели увести. Девизно уверење које би увозник на крају добио од контролног уреда служило му је као увозни документ за немачке царинске власти и за могућност плаћања, а уједно је било и својеврсна гаранција страном лиферанту да ће добити новац за своју робу јер су се контролни уреди старали да при издавању дозвола предност дају солидним и поузданим увозницима, од којих се очекивало да ће добијене девизне дозволе заиста и искористити, а увезену робу у сваком случају платити.⁵⁷⁷

Поред контролних уреда, органи за спровођење Новог плана били су и централни уреди (*Reichsstellen*), којих је у датом тренутку било четири: Централни уред за житарице, сточну храну и остале пољопривредне производе, Централни уред за маст, уље и млечне производе, Централни уред за јаја и Централни уред за стоку и сточне производе, да би у

⁵⁷⁶ АЈ, 76 – 81 – 154, Извештај Конзуларно-привредног одељења МИП-а Краљевине Југославије, Београд, 24. X 1934.

⁵⁷⁷ АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, „Увозни режим Немачке“, Реферат Конзуларно-привредног одељења МИП-а Краљевине Југославије, без датума.

другој половини 1936. године био основан и Централни уред за воће и поврће. Ови уреди имали су за циљ регулисање увоза из иностранства, стварање резерви и регулисање цена на домаћој пијаци за најважније пољопривредне производе, при чему је намера законодавца била да се избегне могућност да исти постану предмет нечијег монопола управо на тај начин што ће се створити једна државна институција која ће, путем монополског регулисања цена, бити од користи свима. Овакво монополско регулисање требало је да замени царинске баријере и контингенте, који су до тада служили да се онемогући увоз непожељних производа, као и да се спречи непожељно дејство увоза пољопривредних производа на домаће тржиште. Истовремено, оснивањем централних уреда држави је пружена могућност да ствара резерве оних производа чија је понуда била изложена великој сезонској флукуацији и на тај начин отклони опасност од њихове евентуалне несташице.⁵⁷⁸

У погледу спољне трговине, план немачког министра привреде Шахта изричито је захтевао не само плаћање увоза извозом него и толику активу трговинског биланса захваљујући којој би држава, односно немачка Рајхсбанка, имала на располагању довољно девиза за она плаћања за која су јој девизе неизоставно потребне (увоз сировина, инострана плаћања и сл.). Како је немачка потреба за слободним девизама била изузетно велика, компензациони послови нису били пожељни, осим у оним случајевима где су се за немачку робу могле добити неопходне сировине или полуфабрикати.⁵⁷⁹ У том смислу, организација девизне привреде у виду мреже контролних уреда омогућила је Немачкој да лакше ступи у везу са земљама извозницама сировина, да ставља једне насупрот других, процењујући потенцијалне повољности за свој увоз, као и да истим земљама као противуслугу за свој увоз намеће обавезу да купују немачку готову робу у вредности увезених сировина.⁵⁸⁰ Управо на тај начин, спољнотрговинска политика оличена у Новом плану постала је одлучујући инструмент немачког привредног и политичког продора у земље југоисточне Европе.⁵⁸¹ Нудећи осиромашеним и кризом сломљеним аграрним извозницама повољне услове трговинске размене, али на бази клиринга, без девиза,

⁵⁷⁸ Исто.

⁵⁷⁹ Исто.

⁵⁸⁰ АЈ, 76 – 81 – 154, Извештај Конзуларно-привредног одељења МИП-а Краљевине Југославије, Београд, 24. IX 1934.

⁵⁸¹ Hans-Jürgen Schröder, *Југоисточна Европа као „незванична империја“ („Informal Empire“) националсоцијалистичке Немачке – пример Југославија 1933-1939*, 54.

Немачка је већ 1934. године узимала знатан део средњоевропског извоза – од Аустрије 16,2%, од Чехословачке 21,4%, од Мађарске 22%, од Румуније 16,5%, од Југославије 15,4%, а од Бугарске чак 42% њеног укупног извоза, док је од групе земаља Југославија, Мађарска, Румунија и Бугарска узимала 30% њиховог извоза и учествовала са 23% у њиховом укупном увозу.⁵⁸²

Табела 4.2: Кретање немачке спољне трговине у првих неколико месеци примене „Новог плана“ (у милионима РМ)⁵⁸³

Месец и година	Увоз	Извоз
октобар 1934.	349	365
новембар 1934.	345,8	355,7
децембар 1934.	399	353
јануар 1935.	404	299
фербруар 1935.	359	302

Потписујући са Југославијом трговински уговор из 1934. године, Немачка је рачунала да ће према њој очувати активан трговински биланс, који је имала све до отказа трговинског уговора из 1927. Међутим, ово уверење било је засновано на погрешном, од немачке стране током преговора често истицаном, аргументу да немачку активу према Југославији треба приписати природној привредној разлици, односно – како је у једном од поверљивих инструмената уговора било речено – „природном односу робне размене између обеју земаља“. Као што је већ поменуто, југословенска пасива у трговинској размени са Немачком није била последица нормалне размене добара и структуралне разлике двеју привреда, већ репарационих испорука. Отказивањем репарација од стране Немачке,

⁵⁸² V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1934*, 231.

⁵⁸³ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C, Band IV-1, Göttingen 1975, Dokument Nr. 22, „Runderlaß des Auswärtigen Amts“, Berlin, 10. IV 1935, S. 39.

нестало је и пасиве у њиховој међусобној размени и Југославија је већ 1933. године прешла у активу, а слична тенденција настављена је и током 1934.⁵⁸⁴

Табела 4.3: Трговинска размена Краљевине Југославије са Немачком током 1934. године по месецима (у милионима динара)⁵⁸⁵

Месец	Вредност (мил. динара)		Салдо трговинског биланса
	извоз	увоз	
јануар	16.7	32.0	- 15.3
фебруар	31.1	33.7	- 2.6
март	58.3	45.9	12.4
април	29.8	43.1	- 13.3
мај	32.4	50.3	- 17.9
јун	34.9	40.2	- 5.3
јул	22.6	38.4	- 15.8
август	67.1	42.9	24.2
септембар	97.1	44.6	52.5
октобар	62.6	43.7	18.9
новембар	53.7	40.8	12.9
децембар	91.6	41.4	50.2
Укупно	597.9	497	100.9

⁵⁸⁴ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 141; 145.

⁵⁸⁵ PA AA, R 240727: AA, Abteilung II, Akten betreffend: Jugoslawiens Handelsbeziehungen zu Deutschland (von Februar 1935 bis Mai 1936), Jugoslawien, Handel 11, Band 4, Deutsche Gesandtschaft Belgrad an das AA Berlin, „Deutschland auf dem jugoslawischen Markt“, Belgrad, 4. III 1936.

Одмах по ступању на снагу новог трговинског уговора, обим робне размене између Немачке и Југославије нагло је порастао – али са исходом супротним немачким очекивањима. Активан клириншки салдо, који се појавио на југословенској страни, бивао је из месеца у месец све већи, да би се до краја 1934. попео на 223 милиона динара, док је у укупном трговинском билансу са Немачком Југославија за ту годину забележила суфицит од близу 101 милиона динара.⁵⁸⁶ Тако се и југословенска спољна трговина са Немачком у потпуности уклопила у претходно објашњени систем немачког оживљавања конјунктуре који је за последицу имао презасићеност увозом, оријентишући се према законима економске логике, а не према немачким циљевима. Стога су већ након неколико месеци примене трговинског уговора из 1934. године морали бити поведени нови немачко-југословенски преговори у циљу уклањања поменуте диспропорције у трговинском и платном билансу између двеју земаља.⁵⁸⁷

Новембра 1934. године начелник југословенског Министарства трговине и индустрије Миливоје Пиља изразио је у разговору са чланом немачког посланства у Београду Рајнхартом Хесом своју забринутост због растућих потраживања Југославије на обрачунском конту Берлина, на шта му је овај одговорио да узрок овог проблема лежи на другој страни, односно у недовољном југословенском увозу из Немачке, те да је најлакши пут до његовог решења да Југославија у већој мери него раније стимулише немачки извоз. Чак и када су почетком 1935. године потраживања југословенске Народне банке у Немачкој достигла суму од око 12 милиона марака, смањење увоза из Југославије за немачку владу и даље није било опција – напротив, потребе за сировинама и животним намирницама са југословенског тржишта биле су у порасту. Стога се у Берлину као једини начин за поравнање клириншких рачуна разматрало стимулисање извоза немачких индустријских производа. Могућност обуставе међусобне трговинске размене, односно обуставе увоза робе из Југославије, до које је могло доћи услед блокаде клириншког промета, свакако је немачкој страни задавала бриге, али се такве претње Београда ипак нису могле схватити превише озбиљно јер је, упркос измењеној ситуацији на светском тржишту и поновном порасту потражње за појединим пољопривредним производима, југословенски извоз у великој мери и даље остао у зависности од немачког тржишта.

⁵⁸⁶ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 27; 146.

⁵⁸⁷ Hans-Jürgen Schröder, *Југоисточна Европа као „незванична империја“ („Informal Empire“) националсоцијалистичке Немачке – пример Југославија 1933-1939*, 60-61.

Управо из тог разлога морала је и сама Југославија тражити начин да повећа свој увоз из Немачке, који се тих година углавном састојао од гвоздене и бакарне робе, машина, хемијско-фармацеутских и производа немачке електроиндустрије.⁵⁸⁸

Поменути проблеми трговинске размене између двеју земаља разматрани су на првом заседању Југословенско-немачког привредног одбора⁵⁸⁹, чије је оснивање било предвиђено трговинским уговором, одржаном од 20. фебруара до 1. марта 1935. године у Минхену.⁵⁹⁰ Главни задатак мешовитог привредног одбора у току овог заседања било је отклањање потешкоћа у узајамним плаћањима, односно клириншког дебаланса до кога је дошло услед наглог пораста југословенске активе, која је до тренутка када се одбор први пут састао достигла износ од 14,6 милиона марака, док су се остала разматрана питања тичала искоришћавања југословенских повластица предвиђених уговором из 1934. године. С тим у вези, југословенска страна захтевала је да се отклоне извесне техничке потешкоће и да јој се обезбеди искоришћавање нереализованих контингената, као и повећање дотадашњих контингената који су се показали недовољним. Истовремено, требало је поново регулисати и нека питања (ланено семе, дуван) за која се добијене повластице нису могле искористити, углавном услед недостатка одговарајуће организације у самој Југославији.⁵⁹¹

У току свог минхенског заседања, Одбор је, на основу статистика робног промета, успео да утврди да стварна југословенска актива износи само пет милиона марака (101 милион динара), као и да разлику између клириншког и робног салда углавном треба приписати огромним дуговањима југословенских увозника (око осам милиона марака), која су делимично била узрокована њиховим спекулацијама око евентуалног пада марке, а

⁵⁸⁸ *Isto*, 61-62.

⁵⁸⁹ Југословенску делегацију у оквиру мешовитог одбора на заседању у Минхену чинили су: Миливоје Пиља, начелник Министарства трговине и индустрије, председник југословенске секције; др Милан Лазаревић, начелник Министарства трговине и индустрије; Виктор Немчанин, инспектор Министарства пољопривреде; Радмило Бујдић, саветник Министарства финансија; Иван Божић, секретар Министарства иностраних послова; Милан Антула, шеф одсека Министарства трговине и индустрије; Милан Париводић, директор Народне банке; др Милутин Петровић, шеф Уреда за контролу извоза стоке; др Тирили Немец, директор „Призада“; др Слободан Драшковић, приправник Министарства трговине и индустрије и гђа Adrienne Florentino, званичник истог Министарства. (АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, „Састав југословенске делегације за први састанак сталног југословенско-немачког привредног одбора, који ће се одржати 20. фебруара 1935. у Минхену“, Београд, 15. II 1935).

⁵⁹⁰ АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, „Протокол састављен на заседању југословенског и немачког владиног одбора у Минхену од 20. II до 1. III 1935. год.“; В. Ђорђевић, *nav. delo*, 147-149.

⁵⁹¹ АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, „Реферат о раду I заседања Југословенско-немачког привредног одбора, одржаног у Минхену 20. II – 1. III 1935.“, Београд, 30. III 1935.

делимично и попустљивошћу немачких поверилаца. Како је ова крупна сума теретила клиринг са око две трећине његовог салда, најважнији задатак Одбора био је да осигура њену уплату. У том циљу, одлучено је да Рајхсбанка позове немачке повериоце доспелих потраживања у Југославији да од својих дужника затраже уплату доспелих износа на немачки клириншки рачун код Народне банке.⁵⁹² Истовремено, зарад смањења ризика од пада марке, у Споразум о плаћању унета је одредба да се дужник ослобађа обавезе тек када поверилац прими пуни износ својих потраживања у валути сопствене земље. Ипак, као главно средство за отклањање клириншког загушења у будућем промету истакнута је потреба повећања увоза из пасивне земље. Немци су стога затражили да Југославија своје државне набавке врши првенствено у Немачкој, што није било сасвим изводљиво, те је југословенска делегација изјавила да ће настојати да по могућству повећа приватни увоз из ове земље, за шта је предуслов био да се у Југославији заведе контрола увоза.⁵⁹³

У вези са југословенским захтевима за повећање извоза у Немачку, у току заседања отклоњене су извесне административно-техничке потешкоће у погледу царинења, обрачунавања преференцијала и сл. Истовремено, Југославији је одобрено увећање контингената за пасуљ и коње, као и преференцијала за дуван, док је рок за искоришћавање повластица везаних за ланено семе, које су током 1935. године остале неискоришћене, продужен за годину дана. Заузврат, Немачкој је одобрено снижење царине на штампарску хартију од вискозе.⁵⁹⁴ У погледу сетве и откупа уљарица, немачки одбор је посебном нотом изразио своју спремност да југословенској влади стави на располагање организацију и стручњаке из те области, на шта је југословенски одбор одговорио да ће таквој организацији обезбедити пореске и друге олакшице.⁵⁹⁵ Тиме су, у главним цртама, исцрпљена питања разматрана на заседању Југословенско-немачког привредног одбора у Минхену, које је, према оцени председника југословенске делегације Миливоја Пиље, завршено прилично успешно, чиме је и у пракси била потврђена употребљивост саме установе мешовитог привредног одбора.⁵⁹⁶

⁵⁹² Исто.

⁵⁹³ АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, „Реферат о првом састанку Југословенско-немачког привредног одбора одржаног у Минхену од 20. фебруара до 1. марта 1935. године“, Београд, 30. IV 1935.

⁵⁹⁴ Исто.

⁵⁹⁵ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 148.

⁵⁹⁶ АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, „Реферат о раду I заседања Југословенско-немачког привредног одбора, одржаног у Минхену 20. II – 1. III 1935.“, Београд, 30. III 1935.

Табела 4.4: Кретање југословенског извоза у Немачку у периоду од 1933. до 1935. године за неке од најважнијих производа (у милионима динара)⁵⁹⁷

Артикал	1933.	1934.	1935.
Пшеница	/	34,2	2,4
Кукуруз	64,6	147,9	25,5
Воће	7,2	7,4	38,4
Суве шљиве	30,7	49,6	16,4
Биљно семење	5,1	7,3	8,9
Хмељ	47,8	20,9	17,0
Дуван у листу	/	/	26,9
Живина	9,1	24,7	110,5
Свеже месо	/	/	26,4
Јаја	49,7	27,5	41,6
Свињска маст	/	10,1	40,5
Кудеља	14,1	33,9	45,8
Овчија вуна	/	5,8	/
Перје од живине	12,0	12,9	46,6
Коже	7,7	18,8	11,9
Дрво за грађу	20,9	14,6	59,9
Боксит	5,5	7,0	20,2
Екстракти за шгављење	1,3	5,9	6,4
Феросилицијум	3,2	8,7	23,5
Бакар сиров	161,0	92,2	95,3
Сено	/	7,8	11,2
Укупан извоз	470,7	597,8	751,4

⁵⁹⁷ Архив Народне банке Србије (=АНБ), Народна банка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца / Југославије (=I/II), архивска кутија (=а. к.) бр. 96, „Извоз Југославије у Немачку“, Београд, 8. X 1936.

Табела 4.5: Кретање југословенског увоза из Немачке у периоду од 1933. до 1935. године за неке од најважнијих производа (у милионима динара)⁵⁹⁸

Артикал	1933.	1934.	1935.
Угаљ	25,8	22,4	46,2
Хемијски производи	28,8	19,5	18,8
Вештачке органске боје	29,9	31,3	32,7
Готови лекови	12,6	16,6	15,7
Памучна предива	5,5	10,2	6,8
Памучне тканине	1,3	4,8	7,4
Вунена предива	2,3	2,9	4,1
Вунене тканине	8,2	13,9	16,2
Свилена предива	17,9	15,6	10,3
Коже	2,1	4,8	8,4
Крзно	3,7	6,4	5,1
Хартија	6,1	14,4	15,8
Гвожђе и израде од гвожђа	44,4	64,5	76,1
Стакло	7,6	6,7	9,4
Машине	32,3	58,1	67,2
Електротехнички предмети	14,4	19,2	26,6
Укупан увоз	379,2	497,2	598,1

⁵⁹⁸ АНБ, I/II, а. к. 96, „Увоз Југославије из Немачке“, Београд, 8. X 1936.

Табела 4.6: Спољна трговина Немачке током 1934. и 1935. године
(у милионима немачких марака и процентима)⁵⁹⁹

Година	1934.				1935.			
	извоз		увоз		извоз		увоз	
	мил. РМ	%	мил. РМ	%	мил. РМ	%	мил. РМ	%
Земље намене								
Европа:	3.239,2	77,7	2.628,0	59,0	3.124,5	73,2	2.654,0	61,7
Југославија	31,5	0,8	36,3	0,8	36,9	0,9	61,4	1,5
Бугарска	19,3	0,5	33,7	0,8	39,9	0,9	41,4	1,0
Грчка	29,3	0,7	55,3	1,2	49,1	1,1	58,5	1,4
Италија	245,9	5,9	184,7	4,1	278,3	6,5	187,5	4,5
Румунија	50,9	1,2	59,0	1,3	63,8	1,5	79,9	1,9
Чехословачка	148,4	3,6	162,3	3,6	130,0	3,0	121,4	2,9
Турска	50,9	1,2	67,5	1,6	67,3	1,6	93,4	2,2
Мађарска	38,6	1,0	63,9	1,5	62,9	1,5	77,9	1,9
Пољска	38,0	0,9	53,9	1,2	48,0	1,1	59,4	1,4
Француска	281,7	6,8	176,9	4,0	252,8	5,9	154,2	3,7
Енглеска	382,9	9,2	205,7	4,6	374,9	8,8	256,2	6,2
Холандија	481,8	11,6	264,1	5,9	404,2	9,5	196,1	4,7

⁵⁹⁹ АЈ, 334 (КПО) – 388 – 1215, Статистика Завода за унапређење спољне трговине, Развој немачког извоза и увоза према осталим земљама од 1934. до 1938. године, Београд, 1939.

Белгија	235,9	5,7	161,0	3,6	201,8	4,7	126,2	3,0
Данска	140,2	3,4	101,2	2,3	141,9	3,3	118,6	2,9
Шведска	198,3	4,8	133,8	3,0	206,8	4,8	152,9	3,7
Норвешка	79,6	1,9	68,7	1,5	87,4	2,0	93,6	2,3
Русија	63,3	1,5	209,7	4,7	39,3	0,9	215,0	5,2
Швајцарска	295,3	7,1	116,1	2,6	256,9	6,0	114,4	2,8
Шпанија	87,5	2,1	99,7	2,2	105,7	2,5	118,3	2,6
Остале европске земље	338,9	8,0	374,5	8,5	276,6	6,5	237,7	5,7
Прекоморске земље:	927,7	22,3	1.823,0	41,0	1.145,2	26,8	1.594,7	38,3
Кина	77,7	1,9	121,9	2,7	95,5	2,2	102,4	2,5
Јапан	79,6	1,9	/	/	83,2	1,9	/	/
Индија	94,4	2,3	266,5	6,0	111,3	2,6	240,8	5,8
САД	157,8	3,8	372,7	8,5	169,5	4,0	240,7	5,8
Аргентина	87,0	2,1	151,5	3,4	97,2	2,3	142,7	3,4
Бразилија	74,5	1,8	77,2	1,7	118,6	2,8	176,9	4,2
Остале земље	356,7	8,6	833,2	18,7	469,9	11,0	691,2	16,6
Укупно:	4.166,9	100%	4.451,0	100%	4.269,7	100%	4.158,7	100%

4.1.2. Економске санкције против Италије и њихов утицај на југословенско-немачке трговинске односе током 1935. и 1936. године

Упркос мерама договореним на заседању привредног одбора у Минхену, клиринг се и даље неповољно развијао уз сталну југословенску активу. Крајем септембра 1935. године, потраживања југословенских извозника у Немачкој нарасла су на око 320 милиона динара, да би првих дана децембра премашила износ од 400 милиона.⁶⁰⁰ Стога је југословенска влада предузела извесне аутономне мере чији је циљ био уравнотежење клириншких рачуна. Уредбом од 15. новембра 1935. године, југословенским увозницима омогућено је да, почев од 25. истог месеца, противвредност увезене робе ликвидирају уплатом у клиринг у износу од 50%, а да преосталих 50% покрију полагањем клириншке упутнице купљене од југословенских извозника. Делимичном увођењу немачке марке на берзу убрзо је уследило и потпуно, када је решењем од 30. децембра 1935. године дотадашњи клириншки рачун закључен за све налоге након 15. јануара 1936. године и предвиђено да се убудуће ликвидација југословенског дуговања у целости врши откупом на берзи југословенских потраживања у Немачкој, односно уведен систем тзв. „клириншког чека“.⁶⁰¹

Са оваквим развојем југословенско-немачких трговинских односа испреплитале су се и сложене околности на међународној политичкој сцени. Одазивајући се акцији Друштва народа, Краљевина Југославија била је једна од педесет држава које су 10. октобра 1935. године у Женеви одлучиле о примени колективних санкција против Италије услед њене агресије на Етиопију. У складу с тим, југословенска влада је већ 22. октобра увела ембарго на извоз оружја у Италију, а 1. новембра и финансијски ембарго, да би 18. истог месеца суспендовала и клириншки споразум са овом земљом. Међутим, примена економских санкција против Италије, на које је ова узвратила истом мером – обуставом увоза из Југославије, довела је југословенску трговину у веома тежак положај будући да се радило о земљи која је спадала у ред њених најважнијих трговинских партнера. На

⁶⁰⁰ Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II, 367.

⁶⁰¹ АНБ, 1/II, а. к. 96, „Приватан клиринг са Немачком“, Циркулар Народне банке Краљевине Југославије Дев. бр. 80, 22. XI 1935; АНБ, 1/II, а. к. 96, „Нови систем платног промета са Немачком“, Циркулар Народне банке Краљевине Југославије Дев. бр. 1, 3. I 1936; В. Ђорђевић, *nav. delo*, 148.

италијанско тржиште ишло је до тада више од једне петине југословенског извоза, у коме су најважније место заузимали дрвена грађа, пољопривредни производи и стока, при чему је свакако најтеже била погођена дрвна индустрија, чијих је 60% укупне производње било намењено италијанском тржишту.⁶⁰² Осим тога, Југославија је у трговинском билансу са Италијом (са изузетком 1920. и 1921. године) била стално активна јер је вредност италијанског увоза из Југославије умногоме премашивала вредност робе коју је Југославија увозила из Италије.⁶⁰³

С обзиром на то да је Италија, упркос политичким проблемима које је имала са Југославијом, у годинама које су претходиле увођењу економских санкција још увек била најзначајнији купац југословенских производа, немачка дипломатија пратила је током 1935. године развој југословенско-италијанских трговинских односа са нарочитом пажњом, сматрајући ову земљу својим најопаснијим конкурентом у борби за освајање југословенског тржишта. Анализирајући тренутну привредну, а у првом реду трговинску политику Краљевине Југославије, коју је оценио као несигурну и без визије, немачки посланик у Београду Виктор фон Херен изразио је, почетком априла 1935. године, у једном свом извештају немачком Министарству спољних послова бојазан да би евентуално увођење контроле увоза у Југославији, предложено од стране немачке делегације на заседању мешовитог привредног одбора у Минхену као мера за уравнотежење међусобног клириншког салда, могло, супротно очекиваном циљу, највећу корист донети управо Италији, која би поменуто околност могла искористити да Југославији наметне повећање увоза, односно да својој роби на југословенском тржишту осигура положај еквивалентан оном који је југословенски извоз уживао у Италији.⁶⁰⁴

Самим тим, италијанска агресија на Етиопију и увођење економских санкција против Италије ишли су на руку немачким привредним циљевима на Балкану. Захваљујући слабом интересовању Велике Британије и Француске за овај простор, балканске државе су поново запале у сличне тешкоће као за време Велике економске кризе, када нису могле

⁶⁰² Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II, 339.

⁶⁰³ В. Ђорђевић, *nav. delo*, XI (predgovor М. Мirkovića). Опширније о југословенско-италијанским трговинским односима током двадесетих и тридесетих година 20. века в. у: Е. Milak, *Italija i Jugoslavija 1931-1937*, Beograd 1987, 31-38; 92-98; 143-165.

⁶⁰⁴ РА АА, R 243080: АА, Abteilung II, Akten betreffend: Allgemeine wirtschaftliche Lage (von Januar 1934 bis Mai 1936), Jugoslawien, Wirtschaft, Band 3, Deutsche Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, Belgrad, 12. IV 1935.

обезбедити тржиште за пласман својих производа, што је немачка спољнотрговинска политика, следећи војнополитичке и стратегијске циљеве Трећег Рајха, вешто искористила. Најважнија улога у датом тренутку поново је припала Југославији, будући да је Немачка управо од њеног придобијања очекивала највећу политичку корист, зарад које је, исто као и приликом потписивања трговинског уговора из 1934. године, била спремна да поднесе и одређене финансијске жртве. И док су преговори о привредној помоћи са Француском и Великом Британијом били дуги и мучни⁶⁰⁵, Немачка је тада без имало двоумљења понудила Југославији да откупи 60% њеног жита, и то по 30% вишој цени од оне на светском тржишту, чиме је остварила важан корак у потискивању француског и британског политичког утицаја из Краљевине.⁶⁰⁶ Притом је нарочито повољан и трајан утисак у Југославији, за коју је прекид трговинских односа са Италијом услед примене економских санкција представљао огроман губитак, учинио откуп југословенских свиња од стране Немачке.⁶⁰⁷ Југословенски извоз у Италију, чија се месечна вредност за првих једанаест месеци 1935. године кретала између 50,3 и 71,1 милиона динара, током децембра 1935. опао је на свега 3,9 милиона, док је у поменутиим околностима југословенски увоз, који је у периоду од јануара до новембра исте године бележио месечне вредности између 26,4 и 44 милиона динара, за последњи месец 1935. износио једва 4,4 милиона.⁶⁰⁸

⁶⁰⁵ Југословенска влада упутила је 17. октобра 1935. године британском посланику у Београду Роналду Кембелу копију меморандума у коме је указала на губитке које трпи услед примене санкција против Италије и апеловала код британске владе за помоћ. За разлику од француске владе, која је у датом тренутку одбила да јој на сличан позив пружи било какав одговор, Британци су били спремни да југословенском извозу омогуће извесне олакшице. Тако је 20. децембра 1935. године у Лондону закључен споразум којим се британска влада обавезала да ће, за све време трајања санкција, а почев од 24. децембра, одобрити Југославији следеће повластице у Уједињеном Краљевству: бесцарински увоз јаја до количине од 20.000 центи годишње, али никада преко 3.000 центи месечно; смањење царине на увоз ћурана са 3 на 1 пени по фунти, за укупну количину до 60.000 центи годишње, с тим да до краја марта 1936. не буде увезено преко 30.000 центи; снижење царине на увоз пилића исто као и за ћуране, за укупну количину од 20.000 центи годишње, али не преко 3.000 центи месечно, као и додатак од 400 центи недељно на количине које се повремено одобравају за увоз југословенске сланине. (Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II, 339-340). С друге стране, Французи су југословенску молбу да повећају увоз дрвета и на тај начин преузму део изгубљеног италијанског тржишта једноставно одбили и наставили да купују дрво у Аустрији, повећавајући једино своју квоту увоза коња из Југославије за једанаест грла. (J. V. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka 1972, 127-128).

⁶⁰⁶ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937: od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, 120.

⁶⁰⁷ PA AA, R 73124: AA, Abteilung II, Akten betreffend: Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland (von Januar 1935 bis März 1936), Jugoslawien, Politik 2, Band 5, Deutsches Generalkonsulat in Mailand an das Auswärtige Amt, Mailand, 18. I 1936.

⁶⁰⁸ PA AA, R 240727, „Deutschland auf dem jugoslawischen Markt“, Deutsche Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, Belgrad, 4. III 1936.

Табела 4.7: Учешће Немачке у извозу Краљевине Југославије у односу на њене најважније трговинске партнере током 1935. године по месецима (у милионима динара)⁶⁰⁹

Месец	Вредност (мил. динара)				
	Немачка	Италија	Аустрија	Чехословачка	Укупан извоз КЈ
јануар	52,8	50,3	40,7	21,4	267,7
фебруар	39,8	51,4	30,6	21,2	237,3
март	48,2	69,4	48,5	85,9	362,1
април	76,1	63,3	44,4	71,3	368,2
мај	52,0	58,8	50,8	35,1	297,2
јун	30,8	70,4	42,2	19,4	242,0
јул	54,0	59,8	42,8	19,3	305,8
август	48,4	56,5	53,3	44,3	310,3
септембар	52,0	71,1	61,7	63,0	384,1
октобар	100,5	63,3	62,4	77,8	493,5
новембар	94,5	53,8	54,1	52,7	409,7
децембар	102,4	3,9	45,6	28,6	460,6
Укупно	751,5	672,0	577,0	540,0	4.030,3

Овакав развој догађаја довео је до тога је већ у првих неколико месеци примене економских санкција против Италије дошло до приметног пораста југословенског извоза у Немачку. Већ октобра 1935. године, иако санкције још увек нису биле ступиле на снагу, немачко учешће у југословенском извозу повећало се на 21,2%, да би новембра достигло вредност од 23,1%, децембра 29,1%, а јануара 1936. године чак 37,3%. Захваљујући датим околностима, удео Немачке у југословенском извозу током 1936. године порастао је на 23,7% његове целокупне вредности, што је у поређењу са претходним годинама (1934. овај

⁶⁰⁹ Исто.

удео је износио 15,4%, а 1935. године 18,7%) представљало значајну разлику.⁶¹⁰ Тако је Немачка успела да, упркос тешкоћама у платном промету са Југославијом, потисне Италију као њеног најзначајнијег спољнотрговинског партнера, заузевши 1935. године прво место и у југословенском увозу, и у извозу.

Табела 4.8: Учешће Немачке у увозу Краљевине Југославије у односу на њене најважније трговинске partnere током 1935. године по месецима (у милионима динара)⁶¹¹

Месец	Вредност (мил. динара)				
	Немачка	Чехословачка	Аустрија	Италија	Укупан увоз КЈ
јануар	36,8	22,1	32,1	35,7	263,3
фебруар	34,4	28,7	25,4	37,0	246,7
март	39,3	36,1	39,4	43,0	284,2
април	47,8	42,7	40,3	39,4	325,4
мај	62,3	42,3	45,9	38,6	369,0
јун	44,3	40,5	29,9	27,6	282,0
јул	49,7	36,9	33,9	31,4	300,1
август	43,7	41,5	35,2	27,3	276,9
септембар	52,2	47,9	36,0	26,4	287,7
октобар	69,3	57,9	44,4	32,7	395,3
новембар	58,1	53,9	40,4	27,3	356,6
децембар	60,2	66,2	39,2	4,4	336,7
Укупно	598,8	517,0	441,0	371,0	3.699,7

⁶¹⁰ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937: od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, 121.

⁶¹¹ PA AA, R 240727, „Deutschland auf dem jugoslawischen Markt“, Deutsche Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, Belgrad, 4. III 1936.

Табела 4.9: Статистика југословенског извоза у Немачку током 1935. године по групама артикала (у хиљадама марака)⁶¹²

Производи	Квинтала	1000 Р.М.	
ПРИЗАД			
Житарице:			
Пшеница	211.901	1.596	
Кукуруз	694.443	4.500	
Пасуљ	22.962	348	
Укупно:			6.444
Воће:			
Грожђе свеже	12.437	318	
Јабуре	153.388	3.076	
Суре шљиве	31.857	1.035	
Пекмез	7.283	245	
Укупно:			4.674
УРЕД			
Коњи (комада)	255	159	
Гуске живе	92.693	222	
Пилићи и кокошке живе	24.915	2.079	
Пловке живе	861	80	
Свињско месо	13.197	1.108	
Сланина	50	5	
Заклана живина	53.632	5.642	
Шарани	1.589	120	
Маст	34.250	2.067	
Бутер	616	54	
Јаја (1000 комада)	54.279	2.874	
Жуманце	5.762	303	
Беланце	948	70	
Говеда	/	/	
Свиње живе	/	/	
Укупно:			14.783

⁶¹² АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, Статистика Завода за унапређење спољне трговине Краљевине Југославије, „Увоз у Немачку из Југославије у 1935. години“.

ДРВО			
Грађевно необрађено:			
Храстово	23.694	308	
Орахово	4.765	93	
Буково и ост. тврдо	67.321	391	
Од листача	1.804	16	
Грађевно тестерисано:			
Храстово	263.622	3.102	
Орахово	11.528	198	
Буково и ост. тврдо	122.702	1.071	
Од листача	4.209	46	
Од четинара	17.258	160	
Храстово дрво за дуге	17.679	243	
Дрво за гориво	446	33	
Остало дрво	8.325	16	
Укупно:			5.677
КОЖЕ			
Телеће коже, сирове, сољене	540	50	
Говеђе коже, сирове	100	7	
Јагњеће коже, сирове	724	112	
Овчије коже, сирове	397	42	
Козје коже, сирове (комада)	103.204	130	
Јареће коже, сирове (комада)	229.065	320	
Коже за крзна	122	221	
Остале коже	/	39	
Укупно:			921
ОСТАЛО			
Лечам	17.712	133	
Сочиво	986	21	
Грахорица	4.216	101	
Репица	3.425	71	
Семе кудеље	1.727	50	
Семе црвене детелине	1.468	159	
Семе луцерке	4.629	527	
Семе траве	155	13	

Семе за јело	495	22	
Зелена сточна храна (сено)	238.026	1.331	
Кудеља непрерађена	31.575	1.838	
Кудеља прерађена	19.025	1.474	
Кучина	25.831	1.087	
Хмељ	6.850	1.138	
Лук црни	9.454	266	
Лук бели	589	35	
Печурке, артичоке и шпаргле	119	27	
Ораси	5.850	236	
Крушке	52	13	
Суве јабуке и крушке	3.250	136	
Суве вишње и трешње	755	34	
Дивљач убијена, длакаста	2.385	141	
Дивљач убијена, перната	90	14	
Сарделе	246	14	
Вуна	2.125	328	
Перје неочишћено	9.792	3.045	
Перје очишћено	286	75	
Црева	498	126	
Вино	5.928	83	
Мекиње	23.981	175	
Ланене погаче	7.684	88	
Резанци од шећерне репе	64.070	417	
Цинкова руда	24.224	72	
Магнезит	17.609	98	
Пепели метални	3.340	54	
Оловна руда	258.975	3.290	
Феросилицијум	46.709	1.525	
Бакар	116.806	5.834	
Олово	14.240	271	
Остали метали	1.226	57	
Метилакохол	4.730	123	
Екстракти за швављење	20.122	613	
Остали производи	/	3.784	
Укупно:			28.939

Југословенски извоз у Немачку у 1935. години:

1/ Призад и Уред 25.901.000 РМ или 42,15%

2/ Слободан извоз 35.537.000 РМ или 57,85%

Укупно: 61.438.000 РМ

Привредни значај Немачке за Југославију нарочито је дошао до изражаја почетком марта 1936. године у контексту евентуалне примене економских санкција које је Друштво народа разматрало као одговор на немачко напуштање Локарно пакта и ремилитаризацију Рајнске области. Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије сматрало је да се у заузимању става према овом превасходно политичком питању ипак морају на прво место ставити витални економски интереси југословенске државе, узимајући притом у обзир три нарочито важна момента: да Немачка представља најважнијег југословенског купца и лиферанта, да је за њу везан читав систем дириговања цена југословенских житарица, воћа и сточних производа, као и да југословенски извозници у датом тренутку имају у Немачкој близу пола милијарде нереализованих клириншких потраживања. Евентуални прекид трговинских односа са Немачком, по мишљењу овог министарства, изазвао би поремећаје озбиљних размера у југословенској привреди јер се за немачко тржиште не би могла пронаћи одговарајућа замена. Искуство са тражењем замене за италијанско тржиште већ је показало колико је тешко променити токове основних трговинских струја на којима почива међународна трговина, при чему значај ових двеју земаља ипак не би требало поредити – Италија је, иако изузетно важан купац, апсорбовала свега два крупна производа југословенског извоза (говеда и дрвену грађу), док је Немачка преузимала вишкове читавог низа артикала југословенске аграрне и рударске производње. Осим тога, Краљевина Југославија је, као једну од повластица загарантованих трговинским уговором из 1934. године, за читав низ својих најважнијих извозних производа уживала цене изнад светског паритета, које су њеној привреди, угроженој последицама економске кризе, већ током прве две године примене овог уговора донеле знатно олакшање. Услед појачаног извоза у Немачку, на југословенској страни постојао је у датом тренутку активни клириншки салдо у вредности од око 450 милиона динара, те би евентуална примена санкција против Немачке уједно значила и одлагање реализације тих потраживања на неодређено време и огромне губитке у курсу. Стога је закључак Министарства трговине и индустрије био да би, у ситуацији када се већ примењују санкције према Италији, која је до 1935. године била највећи југословенски купац, декретовање санкција према Немачкој за југословенску привреду значило праву катастрофу. Надокнаде које је за санкције према Италији Југославија добила од Велике Британије представљале су свега 15% вредности изгубљених могућности извоза у Италију,

док су изгледи за надокнаду у осталим земљама били минимални, због чега Југославија никако није смела ризиковати губитак немачког тржишта, које је за њу у датим условима постало најважније. С тим у вези, Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије недвосмислено је истакло да примена санкција против Немачке излази из оквира њених економских могућности.⁶¹³ Истог мишљења био је и југословенски председник владе и министар иностраних послова Милан Стојадиновић, који је тим поводом истакао да се Југославија никада до тада није експонирала против великих сила, чак ни против Италије, која је означена као нападач, те да још мање може то учинити против Немачке, са којом има разгранате привредне односе, а који би у том случају били доведени у питање.⁶¹⁴ Стога је и југословенско Министарство спољних послова заузело одлучан став да Југославија ни у ком случају неће учествовати у примени економских санкција против Немачке.⁶¹⁵ За санкције се, напослетку, услед сложених међународних околности, није определило ни Друштво народа, чији се Савет на састанку одржаном 14. марта 1936. године у Лондону задовољио једноставном констатацијом чињенице да је Немачка нарушила мировни уговор, не одлучивши се притом ни за какве конкретне мере против оваквог поступка.⁶¹⁶

За време италијанске агресије на Етиопију, Немачка је сличну трговинску политику водила и према осталим балканским земљама, искористивши прилику да се ослободи увоза из западноевропских земаља, према којима је имала пасиван трговински биланс и морала плаћати у девизама. Захваљујући економским санкцијама против Италије, порастао је немачки удео и у бугарском, грчком, румунском и турском извозу, тако да је, посматрајући све балканске земље као једну целину, Немачка 1936. године преузимала већи део њиховог извоза него све остале велике силе заједно. Ипак, поменути пораст извоза из балканских земаља ка Немачкој није био праћен подједнаким повећањем увоза из Немачке, што је стварало замрзнуту активу на њиховим клириншким рачунима. Оваква ситуација уклапала се у доктрину немачког министра привреде и председника Рајхсбанке

⁶¹³ 334 – 16 – 41, „Елаборат министра трговине и индустрије Краљевине Југославије Милана Врбанића по питању евентуалне примене санкција против Немачке поводом отказа Локарнског уговора и чл. 42 и 43 Версајског уговора“, Београд, 10. III 1936.

⁶¹⁴ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 333.

⁶¹⁵ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C, Band V-1, Göttingen 1977, Dokument Nr. 56, „Der Gesandte in Belgrad von Heeren an das Auswärtige Amt“, Belgrad, 10. III 1936, S. 77-78; Dokument Nr. 114, „Der Gesandte in Belgrad von Heeren an das Auswärtige Amt“, Belgrad, 14. III 1936, S. 141-142.

⁶¹⁶ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 311-315.

Шахта, који је проблем недостатка девиза покушавао да реши повећањем увоза, принуђујући тиме земље извознице да своја потраживања реализују повећањем својих набавки у Немачкој, што се нарочито може пратити на примеру Југославије.⁶¹⁷

Табела 4.10: Удео Немачке у извозу балканских земаља у периоду од 1934. до 1936. године (у процентима)⁶¹⁸

	1934.	1935.	1936.
Бугарска	42,7	48,0	47,6
Грчка	23,0	29,0	36,4
Југославија	15,4	18,7	23,7
Румунија	16,6	16,5	17,6
Турска	37,0	41,0	51,0

Табела 4.11: Удео Немачке у збирном извозу балканских земаља у односу на остале велике силе у периоду од 1930. до 1936. године (у процентима)⁶¹⁹

Година	Немачка	Италија	Енглеска	Француска	САД	Укупно
	1	2	3	4	5	2+3+4+5
1930.	19,0	19,0	8,5	7,3	4,6	39,4
1932.	14,7	15,8	11,6	8,2	4,4	40,0
1934.	21,4	13,1	9,6	6,6	4,1	33,4
1936.	29,3	4,2	11,7	4,7	5,2	25,8

⁶¹⁷ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937: od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, 121-122.

⁶¹⁸ *Isto*, 121.

⁶¹⁹ *Isto*, 122.

Околности у којима се југословенско-немачка трговинска размена развијала крајем 1935. и почетком 1936. године упућивале су Југославију ка напуштању либералне политике коју је до тада, у већој или мањој мери, водила. Наиме, услед поремећаја у спољној трговини до којих је дошло за време светске економске кризе, Југославија је у периоду од 1931. до 1935. године већ била приступила декретовању извесних мера које су имале за циљ отклањање потешкоћа у међународној трговинској размени, тј. којима је желела да осигура пласман својих најважнијих извозних артикала на инострана тржишта. Овакав привредно-политички систем имао је пролазан, привремени карактер и требало је да са престанком кризе буде напуштен. Међутим, услед измењених околности на светској привредној и политичкој сцени, Југославија је почев од 1936. године постепено и без неког претходно утврђеног плана почела да изграђује систем непосредног државног регулисања и контроле привредних и платних односа у домену спољне трговине, чиме се сврстала у ред оних држава које су тежиле да своју националну привреду у што већој мери подвоје од међународне привредне зависности, а зарад обезбеђења оних својих интереса који нису увек били искључиво повезани са привредном политиком. Прелазак на овакав систем није био израз планске и независне привредне политике Краљевине Југославије, већ последица привредних мера које су усвајали њени најважнији трговински партнери.⁶²⁰

Спољнотрговинска политика Краљевине Југославије на прагу 1936. године уклапала се у опште привредне токове и тенденције на европском континенту, где су, као и у претходном периоду, у трговинској размени и даље били присутни велика затвореност националних тржишта и систем контингентирања. Како би избегла или макар ублажила постојећа ограничења трговинског промета, Југославија је настојала да за пласман своје робе у иностранство добије одговарајуће контингенте и нарочите повластице у виду преференцијала, те је у ту сврху често водила преговоре о изменама и допунама постојећих трговинских уговора, трудећи се да ниједан од тешко стечених уступака не остане мртво слово на папиру. Друга важна карактеристика њене спољнотрговинске политике у датом тренутку била је тежња да се преко извоза у што већој мери дође до слободних девиза. Тамо где то није био случај, држава је стимулисала клириншку размену, потписујући споразуме попут оног који је Југославија већ имала са Немачком. Међутим, систем клиринга имао је и своје недостатке јер је, осим што је државу лишавао могућности

⁶²⁰ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 1-2; 149.

да за извезену робу добије девизе, наметао потребу равнотеже између потраживања и дуговања, чиме ју је приморавао да робу набавља из оних земаља у које и извози. Клириншка размена укључивала је и производе који су се на светском тржишту могли продати за готов новац, а осим тога, омогућавала је земљи која купи југословенске производе путем клиринга да их даље препродаје на светском тржишту и да за њих добије девизе, што је Југославији наносило штету. То ју је приморало да током 1936. године, попут многих других европских земаља, прибегне доношењу строгих прописа о контроли увоза и извоза, нарочито када су у питању производи који су се могли продати и на слободном тржишту за девизе.⁶²¹

Осим тога, примена санкција против Италије недвосмислено је указала Југославији на непрактичност, па чак и опасност, упућивања највећег дела спољне трговине на једну или на мању групу земаља, што је довело до тога да је средином 1936. године вођење спољнотрговинске политике пренето у Министарство иностраних послова и поверено једном стручном лицу, које је требало да се бави искључиво привредно-економским проблемима југословенске спољне трговине. Иако је овај рад спровођен уз сарадњу осталих надлежних ресора – Министарства трговине и индустрије, Министарства финансија, Народне банке и осталих установа којих се овај проблем непосредно тичао – центар поменуте сарадње био је у Министарству иностраних послова, у рукама Координационог одбора, у чијем су раду учествовали представници наведених установа под председништвом помоћника министра иностраних послова за привредно-економска питања. Централизовањем спољнотрговинске политике у Министарству иностраних послова Краљевине Југославије желело се постићи неколико важних циљева: проналажење нових и проширење постојећих тржишта за југословенске производе на све земље Европе, као и на ваневропским просторима, уместо дотадашње упућености на средњу и јужну Европу, што је требало да представља неку врсту географске преоријентације југословенске спољне трговине; затим, напуштање клириншког система плаћања, услед његових недостатака, чим се за то створе неопходни услови и враћање на слободни платни промет девизама, што би се могло назвати платном преоријентацијом југословенске спољне трговине, и, коначно, престанак фаворизовања извоза појединих производа, попут дрвета, житарица, стоке и сточних производа, на рачун осталих, и предузимање напора да

⁶²¹ АЈ, 335 – 99, *Преглед спољно-трговинске политике*, стр. 403; V. Lj. Cvetković, *nav. delo*, 183-184.

се и осталим југословенским производима обезбеди пласман на страна тржишта, у чему би се огледала робна преоријентација спољне трговине Краљевине Југославије.⁶²²

Успостављање функције економског помоћника министра иностраних послова, на коју је 9. маја 1936. године постављен Миливоје Пиља, а која је у југословенској јавности била схваћена као важна реформа дипломатске службе, председник Министарског савета и министар иностраних послова Краљевине Југославије Милан Стојадиновић објаснио је као праћење основних тенденција у међународним привредно-политичким приликама, указавши на чињеницу да се у привредној политици већине земаља све више испољава пресудни значај политичког фактора, тј. да се међународна размена добара све више везује за политичке формације, односно различите економске групације мотивисане претежно политичким интересима. Упркос томе што се спољна и привредна политика никада нису могле одвајати нити водити независно једна од друге, Стојадиновић је истакао да је, у датом тренутку, најважнији услов за успешно решавање тешких и многоструких проблема југословенске трговинске политике била још тешња и приснија сарадња између њих. У том смислу, привредну политику Краљевине Југославије требало је довести у склад не само са спољном политиком него и са појединачним напорима осталих грана државне привреде, у првом реду мерама финансијске, валутне и спољнотрговинске политике уколико су ове имале међународни карактер, а тај задатак могао се постићи једино координацијом свих појединачних настојања из поменутих области, која су се до тада углавном испољавала без унутрашње повезаности и међусобног склада. За спровођење овог задатка, према Стојадиновићевом мишљењу, најподесније је било управо Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, пре свега због тога што је у њему била централизована спољна политика југословенске државе, али и услед чињенице да је ово министарство било у могућности да најобјективније посматра и оцењује, непомућено ужим интересима појединих ресора, унутрашњу везу између појединачних привредних мера, њихов однос према ранијим уговорним обавезама, као и њихове реперкусије на општу спољну и привредну политику Југославије. Међусобна неповезаност појединачних напора представљала би рад без плана и метода, што се, како је Стојадиновић том приликом

⁶²² АЈ, 334 – 33 – 99, „Подаци за експозе о спољној трговинској политици за 1939.“, Секретаријат економског помоћника министра, Београд, 1. III 1939.

истакао, више не би могло нити смело допустити без осетне штете по југословенске привредне интересе.⁶²³

Прве мере контроле извоза Краљевина Југославија предузела је још 25. марта 1935. године, када је донета одлука да се сирови бакар може извозити само уз уверење издато од стране Народне банке да је обезбеђена валута за његов извоз, што је у пракси значило да се овај артикал убудуће може извозити само за девизе. Августа 1936. године листа производа који су имали исти статус знатно је проширена, тако да су се на њој нашли вуна, сирове коже, олово, цинк, кудеља и феросилицијум, а потом и орахово дрво (трупци и стабла), пирит и гвоздена руда (за последња два артикла контрола је важила само за извоз у Мађарску), да би убрзо било донето решење којим се и извоз пшенице и кукуруза дозвољава само за девизе. Југославија је на овакве мере била приморана због своје велике потребе за девизама, којима је морала плаћати увоз недостајућих сировина попут нафте, угља, памука, лана, гвожђа и других које није могла набавити у клириншким земљама. Ограничавањем извоза Народна банка, а самим тим и држава, биле су у позицији да утичу на оријентацију југословенског извоза, управљајући га било ка земљама са слободним плаћањем, било ка клириншким партнерима, у зависности од тога шта је у датом тренутку било потребније.⁶²⁴

У таквој ситуацији, губитак италијанског тржишта и недовољан увоз из Немачке, као и тиме условљен неповољан развој клириншког обрачуна са овом земљом, захтевали су завођење контроле увоза у Југославији и његово дириговање од стране државе. Међутим, немачка уредба о забранама и контроли извоза, донета 9. новембра 1935. године, умногоме је отежала југословенску намеру да повећањем увоза из Немачке допринесе равнотежи у међусобном промету.⁶²⁵ Поменута уредба предвиђала је забрану извоза најважнијих животних намирница и сировина, која се, у првом реду, односила на све врсте масти и уља, кромпир, памук, вуну и остале текстилне сировине, каучук, минерална уља, сирове метале, гвожђе и полуфабрикате од гвожђа, док је извоз угља и бакра био забрањен још раније. Циљ овакве забране извоза, која је ступила на снагу 16. новембра 1935. године

⁶²³ АЈ, 37 – 28 – 18, Изјава Милана Стојадиновића о разлозима креирања положаја економског помоћника министра иностраних послова, без датума; АЈ, 334 (Протокол) – 743 – 2120, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије – Одсеку протокола, Београд, 4. VII 1936.

⁶²⁴ АЈ, 335 – 99, *Преглед спољно-трговинске политике*, стр. 404-405; S. D. Obradović, *Zwischen Clearing und Devisen. Probleme der Handelspolitik Jugoslawiens*, 34-35; V. Lj. Cvetković, *nav. delo*, 184.

⁶²⁵ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 149.

и важила према свим земљама, био је да осигура унутрашње потребе и несметано функционисање немачке привреде.⁶²⁶ Самим тим, услед поменуте мере, избор артикала који су могли увести из Немачке постао је ограничен, а завођењем система девизних дозвола и контроле цена, пласман југословенских артикала на немачко тржиште такође је зависио од Немачке и њене увозне политике.⁶²⁷

Удружење извозника Краљевине Југославије указивало је већ током 1935. године на извесне потешкоће са којима се југословенски извоз суочавао у Немачкој. У циљу ограничавања и контроле увоза појединих производа, Немци су установили тзв. *Überwachungsstellen* (контролне уреде), у чијој је надлежности било одређивање цена по којима је немачки купац могао купити увезену робу. Без одобрења цене од стране поменутих уреда, немачки купац није смео преузети робу од југословенских извозника. На тај начин, Немачка је диктирала по којој цени ће југословенски извозник продати извесну робу немачком увознику – купцу, што је остављало простора за разне злоупотребе. Као пример, поменуто удружење навело је случај једног југословенског извозника који је извесном немачком купцу продао јабуке по одговарајућој утврђеној цени. Међутим, купац је по пријему робе одбио да плати закључену цену, нудећи много нижу, под изговором да му ову прву контролни уред у Немачкој није одобрио. Случај, наравно, није био усамљен, већ се поменути сценарио често понављао, што је изазивало оправдано незадовољство југословенских извозника, који су такво поступање од стране немачких купаца сматрали изигравањем трговинског уговора из 1934. године.⁶²⁸ Нарочитом шиканирању био је изложен југословенски извоз свежег воћа јер су у Немачкој били именовани тзв. вештаци за воће, који су једнострано процењивали квалитет робе и њену вредност у складу са тренутним приликама на тржишту. На основу њихових процена, немачки купци одбијали су да југословенским извозницима исплате договорену цену, наносећи им тиме штету која је често износила и по неколико десетина хиљада динара. С тим у вези, Удружење извозника Краљевине Југославије апеловало је средином 1936. године на Трговинску комору у Београду да се у њихово име обрати Министарству трговине и индустрије са молбом да се неизоставно измени доташњи начин уплате за робу извезену у Немачку и да

⁶²⁶ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C, Band IV-2, Göttingen 1975, Dokument Nr. 406, „Ministerialdirektor Ritter an die Botschaft in Washington“, Berlin, 9. XI 1935, S. 795-796.

⁶²⁷ B. Đorđević, *nav. delo*, 149-150.

⁶²⁸ AJ, 38 – 860 – 1044, „Izigravanje našeg trgovinskog ugovora s Njemačkom“, *Jugoslovenski lloyd*, 15. IX 1935.

се уплата може вршити преко фактура, као и да код немачке владе уложи протест против ненадлежних прегледа од стране контролора и једностраног процењивања вредности робе, односно затражи право да југословенски извозник може сам да одређује свог заступника при прегледу и пријему воћа.⁶²⁹

Међутим, упркос наведеним сметњама, југословенски извоз у Немачку био је и након увођења клириншких чекова и интервенција Народне банке на берзи, и даље у већем порасту од увоза, а активни салдо на страни Југославије у пролеће 1936. године износио је око 30 милиона марака. Трећина ове суме покривала је немачка потраживања у датом тренутку, док је преосталих 20 милиона представљало стварну југословенску активу.⁶³⁰ Немачки званични кругови, нарочито Министарства привреде, финансија и исхране, упозоравали су још од почетка 1935. године у свакој прилици на ово нагло повећавање југословенског активног салда и истицали да би Југославија требало да поручује што више робе у Немачкој како би се клириншки салдо изједначио. Истовремено, са немачке стране наглашавано је и то да ће, уколико поручи довољно робе, југословенској држави бити дате двоструко веће могућности за пласман њених извозних производа у Немачкој него до тада, што је нарочито наглашавало немачко Министарство пољопривреде. Као мере које би Краљевина Југославија требало да предузме како би се превазишло тренутно неповољно стање у немачко-југословенским трговинским односима, немачки привредни званичници препоручивали су повећање њених државних набавки у Немачкој, завођење контроле увоза од стране Народне банке у циљу његовог преусмеравања ка овој земљи, као и чешћа заседања мешовитог привредног одбора на којима би се разматрала спорна питања.⁶³¹

Успостављање равнотеже у трговинском платном промету између две земље и мере за обезбеђење његовог нормалног функционисања разматрани су на другом заседању Југословенско-немачког привредног одбора, одржаном у Загребу од 17. марта до 1. априла 1936. године.⁶³² Како би се ликвидирао југословенски активни клириншки салдо у износу од 20 милиона марака, том приликом договорено је да се у Југославији заведе контрола

⁶²⁹ АЈ, 65 – 253 – 756, Трговинско-индустријска комора за Врбаску бановину у Бањој Луци – Министарству трговине и индустрије Краљевине Југославије, Бања Лука, 11. VI 1936.

⁶³⁰ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 149-150.

⁶³¹ АЈ, Збирка Александра Цинцар-Марковића (=310), фасцикла бр. 3, без јединице описа, „Реферат Министарства иностраних послова Краљевине Југославије о стању привредних односа са Немачком“, Берлин, 1936. (без датума).

⁶³² АНБ, I/II, а. к. 96, Тајни протокол II заседања Југословенско-немачког привредног одбора, Загреб, 1. IV 1936; В. Ђорђевић, *nav. delo*, 149-153.

увоза, која би се спроводила тако да се у што већој мери подстакне увоз из Немачке, као и да се повећају њене државне набавке. С тим у вези, југословенски одбор указао је на већ уговорени посао у вредности од 8 милиона марака за изградњу ваљаонице у Зеници, додељен, упркос протестима Француске и Чехословачке, немачкој фирми *Krupp*, изражавајући спремност југословенске владе да у Немачкој уговори и даље радове или државне набавке за још 10 милиона и да свим могућим средствима делује у правцу преоријентације увоза у корист Немачке.⁶³³ Заузврат, Немачка је обећала да ће водити рачуна о томе да се применом уредбе од 9. новембра 1935. године о забрани извоза сировина и других производа не омета нормалан извоз за Југославију и да ће се трудити да исти не буде отежан претераним повећањем цена немачких извозних производа. Истовремено, договорено је и то да се, и поред немачке контроле извоза, убудуће фаворизује извоз појединих артикала (кокса и угља, хемијских и фармацеутских производа, животињских и биљних влакана, хартија и књига, камених, керамичких и металних израда, машина, апарата и електротехничких производа итд.), изнад уобичајених количина за Југославију, у укупној вредности од 360 милиона динара.⁶³⁴ Тек уколико поменуте мере не би довеле до успостављања равнотеже у платном промету, одбор би узео у разматрање могућност смањења југословенског извоза у Немачку.⁶³⁵ Штавише, Немачка је том приликом одобрила Југославији повећање контингената за неке од њених најважнијих извозних артикала (јаја, маст, јабуке, шљиве, пекmez, грожђе, пасуљ, живе и заклане гуске, свиње итд.).⁶³⁶

Према проценама немачке делегације, мере на које се током заседања привредног одбора у Загребу југословенска страна обавезала требало је већ до краја исте године да доведу до пораста немачког извоза у Краљевину Југославију за око 40 милиона рајхсмарака, чиме би се његова вредност и више него удвостручила. На тај начин, немачко учешће у укупном увозу југословенске државе премашило би једну трећину, а Немачка успела да потисне Италију са првог места у југословенском увозу, које је ова држала претходних петнаест година. У исто време, југословенска влада надала се да ће поменути

⁶³³ АНБ, I/II, а. к. 96, Тајни протокол II заседања Југословенско-немачког привредног одбора, Загреб, 1. IV 1936; РА АА, R 73124, Deutsches Generalkonsulat in Mailand an das Auswärtige Amt, Mailand, 18. I 1936.

⁶³⁴ Види Прилог бр. 3 на стр. 358.

⁶³⁵ АНБ, I/II, а. к. 96, Тајни протокол II заседања Југословенско-немачког привредног одбора, Загреб, 1. IV 1936.

⁶³⁶ Види Прилог бр. 4 на стр. 359.

аранжман омогућити повећање југословенског извоза у Немачку са 60 на 90 милиона рајхсмарака годишње.⁶³⁷

У складу са закључцима Загребачког протокола, у Југославији је 6. априла 1936. године заведена контрола увоза путем платежних средстава, која се заснивала на два решења донета од стране Министарства финансија. Првим решењем било је предвиђено да се, у циљу регулисања платног промета са иностранством, при Народној банци Краљевине Југославије установи комитет за увоз, чији ће задатак бити да утврђује листу артикала који ће се, почев од 21. априла 1936. године, моћи увозити тек са претходним овлашћењем Народне банке за плаћање, а који је, поред представника Народне банке, требало да чине и један представник Министарства финансија и два представника Министарства трговине и индустрије. Другим решењем заведена је општа контрола свих плаћања за увезену робу како би се спречило да увозници робе из клириншких земаља плаћају тај увоз ван клиринга.⁶³⁸ Основни циљ завођења контроле и дириговања увоза био је да се онај део југословенског увоза коме није одговарао ни приближно сразмеран извоз ка одређеној земљи у што већој мери замени увозом из клириншких земаља према којима је Југославија имала активан биланс.⁶³⁹ Истовремено, на свако повећање југословенског извоза у неку земљу требало је одговорити повећањем увоза из те земље, што се у првом реду односило на Немачку и са њом договорене мере за регулисање узајамног платног промета.⁶⁴⁰

Комитет за увоз при Народној банци почео је са радом 11. јуна 1936. године, а на листи „контролисаних“ артикала, који су се слободно могли увозити само из клириншких земаља, налазило се најпре тридесет и три, а потом укупно тридесет и девет производа, од којих се двадесет девет могло увозити и из Немачке (антрацит, кокс, угаљ, лим, памучна, вунена и свилена предива, машине и апарати, органске боје, лекови итд.). На тај начин

⁶³⁷ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945, Serie C, Band V-1, Dokument Nr. 224, „Ministerialdirektor Sarnow (Reichs- und preußisches Wirtschaftsministerium) und Vortragender Legationsrat Clodius (z. Z. Zagreb) an das Auswärtige Amt“*, Zagreb, 27. III 1936, S. 297-298.

⁶³⁸ *Политика*, 8. IV 1936, бр. 10016, стр. 6 („Нарочити комитет при Народној банци утврђиваће листу артикала који ће се моћи да увозе само уз овлашћење за плаћање“).

⁶³⁹ У клириншке земље из којих је увоз био слободан убрајале су се: Аустрија, Белгија, Бугарска, Грчка, Италија, Мађарска, Немачка, Пољска, Румунија, Турска, Француска, Чехословачка и Шпанија, док су се све остале земље сматрале неклириншким јер Југославија са њима није имала закључене споразуме о регулисању платног промета. (Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937: od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, 123).

⁶⁴⁰ АНБ, I/II, а. к. 149, „Еволуција спољне трговине Краљевине Југославије од 1929. до 1939. године“, Реферат Одељења за економска изучавања, без датума, стр. 6; АЈ, 38 – 862 – 1046, „Резултати заседања југословенско-немачког привредног одбора“, *Политика*, 8. IV 1936.

могло се вршити дириговање увоза давањем приоритета Немачкој на рачун увоза из других земаља.⁶⁴¹ Стога је, иако је за Југославију примарни циљ контроле увоза био отклањање пасиве у трговинском билансу са другим земљама, ова мера највише користи донела немачком извозу, што је довело до знатног учвршћивања привредних позиција Немачке у Југославији.⁶⁴²

Интензивирање немачког привредног продора у Краљевину Југославију још више је дошло до изражаја након посете председника Рајхсбанке Хјалмара Шахта. Током свог тродневног боравка у Београду – од 11. до 13. јуна 1936. године – Шахт је у разговорима са председником југословенске владе Миланом Стојадиновићем, представницима Народне банке и релевантних министарстава разматрао перспективе и могућности даљег развоја југословенско-немачких економских односа, истичући заинтересованост Немачке за експлоатацију југословенских природних богатстава, нарочито оних која су потребна немачком тржишту, уз уверавања да би се притом, за разлику од дотадашње праксе инвестирања страног капитала у ову привредну грану Краљевине, у потпуности узели у обзир законити интереси југословенске државе.⁶⁴³ Према Шахтовим речима, Немачкој није била намера да Југославију трајно задржи на нивоу аграрне државе – напротив, југословенска жеља да развија и индустрију била јој је потпуно схватљива. У том смислу, Шахт је напоменуо да би најбоље било изградити најпре ваљаонице гвожђа и белог лима, а не фабрике аутомобила и сатова, јер би развој те основне индустрије и пораст југословенског животног стандарда били од користи и Југославији и Немачкој.⁶⁴⁴ Председник Рајхсбанке се током разговора са Стојадиновићем начелно дотакао и питања наоружања, односно могућности да Југославија своје војне потребе подмири набавкама у Немачкој, на шта му је овај одлучно одговорио да убудуће неће водити рачуна о политичким обзирима који су претходних година поменутој могућности стајали на путу.⁶⁴⁵

Другог дана посете, између Шахта и гувернера југословенске Народне банке Милана Радосављевића постигнут је споразум о побољшању југословенско-немачког

⁶⁴¹ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 152.

⁶⁴² Hans-Jürgen Schröder, *Југоисточна Европа као „незванична империја“ („Informal Empire“)* националсоцијалистичке Немачке – пример Југославија 1933-1939, 64.

⁶⁴³ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C, Band V-2, Göttingen 1977, Dokument Nr. 376, „Der Gesandte in Belgrad von Heeren an das Auswärtige Amt“, Belgrad, 16. VI 1936, S. 587-588.

⁶⁴⁴ J. В. Ноптнер, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, 128.

⁶⁴⁵ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C, Band V-2, Dokument Nr. 376, „Der Gesandte in Belgrad von Heeren an das Auswärtige Amt“, Belgrad, 16. VI 1936, S. 588.

клириншког промета, који је с немачке стране оцењен као важан корак у учвршћивању привредних веза између две земље.⁶⁴⁶ Током предавања одржаног у присуству великог броја угледних званика на свечаном пријему који је у немачком посланству у Београду приредио фон Херен, председник Рајхсбанке истакао је да су привредни односи Југославије и Немачке веома добри, да се „сретно допуњују“ и поклапају са реалним интересима обеју земаља, те да нема никаквих сметњи на путу њиховог даљег развоја.⁶⁴⁷ Чињеница да је на свом путовању по Југоисточној Европи Шахт најпре посетио управо Београд, била је, према фон Хереновој оцени, у очима државног врха и привредних кругова Краљевине Југославије, као и њене целокупне јавности, доказ великог значаја југословенског тржишта за немачку привреду, због чега је уложен посебан труд да се председнику Рајхсбанке боравак у југословенској престоници учини што пријатнијим.⁶⁴⁸ Упркос томе што је Шахт у више наврата наглашавао да је он пре свега привредник и финансијер, те да је његова посета Југославији ограничена искључиво на разговоре о привредним интересима који се тичу двеју земаља, очигледно је ипак да је Немачка на овај начин вршила својеврсну дипломатску офанзиву са намером да осигура реализацију уговорених привредних аранжмана.⁶⁴⁹ Притом је нарочито занимљив податак да се, иако је уредба о контроли увоза у Краљевини Југославији била донета још 6. априла 1936. године, њено ступање на снагу временски поклопило са Шахтовим боравком у Београду (13. јун 1936. године), што према мишљењу Живка Аврамовског указује на то да почетак примене ове мере такође треба убројати у резултате његове посете.⁶⁵⁰

Осим Краљевине Југославије, Шахт је средином 1936. године посетио и Аустрију, Мађарску, Грчку и Бугарску, што је изазвало нескривено подозрење западних држава, у првом реду Велике Британије. Све до тада, њени владајући кругови нису придавали неки велики значај немачком економском продору на Балканско полуострво, нити му се супротстављали, сматрајући да је за британске интересе чак и корисно да Немачка добије

⁶⁴⁶ АЈ, 38 – 862 – 1046, „Privredne veze između Njemačke i Jugoslavije“, *Narodne novine*, 13. VI 1936.

⁶⁴⁷ АЈ, 38 – 862 – 1046, „Predavanje dra Schachta na prijemu u njemačkom poslanstvu o njemačko-jugoslovenskim privrednim odnosima“, *Novosti*, 13. VI 1936.

⁶⁴⁸ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C, Band V-2, Dokument Nr. 376, „Der Gesandte in Belgrad von Heeren an das Auswärtige Amt“, Belgrad, 16. VI 1936, S. 587-588.

⁶⁴⁹ АЈ, 38 – 862 – 1046, „Privredne veze između Njemačke i Jugoslavije“, *Narodne novine*, 13. VI 1936; Hans-Jürgen Schröder, *Jугоисточна Европа као „незванична империја“ („Informal Empire“) националсоцијалистичке Немачке – пример Југославија 1933-1939*, 72.

⁶⁵⁰ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937: od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, 123.

своју интересну сферу у југоисточној Европи јер би се тиме умањио њен притисак по питању повратка колонија. Међутим, застрашујући обим који је немачки спољнотрговински промет са балканским земљама почео да поприма током 1936. године, у комбинацији са овом својеврсном турнејом немачког министра привреде, учинили су да се у британској јавности и парламенту манифестују прва страховања да је поменути економски продор, заправо, ништа друго до традиционални немачки *Drang nach Osten*, чији је крајњи циљ да се на бази економског утицаја на овом простору оствари политичка хегемонија.⁶⁵¹

Незадовољство Велике Британије било је нарочито приметно након завођења југословенских мера у погледу контроле увоза, а њена штампа писала је како је тиме задат удар британској трговини, будући да је до тада у њиховој међусобној размени пасиван салдо био на страни Југославије. Британски извозници протестовали су због поступка југословенских власти, наводећи да се поменута мера коси са одредбама југословенско-британског трговинског споразума, а на посебно енергичну реакцију наишла су одбијања југословенске Народне банке да изда дозволе чак и за увоз оних поруцбина у Великој Британији учињених пре 25. јуна 1936. године, чиме је било оштећено три стотине британских фирми, које су уложили протест код југословенске владе. Забринута немачким привредним успесима у овом делу Европе, Велика Британија је током 1936. године склопила нове трговинске уговоре са балканским државама и повећала своје набавке код њих. То, међутим, није било довољно да угрози, до тог тренутка већ сасвим учвршћене, немачке позиције у њиховој привреди.⁶⁵²

Истовремено, последице све израженије немачке привредне експанзије у југоисточној Европи све су више забрињавале и Француску, која је, почев од 1936. године, покушавајући да очува своје позиције у Краљевини Југославији, била спремна да покаже више разумевања за потребе југословенског извоза. Стога је средином 1936. коначно изашла у сусрет југословенским захтевима у погледу преговора о изменама и допунама постојећег трговинског уговора између две земље из 1929. године, који су се углавном односили на повећање контингентата и, уопште, побољшање услова за извоз оних артикала који су за југословенску трговину били од највећег интереса. Постигнути споразум

⁶⁵¹ *Isto*, 125-127.

⁶⁵² *Isto*, 127-128.

обухватао је неколико специјалних аранжмана, од којих су најважнији били везани за откуп великих количина југословенске пшенице и кукуруза током 1937. године, уз преференцијал од 20%, односно 40%. Француска је, осим тога, одобрила Југославији и повећање контингената за извоз пасуља, сувих шљива, оваца, јабука, свежих шљива, конзерви од рибе, и, нарочито, дрвета, а највеће измене доживео је тарифни део уговора јер је Француска пристала да се деконсолидују поједини ставови југословенске царинске тарифе који су трговинским уговором из 1929. године били везани. Свесна да су привредне везе двеју земаља важне и за очување њихових политичких односа, Француска је настојала да, упркос сопственим економским проблемима и полуаграрној структури, наведеним уступцима изађе у сусрет југословенским захтевима везаним за извоз аграрних производа, чиме је, у границама својих могућности, покушавала да одговори на немачки изазов.⁶⁵³

У другој половини 1936. југословенски увоз из Немачке почео је нагло да расте, тако да се у односу на друго полугође претходне године готово удвостручио. С друге стране, Југославија није могла искористити повишене контингенте са преференцијалима за извоз својих производа у Немачку, договорене на заседању мешовитог одбора у Загребу, јер су јој Немци оспорили то право под изговором да са југословенске стране није одржан предвиђени курс клириншке марке (14 динара за марку). Осим тога, у циљу смањења свог пасивног салда, Немачка је намерно кочила увоз појединих југословенских артикала који су јој тренутно били мање потребни (дрво, боксит, перје и сл.).⁶⁵⁴ Сва њена Министарства надлежна за југословенски увоз строго су водила рачуна о томе да се у Немачку не увезе више него у претходној 1935. години, дословце се држећи статистичких података увоза приликом издавања увозних дозвола. Истовремено, за разлику од производа које су Немци безусловно морали куповати у Југославији и за које су извозницима плаћали рентабилне цене, код оних производа који им нису били преко потребни или су их могли набављати и на другом тржишту, Немци су југословенским извозницима одређивали тзв. интернационалне цене, односно цене које је Југославија добијала у трећој земљи, као нпр. у Великој Британији, без обзира на то што је тамо исплаћивана у слободним девизама, а у Немачкој преко клиринга. Упркос бројним протестима с југословенске стране, Немци су питање цена и неискоришћених контингената упорно везивали за курс немачке марке у

⁶⁵³ V. Lj. Cvetković, *nav. delo*, 186-190.

⁶⁵⁴ B. Đorđević, *nav. delo*, 153.

Југославији, тражећи да се исти подигне на 14,50 динара.⁶⁵⁵ Несугласице око ових питања убрзо су довеле до новог заседања Југословенско-немачког привредног одбора, које је одржано у Дрездену од 10. до 20. октобра 1936. године.⁶⁵⁶

Дрезденско заседање имало је за циљ да установи тренутно стање клириншког салда између две земље, с обзиром на вишемесечно систематско појачавање немачког увоза у Југославију, и да у складу са тим одреди даље смернице за развој њихових трговинских односа. Мешовити одбор је утврдио да је током последњих шест месеци, тј. од његовог претходног заседања, активан клириншки салдо на југословенској страни опао на 10 милиона марака, колико су износила и неликвидирана потраживања немачких извозника у датом тренутку, и да се, стога, међусобни платни промет може сматрати уравнотеженим. Штавише, одбор је предвидео и скору немачку активу у клирингу, чиме је нестало разлога за ограничавање немачког увоза из Југославије. Дрезденским протоколом Југославија је добила читав низ нових повластица за извоз својих артикала (пшеница, кукуруз, јабуке, шљиве, грожђе, пасуљ, говеда, свиње, маст, јаја, гуске итд.) у Немачку⁶⁵⁷, која се обавезала да убудуће неће одбијати одобрење девизних дозвола за увоз југословенских производа, под условом да се исти нуде по ценама које нису веће од оних које се под истим околностима одобравају за увоз из осталих држава југоисточне Европе.⁶⁵⁸ Истовремено, извоз ораховог дрвета, вуне, говеђих и телеђих кожа за Немачку привремено је обустављен јер је за овим артиклима владала велика потражња у самој Југославији, због чега их је она тада морала делимично чак и увозити. Укупна вредност повластица које је Југославија том приликом добила од Немачке достизала је износ од око 30 милиона марака, тј. око 420 милиона динара, а од посебног значаја за југословенски извоз било је то што исте нису биле предвиђене као привремене или једнократне мере, већ су имале редовни, уговорни карактер.⁶⁵⁹ Заузврат, југословенска влада се, мимо прописа о регулисању извоза појединих сировина (извоз за девизе), сложила са немачким захтевом да се олово и цинк у Немачку и даље могу извозити без ограничења и уз наплату преко

⁶⁵⁵ АЈ, 310 – 3, Привредни односи између Немачке и Југославије, Берлин, 1936. (без датума).

⁶⁵⁶ АНБ, 1/II, а. к. 96, Поверљиви протокол III заседања Југословенско-немачког привредног одбора, Дрезден, 20. X 1936; В. Ђорђевић, *nav. delo*, 153-156.

⁶⁵⁷ Види Прилог бр. 5 на стр. 360-361.

⁶⁵⁸ АНБ, 1/II, а. к. 96, Поверљиви протокол III заседања Југословенско-немачког привредног одбора, Дрезден, 20. X 1936.

⁶⁵⁹ АЈ, 76 – 82 – 155, Привредне вести Националног комитета југословенско-немачке трговачке коморе, бр. 2, Београд, 7. XI 1936.

клиринга, док су за поједине артикле утврђени извозни контингенти (за кудељу од 12.000 тона, за феросилицијум од 650 тона, а за ферохром од 200 тона).⁶⁶⁰

Говорећи о значају Дрезденских преговора, председник Министарског савета Милан Стојадиновић истакао је да Југославија не може бити равнодушна према чињеници да, и при свим актуелним тешкоћама и ограничењима са којима се светска, а самим тим и југословенска, трговина бори, Немачка апсорбује око 25% целокупног југословенског извоза, у коме најважније место заузимају пољопривредни и сточни производи, а који се обавља под условима који му и даље обезбеђују најповољније цене, те да, напослетку, Југославија у датом тренутку ни на којој другој страни не би могла добити ни приближан еквивалент за повластице које је Немачка обезбедила њеном извозу.⁶⁶¹ Слично уверење у току дрезденског заседања изразио је и председник југословенске привредне делегације Миливоје Пиља у контексту сталних покушаја продубљивања економских односа између чланица Мале Антанте, истичући у једном поверљивом разговору са директором трговинскополитичког одсека Министарства привреде Рајха Оттом Зарновом (Otto Sarnow) да Немачка поменуте напоре може посматрати мирно јер Чехословачка никада неће бити у могућности да макар и у приближној мери преузме извозне вишкове Југославије и Румуније, као што такође није у стању ни да задовољи њихове потребе за индустријским производима, због чега Мала Антанта, као превасходно политички савез, никада неће моћи да постане и један привредни блок.⁶⁶²

Сплет међународних политичких и привредних околности, као и мере које је Југославија предузела излазећи у сусрет немачким захтевима умногоме су утицали на даљи развој трговинских односа између две земље. Услед наглог раста, немачки увоз у Краљевину Југославију достигао је током 1936. године вредност од 1088 милиона динара, односно 26,7% укупног југословенског увоза. Истовремено, Немачка је тада, по први пут након 1932. године, у трговинској размени са Југославијом поново остварила активан биланс (49 милиона динара).

⁶⁶⁰ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 154.

⁶⁶¹ АЈ, 76 – 82 – 155, Привредне вести Националног комитета југословенско-немачке трговачке коморе, бр. 2, Београд, 7. XI 1936.

⁶⁶² *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945, Serie C, Band V-2, Dokument Nr. 592, „Ministerialdirektor Sarnow (Reichs- und preußisches Wirtschaftsministerium) an Ministerialdirektor Ritter“, Dresden, 12. X 1936, S. 994-996.*

Табела 4.12: Трговинска размена и трговински биланс Краљевине Југославије према Немачкој од 1934. до 1936. године (у милионима динара и процентима)⁶⁶³

Година	Извоз		Увоз		Салдо трговинског биланса
	(мил. динара)	%	(мил. динара)	%	
1934.	598	15,4	497	13,9	101
1935.	751	18,7	598	16,2	153
1936.	1039	23,7	1088	26,7	- 49

Интензивирање трговинских односа између Немачке и балканских земаља за време примене економских санкција према Италији имало је карактер трајне спољнотрговинске преоријентације и довођења њихових привреда у зависност од Трећег Рајха, што се неизбежно рефлектовало и на политичке односе. Осим губитка тржишта, још једна важна последица италијанске агресије на Етиопију за балканске земље био је и страх од опште нестабилности међународних прилика, због чега су ужурбано приступиле појачању својих оружаных снага. Чињеница да је Немачка извозила наоружање и ратни материјал путем клиринга била је и више него добар разлог да се, почев од 1936. године, ове државе одреде за набавку немачког наоружања како би на тај начин успеле да наплате од ње бар део својих замрзнутих клириншких потраживања. Позиције које је Немачка тада стекла као главни купац извозних производа балканских земаља и лиферант индустријске робе, а нарочито наоружања, доказ су да се немачка политика постепеног потискивања осталих сила са овог подручја показала успешном. У том смислу, управо се 1936. година може сматрати преломним моментом у привредном потчињавању југоисточне Европе од стране Немачке, које ће се у наредним годинама, са приближавањем Другог светског рата, наставити још већим интензитетом.⁶⁶⁴

⁶⁶³ Подаци наведени према: *Jugoslavija 1918-1988: statistički godišnjak*, 301, 304.

⁶⁶⁴ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937: od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, 128-129; Hans-Jürgen Schröder, *Jugoslovenska Evropa kao „nezvanična imperija“ („Informal Empire“) националсоцијалистичке Немачке – пример Југославија 1933-1939*, 64-65.

Табела 4.13: Статистика југословенског извоза у Немачку током 1936. године по групама артикала (у хиљадама марака)⁶⁶⁵

Производи	Квинтала	1000 Р.М.	
ПРИЗАД			
Житарице:			
Пшеница	/	/	
Кукуруз	35.268	343	
Пасуљ	14.937	276	
Укупно:			619
Воће:			
Грожђе свеже	14.585	389	
Јабуре	84.779	2.029	
Суре шљиве	64.883	1.986	
Пекмез	13.373	453	
Укупно:			4.857
УРЕД			
Коњи (комада)	704	458	
Гуске живе	81.934	220	
Пилићи и кокошке живе	24.642	2.070	
Пловке живе	195	16	
Свињско месо	46.020	4.209	
Сланина	7.973	754	
Заклана живина	42.227	4.483	
Шарани	1.639	138	
Маст	34.752	2.320	
Бутер	/	/	
Јаја (1000 комада)	47.365	2.479	
Жуманце	11.427	629	
Беланце	1.163	77	
Говеда (комада)	4.062	1.028	
Свиње живе (комада)	12.292	1.193	
Укупно:			20.074

⁶⁶⁵ АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, Статистика Завода за унапређење спољне трговине Краљевине Југославије, „Увоз у Немачку из Југославије у 1936. години“.

ДРВО			
Грађевно необрађено:			
Храстово	52.705	378	
Орахово	23.215	383	
Буково и ост. тврдо	62.471	458	
Од листача	1.341	9	
Грађевно тестерисано:			
Храстово	306.340	4.192	
Орахово	18.639	378	
Буково и ост. тврдо	90.795	836	
Од листача	965	11	
Од четинара	134.417	1.200	
Храстово дрво за дуге	27.426	401	
Дрво за гориво	524	38	
Остало дрво	3.991	31	
Укупно:			8.315
КОЖЕ			
Телеће коже, сирове, сољене	3.436	533	
Говеђе коже, сирове	20.072	1.932	
Јагњеће коже, сирове	1.548	266	
Овчије коже, сирове	7.870	1.193	
Козје коже, сирове (комада)	364.555	668	
Јареће коже, сирове (комада)	173.822	293	
Коже за крзна	270	362	
Остале коже	/	418	
Укупно:			5.665
ОСТАЛО			
Јечам	/	/	
Сочиво	/	/	
Грахорица	6.037	71	
Репица	/	/	
Семе кудеље	99	5	
Семе црвене детелине	1.227	119	
Семе луцерке	4.429	405	
Семе траве	15	1	

Семе за јело	164	6	
Зелена сточна храна (сено)	1.630	7	
Кудеља непрерађена	43.633	1.838	
Кудеља прерађена	20.003	1.948	
Кучина	51.741	2.514	
Хмељ	6.213	1.053	
Лук црни	5.915	152	
Лук бели	236	12	
Печурке, артичоке и шпаргле	187	42	
Ораси	3.170	131	
Крушке	1.929	40	
Суве јабуке и крушке	4.537	185	
Суве вишње и трешње	2.365	122	
Дивљач убијена, длакаста	3.280	201	
Дивљач убијена, перната	30	4	
Сарделе	432	48	
Вуна	10.421	1.870	
Перје неочишћено	11.349	3.832	
Перје очишћено	15	3	
Црева	435	167	
Вино	741	16	
Мекиње	2.673	20	
Ланене погаче	/	/	
Резанци од шећерне репе	3.003	18	
Цинкова руда	/	/	
Магнезит	21.282	127	
Пепели метални	/	/	
Оловна руда	217.962	3.307	
Феросилицијум	3.857	134	
Бакар	130.000	7.424	
Олово	500	11	
Остали метали	/	/	
Метилакохол	732	13	
Екстракти за швављење	40.770	1.340	
Остали производи	/	/	
Укупно:			35.670

Југословенски извоз у Немачку у 1936. години:

1/ Призад и Уред 24.550.000 РМ или 32,65%

2/ Слободан извоз 50.650.000 РМ или 67,35%

Укупно: 75.200.000 РМ

4.1.3. Југословенско-немачки трговински односи у предвечерје аншлуса (1937)

Као што је већ речено, политика немачког министра привреде Хјалмара Шахта имала је у виду првенствено спољну трговину јер су се, по његовом мишљењу, сви унутрашњи привредни и политички задаци могли лакше и успешније решити уколико Немачка употреби све расположиве снаге за ојачање своје спољнотрговинске позиције. Стога је његова привредна концепција, и поред аутаркије, наглашавала сталну потребу једне паралелне политике трговинске експанзије – што се брже жели постићи домаћа производња сировина, утолико је важније повећањем извоза створити девизе како услед њихове несташнице не би дошло до застоја у процесу оспособљавања домаће привреде за поменути циљ. Истовремено, кичму немачке унутрашње конјунктуре, према Шахтовом мишљењу, чинили су јавни радови и наоружање, при чему систем јавних радова није могао представљати неко дугорочније решење јер је носио са собом опасност да, након краткотрајног полета, врати земљу назад у финансијске и економске тешкоће.⁶⁶⁶ Почев од марта 1935. године, Шахт је обављао и функцију генералног опуномоћеника за војну привреду (*Generalbevollmächtigter für die Wehrwirtschaft*), чиме је у својим рукама сконцентрисао управљање целокупном привредом и финансијама Рајха у припреми за рат. Међутим, како Шахтова политика на пољу наоружања није била довољно радикална, нацисти су током 1936. године приступили њеној реорганизацији.⁶⁶⁷

Почетком септембра 1936. године, на редовном годишњем конгресу Националсоцијалистичке партије у Нирнбергу, Хитлер је објавио Четворогодишњи план развоја немачке привреде (*Vierjahresplan*), замишљен као врховно тело за координацију немачке економске политике. Његово спровођење поверено је Херману Герингу, који је тада, у својству опуномоћеника за Четворогодишњи план (*Beauftragter für den Vierjahresplan*), поред највиших државних и политичких функција које је већ обављао (председник Рајхстага, председник пруске владе и министар и главни командант ваздухопловства), добио и широке компетенције у области привреде.⁶⁶⁸ Поверавајући

⁶⁶⁶ АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, „Немачка привредна политика – оставка г. Шахта – Четворогодишњи план“, Милан Кечић – Миливоју Пиљи, Берлин, 21. II 1938.

⁶⁶⁷ Д. Алексић, *Франц Нојхаузен и привредна политика нацистичке Немачке у Србији*, Токови историје, 1-2 (2008), 306.

⁶⁶⁸ Исто, 305; А. S. Milward, *Die deutsche Kriegswirtschaft 1939-1945*, Stuttgart 1966, 24-25.

Герингу овај задатак, Хитлер је истакао да остварење плана захтева јединствено управљање свим снагама немачког народа и строгу координацију делатности свих надлежних установа државе и партије, због чега његовим директивама убудуће треба да подлежу све немачке власти од којих се очекује да тај план остваре. То су на првом мсту били Рајхсбанка и Министарство финансија, због великих инвестиција које су се предвиђале, а потом и Министарство привреде и Министарство исхране, задужени за немачку спољну трговину.⁶⁶⁹ Тако је Геринг, поред функције врховног контролора девиза и сировина, које је обављао још од априла исте године⁶⁷⁰, а које је задржао и даље, Хитлеровом наредбом од 18. октобра 1936. године добио овлашћења која су му омогућила доминантан утицај у свим гранама привредног и финансијског живота Немачке.⁶⁷¹ Наредбом издатом свега пет дана касније, Геринг је извршио организацију свог врховног привредног штаба за извођење Четворогодишњег плана. На челу овог штаба налазио се државни секретар Кернер, а његови послови били су подељени у шест група: производња немачких сировина, упослење радника, пољопривредна производња (у оној мери у којој је стајала у вези са Четворогодишњим привредним планом), подела сировина, одређивање цена и девизна питања.⁶⁷²

Као Герингов човек од поверења на најважнијим местима у привредним и дипломатским структурама Рајха у Југославији, главни извршилац привредне, а уједно и политичке, линије коју је Немачка у оквиру Четворогодишњег плана спроводила према њој постао је Франц Нојхаузен. Своју дугогодишњу и разноврсну каријеру привредника у Краљевини Нојхаузен је започео још давне 1921. године, да би му се са доласком нациста на власт и приступањем Националсоцијалистичкој партији отвориле могућности вртоглавог успона – фебруара 1933. године постао је повереник (*Landesvertrauensmann*) Иностране организације националсоцијалистичке партије (*Auslandsorganisation der NSDAP*) за Југославију, а средином 1934. године постављен је на чело Немачког саобраћајног бироа (*Verkehrsbüro*) у Београду, који је, поред својих званичних активности,

⁶⁶⁹ АЈ, 334 (КПО) – 431 – 1385, Министарство иностраних послова КЈ – Конзуларно-привредном одељењу, Београд, 24. X 1936.

⁶⁷⁰ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945, Serie C, Band V-1, Dokument Nr. 260, „Rundschreiben des Staatssekretärs und Chefs der Reichskanzlei Lammers“*, Berlin, 6. IV 1936, S. 364-365.

⁶⁷¹ АЈ, 334 (КПО) – 431 – 1385, Министарство иностраних послова КЈ – Конзуларно-привредном одељењу, Београд, 24. X 1936.

⁶⁷² *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1936. годину*, књига VII, прир. Н. Петровић, Београд 2012, 525.

био и један од центара немачке привредне обавештајне службе. Убрзо потом, Нојхаузен је постављен за члана сталног Југословенско-немачког привредног одбора, добивши тиме значајну улогу у процесу даљег развоја привредне сарадње између две земље, због чега је, напослетку, и његово именоване за представника Четворогодишњег плана за Југославију октобра 1936. године дошло као сасвим очекиван избор.⁶⁷³

Порастом значаја немачке политике наоружања у развоју привредних односа са Југославијом и Геринговог утицаја у сфери спољнопривредних питања, дошло је са почетком реализације привредно-политичких интереса оличених у Четворогодишњем плану до преплитања и укрштања компетенција немачких ресора, што је каткад изазивало размирице између Нојхаузена, који је, иначе, носио и почасну титулу генералног конзула, и званичног представника немачког Министарства спољних послова у југословенској престоници Виктора фон Херена.⁶⁷⁴ Како је, као представник Четворогодишњег плана, водио све послове са Немачком у вези са наоружањем, Франц Нојхаузен истовремено је постао сметња и немачком војном изасланику у Београду Фаберу ди Фору.⁶⁷⁵ Међутим, и поред ових нових елемената у немачкој политици према Југославији од 1936. године и поменутог ривалитета појединих институција и лица у њеном спровођењу, влада Рајха и даље је потврђивала своје привредне интересе мање-више истим методама као и током прве две године по закључивању трговинског споразума, у првом реду давањем преференци и чврстих гаранција за увоз југословенских пољопривредних артикала по ценама изнад нивоа на светском тржишту, док је као последњим средством Немачка увек могла запрети делимичним или потпуним престанком откупа појединих артикала, па чак и „преиспитивањем“ целокупних привредних односа, користећи на тај начин свој хегемонијални положај у привреди Краљевине Југославије који је до 1936. године успела да изгради.⁶⁷⁶

Почетком новембра 1936. године немачка влада расписала је унутрашњи зајам у износу од 500 милиона рајхсмарака, који је највећим делом био намењен покривању

⁶⁷³ Д. Алексић, *Франц Нојхаузен и привредна политика нацистичке Немачке у Србији*, 302-306.

⁶⁷⁴ Hans-Jürgen Schröder, *Југоисточна Европа као „незванична империја“ („Informal Empire“) националсоцијалистичке Немачке – пример Југославија 1933-1939*, 72-73. В. и: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C, Band VI-1, Göttingen 1981, Dokument Nr. 249, „Der Gesandte in Belgrad von Heeren an Ministerialdirektor Ritter“, Belgrad, 5. III 1937, S. 535-536.

⁶⁷⁵ Д. Ж. Денда, *нав. дело*, 356-357.

⁶⁷⁶ Hans-Jürgen Schröder, *Југоисточна Европа као „незванична империја“ („Informal Empire“) националсоцијалистичке Немачке – пример Југославија 1933-1939*, 70-73.

краткорочних издатака у вези са почетком реализације Четворогодишњег плана.⁶⁷⁷ Већ на сâм дан објаве зајма било је уписано 100 милиона марака од стране разних банака и осигуравајућих друштава, што је националсоцијалистички режим истицао као још један доказ поверења које немачки народ има у своје вођство.⁶⁷⁸ Неколико месеци пре тога, немачки министар финансија Шверин фон Крозиг, осврћући се на привредне мере које је националсоцијалистичка влада спровела током прве три године власти, констатовао је да је њена привредна политика дала задовољавајуће резултате, у првом реду оживљавање привредног живота и смањење незапослености, те да је наредни главни задатак немачке привредне и финансијске политике усавршавање народне одбране, односно наоружавање, зарад чега је потребна концентрација свих немачких снага.⁶⁷⁹ У том смислу, Четворогодишњи план имао је за циљ ослобођење немачке привреде зависности од иностранства и јачање националних привредних могућности путем мобилизације целокупне индустрије за производњу оружја.⁶⁸⁰ У реализацији овог циља немачке власти рачунале су на помоћ и сарадњу читавог народа, а нарочито привредних кругова Рајха. На састанку са немачким привредницима одржаном средином децембра 1936. године у Берлину, Хитлер и Геринг апеловали су на њих да до својих крајњих могућности помогну у извођењу Четворогодишњег плана, међутим, како се од самих учесника састанка касније могло сазнати, поменути апели имали су, заправо, карактер претњи јер је том приликом немачким привредницима било јасно стављено до знања да убудуће све привредне активности у Немачкој морају бити саображене циљевима државне политике и општим интересима заједнице, те да о либералистичком схватању привреде у националсоцијалистичкој Немачкој не може више бити ни речи.⁶⁸¹

У вези са спровођењем Четворогодишњег плана, крајем јануара 1937. године немачка влада усвојила је и нови закон о акционарским и командитним друштвима, чији је циљ био стварање већих капиталистичких друштава и концентрисање капитала, пошто се по његовим одредбама у Немачкој убудуће више нису могла оснивати акционарска и

⁶⁷⁷ АЈ, 394 – 1, Посланство Краљевине Југославије у Берлину – Конзуларно-привредном одељењу МИП-а, Берлин, 8. XI 1936.

⁶⁷⁸ *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1936. годину*, књига VII, 583.

⁶⁷⁹ АЈ, 394 – 1, Александар Цинцар-Марковић – Конзуларно-привредном одељењу МИП-а, Берлин, 30. V 1936.

⁶⁸⁰ АЈ, 394 – 1, Посланство Краљевине Југославије у Берлину – Конзуларно-привредном одељењу МИП-а, Берлин, 21. III 1938.

⁶⁸¹ *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1936. годину*, књига VII, 640.

командитна друштва са капиталом мањим од пола милиона марака. Истовремено, већ постојећа друштва ове врсте морала су имати капитал од најмање 100.000 марака, док је за акционарска и командитна друштва са капиталом мањим од поменутог износа било предвиђено да најкасније до 1940. године буду ликвидирани. Поред тога, према одредбама истог закона, акција више није могла гласити на суму мању од 1.000 марака, а акције за више гласова биле су забрањене.⁶⁸²

Након што је Хитлер у говору одржаном на седници Рајхстага од 30. јануара 1937. године изјавио да се Немачка ослобађа оних одредаба Версајског мировног уговора које су још увек формално ограничавале суверенитет Рајха у погледу немачких железница и Рајхсбанке, већ у првој половини фебруара биле су предузете законске и друге мере о уређењу њиховог новог правног положаја. Закон о новом уређењу и правном положају Рајхсбанке и немачких железница донет је 10-ог, а објављен 12. фебруара 1937. године. Иако је овај закон у првом реду имао за циљ да легализује успостављање неограниченог суверенитета Немачке у поменутој области, његове одредбе о Рајхсбанци извршиле су истовремено и једну велику и радикалну промену у дотадашњем органском статуу ове новчане установе. Према датим одредбама, на челу Рајхсбанке убудуће је требало да стоји један директоријум, састављен од председника и неколико чланова, непосредно потчињених канцелару Хитлеру, чијим би се декретом они као такви и постављали. Овом законском одредбом, Рајхсбанка је изгубила своју самосталност и аутономију, чиме је у потпуности стављена у службу државног апарата Рајха и самог националсоцијалистичког режима, док јој је, према осталим одредбама поменутог закона, припала и обавеза да извршава све банкарске и финансијске послове који су се односили на државну управу, што је, у суштини, значило да ће убудуће у пуној мери морати да се ангажује и у свим оним привредно-финансијским мерама и јавним радовима који су били у вези са спровођењем Четворогодишњег плана. Истовремено, одредбама поменутог закона које су се односиле на железнице дотадашњи назив немачког железничког друштва промењен је у „Немачке железнице“ (*Deutsche Reichsbahn*), а његови службеници добили су статус државних чиновника.⁶⁸³

⁶⁸² *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1937. годину*, књига VIII, прир. Н. Петровић, Београд 2013, 33.

⁶⁸³ *Исто*, 90-91.

Крајем марта 1937. године, Хитлеров опуномоћеник за Четворогодишњи план по други пут је пред немачким пољопривредницима излагао свој програм рада у погледу пољопривредне производње Рајха. Након апела који је упутио немачким аграрцима на сељачко-пољопривредној скупштини у Гослару крајем претходне године, Геринг је 23. марта 1937. на састанку са главним представницима немачке пољопривреде у Берлину изложио низ мера предузетих у циљу интензивирања пољопривредне производње у Немачкој и, истом приликом, изнова апеловао на немачке пољопривреднике да сви до последњег сељака, мобилишући све производне резерве и могућности, помогну и допринесу успешном извршењу Четворогодишњег привредног плана, како би Немачка у што скорије време остварила своје потпуно ослобођење од иностранства у погледу исхране. Према подацима изнетим на поменутом састанку, Немачка је у датом тренутку, и поред свих актуелних настојања, још увек била зависна од иностранства у погледу исхране сопственог становништва, а проценат пољопривредних производа и средстава за исхрану које је морала увозити, иако се у периоду националсоцијалистичке владе значајно смањило (до 1932. године Немачка је, према истим подацима, увозила око 25% ових производа⁶⁸⁴), износио је и даље не тако малих 17%. У циљу превазилажења овог проблема, Геринг је на састанку у Берлину изложио мере које су већ предузете, као и оне које ће тек бити, ради повећања немачке пољопривредне производње. Планиране мере нацистичког режима обухватале су у првом реду – са кредитом од једне милијарде марака, који би већ у току извршења Четворогодишњег плана био стопиран – опште радове мелиорације пољопривредног земљишта и повећање његове плодности, док се друга група мера односила на неке конкретне циљеве и кораке, попут општег повећања производње кромпира, одобравања земљорадничког кредита, смањења цена индустријском ђубриву, обезбеђивања радне снаге пољопривредницима, вођења евиденције о сваком пољопривредном добру у смислу његовог обрађивања и руковања, итд.⁶⁸⁵

На састанку са најважнијим представницима немачке индустрије одржаном 5. маја 1937. године у Берлину, чији је предмет требало да остане тајна како за домаћу штампу, тако и за иностранство, Геринг је истакао потребу преусмеравања немачке привреде ка повећању њених извозних могућности. Како је том приликом изложио присутнима –

⁶⁸⁴ Исто, 524.

⁶⁸⁵ Исто, 150-151.

општи принцип јесте тај да је извоз на првом месту, те да ће, иако је разумљиво да у појединим случајевима питање наоружања или Четворогодишњи план морају имати предност над извозом, тако нешто бити могуће једино у случају да се ради о њиховим неизоставним потребама. До краја 1938. године, извоз је, према Геринговим плановима, морао премашити вредност немачког извоза из 1936. године за 30%, односно за око једну и по милијарду рајхсмарака, а одлучујуће године за извозну трговину требало је да буду 1938. и 1939. Притом је извоз морао бити усмерен првенствено ка земљама које су немачку робу плаћале девизама или сировинама за чију су куповину биле неопходне девизе, а у случају извоза наоружања поменути принцип плаћања био би уједно и једини могућ. Како су 89% немачког извоза чинили готови производи, док се преосталих 11% састојало од сировина (на првом месту угља), полуфабриката и животних намирница, Геринг је окупљеним представницима немачке индустрије још једном указао на то да је њихов задатак да са новом извозном паролом буду упознати сви, до последњег предузећа у Рајху.⁶⁸⁶

Према статистичким подацима које су немачке власти објавиле почетком маја 1937. године, у Немачкој је тада, по први пут од почетка светске економске кризе, број незапослених пао испод једног милиона, пошто је 30. априла 1937. поменути број износио свега 961.000, односно за 820.000 мање него на исти дан претходне године. Националсоцијалисти су ово значајно опадање стопе незапослености, као и друге мере за побољшање живота немачких радника, истицали као свој велики успех на социјалном пољу. Поред тога, користећи повољно стање немачког унутрашњег новчаног тржишта, влада Рајха расписала је 24. маја 1937. године уписивање нове транше од 200 милиона марака, као допуну последњем унутрашњем зајму у износу од 600 милиона, расписаном марта месеца, што је било већ трећи пут од 1935. године да се у Немачкој са успехом расписују унутрашњи зајмови, који су служили за финансирање јавних радова, као и за претварање краткорочних летећих дугова у дугорочне, фондиране дугове. Тако је немачка влада помоћу ових зајмова и из редовних буџетских средстава успела да до тог тренутка консолидује око 5,8 милијарди марака унутрашњих летећих дугова.⁶⁸⁷

⁶⁸⁶ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C, Band VI-2, Göttingen 1981, Dokument Nr. 357, „Aktenvermerk des Ministerialdirektors Ritter“, Berlin, 5. V 1937, S. 771-772.

⁶⁸⁷ *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1937. годину*, књига VIII, 267.

Почетком јула 1937. године влада Рајха донела је низ значајних мера у вези са даљим извођењем Четворогодишњег привредног плана, које су се, пре свега, односиле на извесне измене у његовој организацији. Геринговом наредбом смењен је са положаја Валтер Келер, министар финансија и привреде провинцијске владе у Бадену, који се до тада налазио на челу одељења за сировине, након чега су на врховна места постављени пуковник у немачком генералштабу фон Ханекен, за питање гвожђа и челика, и мајор Еберхарт за спољнотрговинска питања, чиме је немачка војска узела у своје руке скоро целокупну организацију Четворогодишњег привредног плана. Од осталих важних мера, на првом месту била је заједничка наредба о житу, коју су 22. јула 1937. године издали министар исхране у влади Рајха Валтер Даре и Херман Геринг као извршилац Четворогодишњег плана, а по којој је сваки произвођач хлебног жита био обавезан да своју целокупну жетву преда држави по прописаној цени, изузев количина потребних за исхрану и за сетву, које би такође утврдила држава. Истовремено, била је најстроже забрањена, под претњом затвора и великих новчаних казни, исхрана стоке и живине хлебним житарицама, било од стране самих произвођача житарица, било од стране одгајивача стоке и живине, уместо чега је било предвиђено да само Министарство пољопривреде и исхране у току године стави на располагање произвођачима и одгајивачима потребне количине других врста сточне хране (јечам, кукуруз, шећерну репу итд.). Поменута наредба издата је због слабих жетвених изгледа у Немачкој за ту годину и исцрпљености постојећих резерви. Другом, пак, наредбом од 23. јула 1937. године Геринг је под своју непосредну контролу, односно под контролу државе, ставио целокупну производњу гвожђа и осталих метала у Немачкој. Према овој наредби, сви носиоци рударских права и права истраживања морали су своје концесије уступити једном државном друштву, основаном истог дана под називом „Рударско и металургијско предузеће Рајха, Херман Геринг, А. Д.“ (*Reichswerke AG für Erzbergbau und Eisenhütten „Herman Göring“*). Поменуто друштво требало је да отпочне своју делатност експлоатацијом наслага гвожђа у Харцу, Бадену и Франконији, у старим рудницима који због мале садржине гвожђа до тада нису били експлоатисани. Циљ ове наредбе био је повећање производње гвожђа и осталих метала у Немачкој, пошто се у последње време, и поред контингентирања, пријављивања стокова, ограничења употребе и замене другим металима, услед изванредних потреба копненог и поморског наоружања Рајха и многобројних грађевинских подухвата у оквиру Четворогодишњег плана, почела

осећати велика оскудица у гвожђу. Доношење поменуте наредбе националсоцијалистички режим образлагао је и неспособношћу приватне иницијативе и приватне „либералне“ економије да реши проблем гвожђа у Немачкој, због чега је, како се истицало, било потребно да ову важну грану народне привреде држава узме у своје руке.⁶⁸⁸

Током 1937. године, националсоцијалистички режим успео је да оствари и значајне успехе на спољнотрговинском плану, који су се, пре свега, огледали у продужењу трговинског уговора са Мађарском из 1934. године, чија је важност истекла 31. марта, као и у потписивању нових трговинских споразума са Француском и Шпанијом. У складу са општим тенденцијама у привредној политици Рајха, немачко-мађарски трговински уговор обновљен је тада на нове три године, уз истовремено постизање сагласности о даљем повећању робне размене између две земље. Поводом закључења поменутог споразума, са немачке стране се са задовољством истицало да је Немачка у датој прилици још једном показала своју способност апсорбовања аграрних производа земаља Средње Европе, као и своју спремност да преузме један нови низ важнијих мађарских извозних производа, што је, како се нарочито истицало, требало да трговинско-политичку сарадњу између Немачке и Мађарске учини још тешњом. Убрзо након тога, 9. јула 1937. године у Паризу, по окончању четворомесечних преговора, закључен је и потписан нови немачко-француски трговински уговор, који је обухватао конвенције о робној размени, о плаћањима и трансферу и о путничко-туристичком промету, са роком важења од две године од дана ступања на снагу, односно од 1. августа 1937. Овим трговинским споразумом Француска је Немачкој учинила знатне уступке, како у погледу снабдевања Рајха сировинама, тако и у погледу немачке трговине са француским колонијама, док јој је ова, заузврат, дала веће могућности за увоз француских аграрних производа и других намирница за исхрану, као и увоз специјалних француских фабрика. Иако се и нови немачко-француски трговински уговор заснивао на принципу реципроцитета, што је неминовно било условљено француском политиком контингентирања и немачким девизним тешкоћама, нарочити значај придавао се новој конвенцији о плаћањима, као пратећем инструменту поменутог споразума, којом је у платном промету између две земље укинута дотадашња систем клиринга, а њихова будућа међусобна плаћања уређена на једној либералнијој основи. Свега десет дана након тога – 19. јула 1937. године – влада Рајха забележила је још један

⁶⁸⁸ Исто, 363.

значајан привредно-политички успех потписивањем трговинског уговора са националистичком Шпанијом. Овим трговинском споразумом, влада Франсиска Франка загарантовала је Немачкој испоруке потребних сировина (пре свега руда) и аграрних производа, нарочито животних намирница, док се, пак, Немачка обавезала да, заузврат, лиферује националистичкој Шпанији своје индустријске производе и угаљ. Закључење поменутог трговинског уговора у привредним круговима Рајха дочекано је са нарочитим одушевљењем – с једне стране, зато што су њиме немачкој индустрији биле загарантоване шпанске сировине у највећој могућој мери, а, са друге, стога што је истовремено било осигурано и једно важно тржиште за њене фабрикате. С тим у вези, посебно се подвлачио податак да се трговинска размена између Немачке и националистичке Шпаније у току прве године Франкове владе толико повећала, да је, на тај начин, не само компензована обустава трговинског уговора са републиканском Шпанијом него и премашен обим раније трговинске размене са овом земљом из времена пре грађанског рата.⁶⁸⁹

Захваљујући мерама предузетим у оквиру Четворогодишњег плана, немачка привреда се током 1937. године развијала крајње повољно, показујући све већу самосталност и независност од осталих европских и ваневропских индустријских земаља.⁶⁹⁰ У једном реферату државног секретара немачког Министарства привреде Рајнхарта из септембра исте године, у вези са првим резултатима ових мера, истицало се да је вредност целокупне индустријске производње у Немачкој, која је 1932. године износила 34,8 милијарди марака, већ крајем 1936. порасла на 65 милијарди, те да се предвиђало да ће крајем 1937. године достићи износ од 70 милијарди, односно два пута већи у односу на онај из 1932. Истовремено, рачунало се да ће општи народни доходак, који је у 1932. години износио 45 милијарди марака, а крајем 1936. порастао на 62 милијарде, крајем текуће године достићи 68,5 милијарди, тј. бити за 50% виши него 1932.⁶⁹¹ Упркос извесним потешкоћама, постављени циљ повећања привредне производње успешно је остварен – према немачким подацима, целокупна производња Рајха порасла је у 1937. години за 8% у односу на претходну, а у односу на 1928. годину за чак 17%, чиме су се могле задовољити потребе појачаних инвестиција и потрошње. Такође, раст

⁶⁸⁹ Исто, 364-367.

⁶⁹⁰ АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, „Економско стање Немачке у 1937. години“, Милан Кечић – Миливоју Пиљи, Берлин, 21. II 1938.

⁶⁹¹ Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1937. годину, књига VIII, 472-473.

производње имао је за последицу и повећање извоза за око 17% у односу на претходну годину, тако да је 1937. вредност немачког извоза достигла износ од око 5,9 милијарди марака. Истовремено, знатно је порастао и немачки увоз, достигавши тада вредност од 5,5 милијарди (у односу на 3,49 милијарди у претходној години). Повећани извоз током 1937. године Немачка је највећим делом искористила за увоз пољопривредних производа, чија је домаћа производња, услед лоших временских прилика, знатно подбацила. Само током првих десет месеци 1937. године, увезено је за 429 милиона више животних намирница него у претходној години, а сировина и полуфабриката за 501 милион марака више. Овај вишак увоза у износу од скоро једне милијарде покривен је појачаним извозом индустријских производа за 726 милиона марака и сировина са полуфабрикатима за 207 милиона. Немачка је свим снагама настојала да повећа свој извоз, упркос свим потешкоћама на које је наилазила на светском тржишту и конкуренцији осталих индустријских држава, које су у циљу повећања извоза девалвирале своје валуте. Високе цене на светском тржишту почетком 1937. године стварале су Рајху велике проблеме у снабдевању пољопривредним производима и сировинама, да би њихов пад у другој половини исте године Немачка вешто искористила, нарочито за увоз из оних земаља где је морала плаћати девизама.⁶⁹² Недовољан успех своје спољне трговине Немци су тумачили тиме што су за само 1/5 свог извоза добијали девизе, док се преостали извоз наплаћивао преко клиринга.⁶⁹³ Упркос поменутиим тешкоћама, у говору одржаном 29. септембра 1937. године у Есену, немачки министар привреде др Шахт нарочито је истакао да је немачка марка, насупрот монетама других држава, остала стабилна и, с тим у вези, категорички изјавио да о девалвацији марке не може бити ни речи, те да, у погледу овог питања, између њега и канцелара Хитлера постоји потпуна сагласност.⁶⁹⁴

⁶⁹² Захваљујући повећаним потребама за пољопривредним производима, укупан немачки увоз из аграрних земаља источне Европе порастао је са 364,5 милиона марака у 1936. на 555,8 милиона у 1937. години, чиме се њихов удео у целокупном увозу Рајха повећао са 9,3 на 10,8 %. Овај пораст увоза, међутим, није прошао без значајних финансијских жртава – Немачка је увоз пшенице из Југославије плаћала 151 рајхсмарку по тони (у поређењу са 125 РМ/т, колико је коштала пшеница из Канаде), а увоз кукуруза из Румуније 106,9 рајхсмарака по тони (за разлику од 75 РМ/т, колико је износила цена кукуруза који је извозила Аргентина). Један од главних разлога за то била је чињеница да су, са изузетком Аргентине, највеће прекоокеанске аграрне извознице продавале своју робу искључиво за девизе, због чега се Немачка, након што је од Аргентине купила колико год је могла, окренула земљама централне и југоисточне Европе. (D. E. Kaiser, *nav. delo*, 160.)

⁶⁹³ АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, „Економско стање Немачке у 1937. години“, Милан Кечић – Миливоју Пиљи, Берлин, 21. II 1938.

⁶⁹⁴ *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1937. годину*, књига VIII, 473.

Међутим, реализација нове привредне политике довела је, истовремено, и до извесног преплитања надлежности између Министарства привреде и представника Четворогодишњег плана, које је у круговима немачких привредника често изазивало забуну, па чак и до бројних прозивки на рачун Хјалмара Шахта од стране аутаркиста у погледу остварења поверених му задатака. Овакво отворено негирање његове дотадашње политике, која није донела очекиване резултате, имало је за последицу Шахтову оставку на место министра привреде, усвојену 25. новембра 1937. године.⁶⁹⁵ Само два дана након ове, већ месецима уназад наговештаване, оставке, извршена је и званично објављена реконструкција немачке владе. На место др Шахта, који је задржао положај председника Рајхсбанке и био истовремено именован за министра без портфеља, постављен је др Валтер Функ, дотадашњи државни секретар у немачком Министарству пропаганде и шеф владиног пресбиороа, који је своју дужност министра привреде требало да преузме тек 15. јануара 1938. године.⁶⁹⁶ Ово одлагање учињено је стога како би се у међувремену обавила предвиђена реорганизација, односно стапање Министарства привреде и Четворогодишњег плана у једно тело, при чему је, према Геринговим речима, поменуто министарство убудуће требало да буде само извршни орган за спровођење Четворогодишњег привредног плана.⁶⁹⁷ На тај начин је након Шахтовог одласка Геринг у потпуности преузео вођење немачке привредне политике, што је значило да ће на место либералније трговинске политике Хјалмара Шахта доћи политика тзв. „земаљске одбране“, тј. милитаризација целокупне привреде. У том циљу, опуномоћеник за Четворогодишњи план намеравао је да пооптри привредну аутаркију, чак и на штету међународне сарадње уколико то буде потребно. У говору одржаном крајем новембра 1937. године у Хамбургу, Геринг је нагласио да се Четворогодишњи план мора остварити по сваку цену јер ће само тако Немачка добити гаранцију да у случају рата неће бити привредно изолована и онемогућена. Истом приликом, први човек привреде Рајха изјавио је и да ће Немачка свакако и даље узимати учешћа у светској трговини, али да то ни на који начин не би смело ићи на штету њене сигурности и независности, како у економском, тако и у

⁶⁹⁵ АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, „Немачка привредна политика – оставка г. Шахта – Четворогодишњи план“, Милан Кечић – Миливоју Пиљи, Берлин, 21. II 1938.

⁶⁹⁶ *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1937. годину*, књига VIII, 591-592.

⁶⁹⁷ *Исто*, 641.

политичком смислу.⁶⁹⁸ Још један значајан корак у реализацији Четворогодишњег плана био је и упис прве транше новог унутрашњег зајма за 1938. годину у износу од једне милијарде марака, који је влада Рајха расписала 17. децембра 1937. у циљу консолидовања краткорочних државних зајмова и финансирања даљих радова предвиђених овим привредним планом. Повећање прве транше зајма на једну милијарду, насупрот траншама дотадашњих унутрашњих зајмова које су варирале од 500 до 700 милиона марака, немачка влада образлагала је успехом своје унутрашње финансијске и кредитне политике, тј. повећањем расположивих капитала до кога је дошло услед општег привредног напретка, омогућеног управо њеним мерама на економском плану.⁶⁹⁹

У погледу трговине са Југославијом, равнотежа у размени и плаћању коју је на заседању у Дрездену констатовао Југословенско-немачки привредни одбор није се одржала, упркос томе што је југословенски увоз из Немачке током 1936. године био у сталном порасту.⁷⁰⁰ Већ децембра 1936. године курс марке почео је да опада, да би марта 1937. достигао своју најнижу вредност од 11,90 динара. Истовремено, активни клириншки салдо на југословенској страни постајао је све већи и од 15,25 милиона немачких марака, колико је износио у октобру 1936, током марта 1937. године достигао висину од 35,4 милиона, што је изазвало велико узнемирење у званичним и приватним привредним круговима заинтересованих страна. Неповољно стање клириншког рачуна нарочито је појачано лиферијом свих петнаест хиљада вагона житарица (десет хиљада вагона пшенице и пет хиљада вагона кукуруза), колико је одредбама Дрезденског протокола било утврђено, а за које су Немци током фебруара 1937. уплатили 19 милиона рајхсмарака.⁷⁰¹

Суштина проблема југословенско-немачких трговинских односа, као што се до датог тренутка већ више пута показало, сводила се на то да је, након преоријентације у привредној политици Немачке (1933/34) и трговинског уговора са Југославијом од 1. маја 1934. године, очекивано немачко појачање извоза у ову земљу заменио повећани увоз из Југославије, нарочито сировина и прехрамбених артикала, које Немачка, услед недостатка девиза више није могла набављати на ваневропским тржиштима. Овако велики

⁶⁹⁸ АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, „Немачка привредна политика – оставка г. Шахта – Четворогодишњи план“, Милан Кечић – Миливоју Пиљи, Берлин, 21. II 1938.

⁶⁹⁹ *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1937. годину*, књига VIII, 641.

⁷⁰⁰ АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, „Немачко-југословенски клиринг“, Београд, 16. XII 1936.

⁷⁰¹ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 155-156.

југословенски извоз у систему клириншких обрачуна није могао бити покривен одговарајућим увозом из Немачке, док су мере које су и са једне и са друге стране предузимане у циљу постизања равнотеже у платном промету биле осуђене на неуспех, делимично и због тога што нису биле усклађене са валутном и трговинском политиком друге стране (низак курс немачке марке у Југославији, односно дискриминација југословенских извозних артикала од стране контролних власти у Немачкој). Повољније услове за развој платног промета нису успели да створе ни разни други покушаји попут отварања појединих рачуна и укључивања свих финансијских и других немачких потраживања у платни систем, због чега је његово регулисање увек изнова било предмет преговора између двеју страна.⁷⁰²

Табела 4.14: Клириншки промет између Југославије и Немачке у периоду од 1934. до 1936. године (у рајхсмаркама)⁷⁰³

Месец	Уплате у Београду (за југословенски увоз)	Уплате у Берлину (за југословенски извоз)	Клириншки салдо КЈ
1934.			
јануар	2.010.139,84	1.785.205,11	- 224.934,73
фебруар	1.451.439,98	1.231.558,47	- 219.881,51
март	2.658.122,72	1.603.705,35	- 1.054.417,037
април	2.207.535,25	2.362.406,42	+ 154.871,17
мај	2.265.738,11	3.711.066,97	+ 1.445.328,86
јун	2.464.779,03	5.061.125,27	+ 2.596.346,24
јул	1.912.454,16	2.114.382,83	+ 201.928,67
август	2.290.450,89	5.006.610,97	+ 2.716.160,08
септембар	2.645.823,34	7.841.332,41	+ 3.195.509,07
октобар	2.161.681,11	3.925.657,54	+ 1.763.976,53
новембар	3.047.566,23	2.690.782,24	- 356.783,99
децембар	2.364.055,32	4.937.326,90	+ 2.573.271,38
Укупно:	27.479.785,98	42.271.160,58	+ 14.791.374,60

⁷⁰² *Isto.*

⁷⁰³ АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, „Немачки клиринг“, Београд, 4. I 1937.

1935.			
јануар	2.506.812,06	3.539.735,46	+ 1.032.923,40
фебруар	2.431.216,07	3.527.576,13	+ 1.096.360,06
март	2.413.636,68	3.843.101,30	+ 1.429.464,62
април	3.465.497,71	4.598.758,95	+ 1.133.261,24
мај	3.826.389,38	3.621.443,89	- 204.945,40
јун	4.089.768,57	3.129.207,10	- 960.561,47
јул	1.538.315,23	3.030.850,01	+ 1.492.534,0
август	2.475.533,59	2.989.102,16	+ 513.542,57
септембар	3.955.960,38	3.295.485,10	- 657.475,88
октобар	3.558.349,53	4.412.435,34	+ 854.085,81
новембар	2.744.620,96	5.872.000,43	+ 3.127.379,47
децембар	5.237.926,92	5.629.087,71	+ 391.160,85
Укупно:	38.244.047,08	47.491.783,58	+ 9.247.736,50
1936.			
јануар	2.462.774,09	7.176.574,26	+ 4.713.800,17
фебруар	5.973.762,01	6.045.130,32	+ 71.368,31
март	5.307.795,93	5.398.879,93	+ 91.084,0
април	7.159.800,17	5.107.165,28	- 2.052.634,89
мај	6.768.539,66	4.347.098,22	- 2.421.441,44
јун	5.968.853,81	3.646.161,42	- 2.322.692,39
јул	5.600.827,39	5.603.403,48	+ 2.854,68
август	6.651.548,80	6.365.911,62	- 285.637,18
септембар	9.639.187,02	4.817.945,55	- 4.821.241,47
октобар	6.326.574,27	5.105.071,88	- 1.221.502,39
новембар	8.049.071,56	11.194.989,25	+ 3.145.917,69
децембар	10.471.033,98	15.553.454,23	+ 5.082.420,25
Укупно:	80.379.768,69	80.361.785,44	- 17.963,25

Средином децембра 1936. године, док је салдо још увек износио 20 милиона марака, југословенска страна иницирала је преговоре, али је са немачке стране отезано са решавањем поменутог проблема. Као резултат неравномерног кретања уплата на клириншке рачуне у Берлину и Београду, дошло је до све веће понуде марке, односно пада њеног курса, што је навело Југославију да затражи састанак мешовитог одбора већ за јануар 1937. године.⁷⁰⁴ Међутим, Немци су поново одгодили преговоре, тако да су већ до марта 1937. југословенска потраживања достигла износ од 30 милиона марака. Две стране су у међувремену размениле неколико предлога за решење отвореног питања салда, али се о њима нису могле сложити. Немци су захтевали интервенцију југословенске Народне банке на берзи у циљу откупа марке, док је југословенска страна предлагала примену контроле извоза у смислу његовог привременог ограничења, при чему би се водило рачуна да се неизоставно осигура извоз неколико најважнијих југословенских артикала (пшенице, кукуруза, стокe и сточних производа), док би се извоз свих осталих производа до изједначавања салда могао смањити.⁷⁰⁵ У случају да Народна банка ипак приступи интервенцији за марку, Југославија је тражила да јој Немачка гарантује курсну разлику у висини од три четвртине салда, на шта ова није пристала, те је решење проблема морало бити пронађено на некој конкретнијој основи.⁷⁰⁶

Током фебруара и марта 1937. године дошло је до састанка ужих привредних одбора у Берлину. Истовремено са овим разговорима, Југославија је приступила и извесним аутономним мерама, међу којима је најважнија била линеарно ограничење извоза за Немачку. У сагласности са осталим југословенским надлежним органима, Народна банка је једним интерним упутством од 10. марта 1937. наложила новчаним заводима да се уверења о обезбеђењу валуте за извоз у Немачку убудуће могу издавати само оним комитентима којима су иста уверења издавана и за прва два месеца текуће године, с тим да њихова вредност сме износити само 1/4 од укупне вредности уверења из јануара и фебруара. Поменута мера имала је делимичног утицаја на привремени скок курса клириншке марке, али је, услед немачког протеста и жеље југословенске владе да се ово

⁷⁰⁴ АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, „Немачко-југословенски клиринг“, Београд, 16. XII 1936.

⁷⁰⁵ АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, „Кратки реферат о текућим трговинско-политичким пословима у марту 1937. (Немачка)“, Београд, 11. III 1937.

⁷⁰⁶ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 156.

питање ипак реши споразумно, убрзо обустављена.⁷⁰⁷ На проналажењу трајног и конкретнијег решења нарочито је инсистирао председник владе Стојадиновић, који је истакао спремност југословенске стране да изађе у сусрет немачким жељама у погледу испоруке житарица, уз истовремену молбу да Немци, пак, заузму попустљивији став по питању стабилизације курса марке.⁷⁰⁸

Преговори двеју страна резултирали су закључењем једног провизорног споразума о трговачким плаћањима, у виду размене нота, 24. марта 1937. године у Берлину, који је требало да бар донекле ликвидира огроман салдо југословенских клириншких потраживања. Овај споразум ступио је на снагу 1. априла 1937. године, уз напомену да ће важити до наредног заседања Југословенско-немачког привредног одбора, али не даље од 1. јула 1937. Немачка страна начелно је усвојила предлог о редуцирању југословенског извоза, те је договорено да се извоз из Југославије ограничи за 10% у односу на месечни увоз из Немачке, односно да уплате у Београду буду за 10% веће од уплата у Берлину, што је, како се очекивало, требало да омогући да се кроз 4-5 месеци југословенски потражни салдо сведе на 10 милиона марака. До постизања овог циља уплате у Београду требало је да буду расподељене на следећи начин: 10% за ликвидацију тог салда, 20% за исплату испорука које је извршио Уред за контролу извоза стоке, 35% за исплату испорука других пољопривредних производа (31,5% за артикле лифероване преко „Призада“ и 3,5% за остале) и 35% за исплату испорука остале робе. Са овом поделом уплаћених износа требало је ускладити и увозне дозволе немачких власти за југословенске производе како би њихова вредност била за 10% мања од просечних уплата у Београду за последња два месеца.⁷⁰⁹

Међутим, решење постигнуто овим споразумом о регулисању платног промета није било подједнако задовољавајуће за обе стране. Смањење југословенског извоза путем немачких увозних дозвола ишло је Југославији на штету јер су се Немци приликом спровођења споразума руководили искључиво сопственим интересом на тај начин што су без икаквих ограничења издавали дозволе за увоз руда и сировина, истовремено

⁷⁰⁷ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 156-157.

⁷⁰⁸ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C, Band VI-2, Dokument Nr. 286, „Schnellbrief des Auswärtigen Amtes“, Berlin, 19. III 1937, S. 613-614.

⁷⁰⁹ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 156-157; АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, „Ново уређење платних и трговинских односа са Немачком“, Београд, 31. III 1937.

дискриминишући читаве групе југословенских извозних артикала (дрво, стока, перје, лековито биље итд.) који су им били мање потребни тако што су обустављали или ограничавали издавање увозних дозвола за њих. Услед тога је и споразум постигнут у Берлину имао само ограничени домет, тако да се његовом применом активни клириншки салдо на југословенској страни до краја јуна 1936. године смањио једва на 20,76 милиона марака.⁷¹⁰

Нове мере за регулисање постојећих проблема у трговинским односима између две земље разматране су на четвртом заседању сталног Југословенско-немачког привредног одбора, одржаном од 10. до 29. септембра 1937. године у Дубровнику, где је, у намери да се трговинска размена између Краљевине Југославије и Немачке постави на реалнију основу, на извештајан начин приступљено једној свеобухватнијој ревизији дотадашњих утаначења.⁷¹¹ Иако је Југославија током последњих неколико месеци уочи овог састанка мешовитог одбора у трговинској размени са Немачком била стално пасивна, активан клириншки салдо у износу од 13 милиона марака био је још увек на њеној страни. Стога је Дубровачким протоколом као мера за уравнотежење салда задржан принцип зависности извоза од уплата за немачку робу, односно постигнут споразум да се уплате у Берлину и даље равнају према уплатама у Београду и да се за југословенски извоз у Немачку издаје строго онолико девизних дозвола колико то стање југословенског увоза допушта.⁷¹² Ипак, југословенски захтеви том приликом нису могли бити у потпуности задовољени јер је дириговање југословенског увоза остало и даље у надлежности немачких власти, али уз обећање с немачке стране да се неће вршити дискриминација југословенских артикала и да ће се при издавању увозних дозвола узети у обзир структура дотадашњег извоза за Немачку.⁷¹³ У том смислу немачка влада се обавезала да ће настојати да се између главних група југословенских извозних производа, попут житарица, стоке и сточних производа, дрвета и сировина, одржи један природнији однос који би био усклађен са интересима обе земље, не би ли се на тај начин убудуће избегао једностран

⁷¹⁰ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 157.

⁷¹¹ АНБ, I/II, а. к. 96, „Четврти поверљиви протокол“, Дубровник, 29. IX 1937; В. Ђорђевић, *nav. delo*, 157-160.

⁷¹² АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, Саопштење председника владе и министра иностраних послова Краљевине Југославије Милана Стојадиновића поводом IV заседања Југословенско-немачког привредног одбора, Београд, 5. X 1937. В. и: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C, Band VI-2, Dokument Nr. 565, „Rundschreiben des Reichs- und preußisches Wirtschaftsministerium“, Berlin, 4. X 1937, S. 1148-1151.

⁷¹³ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 158.

развој југословенског извоза, односно фаворизовање извоза једног производа на рачун других.⁷¹⁴

Дубровачким протоколом договорено је да се приликом издавања девизних дозвола за увоз робе из Југославије у обзир узме следећа шема: артикли људске и сточне исхране пољопривредног порекла чинили би 50% од укупног извоза, који би даље били подељени на два једнака дела између „Призада“ и Завода за унапређење спољне трговине, док би од друге половине 11% било предвиђено за извоз дрвета, а 39% за извоз осталих производа намењених индустријском сектору.⁷¹⁵ Ова подела била је само полазна тачка у регулисању југословенског извоза у Немачку и требало је да важи за једну „уговорну годину“, односно од 1. октобра 1937. до 30. септембра 1938. године. За случај да додељени контингент за једну од ових група не буде искоришћен, била је предвиђена и могућност да се изврши пренос његовог неискоришћеног дела на другу, али само путем једног специјалног споразума.⁷¹⁶ С друге стране, Немци су одбили захтев југословенске Народне банке да за увоз говеђих, телећих и свињских кожа, вуне, пшенице и кукуруза плаћају девизама, истичући да је противан клириншом споразуму и задржавајући за себе право да слично поступи и са неким другим артиклима када им се за то укаже прилика, упркос томе што је југословенска страна изразила спремност да у извесним случајевима према Немачкој одступи од тражења наплате у девизама.⁷¹⁷

У погледу извозних количина југословенске робе, две стране су се сложиле да Југославија и у кампањи 1937/38. године извезе у Немачку петнаест хиљада вагона жита по старим повластицама, али тако да овог пута на пшеницу отпадне једна трећина овог износа, а на кукуруз две, док је за случај да, услед слабе жетве, Југославија не буде у стању да испоручи договорену количину пшенице, била предвиђена могућност постизања споразума о одговарајућем повећању извоза кукуруза. Истовремено, Немачка је за период од 1. октобра 1937. до 30. септембра 1938. године одобрила Југославији повећања извозних контингената за читав низ артикала (лековита биља и сокови, живе и заклане кокоши,

⁷¹⁴ АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, Саопштење председника владе и министра иностраних послова Краљевине Југославије Милана Стојадиновића поводом IV заседања Југословенско-немачког привредног одбора, Београд, 5. X 1937.

⁷¹⁵ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C, Band VI-2, Dokument Nr. 565, „Rundschreiben des Reichs- und preußisches Wirtschaftsministerium“, Berlin, 4. X 1937, S. 1150.

⁷¹⁶ АНБ, I/II, а. к. 96, „Четврти поверљиви протокол“, Дубровник, 29. IX 1937.

⁷¹⁷ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 159.

дивљач, качкаваљ, заклане гуске, свињска маст, живе свиње итд.), а увоз конопље и конопљине кучине ослободила свих специјалних ограничења. У замену за повећање контингента за свињску маст, југословенска страна одрекла се контингента за говеда за клање. Осим тога, Југославија се Дубровачким протоколом обавезала да испоручи Немачкој 700 тона хмеља, док је њен извозни контингент за феросилицијум повећан са 650 на 1500 тона, уз могућност даљег повећања у случају да потребе немачког увоза буду то захтевале.⁷¹⁸

Као једну од мера за унапређење трговинског промета између две земље мешовити одбор је на састанку у Дубровнику предвидео и оснивање Југословенско-немачког одбора за дрво, који је своје прво заседање одржао крајем јануара 1938. године у Ајзенаху, док је већ том приликом била утврђена расподела југословенског контингента за извоз дрвета у Немачку за наредну уговорну годину.⁷¹⁹

Табела 4.15: Расподела контингента за извоз дрвета у Немачку за период од 1. октобра 1937. до 30. септембра 1938. године⁷²⁰

Број немачке царинске тарифе	Артикал	Годишњи контингент (у тонама)
74а	Храстова округла дрва	4.000
74е	Тврдо округло дрво свих других врста	5.000
76ц	Храстов резани материјал	60.000
76е	Тврди резани материјал свих других врста	9.000
83а	Храстово дрво за бачве	2.000
616б	Шперплоче	1.500

⁷¹⁸ АНБ, I/II, а. к. 96, „Четврти поверљиви протокол“, Дубровник, 29. IX 1937.

⁷¹⁹ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 159-160.

⁷²⁰ АНБ, I/II, а. к. 96, „Четврти поверљиви протокол“, Дубровник, 29. IX 1937.

Табела 4.16: Преглед кретања југословенског извоза неколико важнијих артикала у Немачку током 1937. године по месецима (у рајхсмаркама)⁷²¹

Месец	Живина и јаја	Маст	Говеда и свиње	Сланина	Укупна вредност (у РМ)
јануар	2.098.722	/	/	/	2.098.722
фебруар	1.087.396	1.400.000	2.537.135	172.500	5.197.031
март	676.670	1.610.000	2.267.540	172.500	4.826.710
април	777.220	476.000	1.324.540	172.500	2.750.260
мај	633.140	339.500	1.443.540	/	2.416.180
јун	707.860	133.000	1.324.540	/	2.165.400
јул	645.120	/	1.324.540	/	1.969.660
август	697.380	/	1.443.540	/	2.140.720
септембар	850.520	/	1.324.540	115.500	2.290.060
октобар	491.110	140.000	2.614.675	172.500	3.418.285
новембар	1.314.861	483.000	2.887.955	172.500	4.858.316
децембар	1.026.240	612.500	2.189.955	172.500	4.001.195
Укупно:	10.995.239	5.194.000	20.682.500	1.150.000	38.021.739

⁷²¹ АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, Статистика Конзуларно-привредног одељења МИП-а Краљевине Југославије, без датума.

Табела 4.17: Спољна трговина Немачке током 1936. и 1937. године
(у милионима немачких марака и процентима)⁷²²

Година	1936.				1937.			
	ИЗВОЗ		УВОЗ		ИЗВОЗ		УВОЗ	
Земље намене	мил. РМ	%	мил. РМ	%	мил. РМ	%	мил. РМ	%
Европа:	3.372,9	70,7	2.521,5	59,8	4.093,2	69,2	3.038,6	55,6
Југославија	77,2	1,6	75,2	1,8	134,4	2,3	132,2	2,4
Бугарска	47,6	1,0	57,6	1,4	68,2	1,2	71,8	1,3
Грчка	63,5	1,5	60,4	1,4	113,1	1,9	76,4	1,4
Италија	240,6	5,0	208,5	4,9	311,3	5,3	221,0	4,0
Румунија	103,6	2,2	92,3	2,2	129,5	2,2	179,5	3,3
Чехословачка	139,0	2,9	111,9	2,7	151,0	2,5	141,4	2,6
Турска	79,4	1,7	118,5	2,8	111,1	1,9	97,8	1,8
Мађарска	83,0	1,7	93,4	2,2	110,5	1,9	114,1	2,1
Пољска	53,0	1,1	57,9	1,4	73,2	1,2	67,9	1,2
Француска	254,5	5,3	98,9	2,3	313,4	5,3	155,7	2,8
Енглеска	405,8	8,5	263,7	6,3	432,2	7,3	308,6	5,6
Холандија	395,5	8,3	168,5	4,0	468,0	7,9	215,8	4,0

⁷²² АЈ, 334 (КПО) – 388 – 1215, Статистика Завода за унапређење спољне трговине, Развој немачког извоза и увоза према осталим земљама од 1934. до 1938. године, Београд, 1939.

Белгија	211,5	4,4	138,6	3,3	287,8	4,9	197,6	3,6
Данска	182,3	3,8	154,3	3,7	212,7	3,6	157,7	2,9
Шведска	230,4	4,8	191,7	4,5	277,3	4,7	231,9	4,3
Норвешка	91,3	1,9	87,9	2,1	139,5	2,4	91,3	1,7
Русија	126,1	2,6	93,2	2,2	117,4	2,0	65,2	1,2
Швајцарска	225,5	4,7	106,2	2,5	231,0	3,9	93,7	1,7
Шпанија	69,3	1,5	97,7	2,3	54,6	0,9	101,1	1,9
Остале европске земље	293,8	6,3	237,1	5,6	357,0	6,0	317,9	5,8
Прекоморске земље:	1395,3	29,3	1.696,4	40,2	1.817,8	30,8	2.429,8	44,4
Кина	132,5	2,8	113,5	2,7	148,3	2,5	93,6	1,7
Јапан	74,9	1,6	/	/	117,2	2,0	/	/
Индија	121,6	2,5	255,0	6,1	147,6	2,5	308,8	5,3
САД	172,0	3,6	232,2	5,5	208,8	3,5	281,9	5,2
Аргентина	97,7	2,0	118,5	2,8	147,1	2,5	295,2	5,4
Бразилија	133,4	2,8	131,4	3,1	177,0	3,0	186,2	3,4
Остале земље	663,2	13,9	845,8	20,0	871,8	14,7	1282,1	23,4
Укупно:	4.768,2	100%	4.217,9	100%	5.911,0	100%	5.468,4	100%

Током 1937. године вредност југословенског извоза у Немачку достигла је износ од 1361 милиона динара (132,2 милиона рајхсмарака), што је представљало 21,7% целокупног извоза који је Југославија те године остварила.⁷²³ Њен најважнији извозни артикал у трговинској размени са Немачком била је пшеница, чији је извоз, према немачким статистикама, порастао са 1,3 милиона рајхсмарака у 1934. на 26,2 милиона у 1937. години, затим кукуруз (пораст извезене вредности са 2,1 на 10,2 милиона), неочишћено перје (са 1,3 на 5,5 милиона), боксит (са 1,2 на 7,3 милиона), оловна руда (са 3,4 на 7,1 милиона), као и сирови бакар, чија се извезена вредност готово удвостручила – од 4,9 на 9,7 милиона рајхсмарака. Од осталих југословенских артикала чији је извоз ка Немачкој у периоду од 1934. до 1937. године такође забележио значајан раст треба, пре свега, поменути свиње, које Југославија током 1934. и 1935. није уопште извозила у ову земљу, док је 1937. године вредност њиховог извоза износила 4,4 милиона рајхсмарака, затим свињско месо (пораст извоза од нуле на 3,4 милиона), свињску маст (пораст извезене вредности са 0,4 на 3,4 милиона), заклану живину (са 1,6 на 3,1 милиона), кудељу (са 1,0 на 3,7 милиона), кучину (са 0,8 на 4,0 милиона), те дрво за грађу (са 0,5 на 3,1 милиона рајхсмарака).⁷²⁴

У исто време, немачки увоз у Југославију доживео је значајан пораст, достигавши на крају 1937. вредност од 1694 милиона динара (134,4 милиона рајхсмарака), односно удео од 32,3% у укупном југословенском увозу.⁷²⁵ Најважнији артикли које је Југославија у току дате године увозила из Немачке били су гвожђе (у укупној вредности од 337,5 милиона динара), машине, справе и алати (238,2 милиона), превозна средства (144,2 милиона), електротехнички предмети (130,2 милиона), вунене тканине (117,9 милиона), памучна предива (115,4 милиона), хартије и израде од хартије (112,4 милиона), памучне тканине (88,7 милиона), угаљ (79,6 милиона), органске и друге боје (78,9 милиона), вунена предива (71,8 милиона), разне тканине (60,4 милиона), разни хемијски производи (58,8

⁷²³ *Jugoslavija 1918-1988: statistički godišnjak*, 301; АЈ, 334 (КПО) – 388 – 1215, Статистика Завода за унапређење спољне трговине, Развој немачког извоза и увоза према осталим земљама од 1934. до 1938. године, Београд, 1939.

⁷²⁴ АНБ, I/II, Администрација главног седишта (=АГС), Економска изучавања (=17), „Југословенска спољна трговина са Немачком“, реферат Одељења за економска изучавања, Београд, 8. X 1938. (део фонда у поступку архивистичког сређивања и обраде).

⁷²⁵ *Jugoslavija 1918-1988: statistički godišnjak*, 304; АЈ, 334 (КПО) – 388 – 1215, Статистика Завода за унапређење спољне трговине, Развој немачког извоза и увоза према осталим земљама од 1934. до 1938. године, Београд, 1939.

милиона) итд.⁷²⁶ Захваљујући поменутом расту, активан трговински биланс на страни Немачке био је на крају 1937. године далеко већи него претходне – 333 милиона наспрам 49 милиона динара у 1936. години, што је водило даљем јачању њених позиција у привреди Краљевине Југославије.

4.1.4. Југословенска трговинска размена са „проширеном“ Немачком – аншлус Аустрије и комадање Чехословачке (1938-1939)

Почев од марта 1938. године, политички и економски односи Краљевине Југославије и Немачке развијали су се у битно измењеним околностима. Аншлусом Аустрије Немачка је не само постала југословенски сусед већ је додатно потврдила и свој доминантни положај у југословенској привреди. С обзиром на то да је Аустрија током читавог међуратног периода, а нарочито у годинама након економске кризе, спадала у ред неколико најважнијих трговинских партнера Југославије, очекивало се да нова привредна јединица настала њеним прикључењем Немачкој убудуће апсорбује око 45% југословенског извоза и оствари скоро исто толики удео у југословенском увозу.⁷²⁷

С друге стране, све до тада, Француска и Велика Британија, упркос немачком привредном продору, нису показивале неко веће интересовање за повећање обима своје трговинске размене са земљама југоисточне Европе, укључујући и Југославију, и тек их је заоштравање политичке ситуације у Европи у пролеће 1938. године навело да предузму извесне кораке у том смеру. Као значајан војни, политички и економски фактор на поменутом простору, Југославија је тада поново постала предмет пажње западних сила, те је најпре Француска, а убрзо потом и Велика Британија, повела акцију привредног придобијања Југославије, засновану на чисто политичким побудама да се ослабе немачке позиције, али су овакви покушаји дали прилично скромне резултате јер је до тог времена југословенска спољна трговина већ била трајно и неповратно преоријентисана ка Немачкој. Пресудан фактор за овакво опредељење био је економске, а не политичке

⁷²⁶ АНБ, I/II, АГС – 17, „Југословенска спољна трговина са Немачком“, реферат Одељења за економска изучавања, Београд, 8. X 1938. (део фонда у поступку архивистичког сређивања и обраде).

⁷²⁷ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 160.

природе будући да се, као што је већ о томе било речи, радило о комплементарности двеју привреда, која је била важан предуслов интензивне економске сарадње између ове две земље.⁷²⁸ Ипак, образовање једног владиног одбора у Великој Британији, чији је задатак био да испита могућности за финансијску и привредну помоћ ове земље државама југоисточне Европе јула 1938. године изазвало је у Немачкој приметан интерес и необично живе коментаре. Тим поводом са немачке стране се нарочито истицало да је ова привредно-финансијска „офанзива“ Енглеске у средњој Европи и на Балкану несумњиво била уперена у првом реду против Немачке, са циљем да се сузбије њен све већи утицај у том делу Европе. Штавише, иза ове акције, како се у немачкој јавности тврдило, стајао је нико други до Француска са својом старом жељом да из страха од јачања Немачке онемогући даљи развој њених односа са поменутих земљама и да за ту своју политику придобије и Енглеску. Насупрот томе, са немачке стране изнети су поново, од раније већ познати, аргументи у корист немачког гледишта на ово питање, при чему се нарочито истицало да, већ с обзиром на географски положај и могућности транспорта, Немачка, као и Италија, представљају једина природна и стална тржишта за производе тих земаља, што није случај са осталим великим европским силама, које само из политичких разлога у одређеним тренуцима показују интерес за економску размену са њима. У том смислу, општи закључак у немачкој јавности био је да ће и овај економски пројекат Велике Британије доживети неславну судбину ранијих пројеката о реконструкцији и економској обнови земаља Дунавског басена, прављених мимо и против Немачке као најважнијег фактора у привредним односима са поменутих земљама.⁷²⁹ Сличну самоувереност показао је и немачки министар привреде у свом великом програмском говору о привредној политици Рајха, одржаном августа 1938. године приликом отварања Источног сајма у Кенигсбергу. Описујући успешан развој немачке индустријске производње под утицајем Четворогодишњег плана, Функ је том приликом нарочито истакао резултате постигнуте на пољу трговинске политике. По његовом мишљењу, јачање привредног утицаја Немачке у појединим земљама није значило да ове земље долазе у све већу зависност од Рајха јер су од трговинских односа са Немачком и саме имале велику корист. Стога се овај, како га је Функ назвао, здрав развој привредних односа, заснован на природним предусловима, није

⁷²⁸ D. Aleksić, *Spoljnotrgovinska politika Kraljevine Jugoslavije 1939-1941*, 62-67.

⁷²⁹ *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1938. годину*, књига IX, прир. Ј. Ђуришић, Београд 2014, 398.

могао осујетити ни највећим „политичким кредитима“ помоћу којих су извесне државе покушавале да осујете немачки утицај у југоисточној Европи.⁷³⁰

Табела 4.18: Југословенски извоз у Аустрију и Немачку у периоду од 1933. до 1937. године (у милионима динара и проценти)⁷³¹

Година	Аустрија		Немачка		Обе земље заједно (у %)
	мил. динара	%	мил. динара	%	
1933.	731,8	21,7	470,7	14,0	35,7
1934.	634,4	16,4	597,8	15,4	31,8
1935.	577,2	14,3	751,5	18,7	33,0
1936.	640,3	14,7	1039,1	23,7	38,4
1937.	848,0	13,5	1361,3	21,7	35,2

Прикључење Аустрије Немачкој наметало је потребу одговарајућег регулисања југословенско-немачких трговинских односа утврђених претходним споразумима. Тим поводом, југословенска страна сматрала је најпре да би требало извршити ревизију свих привредних и платних односа са Немачком, али је на крају ипак одустала од овог става и усвојила немачко гледиште, које је предвиђало корекцију југословенско-аустријских трговинских односа и њихово прилагођавање југословенско-немачком уговорном режиму.⁷³² Преговори о овом питању вођени су од 6. маја до 4. јуна 1938. године у Берлину, на петом (ванредном) заседању мешовитог привредног одбора.⁷³³

Југословенска трговинска размена са Аустријом заснивала се на аустријским концесијама у виду контингената и преференцијала за извоз свиња, стоке и воћа, са једне, и југословенским царинским повластицама, нарочито за увоз аустријске папирне и

⁷³⁰ Исто, 443.

⁷³¹ В. Ђорђевић, *nav. delo*, XIII (predgovor М. Мirkovića).

⁷³² Исто, 160-162.

⁷³³ АНБ, I/II, а. к. 96, „Пети поверљиви протокол“, Берлин, 4. VI 1938.

гвоздене робе, са друге стране, док се међусобни платни промет развијао по систему приватног клиринга. Овакав платни систем, установљен аутономном мером од 28. октобра 1932. и назван „приватним“ клирингом, заведен је у Југославији уз сагласност аустријске владе. По њему, 70% потраживања од извоза у Аустрију било је предмет слободне продаје на берзи, док је 30% обавезно морало бити понуђено Народној банци на откуп. Операције ове врсте могле би се, по својим карактеристикама, сврстати негде између система збирног, хронолошког клиринга и режима слободног плаћања девизама, те се стога назив „приватни“ само условно може сматрати исправним. У тренутку преговора југословенски увозници догодили су у Аустрији око 200 милиона динара, што је значило да њено укључење у важећи југословенско-немачки платни систем, заснован на равнотежи уплата и подели на секторе, не би имало за последицу смањење југословенског извоза у ову земљу. Тежиште преговора било је управо на очувању ранијих погодности југословенске извозне трговине у Аустрији. Поред тога, за Југославију је од посебне важности била и ветеринарска конвенција са Аустријом, која је, за разлику од скученог и ригорозног ветеринарског протокола са Немачком, била израђена на једној широј, либералнијој основи и служила југословенским интересима транзита, због чега је југословенска страна током преговора инсистирала на добијању што повољнијих ветеринарских прописа.⁷³⁴

Споразум потписан 4. јуна 1938. године у Берлину предвиђао је проширење важности трговинског уговора између Југославије и Немачке од 1. маја 1934. године са свим допунским споразумима на територију Аустрије, почев од дана укључења Аустрије у немачко царинско подручје, тј. од 1. априла 1939. године, када је, уједно, требало да престану да важе Трговински уговор од 9. марта 1932. године⁷³⁵ и сви остали споразуми између Југославије и Аустрије, док је важност југословенско-немачких одредаба о плаћању проширена на аустријско подручје већ од 1. јуна 1938. Истовремено, у текст трговинског уговора из 1934. године унете су извесне измене и допуне, након чега су му додате нове, ревидиране листе царинских консолидација, а нову редакцију добили су и санитарско-ветеринарски прописи, којима су прикључене најважније одредбе ветеринарске конвенције са Аустријом.⁷³⁶

⁷³⁴ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 54-55, 161.

⁷³⁵ *Службене новине*, бр. 302 – СХП, 28. XII 1932.

⁷³⁶ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 161-163.

У замену за очување ранијих аустријских концесија у виду контингената и преференцијала за неке од својих најважнијих извозних артикала (свиње, пшеница, кукуруз итд.), Југославија је пристала на укључење тарифног дела из трговинског уговора са Аустријом у уговор са Немачком, притом се чак и одричући извесних царинских концесија из овог првог, које су делимично биле претворене у поверљиве контингентне клаузуле. Овим споразумом у корист Југославије везано је свега 36 немачких царинских ставова, док је у корист Немачке Југославија консолидовала 431 став своје царинске тарифе, што је било много више него што је до тада било везано у оба уговора, док је обим робног промета привремено регулисан у дотадашњим оквирима, с тим да коначно буде уређен на следећем заседању Југословенско-немачког привредног одбора.⁷³⁷

Протоколом ванредног заседања у Берлину усклађене су готово све специјалне повластице и погодности које је Аустрија пружала Југославији са већ утврђеним системом трговинске размене са Немачком.⁷³⁸ Самим тим, бојазан да ће се услед укључења Аустрије у немачки привредни систем трговински односи са овом облашћу развијати неповољно по Југославију није била оправдана. Аустрија је у немачку царинску област укључена тек 1. априла наредне године, али је и пре тога са Немачком сачињавала једно привредно подручје, са којим ће се трговинска размена током 1938, 1939. и 1940. године развијати на исти начин као и пре уједињења. Југословенска спољна трговина са овом проширеном привредном облашћу представљала је збир вредности дотадашње трговинске размене са Немачком и Аустријом, уз једну важну последицу – извршењем аншлуса, југословенски активни салдо у клириншком промету са Немачком смањен је за износ југословенске пасиве у клирингу са Аустријом.⁷³⁹ Ипак, широке могућности пласмана југословенских пољопривредних и сточних производа и реализовање повољних цена на проширеном и јединствено уређеном немачком тржишту, са једне, и пораст југословенског увоза, пре свега индустријских артикала, из Немачке, са друге стране, стварали су одличне предуслове за даљи развој југословенско-немачких привредних веза.⁷⁴⁰

Следећи, редовни, састанак мешовитог привредног одбора био је предвиђен за јесен 1938. године како би се, на основу принципа установљеног Дубровачким

⁷³⁷ *Isto*, 162-163.

⁷³⁸ АНБ, I/II, а. к. 96, „Пети поверљиви протокол“, Берлин, 4. VI 1938.

⁷³⁹ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 165.

⁷⁴⁰ АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, „Нови трговински уговор са проширеном Немачком“, Београд, 10. VI 1938.

протоколом, утврдио план трговинске размене за следећу уговорну, односно економску годину (октобар 1938 – септембар 1939). У складу с тим, шесто заседање Југословенско-немачког привредног одбора одржано је од 6. до 25. октобра 1938. године у Београду. У погледу југословенског извоза у Немачку, састанак мешовитог одбора у Београду потврдио је принцип договорен на Дубровачком заседању да ће се исти по вредности и даље равнати према увозу из Немачке, уз уважавање утврђених квота за учешће појединих сектора југословенске производње у укупном извозу, док је најважније питање на дневном реду овог пута била ревизија прописа о платном промету.⁷⁴¹

Сматрајући да је услед предузетих мера дошло до уравнотежења међусобног робног промета, Немачка је том приликом иступила са захтевом да се постојећи систем слободног курса немачке марке замени системом сталног, утврђеног курса, као и да се у узајамном платном промету укине дотадашњи систем клириншких чекова. Укидање чекова и утврђивање сталног курса значило је враћање на чист клириншки систем са хронолошким редоследом, са којим југословенски извозници нису имали нарочито повољно искуство.⁷⁴² Стога је југословенска страна остала при ставу да би регулисање платног промета и даље требало да вршати на бази тзв. приватног клиринга, истичући да би стабилизација курса немачке марке интервенцијом Народне банке изазвала велике поремећаје и губитке југословенских увозника.⁷⁴³ Стабилност немачке марке била је, свакако, и у њеном интересу, али је југословенско гледиште било да би се спорним осцилацијама у курсу марке могло стати на пут и задржавањем система клириншких чекова, с тим што би у том случају било неопходно утврдити минимални и максимални курс марке. У техничком погледу то се, по југословенском предлогу, могло постићи на тај начин што би власници чекова, тј. извозници, осим продајом увозницима, своје чекове могли реализовати и продајом Народној банци, која би им поменуте чекове обрачунавала по једном унапред утврђеном курсу, док би увозници такође могли да извршавају своје обавезе или куповином чекова од извозника или полагањем готовине код Народне банке по унапред утврђеном курсу за рајхсмарку. Уколико би се курс марке при Народној банци утврдио на 14, а на југословенским берзама на 14,50 динара, онда би и увозници и

⁷⁴¹ АНБ, I/II, а. к. 96, „Шести поверљиви протокол“, Београд, 25. X 1938; В. Ђорђевић, *nav. delo*, 165-169.

⁷⁴² АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, „Белешка поводом предстојећих привредних преговора са Немачком“, Београд, 4. X 1938.

⁷⁴³ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 165.

извозници имали интереса да своје обавезе, односно чекове, реализују на слободном тржишту, чиме би потреба Народне банке за интервенцијом била сведена на минимум.⁷⁴⁴ Међутим, с обзиром на нешто повољније стање клириншког обрачуна него у претходном периоду, југословенска страна је на крају ипак усвојила немачко гледиште и пристала да се закључи нови клириншки споразум у складу са немачким захтевом.⁷⁴⁵ Протоколом шестог заседања Југословенско-немачког привредног одбора, потписаним 25. октобра 1938. године у Београду, регулисано је питање одржавања курса клириншке марке на југословенским берзама у износу од 14,50 динара за марку, а истом приликом на поменутој основи закључен је и нови Споразум о плаћању, који је ступио на снагу 1. новембра 1938. године. Као претходна мера за постепено враћање курса марке на међународни паритет, између емисионих банака постигнут је договор да ће југословенска Народна банка интервенисати на берзи откупом клириншких чекова по курсу између 14,30 и 14,70 динара за марку до укупног износа од осам милиона рајхсмарака, који ће јој, за случај да то буде потребно, делимично или у целини бити стављен на располагање од стране немачке владе.⁷⁴⁶

Осим што је заменио све пређашње споразуме о плаћању са Немачком и Аустријом, овај југословенско-немачки платни споразум уједно је постао основа и за регулисање платног промета са Судетском облашћу за послове закључене након 10. октобра 1938. године, односно након њеног прикључења Немачкој предвиђеног Минхенским споразумом. Споразум о плаћању од 25. октобра 1938. године, утаначен на шестом заседању сталног Југословенско-немачког привредног одбора у Београду и заснован на утврђеном курсу немачке марке и хронолошком редоследу исплата, био је примеренији стању насталом са уравнотежењем платног промета и тенденцијом пораста југословенског увоза из Немачке, а нарочито је одговарао немачком захтеву да се курс рајхсмарке фиксира на једном вишем нивоу, који је приближно одговарао њеном диригованом међународном курсу, због чега је представљао трајну основу за регулисање

⁷⁴⁴ АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, „Белешка поводом предстојећих привредних преговора са Немачком“, Београд, 4. X 1938.

⁷⁴⁵ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 165.

⁷⁴⁶ АНБ, 1/II, а. к. 96, „Шести поверљиви протокол“, Београд, 25. X 1938; АНБ, 1/II, а. к. 96, „Споразум о регулисању платног промета између Немачког Рајха и Краљевине Југославије (Немачко-југословенски обрачунски споразум)“, Београд, 25. X 1938.

платног промета између Југославије и Немачке, оставши на снази све до Априлског рата 1941. године.⁷⁴⁷

На заседању у Београду извршена је и прерасподела југословенског извоза како у погледу његове структуре, тако и у погледу појединачних контингената, који су том приликом повећани на бази оствареног извоза у Немачку и Аустрију током 1937. године. Ново обрачунавање и искоришћавање квота за наредну привредну годину, укључујући и лифериације за Аустрију, било је на снази од 1. октобра 1938. године, док су неискоришћене квоте из претходне године угашене. У складу са новим уређењем платног промета, специјални рачуни „Призада“ и Завода за унапређење спољне трговине пренети су у редован рачун.⁷⁴⁸

С обзиром на измењене прилике, за „уговорну“ 1938/1939. годину утврђено је повећање удела пољопривредних производа у односу на Дубровачки протокол на тај начин што је за артикле људске и сточне хране предвиђен удео од 62% у укупном југословенском извозу за Немачку, који би на једнаке делове (по 31%) међу собом поделили „Призад“ и Завод за унапређење спољне трговине, док је за извоз дрвета и осталих производа (индустријске сировине) учешће у расподели смањено на 9, односно 29%. Повећање квота код биљних и сточних производа било је, заправо, само нормализација прилика пошто су дотадашње квоте, као недовољне, ионако редовно бивале прекорачене, а нарочито је било оправдано услед проширења Немачке областима које су и до тада биле купци југословенских производа, и то првенствено пшенице, кукуруза, стоке и сточних производа. Према трговинском уговору из 1934. године, југословенски контингенти за извоз пшенице и кукуруза у Немачку износили су по 5.000 вагона; крајем 1937. године одобрен је и трећи контингент у истом износу са могућношћу опције (пшеница или кукуруз), док су на заседању Југословенско-немачког привредног одбора у Београду ови контингенти удвојени, достигавши укупан износ од 30.000 вагона житарица (по 10.000 вагона за пшеницу, кукуруз и једно од њих у зависности од потреба и могућности), уз раније утврђене преференцијале.⁷⁴⁹ Том приликом, међутим, лиферовање поменутих контингената утврђено је као обавеза за Југославију, која ће, иако се првобитно односила

⁷⁴⁷ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 169-171.

⁷⁴⁸ АНБ, I/II, а. к. 96, „Шести поверљиви протокол“, Београд, 25. X 1938.

⁷⁴⁹ АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, „Измене у југословенско-немачком трговинском уговору“, *Народно благостање*, 6. XI 1938.

само на дату уговорну годину, каснијим протоколима бити потврђена као стална. Истовремено, Немачка је протоколом потписаним у Београду одобрила и накнадне количине или повећање раније утврђених контингената за читав низ важних артикала југословенског извоза.⁷⁵⁰

Табела 4.19: Повластице за југословенски извоз у Немачку за привредну 1938/1939. годину⁷⁵¹

Накнадне количине	
Артикал	Количина (у тонама)
материјал за шпављење	6.000
феросилицијум	2.100
ферохром	1.000
сирћетна киселина	500
дрвени креч	1.500
креозотно уље	50
ретортни угљ	1.500
калцијумцијанамид	8.700
ексери	5,6
Повећање контингената утврђених Дрезденским протоколом	
Артикал	Количина (у тонама)
живе гуске	480
жива живина	3.080
заклана живина и патке	3.750
заклане гуске	1.720

У вези са тим, југословенска страна изразила је жељу да се, уколико буде могуће и ако међусобни платни промет то дозволи, повећа извоз пољопривредних производа у Немачку до оптималних граница за сваки од њих, што је немачка делегација примила к знању, уз могућност да евентуално повећање извоза обухвати и неке друге артикле осим предложених.⁷⁵²

⁷⁵⁰ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 168.

⁷⁵¹ АНБ, I/II, а. к. 96, „Шести поверљиви протокол“, Београд, 25. X 1938.

⁷⁵² Исто.

Табела 4.20: Листа југословенских предлога за извоз пољопривредних производа у Немачку⁷⁵³

Артикал	Оптимална количина
коњи за рад	2.400 комада
коњи за клање	15.000 комада
говеда	29.500 комада
свиње	292.500 комада
маст	6.500 тона
сланина	2.000 тона
жива живина	3.080 тона
живе гуске	480 тона
заклана живина и патке	4.250 тона
заклане гуске	1.720 тона
јаја	5.800 тона
лупана јаја	2.250 тона
шарани	800 тона
сардине	150 тона
сарделе	50 тона
дивљач	600 тона
сир	300 тона
црева	240.000 РМ
остали сточни производи	350.000 РМ
свеже шљиве	20.000 тона
свеже јабуке	19.500 тона
грожђе	3.900 тона
суве шљиве у врећама	8.000 тона
суве шљиве у сандуцима	3.300 тона
суве шљиве за индустријске сврхе	4.200 тона
остало свеже воће	5.000 тона
свеже поврће	200.000 РМ
детелина	20.000 тона
кормно брашно	20.000 тона
брашно	10.000 тона
пасуљ	2.000 тона
рогоз	2.370 тона

⁷⁵³ Исто.

Табела бр. 4.21: Трговински биланс Краљевине Југославије према Немачкој од 1934. до 1939. године (у милионима динара)⁷⁵⁴

Година	Вредност (мил. динара)		Салдо трговинског биланса
	извоз	увоз	
1934.	598	497	101
1935.	751	598	153
1936.	1039	1088	- 49
1937.	1361	1694	- 333
1938.	1814	1618	196
1939.	1762	2268	- 506

С обзиром на то да су привредне структуре Аустрије и Немачке биле сличне, утицај аншлуса на даљи на развој југословенско-немачких трговинских односа није био неповољан, нити је на било који начин ишао на штету југословенског извоза.⁷⁵⁵ Штавише, аншлусом Аустрије извозне могућности Краљевине Југославије су се у извесном смислу чак и повећале будући да је до тада значај аустријског тржишта за југословенски извоз био релативно ограничен услед његове слабе куповне моћи, док је у новонасталим околностима, у случају да бечко тржиште изненада постане неповољно за пласман њених производа, захваљујући проширењу царинског подручја Немачке Југославија своју робу могла упутити на друга тржишта. Осим тога, присаједињењем Аустрије Немачкој престало је дејство тзв. Римских протокола на дотадашњем аустријском подручју, због чега се Југославија надала да ће тиме уједно престати да важе и повластице које је Мађарска

⁷⁵⁴ Подаци наведени према: *Jugoslavija 1918-1988: statistički godišnjak*, 301, 304.

⁷⁵⁵ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 169.

уживала за свој извоз како у царинском погледу, тако и у висини контингентата за читав низ артикала (житарице, брашно, јаја, живину, али и неке мање важне артикле попут меда, поврћа, воћа итд.), односно да ће утицај мађарске конкуренције на југословенски извоз убудуће бити мањи, а Југославија моћи да рачуна на бољи пласман поменутих производа.⁷⁵⁶

Током 1938. године Југославија је у Немачку извезла робе у вредности од 1814 милиона динара, што је представљало 35,9% њеног укупног извоза и, уједно, највећу вредност југословенског извоза у Немачку до тада. Истовремено, немачки увоз у Југославију те године био је нешто мањи него претходне, износећи 1618 милиона динара, односно 32,5% укупног југословенског увоза, тако да је 1938. годину Југославија у трговинској размени са Немачком завршила активним трговинским билансом од 196 милиона динара. Чак и када се у наведену статистику укључи и њен промет са Аустријом остварен у првим месецима 1938. године, тј. до аншлуса, у коме је Југославија била благо пасивна (извоз у вредности од 306 и увоз у вредности од 342 милиона динара), активан салдо у размени са немачко-аустријским привредним подручјем у целини за 1938. годину остаје и даље на југословенској страни.⁷⁵⁷ Међутим, насупрот огромном учешћу Немачке у југословенској трговини, поменута размена добара са Југославијом остварена током 1938. чинила је свега 2% укупног немачког увоза и 2,2% целокупног извоза Рајха, што је недвосмислено указивало на неравноправност међу трговинским партнерима и привредну зависност Југославије од Немачке.⁷⁵⁸

Аншлусом Аустрије Немачка се међу југословенским спољнотрговинским партнерима трајно учврстила на првом месту, што нарочито добро илуструје поменута збирна статистика – посматрано на тај начин, њено учешће у југословенском увозу током 1938. године износило је, заправо, 39,4% његове укупне вредности, а у извозу читавих 42%.⁷⁵⁹ Након анексије Судетске области, овај удео попримио је још драстичније размере,

⁷⁵⁶ АНБ, I/II, АГС – 17, „Југословенска спољна трговина са Немачком“, реферат Одељења за економска изучавања, Београд, 8. X 1938. (део фонда у поступку архивистичког сређивања и обраде).

⁷⁵⁷ *Jugoslavija 1918-1988: statistički godišnjak*, 301-304.

⁷⁵⁸ J. Rothschild, *East Central Europe between the Two World Wars*, University of Washington Press, Seattle and London 1974, 275-276. В. и: АЈ, 334 (КПО) – 388 – 1215, Статистика Завода за унапређење спољне трговине, Развој немачког извоза и увоза према осталим земљама од 1934. до 1938. године, Београд, 1939.

⁷⁵⁹ Ž. Avramovski, *Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči Drugog svetskog rata*, Istorija XX veka, Zbornik radova II (1961), 18.

нараставши на чак 50% укупног југословенског увоза и 49,9% извоза.⁷⁶⁰ О овим, у случају Краљевине Југославије, за Трећи Рајх и више него задовољавајућим резултатима планске спољнотрговинске политике према земљама Југоисточне Европе говори и поређење немачких статистичких података за 1933. (немачки извоз у Југославију 33,8 милиона, а увоз из Југославије 33,5 милиона рајхсмарака) и 1938. годину (и извоз и увоз из Југославије по 108 милиона рајхсмарака), по којима се обим трговинске размене између две земље у наведеном периоду, не рачунајући Аустрију и Судете, и више него утростручио, док се, укључујући и њих у биланс проширеног Рајха за 1938. годину (укупан извоз у Краљевину Југославију 145 милиона, а укупан увоз из Југославије 172 милиона рајхсмарака), наведена размена добара у односу на вредности остварене 1933. године упетостручила.⁷⁶¹

Истовремено, територијално проширење Рајха знатно је повећало његове привредне и политичке апетите у Југоисточној Европи. Сматрајући своју позицију за „догађање“ са Југословенима далеко повољнијом од оне у којој се две године пре тога налазио његов претходник Шахт, немачки министар привреде Валтер Функ, боравећи, у оквиру своје балканске турнеје, почетком октобра 1938. године у Београду, понудио је Југославији један уговор на основу којег би Немачка убудуће откупљивала 50% југословенског извоза, пружајући истовремено своју техничку помоћ и неопходан капитал за повећање југословенске производње и извоза металних руда. Заузврат, од Југославије се очекивало да купује више немачких производа, односно да, како је Функ то објаснио, своје изјаве о политичком пријатељству пропрати конкретним економским потезима.⁷⁶² Био је то први пут да се Југославија, осим привредних, наша и пред отвореним политичким захтевима, које је покушала избећи окретањем ка својим старим трговинским партнерима. Међутим, већ поменута настојања Француске и Велике Британије да током 1938. године извуку балканске земље из немачких привредних окова остала су безуспешна, након чега се учешће Немачке у њиховом спољнотрговинском билансу још више повећало.⁷⁶³

⁷⁶⁰ С. Мићић, *нав. дело*, 107.

⁷⁶¹ РА АА, R 103324: АА, Politische Abteilung IV, Akten betreffend: Besuch des Prinzregenten Paul von Jugoslawien in Deutschland im Juni 1939 (von Mai 1939 bis Juni 1939), Jugoslawien, Politik 2A, „Aufzeichnung für eine Unterhaltung mit dem Prinzregenten Paul von Jugoslawien über deutsch-jugoslawische Wirtschaftsbeziehungen“, Berlin, 23. V 1939.

⁷⁶² J. B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, 131-132.

⁷⁶³ Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002, 104.

О већ поменутом значају који је југословенска рударска производња имала за Трећи Рајх најбоље сведоче подаци немачког штаба за ратну привреду (*Wehrwirtschaftsstab*), по којима је, поред Немачке, Југославија располагала највећим рудницима олова, као и највећим рудницима бакра и хрома у Европи, са годишњом производњом од 71.000, 40.000, односно 53.000 тона, и била највећи европски произвођач антимона (2.500 тона годишње). Истовремено, по производњи злата, југословенска држава била је, са три тоне годишње, на другом месту, након Шведске, која је производила десет тона, док је по производњи боксита са 400.000 тона била на трећем месту у Европи, одмах иза Француске (700.000 тона) и Мађарске (500.000 тона на годишњем нивоу), а процењивало се и да би се експлоатација наведених руда могла додатно повећати тако да Југославија постане њихов водећи произвођач у Европи.⁷⁶⁴ Самим тим, југословенска Краљевина добијала је – у светлу припрема Трећег Рајха за рат – све више на значају као лиферант сировина за немачку привреду, што потврђују и подаци да је само током 1938. године Немачка из Југославије увезла боксита за 6,5 милиона марака, олова, хрома и антимона у истој вредности, као и бакра у укупној вредности од преко 4 милиона марака.⁷⁶⁵ За немачку ваздухопловну индустрију најзначајнији је, свакако, био боксит, чији је извоз из Југославије у периоду од 1934. до 1938. године вртоглаво растао, достигавши, од 91.820 тона, количину од 379.742 тоне (током 1937. године извоз је био чак и нешто већи – 388.338 тона), чиме је Немачка практично апсорбовала читаву његову производњу у Краљевини Југославији.⁷⁶⁶ Увоз из Југославије покривао је до 1939. године око 40% немачких потреба за бокситом, по 25% потреба за антимоном и бавром, као и више од 25% потреба Рајха за хромом, док је заједно са Мађарском Југославија покривала 100% немачких потреба за бокситом, како у миру, тако и у рату.⁷⁶⁷

У складу са договором постигнутим на шестом заседању Југословенско-немачког привредног одбора у Београду, Народна банка је својим циркуларом од 4. новембра 1938. године објавила да ће одржавати курс немачке клириншке марке на југословенским берзама у распону од 14,30 до 14,70 динара до даљег, те је, с тим, у вези, забранила склапање нових терминских послова са клириншком марком, што је додатно указивало на

⁷⁶⁴ Д. Ж. Денда, *нав. дело*, 180-181.

⁷⁶⁵ РА АА, R 103324, „Aufzeichnung für eine Unterhaltung mit dem Prinzenregenten Paul von Jugoslawien über deutsch-jugoslawische Wirtschaftsbeziehungen“, Berlin, 23. V 1939.

⁷⁶⁶ Ž. Avramovski, *Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči Drugog svetskog rata*, 15.

⁷⁶⁷ Д. Ж. Денда, *нав. дело*, 181.

то се ради о интервенцији којом се жели постићи стабилизација марке на дужи временски период. Међутим, само два месеца након тога, без икакве претходне објаве или упозорења, чак и без претходног укидања забране терминског пословања у немачким маркама, југословенска Народна банка престала је да интервенише на берзи и допустила да курс клириншке марке опадне за пола динара, једноставно обавестивши овлашћене новчане заводе својим циркуларом од 11. јануара 1939. године да, почев од тог дана, неће више свакодневно интервенисати на домаћим берзама ради одржавања курса клириншке марке на висини која је била утврђена њеним претходним циркуларом, као и да се термински послови са клириншким маркама поново дозвољавају под истим условима који су важили раније. Овакав неочекивани поступак Народне банке нанео је штету интересима југословенских извозника, који су услед опадања курса марке претрели велике губитке, због чега су апеловали на надлежна министарства Краљевине Југославије и Народну банку да се поменути проблем што пре реши.⁷⁶⁸

Нове мере за регулисање курса клириншке марке на југословенским берзама биле су предмет седмог заседања Југословенско-немачког привредног одбора, које је одржано од 7. до 16. фебруара 1939. године у Берлину.⁷⁶⁹ Том приликом између две стране постигнут је споразум о утврђивању сталног курса немачке марке у висини од 13,80 динара за марку, који је Народна банка требало да одржава бар до наредног састанка мешовитог одбора, чиме би се, осим у случају неких непредвиђених околности, у међусобни трговински и платни промет унело више стабилности него до тада.⁷⁷⁰ Истовремено, на заседању у Берлину регулисана су и спорна питања о плаћању настала прикључењем Судетске области Немачкој на тај начин што је обрачун потраживања насталих у југословенско-судетском робном промету пре 11. октобра 1938. године укључен у југословенско-немачки клиринг.⁷⁷¹ Питање обрачунског курса за онај део југословенског клириншког дуга према Чехословачкој који је преузела Немачка у сразмери у којој је Судетска област учествовала у трговини са Југославијом, а који је износио око 100 милиона чехословачких круна, решено је утврђивањем обрачунског курса за

⁷⁶⁸ АЈ, 76 – 84 – 157, „Клиринг са Немачком“, Допис Централне индустријских корпорација Краљевине Југославије надлежним органима, Београд, 1. II 1939.

⁷⁶⁹ АНБ, I/II, а. к. 96, „Седми поверљиви протокол“, Берлин, 16. II 1939; В. Ђорђевић, *nav. delo*, 171.

⁷⁷⁰ АЈ, 76 – 82 – 155, „Novi kurs nemačke klirinške marke od 13,80 trajaće duže vreme“, *Jugoslovenski Kurir*, Београд, 20. II 1939.

⁷⁷¹ АНБ, I/II, а. к. 96, „Седми поверљиви протокол“, Берлин, 16. II 1939.

конверзију круна у марке у вредности од 9,60 немачких марака за 100 чехословачких круна.⁷⁷²

Након Хитлеровог комадања Чехословачке и проглашења немачког протектората над Чешком и Моравском 15. марта 1939. године, било је потребно да се, с обзиром на њихово интегрисање у немачку привредну област, приступи уређењу платног и робног промета са наведеном територијом, као и да се изврши ревизија царинских тарифа утврђених постојећим споразумима између Југославије и Чехословачке и њихово усклађивање са југословенско-немачким царинским системом. Истовремено, требало је, на немачки захтев, решити и извесна друга питања у трговинском и платном промету између Југославије и Немачке, пре свега повећање горње границе за интервенцију Народне банке у корист марке на југословенским берзама, утврђене на заседању мешовитог одбора у Београду, као и повећање курса клириншке марке у односу на тренутну вредност од 13,80 динара. Поменута питања разматрана су на осмом заседању сталног Југословенско-немачког привредног одбора, одржаном од 20. маја до 7. јуна 1939. године у Берлину и Келну.⁷⁷³

Мишљење југословенске Народне банке у вези са повећањем курса марке било је да никако не би требало дирати њен тренутни курс који се на висини од 13,80 динара успешно одржавао пуних пет месеци и уз који је робни промет између Југославије и Немачке врло добро функционисао, будући да је то био најдужи период стабилности рајхсмарке до тада. Евентуално поскупљење немачке робе, до кога би дошло услед повећања курса, неповољно би се одразило на југословенски увоз из Немачке, а, самим тим, и на могућности југословенског извоза, с обзиром на дугорочну међусобну условљеност увоза и извоза у оквиру клириншког система. Стога је став југословенске стране био да постигнуту стабилност курса марке не треба нарушавати, те да, уколико би се под немачким притиском ипак морало приступити његовом повећању, тражено повећање треба да буде што мање, како увоз немачке робе не би тиме био превише погођен.⁷⁷⁴

⁷⁷² АЈ, 76 – 82 – 155, „Трговински преговори са Немачком“, Централна индустријских корпорација Краљевине Југославије – Индустријској комори у Загребу, Београд, 13. III 1939.

⁷⁷³ АНБ, I/II, а. к. 96, „Осми поверљиви протокол“, Келн, 7. VI 1939; В. Ђорђевић, *nav. delo*, 171-174.

⁷⁷⁴ АЈ, 334 (КПО) – 388 – 1215, „Материјал за преговоре с Немцима“, Београд, 18. V 1939.

Истовремено, југословенска Народна банка имала је чврст став и по питању интервенције у корист стабилизације курса немачке марке. Основни предуслов одржавања курса на стабилној висини у тржишним уловима била је равнотежа између уплата и исплата. Међутим, како се, као што је већ поменуто, у пракси често дешавало да уплате у Берлину трајно или периодично бивају знатно веће од уплата у Београду, стабилност курса могла се одржавати једино ако се би се у целини откупљивао вишак берлинских уплата. Узрок ове појаве делимично је лежао у сезонском карактеру југословенског извоза, али и у, од стране Немаца више пута показаној, тенденцији да врше масовне куповине у Југославији не би ли на тај начин приморали југословенску страну да им узврати одговарајућим повећањем увоза. Када се узму у обзир и тешке прехранбене прилике и несташица сировина у Немачкој, постојала је стална могућност да вишак уплата у Берлину у односу на уплате у Београду за релативно кратко време достигне износ од 20-30 милиона марака, па чак и већи. Стога је став Народне банке, која је имала обавезу да врши интервенцију у корист стабилизације курса марке, као и током преговора о датом питању вођених у октобру претходне године, био да се поменута интервенција не може вршити у недоглед, већ само до једне унапред одређене суме која би одговарала могућностима пласмана купљених немачких марака за државне потребе, а која ни у ком случају не би смела да премаши износ од осам до десет милиона марака.⁷⁷⁵

Поред наведених питања, посебну забринутост југословенске стране уочи преговора у Келну изазивала је околност да је осмом заседању Југословенско-немачког привредног одбора претходило закључење једног уговора између Немачке и Румуније, којим је румунска привредна независност била озбиљно доведена у питање.⁷⁷⁶ У светлу Хитлерове све агресивније политике у Европи у пролеће 1939. године, румунска влада није била у стању да се одупре његовом захтеву да експлоатацију нафте у Румунији повери искључиво немачко-румунским мешовитим привредним друштвима, о чему је 23. марта 1939. године између Берлина и Букурешта потписан посебан привредни споразум.⁷⁷⁷ Стога

⁷⁷⁵ Исто.

⁷⁷⁶ АЈ, 334 (КПО) – 388 – 1215, „Рад Осмог заседања Немачко-југословенског сталног привредног одбора у Келну“, Београд, 13. VI 1939.

⁷⁷⁷ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 377. В. и: *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1939. годину*, књига X, прир. Ј. Ђуришић, Београд 2015, 143-144; 150; М. Ристовић, *Између „жртве у крви“ и најважнијег „савезничког доприноса“: Трећи рајх и питање југоисточноевропске нафте у Другом светском рату (с посебним освртом на британске и америчке анализе)*, Токови историје, 1 (2017), 11-30.

је код југословенске делегације постојао извешан страх да ће Немци тада и пред Југославију иступити са захтевима или притисцима који би могли угрозити њену привредну независност, а који, с обзиром на већ поменути предлог који је немачки министар привреде Функ изнео октобра претходне године у Београду, није био сасвим неоправдан. Ипак, чињеница да су југословенско-немачки привредни односи већ били засновани на једној чврстој, планској и разрађеној основи, као и велико незадовољство које је поменути немачки уговор са Румунијом изазвао у европској, а нарочито британској јавности, учинили су да преговори у Келну, као и сви претходни, буду вођени у срдачној и пријатељској атмосфери, док је бојазан од даљих немачких претензија према Југославији, бар за извесно време, била ублажена.⁷⁷⁸

Келнским протоколом, потписаним 7. јуна 1939. године, договорено је да се курс немачке марке убудуће поново одржава између 14,30 (најнижи) и 14,70 (највиши), тако да средњи курс за једну немачку клириншку марку износи 14,50 динара. За интервенцију југословенске Народне банке у циљу одржавања курса марке на потребној висини предвиђен је износ од десет милиона марака, с тим што, када би интервенција прешла суму од пет милиона марака, Народна банка више не би била обавезна да подиже курс изнад 14,30 динара, док би њена обавеза да интервенише престала у потпуности уколико би салдо у југословенско-немачком клирингу постао активан за Југославију у износу већем од 25 милиона марака.⁷⁷⁹ Протокол је даље уређивао разна техничка питања у вези са извозом и преузимањем југословенске робе у Немачкој, а истом приликом договорено је и то да се најкасније до 1. августа текуће године састану комисије чији је задатак био да реше питање југословенских предратних зајмова, о чему је немачка делегација поднела и један посебан меморандум.⁷⁸⁰

За разлику од Аустрије, Немци су анектираној области Чешке и Моравске под именом „Протектората“ до даљег оставили, бар у формалном смислу, самосталност у привредној, царинској и монетарној сфери. Разлози наведеног поступка били су двојаке природе: политичке, јер се оваквом релативном слободом Протектората желео ублажити

⁷⁷⁸ АЈ, 334 (КПО) – 388 – 1215, „Рад Осмог заседања Немачко-југословенског сталног привредног одбора у Келну“, Београд, 13. VI 1939.

⁷⁷⁹ АЈ, 76 – 82 – 155, „Трговински преговори са Немачком“, Допис Централне индустријских корпорација Краљевине Југославије, Београд, 22. VI 1939.

⁷⁸⁰ АНБ, I/II, а. к. 96, „Осмо поверљиви протокол“, Келн, 7. VI 1939.

неповољан утисак анексије у европској јавности, и економско-техничке, како би се избегле тешкоће које би настале услед његове нагле интеграције у привредну целину Рајха.⁷⁸¹ Стога су на заседању Југословенско-немачког привредног одбора у Келну у погледу трговинског уговора склопљеног између Југославије и бивше Чехословачке Немци пристали на то да овај уговор, као и сви остали пратећи инструменти о међусобном промету добара и плаћању, уз извесне измене, остану и даље на снази у погледу Чешко-моравског протектората. Важност овог уговора била је предвиђена до 31. марта 1940. године, након чега би се аутоматски продужила уколико га једна од уговорних страна не би отказала најкасније три месеца пре тога. На тај начин је Чешко-моравска област наставила да самостално обавља робни и платни промет са Југославијом, сасвим независно од економско-финансијских веза које је ова имала са Немачком. На снази је до даљег остао и дотадашњи систем клиринга са Протекторатом, као и чешка круна у својству обрачунске јединице, уз једну важну измену у платном режиму у погледу јавних набавки у корист Југославије – док су раније њене државне набавке у Чехословачкој, према једном специјалном уговору, плаћане девизама и златом, дотле је југословенска делегација у Келну успела да добије измену поменутог уговора о плаћању у том смислу што је том приликом извршено његово спајање са платежним споразумом о робном промету, које је Југославији омогућило да убудуће своје државне набавке у Чешко-моравској области реализује преко обичног клиринга.⁷⁸² За Југославију је ово било нарочито важно због тога што је, услед немачког припајања Судетске области, која је претходно својим текстилним, стакларским и металуршким производима чинила највећи део чехословачког извоза у Југославију, југословенски увоз из Чехословачке, а потом и Чешко-моравског протектората, показивао тенденцију опадања, док је, истовремено, југословенски извоз сточних производа, пре свега јаја, свиња и свињске масти, у Протекторат био знатно већи него ранијих година у целу Чехословачку. То је довело најпре до изједначавања, а врло брзо и до активе у клириншком салду на југословенској страни, за коју је, с обзиром на нередовне уплате у Прагу, постојала опасност да не буде наплаћена у скорије време. Стога је укључивање југословенских државних набавки у клириншки систем омогућило

⁷⁸¹ АЈ, 334 (КПО) – 388 – 1215, „Рад Осмог заседања Немачко-југословенског сталног привредног одбора у Келну“, Београд 13. VI 1939.

⁷⁸² АЈ, 76 – 82 – 155, „Трговински преговори са Немачком“, Допис Централе индустријских корпорација Краљевине Југославије, Београд, 22. VI 1939.

Народној банци да откупљује потраживања југословенских извозника за робу лиферовану Чешко-моравском протекторату и да их употреби за државна плаћања.⁷⁸³ Споразумом о робном и платном промету између Југославије и Протектората који је потписан 7. јуна 1939. године у Келну било је предвиђено да се поменути клиринг и даље обавља преко збирних рачуна код југословенске Народне банке и Земске банке у Прагу.⁷⁸⁴ Обрачунски курс динара за чешку круну, који је у датом тренутку износио 151 динар за 100 круна, утврђивао би се и даље, на основу споразума емисионих банака из 1936. године, према паритету двеју валута на Циришкој берзи.⁷⁸⁵

Новим проширењем територије немачког Рајха није се битно изменила структура размене између Југославије и области прикључених немачком царинском подручју. Напротив, са скорим почетком ратних догађаја у Европи, две земље постајале су у трговинском погледу све више упућене једна на другу, услед чега се и обим њихове робне размене нагло повећавао. У исто време, нестале су и раније тешкоће у платном промету јер се југословенски увоз из проширене немачке привредне области знатно повећао, тако да је врло брзо трговински биланс између две земље, уместо активе, почео да показује знатну југословенску пасиву.⁷⁸⁶

Током 1939. године, Краљевина Југославија је на немачко тржиште извезла робе у укупној вредности од 1762 милиона динара, а из Немачке увезла робу вредну 2268 милиона, чиме је у трговинској размени са Рајхом забележила пасиву од чак 506 милиона динара. Изражено у процентима, југословенски извоз у Немачку (са Аустријом и Судетима) током 1939. године чинио је 31,9% укупног извоза из Југославије.⁷⁸⁷ С друге стране, немачки удео у укупном југословенском увозу износио је 47,68%, док је, рачунајући и трговински промет између Југославије и Чешко-моравског протектората, фактичко учешће Рајха у увозу Краљевине Југославије достигло износ од чак 54,17%.⁷⁸⁸ Самим тим, зависност југословенске привреде од Трећег Рајха бивала је све израженија, што је у датим политичким околностима у Европи умногоме отежавало положај

⁷⁸³ АЈ, 334 (КПО) – 388 – 1215, „Материјал за преговоре с Немцима“, Београд, 18. V 1939.

⁷⁸⁴ АНБ, I/II, а. к. 96, „Осми поверљиви протокол“, Келн, 7. VI 1939.

⁷⁸⁵ АЈ, 334 (КПО) – 388 – 1215, „Рад Осмог заседања Немачко-југословенског сталног привредног одбора у Келну“, Београд 13. VI 1939.

⁷⁸⁶ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 174.

⁷⁸⁷ *Jugoslavija 1918-1988: statistički godišnjak*, 301; 304.

⁷⁸⁸ Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, 104.

Југославије, а нарочито њену тежњу ка очувању неутралних позиција у предстојећем ратном сукобу.

4.1.5. Ратни сукоб у Европи – врхунац југословенско-немачке трговинске размене (1939-1941)

Са почетком Другог светског рата оквири у којима се одвијала југословенско-немачка трговинска размена битно су се изменили. У складу са стратегијом дуготрајног рата срачунатом на привредни слом противника, Велика Британија и Француска, које су захваљујући многобројним колонијама и превласти на мору лако могле подмирити највећи део својих потреба за сировинама, предузеле су већ првих дана рата поморску блокаду Европе, ставивши на тај начин под контролу целокупну прекоморску трговину Немачке и неутралних европских земаља. Будући да су бројно градско становништво и развијена индустрија Трећег Рајха у великој мери били зависни од увоза хране, сировина и погонских горива, британски привредни и политички кругови сматрали су да је управо економско исцрпљивање Немачке најбоље средство за дезорганизацију њене привреде, а, самим тим, и њено онеспособљавање за даље вођење ратних операција.⁷⁸⁹

Насупрот томе, у погледу материјалних средстава неопходних за финансирање рата, немачки министар привреде Функ, у говору одржаном приликом отварања сајма у Бечу октобра 1939. године, изразио је своје уверење да ће Немачка, захваљујући Четворогодишњем привредном плану, бити у стању да издржи и финансира чак и веома дуги рат. Према Функовим речима, Четворогодишњи план омогућио је немачко наоружање, учинио да сировина сваким даном буде све више, али је његово пуно дејство и велики резултати требало да дођу до изражаја тек наредне године. Немачки министар привреде био је оптимистичан и у погледу спољнотрговинске размене, истичући да ће преокрет који је на том пољу настао услед рата дати своје позитивне резултате тек после извесног времена, и то нарочито у погледу увоза из Совјетског Савеза, те да ће, у међувремену, Немачка своје потребе за наоружањем моћи да задовољи из сопствених резерви, којих има у довољним количинама. Функ је, даље, сматрао да ће Немачка, чак и у

⁷⁸⁹ D. Aleksić, *Spoljnotrgovinska politika Kraljevine Jugoslavije 1939-1941*, 68-69.

случају дугог рата, бити у стању да обим своје спољне трговине не само одржи на висини од 80% предратног него и повећа у току ратног сукоба. Истовремено, у погледу финансирања целокупних ратних потреба, немачки министар привреде одбацио је како инфлациони, тако и дефлациони начин, као Немачкој непотребан и противан националсоцијалистичком схватању, нагласивши да ће се рат финансирати искључиво помоћу здравог пореског система и дириговане привреде Рајха, као и да је највеће преимућство које Немачка има над својим противницима управо чињеница да је у рат ушла са потпуно организованом привредом и да у својим рукама чврсто држи како цене и наднице, тако и кредитни и новчани промет, а најважнија питања која је, са почетком рата, што пре требало решити била су питање исхране немачког становништва и регулисање надница и плата њиховим фиксирањем на висине утврђене од стране државе.⁷⁹⁰

Услед губитка прекоморских тржишта, Немачка је своје увозне потребе, мада је то било могуће само једним делом, морала надокнадити у неутралним европским земљама на које је била привредно и географски упућена. У таквој ситуацији, најважнији извор снабдевања Трећег Рајха храном и сировинама постале су земље југоисточне Европе, у којима је Немачка својом планском спољнотрговинском политиком још током претходних неколико година успела да заузме положај најзначајнијег привредног партнера.⁷⁹¹ Самим тим, посебан стратегијски значај за снабдевање њене привреде поменути производима у условима рата и континенталне блокаде, као главна „унутрашња“ саобраћајница замишљеног *Grossraum*, добио је Дунав, којим се, иначе, и у предвечерје ратног сукоба – током 1938. године – обављао добар део трговинске размене између Рајха и европског Југоистока.⁷⁹² С друге стране, за Југославију су прилагођавање ратним приликама и заштита виталних државних интереса били у непосредној вези са превазилажењем следећа два проблема – отклањањем негативних последица рата на привреду, првенствено отежаног увоза, на економском плану, као и очувањем неутралности у ратном сукобу на политичком. Привреда Краљевине Југославије била је зависна од увоза сировина, полуфабриката, машина и резервних делова, због чега су, осим прехранбене, биле угрожене готово све гране индустрије, а нарочито текстилна, која је највећи део својих

⁷⁹⁰ *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1939. годину*, књига X, 463-464.

⁷⁹¹ D. Aleksić, *Spoljnotrgovinska politika Kraljevine Jugoslavije 1939-1941*, 70-73.

⁷⁹² M. D. Ristiović, *Nemački „novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, 272-274.

сировина (памука, вуне, јуте и синтетичких предива) набављала управо у иностранству, као и метална, која је посебно зависила од увоза кокса и старог гвожђа. Главни југословенски снабдевачи коксом били су Велика Британија и Немачка, међутим, док је, с једне стране, увоз из Британије био отежан због проблема у транспорту, дотле је Немачка, са друге, ипак наставила са његовим извозом, али је, водећи рачуна о својим ратним потребама и приоритетима, то чинила уз повећање цена и продужене рокове испоруке.⁷⁹³

У датим приликама, као последица повећања немачких потреба за храном и сировинама, југословенска права из ранијих уговора постала су обавезе јер су Немци почели инсистирати на извршавању свих предвиђених контингената, често чак и у повећаним количинама, при чему су нарочито захтевали да им се испоручи цео контингент за житарице у износу од 30 хиљада вагона. С југословенске стране, међутим, била је присутна тежња да се извесне количине пољопривредних производа, пре свега управо житарица, сачувају за потребе стварања ванредних резерви у земљи, као и да се део извозних вишкова сачува и за друге државе, као накнада за робу коју је Југославија из њих увозила. Истовремено, с обзиром на богату бербу те године, Југославија је Немцима понудила веће количине воћа, али су они одбили да их откупе.⁷⁹⁴

Уочи деветог редовног заседања сталног Југословенско-немачког привредног одбора, које је одржано од 28. септембра до 16. октобра 1939. године у Београду, а на коме је требало утврдити план трговинске размене за наредну уговорну годину, стање клириншке активе, односно тзв. „интервенционог фонда“, на југословенској страни износило је 8,7 милиона марака. Како је Немачка већ била у рату, њене потребе постајале су све веће и хитније, док је, истовремено, за Југославију њена извозна моћ добила обележје неизвесности. Стога је с југословенске стране, више него икада до тада, била приметна тежња ка уравнотежењу извоза и увоза, те је на састанку мешовитог одбора у Београду предложено да се уплаћени немачки износи за извесне артикле, уколико би клириншки салдо прешао износ од 10 милиона марака, преусмере на југословенски рачун намењен војним набавкама. Истом приликом, југословенска делегација поставила је и захтев у погледу увоза појединих артикала из Немачке.⁷⁹⁵

⁷⁹³ D. Aleksić, *Spoljnotrgovinska politika Kraljevine Jugoslavije 1939-1941*, 70-73.

⁷⁹⁴ B. Đorđević, *nav. delo*, 177.

⁷⁹⁵ АНБ, I/II, а. к. 96, „Девети поверљиви протокол“, Београд, 16. X 1939; B. Đorđević, *nav. delo*, 177-180.

Заседању мешовитог одбора у Београду још већи значај придавала је немачка страна, што се видело и по чињеници да је преговорима лично руководио Фридрих Ландфрид, државни секретар Министарства привреде Рајха, један од најбољих немачких стручњака за питања Југоисточне Европе. Немачка штампа писала је поводом деветог заседања Југословенско-немачког привредног одбора о могућностима и обостраној потреби за појачањем робног промета између две земље, истичући да ратно стање не само да не омета њихове трговинске везе већ делује чак и повољно на повећање обима међусобне размене, нарочито откако је Немачка преузела пољска индустријска подручја, чиме је за Југославију постала још значајнији и конкурентнији лиферант индустријских производа. Истовремено, напомињало се и то да ће убрзо бити отклоњен застој који је, услед повећане домаће потрошње, настао у немачким испорукама каменог угља, кокса, гвожђа и индустријских машина, а које су Југославији у последњих неколико месеци биле потребније и више него обично.⁷⁹⁶ Штавише, Немци су, захваљујући чињеници да им је могућност извоза за многе друге земље услед ратног стања отпала, у току самих преговора изјавили да ће убудуће бити у стању да испоручују Југославији веће количине своје робе и, притом, уз краће рокове испоруке.⁷⁹⁷

Протоколом потписаним 16. октобра 1939. године у Београду потврђена су општа начела југословенско-немачког робног и платног промета предвиђена ранијим споразумима, уз неколико мањих измена. Протокол је садржао листе „А“ (југословенски извоз), „Б“ (немачки извоз) и „Ц“ (набавке југословенске индустрије авиона у Немачкој), уз договор да се ни са једне ни са друге стране неће чинити сметње да се количине робе утврђене овим листама извезу, односно увезу, при чему рок лиферације за листе „Б“ и „Ц“ није дефинисан као што је био случај са југословенским извозом. Листа „А“ садржала је 31 артикал југословенског порекла, међу којима су најважније место заузимали боксит (380.000 тона), гвоздена руда (50.000 тона), хромова руда (10.000 тона), феросилицијум (2.100 тона), ферохром (1.000 тона), магнезит (4.000 тона), калцијев цијанамид (8.700 тона), пирит (1 милион марака), коже од ситне стоке (укупно 855.000 комада), екстракти за шпављење (2.500 тона), постељно перје (1.500 тона), производи суве дестилације дрвета

⁷⁹⁶ АЈ, 334 (КПО) – 388 – 1215, „Немачка штампа поводом привредне конференције у Београду“, Беч, 3. X 1939.

⁷⁹⁷ АЈ, 76 – 82 – 155, „Преговори са Немачком и плаћање унапред“, Допис Централе индустријских корпорација Краљевине Југославије, Београд, 2. X 1939.

итд. Истовремено, поменути протоколом уређивала су се и извесна питања везана за узајамни платни промет, и били утврђени артикли који ће се обрачунавати путем специјалног рачуна „Ц“ – сировине, полуфабрикати и готови производи за авионску индустрију, у укупној вредности од близу 8,4 милиона немачких марака.⁷⁹⁸

Табела 4.22: Сировине, полуфабрикати и готови производи за југословенску авионску индустрију (листа „Ц“)⁷⁹⁹

Артикал	Количина	Приближна вредност (у РМ)
Челик	793.000 kg	716.500
Дуралуминијум	297.000 kg	1.511.600
Алуминијум	99.000 kg	273.800
Месинг	27.000 kg	50.800
Бронза	29.600 kg	89.800
Бакар	11.000 kg	22.000
Шперплоче	25.000 m ²	125.000
Специјалне боје и лакови	10.000 kg	20.000
Остале сировине	/	1.180.600
Разне алатке	/	1.130.800
Машине	/	1.462.700
Инсталације и опрема	/	1.800.000
	Укупно:	8.383.600

⁷⁹⁸ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 177-179.

⁷⁹⁹ АЈ, 334 (КПО) – 388 – 1215, Прилог „Ц“ уз Поверљиви протокол IX заседања Југословенско-немачког привредног одбора, одржаног у Београду 28. IX - 16. X 1939.

У погледу југословенског извоза за Немачку задржана је подела на биљни, сточни, индустријско-сировински и дрвни сектор, као и раније утврђени распоред извозних квота.⁸⁰⁰ Контингент од 30.000 вагона житарица остао је, у начелу, и даље на снази, с тим што је за наредну уговорну годину био предвиђен извоз 12.500 вагона пшенице, 2.500 вагона брашна, 2.500 мекиња и сточног брашна, као и 2.000 уљаних погача. Последње две количине установљене су на основу неискоришћеног контингента од 7.300 вагона кукуруза за претходну годину, за који је договорено да ће се у наредној, уколико буде било извозног вишка, такође извозити у Немачку. Што се тиче листе „А“, Немачка је узела на себе обавезу да за уговорну годину од 1. октобра 1939. до 30. септембра 1940. године изда Југославији девизне дозволе у висини утврђених извозних контингената за укупно 31 артикал југословенског порекла, док се ова, с друге стране, обавезала да неће никаквим девизним или трговинскополитичким мерама ометати поменути извоз за Немачку. Истовремено, у погледу југословенског увоза из Трећег Рајха, Немачка се обавезала да неће ометати извоз договорених количина артикала за Југославију, утврђених листама „Б“ (редован извоз) и „Ц“ (испоруке материјала за војну индустрију), с тим што код ових двеју листа није био одређен и рок испоруке, као што је то био случај са југословенским извозом за Немачку.⁸⁰¹ Притом је редован југословенски увоз (листа „Б“) разврстан у четири списка минималних количина производа које је Немачка требало да лиферије: на првој листи налазили су се они производи који су Југославији били нарочито потребни, а које није могла добити из других земаља; на другом артикли које је могла добити из других земаља, али их је хтела набавити првенствено из Немачке, док су на преостала два списка били мање важни артикли које је Немачка требало да испоручи Југославији до 1. октобра 1940. године.⁸⁰² У вези са увозним артиклима који су Југославији били најпотребнији, Немачка је обећала да ће јој лиферовати 380.000 тона кокса, као и довољне количине каменог угља (220.000 тона), и отклонити потешкоће у испорукама индустријских машина и резервних делова.⁸⁰³

⁸⁰⁰ АЈ, 76 – 82 – 155, „Трговински преговори са Немачком“, Допис Централне индустријских корпорација Краљевине Југославије, Београд, 23. X 1939.

⁸⁰¹ АНБ, I/II, а. к. 96, „Девети поверљиви протокол“, Београд, 16. X 1939; В. Ђорђевић, *nav. delo*, 177-178.

⁸⁰² АЈ, 76 – 82 – 155, „Трговински преговори са Немачком“, Допис Централне индустријских корпорација Краљевине Југославије, Београд, 23. X 1939.

⁸⁰³ АЈ, 76 – 82 – 155, „IX заседање Немачко-југословенског привредног одбора“, Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије – Централни индустријских корпорација Краљевине Југославије, Београд, 23. X 1939.

На пољу узајамног платног промета између Југославије и Немачке, протоколом деветог заседања мешовитог привредног одбора граница за интервенцију југословенске Народне банке ради одржавања курса немачке марке повишена је са десет на једанаест милиона марака, са роком важења до 31. марта 1940. године, а уговорено је и то да, почев од 1. јануара 1940. године, њена обавеза за повећање курса марке престаје тек када интервенциона сума пређе шест (уместо дотадашњих пет), односно када салдо на свим рачунима пређе двадесет шест, уместо двадесет пет милиона марака, како је то било предвиђено приликом претходног заседања. Протокол је даље регулисао извесна питања неробних плаћања између Југославије и Протектората, и утврдио за 15. новембар текуће године састанак комисије по питању предратних југословенских дугова.⁸⁰⁴

Систем размене између Југославије и Немачке постепено изграђиван на заседањима мешовитог привредног одбора временом је, а нарочито у околностима ратног сукоба у Европи, све више наметао потребу једне уже контроле и дириговања, како извоза, тако и увоза. Међутим, у случају Југославије, једино се код артикала под контролом „Призада“ и Завода за унапређење спољне трговине могло говорити о ефикасном спровођењу уговорних обавеза и реализацији добијених повластица путем централних продаја, уз истовремену гаранцију најповољнијих цена и услова испоруке, а донекле је то било изводљиво и када се радило о производима шумарства. Код свих осталих производа, Југославија није била у могућности да контролише испоруку утврђених количина, мада су њихове тромесечне квоте одређиване у договору са југословенским трговинским делегатом у Берлину. Осим тога, Немачка је редовно, у ситуацијама када би јој платне могућности биле ограничене, прибегавала форсирању увоза оних југословенских производа који су јој били од већег значаја на штету оних који су били од веће користи за југословенски извоз, и тек је завођењем контроле извоза 18. септембра 1939. године Југославија успоставила механизам којим се могло утицати на одржавање утврђене сразмере у извозу између појединих производа. Насупрот томе, контрола ефикасног извршавања уговорених количина када је у питању увоз у Југославију није била могућа. Југословенски систем контроле увоза могао је, по потреби, само послужити за његово успоравање, али не и да се уговорени увозни контингенти реализују. Овакву ситуацију

⁸⁰⁴ АНБ, I/II, а. к. 96, „Девети поверљиви протокол“, Београд, 16. X 1939.

неће успети да промени ни Уредба о контроли извоза и увоза, донета 23. септембра 1940. године.⁸⁰⁵

За време деветог заседања мешовитог привредног одбора, између Југославије и Немачке закључен је и један нарочити споразум поверљиве природе – Протокол о војним набавкама (тзв. „Ландфридов споразум“), потписан 5. октобра 1939. године у Београду, услед растућих потреба Југославије за наоружањем у условима ратног сукоба у Европи. Суштина овог протокола огледала се у гарантовању закључених уговора о југословенским војним набавкама код немачких и чешких фирми и у регулисању плаћања за дате испоруке у металима и другим производима, по важећим ценама на светском тржишту и курсу од 14,50 динара за марку. Немачка влада преузела је на себе реализацију југословенских војних поруџбина (авиони типа Месершмит 108 и 109, Шкодине противавионске батерије и противтенковски топови са пратећом муницијом) код поменутих фирми, док се Југославија, у накнаду за њих, обавезала да испоручи Немачкој читав низ својих извозних артикала (бакар, бакарна руда, олово, оловна руда и концентрат, антимон, алуминијум, стари метал, кудеља, маст, свиње, дрво и други производи дефинисани споразумом) у одговарајућој вредности. У складу са роковима утврђеним разменом писама од истог дана, немачке испоруке војног материјала Југославији требало је да буду извршене у периоду од октобра 1939. до краја јуна 1940. године. Протокол о војним набавкама допуњен је на наредном (десетом) заседању Југословенско-немачког привредног одбора, 12. маја 1940. године у Београду, правилом да се немачке испоруке убудуће имају плаћати првенствено металима и рудама, а не уз веће учешће других југословенских производа у плаћању као што је до тада био случај. Договореним месечним квотама (1.500 до 2.000 тона бабра, 500 тона олова, 2.000 тона оловног концентрата, по 100 тона алуминијума и антимона, стари метал и дрво у вредности од 500.000 до 600.000 марака) придодате су неиспоручене количине, које су потом равномерно распоређене на преостале месеце до краја 1940. Поменути споразум остао је на снази све до рата 1941. године, а процењена вредност југословенских испорука у Немачку на основу њега износила је 70,3 милиона марака, од чега само у металима чак 34,3 милиона.⁸⁰⁶

⁸⁰⁵ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 180. В. и: М. Угричић, *Новац у Југославији за време Другог светског рата*, Београд 2000, 12-14.

⁸⁰⁶ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 174-177.

Непосредно уочи Десетог заседања мешовитог привредног одбора, почетком маја 1940. године у југословенској престоници боравио је представник Привредног одељења немачког Министарства иностраних послова Клодијус, који је у разговорима са кнезом Павлом, председником владе Драгишом Цветковићем, министром иностраних послова Цинцар-Марковићем, министром трговине и индустрије Иваном Андресом, вицегувернером Народне банке Ивом Белином и привредним стручњаком југословенског МИП-а Миливојем Пиљом истакао дугорочну заинтересованост Немачке за продубљивање привредних веза са Југославијом, покушавајући да обезбеди њихову подршку за остварење поменуте тежње, у вези са чим је од југословенског државног врха добио жељена уверавања.⁸⁰⁷ Повод десетом заседању мешовитог привредног одбора, одржаном од 7. до 31. маја 1940. године у Београду, била је ревизија уговорних одредаба у вези са предстојећим укључењем Чешко-моравског протектората у немачку царинску област, али су Немци, као што се то на примеру тзв. „Ландфридовог споразума“ може видети, искористили прилику да покрену и читав низ других питања везаних за југословенско-немачки робни и платни промет, вршећи нове притиске на Југославију, уз нарочито инсистирање на извршењу контингента за пшеницу и сточну храну. Немачка страна такође је захтевала укидање југословенских извозних царина на артикле који су у Немачкој уживали преференцијал, истичући да се ради о привредно-политичкој противречности, у вези са чим је на заседању усвојено средње решење да, почев од 1. маја 1940. године, преференцијали за ланено семе, соју, живу и заклану живину, маст и јаја буду умањени за износ извозне царине. Истовремено, учињени су оквирни договори о испоруци 12.500 тона пшенице, 10.000 тона уљаних погача и 12.500 тона мекиња и сточног брашна од стране „Призада“, с тим да до 1. септембра исте године Немачкој буде испоручено још 15.000 тона пшенице. У погледу трговинске размене са Протекторатом, Немци су признали Југославији преференцијале за извоз свих оних артикала које су и сами тако третирали, док јој на остале чешке преференцијале (нпр. за живе свиње) нису признали даље право. Утврђени су нови контингенти за извоз и увоз, као и листе артикала чији се промет неће ометати до количина које су биле предмет размене претходних година. Даном укључења Чешко-моравског протектората у немачку царинску област (1. октобра

⁸⁰⁷ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie D, Band IX, Frankfurt am Main 1962, Dokument Nr. 191, „Die Gesandtschaft in Sofia an das Auswärtige Amt“, Sofia, 3. V 1940, S. 220-222.

1940. године), Југославија се одрекла свих повлашћених и неповлашћених контингената које је уживала у Чехословачкој, чиме је, с обзиром на њену велику привредну упућеност на ово подручје, у односима са Немачком ослабљен њен положај као трговинског партнера. Немци су, осим тога, приликом Десетог заседања Југословенско-немачког привредног одбора у Београду отворили и начелно питање преференцијала у смислу оправданости њиховог постојања у тренутном систему трговинске размене и цена, наговештавајући да ће на неком од наредних састанака мешовитог одбора бити покренуто питање њиховог укидања, што је даље ишло на штету југословенских интереса.⁸⁰⁸

Табела 4.23: Износ преференцијала на снази у тренутку покретања питања за њихово укидање⁸⁰⁹

Артикал	РМ по квинталу	За количину у тонама
пшеница	3,-	200.000
кукуруз	1,44	100.000
пасуљ	5,-	2.000
соја	3,10	10.000
трска	4,-	2.500
грожђе	5,-	2.000
јабукe непаковане	2,50	12.000
јабукe паковане	5,-	5.000
суве шљиве у сандуцима	25,-	2.800
говеда	10,-	25.000 ком.
маст	36,50	4.000
живе гуске	91,66	120
заклана живина	12,70	600
заклане гуске	69,16	200
јаја	10,20	4.000
жуманца	65,-	/
беланца	50,-	1.200
беланца у праху	75,-	/
феросилицијум	2,-	2.100

⁸⁰⁸ АНБ, I/II, а. к. 96, „Десети поверљиви протокол“, Београд 31. V 1940. В. Ђорђевић, *nav. delo*, 180-183.

⁸⁰⁹ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 183.

С друге стране, Централа индустријских корпорација Краљевине Југославије поднела је надлежним министарствима уочи поменутог заседања мешовитог одбора једну представку у смислу предлога и захтева југословенске индустрије, који су се, у првом реду, односили на осигурање потребних извозних и увозних контингената како за Немачку, тако и за Протекторат, при чему је нарочито указала на потребу да се током преговора југословенској привреди настоји осигурати извршење макар оних увозних контингената на које се Немачка обавезала приликом Деветог заседања Југословенско-немачког привредног одбора у октобру 1939. године (кокс, камени угаљ, машине итд.), са којима је и претходно било потешкоћа, као и да се коначно и по Југославију повољно реши питање извршења ранијих испорука памучног и вуненог предива, са којима су немачки лиферанти каснили. Југословенска страна је наведене примедбе изнела приликом заседања, у вези са чим је немачки владин одбор дао протоколарну изјаву да их прима на знање и обећава да ће по повратку у Берлин учинити све што је потребно да се настале тешкоће отклоне, те да ће Министарство привреде Рајха интервенисати код одговарајућих фирми да своје обавезе уредно изврше.⁸¹⁰

Успешан завршетак југословенско-немачких трговинских преговора на заседању мешовитог одбора у Београду немачка штампа пропратила је са нескривеним одушевљењем, подвлачећи притом велику узајамну повезаност двеју држава на привредном плану, као и податак да у југословенском извозу Немачка представља најјачег купца, узимајући готово 50% целокупног извоза из Краљевине, док се у југословенском увозу такође налази на првом месту са преко 50% учешћа. Истовремено, у немачкој јавности нарочито се истицала и пријатељска атмосфера у којој су поменути преговори вођени и изражавала жеља да се привредни односи између две земље још више продубе, нарочито с обзиром на, услед ратних прилика, смањене могућности југословенске трговинске размене са Француском и Великом Британијом.⁸¹¹

Праве намере немачке стране биле су, међутим, далеко од пријатељских, а узајамни односи – како привредни, тако и политички – далеко од равноправних јер је већ средином јуна 1940. године немачко Министарство иностраних послова упутило свом

⁸¹⁰ АЈ, 76 – 82 – 155, „Трговински преговори са Немачком“, Допис Централе индустријских корпорација Краљевине Југославије, Београд, 31. V 1940.

⁸¹¹ *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1940-1941. годину*, књига XI, прир. Д. Тео досић, Београд 2015, 278.

представнику у Београду Виктору фон Херену инструкције да, на погодан начин, у усменој форми, стави до знања југословенској влади да је улазак Италије у рат створио потпуно нове околности за Југославију по питању њене трговинске политике, те да она сада мора зависити од продаје својих производа Италији и Немачкој пошто незнатна трговина коју остварује са суседним земљама једва може играти неку улогу, док ће њен извоз ка земљама западне Европе убудуће, ако ни због чега другог, бити немогућ макар због транспорта. У том смислу, Немачка је нарочито рачунала на преузимање оних количина југословенског бакра које су до тада биле извожене у Француску. Стога су у немачком Министарству иностраних послова сматрали да би било корисно се Југославији у датом тренутку укаже на њену потпуну привредну зависност од сила Осовине.⁸¹² Убрзо након тога, извештавајући о спољној политици Југославије од почетка ратног сукоба у Европи до средине 1940. године, немачки посланик у Београду закључио је да југословенска влада и кнез Павле воде пријатељску политику према силама Осовине јер их на то, између осталог, приморава и велика привредна зависност Југославије од Немачке, али да, упркос томе, у питањима која су од највећег значаја за Рајх – питањима ратне привреде – југословенска страна излази у сусрет немачким захтевима једино да би предупредила снажан политички притисак, пазећи притом да се не замери ни западним савезницима, што се најбоље могло видети управо на примеру бакра, који је Југославија до тада у великим количинама извозила у Француску, а што је Немцима изузетно сметало.⁸¹³

Убрзо након муњевитих ратних успеха Немачке у првој половини 1940. године, министар привреде Рајха и председник Рајхсбанке Валтер Функ одржао је 25. јула у Берлину један говор за домаћу и инострану штампу о основама будућег привредног уређења Европе. Том приликом, Функ је истакао да ће рат несумњиво произвести дубоке промене у европској и светској привреди, као и то да ће Немачка своје привредно-политичке методе, које су јој пре рата, а нарочито током њега, донеле велике привредне користи, наставити да примењује и након његовог победоносног завршетка, напомињући да ће од тога имати користи не само привреда Велике Немачке него и привреда остале

⁸¹² *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945, Serie D, Band IX, Dokument Nr. 442, „Der Leiter der Wirtschaftspolitischen Abteilung an die Gesandtschaft in Belgrad“, Berlin, 15. VI 1940, S. 475-476.*

⁸¹³ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945, Serie D, Band X, Frankfurt am Main 1963, Dokument Nr. 121, „Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt“, Berlin, 5. VII 1940, S. 111-113.*

Европе, која, на основу природних предуслова, са њом остварује тесне трговинске везе.⁸¹⁴ Доминантан положај у новом привредном систему Европе имала би, свакако, немачка марка, која ће, упоредо са снагом немачког Рајха, све више јачати, док би уместо билатералног био уведен систем мултилатералног клиринга, чија би се централа налазила у Берлину.⁸¹⁵

Међутим, европски привредни простор, по мишљењу председника Рајхсбанке, не би могао бити једна привреда која је сама себи довољна јер неких производа у Европи никада неће бити, због чега је било важно да Немачка остане повезана са светском привредом и да настоји да њени индустријски производи и даље буду средство размене за сировине са прекоморских тржишта. Она, ипак, на сваки могући начин мора водити рачуна о томе да у привредном простору којим влада постоје, по могућству, довољне количине свих оних производа које ће тај простор чинити привредно независним од других простора, односно, гарантовати његову слободу, као и да увоз и потрошња увезених артикала буду рационални и сврсисходни како би се избегла могућност да „Велики немачки привредни простор“ у неким новим ванредним приликама постане зависан од снага на које нема никаквог утицаја. У погледу будућег преласка са ратне на мирнодопску привреду, Функ је изразио уверење да ће се поменути процес одиграти без тешкоћа, а као приоритетне задатке навео је склапање дугорочних привредних споразума са европским државама, на основу којих ће оне своје производне планове ускладити са потребама немачког тржишта на дужи временски период; стварање стабилних курсева и платних система како би робни промет одвијао несметано; поделу рада у Европи у циљу постизања максималног обима производње у пољопривреди и индустрији, као и јачање осећаја припадности европских народа привредној заједници кроз сарадњу на свим пољима привредне политике (валуте, кредита, производње, трговине итд.).⁸¹⁶

Са поменутом Функовом изјавом временски се поклопило и једанаесто (ванредно) заседање Југословенско-немачког привредног одбора, одржано, на иницијативу Немаца, од

⁸¹⁴ АЈ, 334 – 16 – 41, Посланство Краљевине Југославије у Берлину – Министарству иностраних послова, „Говор министра Рајха г. Функа“, Берлин, 28. VII 1940; *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1940-1941. годину*, књига XI, 308.

⁸¹⁵ АЈ, 65 – 252 – 753, „Немачка и привредна преоријентација Југоисточне Европе“, Допис делегата Завода за унапређење спољне трговине Милана Кечића, Берлин, 14. XII 1940.

⁸¹⁶ АЈ, 334 – 16 – 41, Посланство Краљевине Југославије у Берлину – Министарству иностраних послова, „Говор министра Рајха г. Функа“, Берлин, 28. VII 1940.

15. до 31. јула 1940. године у Берлину, непуна два месеца након претходног. Немачка је тада, с обзиром на своје војне успехе који су, у крајњој линији, резултирали капитулацијом Француске и измењеном политичком ситуацијом у Европи, искористила прилику да успостави још тешњу привредну сарадњу са европским Југоистоком, нарочито појачавајући свој притисак на Краљевину Југославију.⁸¹⁷

Главна питања на дневном реду поменутог заседања тичала су се југословенских испорука руда, метала и кудеље, али је немачка страна, истичући да актуелни војни и политички догађаји у Европи намећу потребу интензивирања југословенско-немачке трговинске размене, током преговора у Берлину Југославији поставила и читав низ нових привредних захтева, који би се могли поделити у две групе. Прву групу чинили су програмски, начелни захтеви, попут укидања преференцијала и система клириншких чекова, повећање курса немачке марке на 17,82 динара за марку, интензивирање југословенске производње уз учешће и помоћ немачког капитала и стручњака итд., о којима је требало расправљати на следећем редовном (јесењем) заседању мешовитог одбора, док су у другој били тренутни и конкретни захтеви – апсорбовање свих југословенских производних вишкова од стране Немачке, повећање контингента за руде, метале и друге сировине, као и обавеза Југославије да до наредног заседања не извози своје жетвене вишкове у треће земље.⁸¹⁸

Протоколом једанаестог заседања мешовитог привредног одбора, потписаним 31. јула 1940. године у Берлину, Југославија се обавезала да ће предузети мере за повећање производње свих оних артикала који су неопходни за покриће немачких потреба, а нарочито рударске производње, као и да ће настојати да, након подмирења домаћих потреба и других иностраних обавеза, производи немачких предузећа у Југославији буду извезени за Немачку. Југословенска влада такође се сагласила да неће преузимати никакве нове обавезе у погледу извоза пољопривредних производа пре него што се споразумно утврди немачки удео у њиховом извозном вишку за 1940/1941. годину, а исто обећање важило је и за кудељу, лан, коже, перје, коконе и животињску длаку. Утврђени контингенти за житарице (укупно 30.000 тона) остали су и даље на снази, док је у погледу сировина Југославија примила обавезу да одобри извоз следећих количина у Немачку:

⁸¹⁷ АНБ, I/II, а. к. 96, „Једанаести поверљиви протокол“, Берлин, 31. VII 1940; В. Ђорђевић, *nav. delo*, 183-186.

⁸¹⁸ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 184.

2.500 тона бабра из Борског рудника месечно, као и све друге доступне количине; 2.000 тона оловног концентрата из Трепче у августу 1940. године (уз накнадни споразум за даље испоруке), као и све друге количине које не служе домаћим потребама; 1.000 тона олова месечно; 900 тона алуминијума полугодишње; 100 тона антимона из немачких предузећа и 100 тона из осталих извора. У погледу хромове руде, договорено је да југословенске власти неће издавати извозне дозволе другим земљама пре него што се Немачкој испоручи уговорна количина од 10.000 тона, као и да ће се накнадно постићи споразум о њеним даљим лиферирацијама за Немачку, док је за кудељу установљен накнадни контингент од 2.000 тона и договорено да се, осим тога, извезе и једна количина од 3.500 тона на прераду, од које ће 1.500 тона кудеље остати у Немачкој на име трошкова прераде. С друге стране, Немачка је обећала да ће у најскорије време испоручити Југославији 5.000 тона сировог гвожђа, као и да ће поменути контингент за гвожђе бити повећан.⁸¹⁹

Поједина питања разматрана приликом заседања мешовитог одбора у Берлину добила су своја конкретна решења тек кроз две накнадне размене писама између заинтересованих страна. Разменом писама од 1. августа 1940. године Југославија се обавезала да, с обзиром на постојеће ратне околности, неће извозити сировине пољопривредних и индустријских производа у земље које су са Немачком у непријатељству да не би тиме допринела повећавању њихових војних и привредних потенцијала, уз могућност да, само у одређеним конкретним случајевима и уз претходни споразум са Немачком, то ипак учини уколико би на тај начин морала обезбедити сопствено снабдевање сировинама из истих тих земаља, док је друга размена писама, извршена 28. септембра исте године, представљала, заправо, тумачење писама од 1. августа, којим су поменуте југословенске обавезе додатно прецизиране.⁸²⁰

Међутим, упркос повећаном југословенском извозу за Немачку, током 1940. године клириншки промет између две земље почео је показивати другачије тенденције. Стална југословенска актива из претходних година полако је нестајала, да би већ од маја 1940. клириншки салдо постао пасиван за Југославију, након чега је југословенско дуговање постепено бивало све веће. Узроци оваквог стања у платном промету били су разни. Услед слабе жетве, извоз пољопривредних производа био је током 1940. године

⁸¹⁹ АНБ, I/II, а. к. 96, „Једанаести поверљиви протокол“, Берлин, 31. VII 1940.

⁸²⁰ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 185-186.

слабији него претходних, а опао је и извоз свиња, док су, пак, остали артикли које је Југославија у великим количинама извозила за Немачку, попут метала и кудеље, књижени на специјални рачун за војне набавке. С друге стране, најављено повећање курса марке довело је до својеврсног форсирања увозних набавки из Немачке. Тако је већ крајем новембра 1940. године југословенска пасива достигла значајан износ од око 60 милиона марака, чиме се Југославија, након дугогодишњег активног салда према Немачкој, претворила у њеног клириншког дужника.⁸²¹

У таквим околностима дошло је до дванаестог (и уједно последњег) заседања Југословенско-немачког привредног одбора, одржаног од 20. септембра од 19. октобра 1940. године у Београду, које је имало за циљ утврђивање увозних и извозних контингената и плана трговинске размене између две земље за економску 1940/1941. годину.⁸²² Међутим, поред ових уобичајених послова које је мешовити одбор обављао на својим редовним јесењим заседањима, за састанак у Београду било је предвиђено и разматрање појединих начелних питања робног и платног промета између две земље, која су задрала у саму структуру југословенско-немачких уговорних односа, а радило се о претходно већ истакнутим захтевима немачке стране за укидање система преференцијала, на коме се заснивала дотадашња трговинска размена, као и за повећање курса рајхсмарке са 14,80 на 17,82 динара.⁸²³ Самим тим, већ уочи поменутих преговора било је јасно да ће њихов исход, на изврстан начин, означити прекретницу у привредним односима између Краљевине Југославије и Трећег Рајха.⁸²⁴

Услед ограничених могућности снабдевања Немачка је желела да југословенско тржиште у што већој мери подреди својим потребама. По мишљењу немачких надлежних кругова, робни промет између две земље требало је повећати на тај начин што би Југославија целокупан свој дотадашњи извоз за Велику Британију и Француску преусмерила ка Немачкој.⁸²⁵ Протоколом потписаним 19. октобра 1940. године у Београду,

⁸²¹ *Isto*, 186-187.

⁸²² АЈ, 76 – 82 – 155, „Трговински преговори са Немачком“, Допис Централне индустријских корпорација Краљевине Југославије, Београд, 21. X 1940.

⁸²³ АЈ, 76 – 82 – 155, „Трговински преговори са Немачком“, Допис Централне индустријских корпорација Краљевине Југославије, Београд, 20. IX 1940.

⁸²⁴ АЈ, 334 (КПО) – 388 – 1215, „Почетак јесењег заседања Југословенско-немачког сталног привредног одбора“, Београд, септембар 1940.

⁸²⁵ АЈ, 334 (КПО) – 388 – 1215, „Програм за претстојеће немачко-југословенске привредне преговоре, који треба да почну 19. септембра о.г.“, Београд, септембар 1940.

извозни контингенти одобрени Југославији на ранијим заседањима уместо факултативних постали су обавезни, и то не само у дефинисаним износима већ уз обавезу југословенске стране да за извоз у Немачку у одређеном проценту резервише и евентуалне извозне вишкове преко тога. Истовремено, установљен је распоред за поступно снижење и укидање преференцијала, с тим да од 1. априла 1941. године буду потпуно укинута, док је курс рајхсмарке почев од 1. октобра 1940. године утврђен на 17,82 динара, уз обавезу југословенске Народне банке да ради његовог одржавања интервенише до износа од 20 милиона марака.⁸²⁶ Међутим, у циљу ликвидације немачког потражног салда, југословенски извозници нису се одмах могли користити новоутврђеним курсом марке већ им је рајхсмарка обрачунавана по средњем курсу од 15,80 динара јер је, према постигнутом споразуму двеју делегација, установљен шестомесечни прелазни период током којег је уплате у Берлину требало да буду вршене на тај начин што ће само једна трећина њиховог износа бити књижена на нови рачун (по курсу од 17,82 динара за марку), а две трећине на стари (по курсу од 14,80), док су, с друге стране, југословенски увозници за нове послове морали већ од 1. октобра 1940. године плаћати марку по новом курсу.⁸²⁷ Ова мера није значајније утицала на развој трговинске размене и платног промета између две земље. Крајем 1940. године југословенски клириншки дуг према Немачкој износио је 57,5 милиона немачких марака, док је 15. марта 1941. године износ југословенске пасиве био 65 милиона.⁸²⁸ С друге стране, важност и далекосежност немачког укидања система преференцијала за целокупну југословенску привреду најбоље се огледа у чињеници да је Немачка само у периоду од 1935. до 1938. године одобрила Југославији преференцијале у укупној вредности од преко једне милијарде динара.⁸²⁹ Ипак, по речима југословенског министра трговине и индустрије Ивана Андреса, укидање преференцијала било је резултат „увиђајности обе уговорачке стране“, будући да је актуелни рат у Европи ионако онемогућио приступ на немачко тржиште свим оним земљама чију конкуренцију у

⁸²⁶ ВArch, Reichsfinanzministerium (=R 2), Arch. Nr. 333, (Mikrofiche), Zwölftes Vertrauliches Protokoll über die Zwölfte Gemeinsame Tagung des Deutschen und des Jugoslawischen Regierungsausschusses, Belgrad, 19. X 1940; В. Ђорђевић, *nav. delo*, 186-191.

⁸²⁷ АНБ, I/II, а. к. 96, „Измене у платном промету са Немачком“, Циркулар Девизне дирекције Народне банке Краљевине Југославије ДД бр. 93, Београд, 26. IX 1940; АЈ, 76 – 84 – 157, „Обрачунски курс марке за извоз у Немачку“, Допис Централне индустријских корпорација Краљевине Југославије, Београд, 22. II 1941.

⁸²⁸ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 191.

⁸²⁹ АЈ, 76 – 82 – 155, „Трговински преговори са Немачком“, Допис Централне индустријских корпорација Краљевине Југославије, Београд, 20. IX 1940.

аграрним производима Југославија раније није могла поднети, због чега се дато питање више није ни постављало.⁸³⁰

Табела 4.24: Југословенске обавезе за лифровање неких од важнијих артикала Немачкој до Априлског рата (основне количине)⁸³¹

Артикал	Количина
пшеница и кукуруз	300.000 тона
пасуљ	2.000 тона
коњи за вучу	2.400 ком.
коњи за клање	5.000 ком.
говеда (крупна)	16.000 ком.
говеда (ситна)	6.000 ком.
овце	20.000 ком.
свиње	135.000 ком.
маст	4.750 тона
сланина	2.000 тона
свињско месо	3.000 тона
јаја	7.650 тона
живина	9.430 тона
мекиње	11.500 тона
уљане погаче	9.500 тона
боксит	400.000 тона
хромова руда	10.000 тона
феросилицијум	2.100 тона
феро хром	2.100 тона
олово	12.000 тона
бакар (месечно)	2.500 тона
оловни концентрат (месечно)	2.000 тона
оловни концентрат (са Копаоника)	1.000 тона
цинков концентрат	3.000 тона
алуминијум	2.050 тона
антимон	1.200 тона
кудеља	20.000 тона
кожа од ситне стоке	2.290.000 ком.
екстракт за штављење	8.000 тона
дрво	25.000.000 RM

⁸³⁰ Политика, 20. X 1940, бр. 11632, стр. 6 („Протоколом који су јуче потписале Немачка и наша делегација у многе је измењена досадашња основа привредне размене са Немачком“).

⁸³¹ ВArch, R 2, Arch. Nr. 333, Zwölftes Vertrauliches Protokoll über die Zwölfte Gemeinsame Tagung des Deutschen und des Jugoslawischen Regierungsausschusses, Belgrad, 19. X 1940; В. Ђорђевић, *nav. delo*, 190.

У погледу трговинске размене, на заседању привредног одбора у Београду југословенска страна даље се обавезала да применом контроле извоза неће ни на који начин ометати извоз за Немачку, нити утицати на измене структуре, количина и осталих услова под којима он функционише. Услед лоше жетве пшенице током 1940. године, договорено је да се контингент за житарице изврши кроз извоз 36.000 тона кукуруза, уз одговарајуће процентуално учешће Немачке и у његовом евентуалном извозном вишку, које је једном посебном листом било утврђено за све најважније артикле југословенског извоза. Ипак, с обзиром на договорено смањење, а потом и укидање преференцијала, немачка страна усвојила је југословенски захтев да се приликом будућег одређивања цена у Немачкој води рачуна о рентабилности југословенског извоза у ову земљу. Истовремено, немачка делегација изјавила је и то да ће се побринути да се ниуколико не омета извоз за Југославију артикала садржаних на листама „Б“ и „Ц“, као и да се њихове до тада нереализоване испоруке изврше.⁸³² Штавише, листа „Ц“ контингентираних увозних артикала, намењених југословенској авионској индустрији, измењена је утолико што су сви дотадашњи контингенти удвостручени.⁸³³

Протоколу дванаестог заседања Југословенско-немачког привредног одбора био је приложен и један записник о разговорима на тему изградње великог европског привредног простора и, у вези са тим, продубљивања југословенско-немачких привредних односа, поводом чега је одлучено да се образује један индустријски пододбор са задатком да ради на јачању и проширењу сарадње између двеју страна и омогући њихову узајамну допуну на том пољу, уз сагласност мешовитог одбора да би такву сарадњу требало успоставити и у сфери пољопривреде.⁸³⁴ Било је јасно да је немачка страна имала намеру да преко својих делегата у овим одборима ради на томе да се југословенска аграрна производња што више прилагоди потребама најзначајнијег привредног партнера, као што је то већ био случај са Мађарском, Румунијом и Бугарском.⁸³⁵

О немачким настојањима на брзој преоријентацији привредне производње у земљама Југоисточне Европе нарочито говоре трговински споразуми склопљени са њима

⁸³² В. Ђорђевић, *nav. delo*, 188.

⁸³³ АЈ, 76 – 82 – 155, „Трговински преговори са Немачком“, Допис Централне индустријских корпорација Краљевине Југославије, Београд, 21. X 1940.

⁸³⁴ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 188-189.

⁸³⁵ АЈ, 65 – 252 – 753, „Немачка и привредна преоријентација Југоисточне Европе“, Допис делегата Завода за унапређење спољне трговине Милана Кечића, Берлин, 14. XII 1940.

током 1939. и 1940. године јер су не само привредни него и војни кругови Рајха били сагласни у ставу да је за независно одржање Немачке у ратним условима неопходно формирати један привредни блок који би се економски могао одржати и поред свих блокада. Као што је већ поменуто, марта 1939. године између Немачке и Румуније закључен је један трговински споразум који је умногоме одступао од обичног, а који је представљао основу за изградњу далекосежних привредних веза између две земље. Уговор је предвиђао да обе земље предузму потребне мере у циљу међусобног надопуњавања њихових привреда у даљем привредном развоју. Сâм споразум био је више оквирне природе, док је његове одредбе у области појединих привредних грана требало конкретизовати накнадно. У том смислу, поменути трговински уговор није се односио само на извоз румунских аграрних и рударских производа у Немачку већ је предвиђао и смернице за развој румунске пољопривреде и рударске производње у будућности у складу са потребама немачког тржишта сировина и животних намирница. Немачка је том приликом дала Румунији повећане контингенте у сразмери са очекиваним порастом производње, док се заузврат ова сагласила да ће водити рачуна о увозним потребама немачког тржишта и да ће своју аграрну производњу и експлоатацију рудних богатстава развијати, тј. преоријентисати у том правцу. У складу са уговором, од Румуније се очекивало да повећа производњу сунцокрета, ланеног и памучног семена, соје и сл., док је на пољу сточарства требало да, у првом реду, повећа бројно стање говеда и оваца, а тиме уједно и извоз млечних производа, у вези са чим је Немачка обећала да ће ову врсту производње помоћи тако што ће испоручити Румунији приплодну стоку и млекарске машине, а по потреби јој послати и помоћ у виду стручних снага.⁸³⁶

Сличан споразум о сарадњи у области пољопривреде Немачка је током 1940. године потписала и са Мађарском. Циљ овог споразума било је повећање мађарске пољопривредне производње, пре свега оних животних намирница и сировина које су Немачка и Италија морале увозити. Како би се узajмна сарадња уговорних страна што пре интензивирала, било је предвиђено оснивање мешовитих немачко-мађарских одбора за сваку важнију грану пољопривреде, чији је рад, у крајњој линији, требало да омогући планско укључивање Мађарске у немачки привредни простор. Кључна промена у мађарској аграрној производњи било је одустајање од дотадашње праксе монокултуре

⁸³⁶ Исто.

(пшенице и кукуруза) и реорганизација сетвених површина у складу са немачким потребама, а слична прилагођавања била су предвиђена и у области сточарства. Попут Румуније и Мађарске, своју пољопривреду новонасталим приликама настојала је прилагодити и Бугарска, од које се, пре свега, очекивало да повећа производњу уљарица и текстилних сировина (памука, лана и кудеље), као и извоз сточних производа, у чему је такође могла рачунати на техничку и стручну помоћ од стране Трећег Рајха.⁸³⁷

Протоколом Дванаестог заседања Југословенско-немачког привредног одбора Немачка је остварила готово све своје захтеве у погледу даљег функционисања трговинске размене између две земље, платног промета, повећања курса марке за 20% и укидања преференцијала за југословенску робу, чиме је стекла монополистички положај у спољној трговини Краљевине Југославије, који је користила не само за појачан увоз сировина и прехранбених производа већ и за пласман својих производа, нарочито оне врсте робе која немачкој ратној привреди није била неопходна, а чији је извоз на ваневропска тржишта, услед ратних услова, био отежан.⁸³⁸ Притом, цене немачке робе су у појединим случајевима повећане и до 230% у поређењу са предратним.⁸³⁹ Истичући чињеницу да је Рајх у југословенској спољној трговини учествовао са 66%, услед чега је представљао највећег привредног партнера Југославије, Немци су изразили уверење да би се привредна сарадња између две земље морала и даље јачати јер њене могућности, упркос значајном напретку који је доживела у последњих неколико година, још увек нису биле исцрпљене.⁸⁴⁰ Протокол потписан 19. октобра 1940. године у Београду био је уједно и последњи протокол о привредним односима између Краљевине Југославије и Немачке, који је остао на снази до Априлског рата 1941. године. Наредно редовно пролећно заседање Југословенско-немачког привредног одбора било је предвиђено за крај априла или почетак маја 1941. године, али се, с обзиром на измењене прилике у односима Краљевине Југославије и Немачке, никада није одржало.⁸⁴¹

⁸³⁷ Исто.

⁸³⁸ L. Cvijetić, *Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju, Istorija XX veka, Zbornik radova XIII* (1975), 244; 249.

⁸³⁹ Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III, Beograd 1996, dok. br. 222, „Otvoreni telegram poslanika u Beogradu Campbella Foreign Officeu“, Beograd, 30. X 1940, 539.

⁸⁴⁰ *Aprilski rat 1941*, Zbornik dokumenata, I, Beograd 1969, dok. br. 285, „Izveštaj nemačkog poverenika u Jugoslaviji od 26. oktobra 1940. o rezultatima nemačko-jugoslovenskih privrednih pregovora“, 857-859.

⁸⁴¹ АЈ, 76 – 82 – 155, „Трговински преговори са Немачком“, Допис Централне индустријских корпорација Краљевине Југославије, Београд, 11. III 1941.

4.2. Финансијски односи Краљевине Југославије и Немачке (1934-1941)

4.2.1. Преглед учешћа немачког капитала у југословенској привреди

Једна од главних карактеристика привредног живота Краљевине Југославије током читавог међуратног периода било је велико учешће страног капитала у готово свим најважнијим привредним гранама.⁸⁴² Његово присуство било је најизраженије у индустрији југословенске државе – главница оних предузећа у којима је учествовао страни капитал чинила је средином тридесетих година 72,67% (3.016,1 милиона динара) укупне главнице домаћих индустријских предузећа (4.150,2 милиона), док је удео страних акционара у њој износио 52,80% (2.191,9 милиона динара). У групи предузећа која су спадала у утицајну сферу страног капитала, удео домаћег капитала у главници износио је свега 26,5%, док је инострани капитал учествовао са чак 73,5%.⁸⁴³

Инострани капитал у индустрији Краљевине Југославије, као и у већини осталих грана привредне делатности, појављивао се у виду филијала и афилијација страних предузећа или, пак, кроз учешће у раду домаћих предузећа, без непосредног указивања на њихове везе са иностранством. Истовремено, у сфери банкарства и осигуравајућих друштва његови облици имали су нешто другачији карактер будући да су ове гране углавном функционисале по принципу једног крупног предузећа које држи мање или више разгранату мрежу подружница.⁸⁴⁴ Средином тридесетих година, најзаступљенији у филијалама југословенских индустријских предузећа били су француски и енглески капитал, док немачки уопште није имао удела, да би његов вртоглави раст био забележен тек у годинама пред Други светски рат.⁸⁴⁵ У суштини, инвестиције немачког капитала у југословенској индустрији расле су упоредо са политичким утицајем Трећег Рајха у Средњој Европи – до 1938. године његово пласирање вршено је врло опрезно и постепено, док је након 1938. попримило форме наглог економског продора, оличеног у отварању

⁸⁴² S. Dimitrijević, *Vladavina stranog kapitala u bivšoj Jugoslaviji*, Београд 1958, 2-3.

⁸⁴³ В. Розенберг, *Инострани капитал у југословенској привреди*, Београд 1937, 63-68.

⁸⁴⁴ Исто, 27-34.

⁸⁴⁵ R. Gašić, *Prodor nemačkog kapitala u beogradska rudarska akcionarska društva tridesetih godina 20. veka*, 12.

великог броја нових предузећа финансираних немачким капиталом или, пак, преласку знатног броја већ постојећих у немачке руке.⁸⁴⁶

С обзиром на већ поменути континуитет немачке спољне политике још од националног уједињења 1871. године и идеју о стварању „Великог привредног простора“ (*Grosswirtschaftsraum*), немачко интересовање за Балкан и Подунавље у привредном и политичком смислу никада, заправо, није ни престајало, услед чега је Вајмарска република убрзо након Првог светског рата обновила своје привредне везе са земљама југоисточне Европе, које ће временом, под утицајем разних економских и политичких фактора, постајати све интензивније.⁸⁴⁷ У случају Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, подједнако заинтересоване за унапређење узајамних привредних веза, главна сфера економске сарадње са Немачком током двадесетих година била је спољна трговина.⁸⁴⁸ Обим трговинске размене између две земље бележио је сталан пораст, да би већ 1928. године Немачка успела да заузме треће место како у југословенском извозу, тако и у југословенском увозу.⁸⁴⁹ Немачке испоруке у готовим производима на рачун репарација (вагони, локомотиве, пољопривредне машине, возила на бензински погон, челични елементи за грађевинарство, разни технички апарати, а делом чак и војни материјал) одиграле су значајну улогу у привредној обнови ратом разорене земље, док су из саме потребе одржавања добијене опреме произашли и стални контакти са немачким произвођачима и неговање пословних веза у годинама које су уследиле.⁸⁵⁰ Ипак, у домену инвестиција и јавних радова, југословенски државни и привредни кругови током прве послератне деценије, вођени пре свега политичким обзирима, давали су предност француском капиталу и предузећима на рачун немачких, што је штампа Вајмарске републике коментарисала са нескривеним огорчењем, мада не увек и сасвим аргументовано.⁸⁵¹

⁸⁴⁶ *Britanski kapital u Jugoslaviji 1918-1941. Njegova ekonomska, politička i obaveštajna uloga*, Beograd 1951, 73-74.

⁸⁴⁷ R. Gašić, *Prodor nemačkog kapitala u beogradska rudarska akcionarska društva tridesetih godina 20. veka*, 9-10.

⁸⁴⁸ A. Mitrović, *Deutschland und Jugoslawien 1919-1933*, 571.

⁸⁴⁹ *Jugoslavija 1918-1988: statistički godišnjak*, 300-305.

⁸⁵⁰ Д. Ж. Денда, *нав. дело*, 100-102.

⁸⁵¹ PA AA, R 243085, Deutsche Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, „Die Stellungnahme der deutschen Presse zu der wirtschaftlichen Betätigung Deutschlands in Jugoslawien“, Belgrad, 24. VII 1929; R 240726, „Die Stellung Deutschlands in Jugoslawien“, Industrie- und Handelszeitung, 31. VII 1929.

Почев од 1928. године, широм Краљевине СХС постајао је све приметнији пораст немачког утицаја, и то углавном на економском плану – свуда су били присутни представници немачких фирми, који су на њеном простору закључивали успешне послове.⁸⁵² Овај постепени немачки привредни продор у Југославију настављен је и током наредне, 1929. године, о чему сведоче запажања британског посланства у Београду да су југословенске власти, до тада подозриве према Немцима, промениле свој став, те да су ови, било да се радило о пословним људима, научницима, па чак и војницима очигледно упућеним ради пропаганде, наилазили у Краљевини на срдчан дочек, уз балове и вечере приређиване у њихову част.⁸⁵³

Интензивирање југословенско-немачких веза постало је нарочито приметно 1931. године, током које је Немачка уложила знатне напоре да, у јеку економске кризе, на простору Југославије обезбеди тржиште за своје производе и, уопште, повећа свој утицај у земљи. Фебруара 1931. у Београду је основано југословенско-немачко друштво⁸⁵⁴, а 1. априла исте године кнез Павле отворио је немачку изложбу, да би, крајем истог месеца, у београдском Народном позоришту, по први пут након рата, наступила Берлинска опера. У периоду од 21. априла до 4. маја 1931. године Југославију је, у организацији југословенског Завода за унапређење спољне трговине и немачке Привредне коморе у Дизелдорфу, посетила и група водећих немачких индустријалаца, која је том приликом, између осталог, боравила у Сарајеву, Љубљани, Загребу и Београду и свуда била добро примљена.⁸⁵⁵ За време дводневног боравка у Београду, групу немачких привредника примили су југословенски министар шума и руда и министар у председништву Министарског савета.⁸⁵⁶ Била је то само једна од неколико сличних посета Краљевини организованих или испланираних у првој половини исте године⁸⁵⁷, а новембра 1932. Југославију и Румунију посетили су, у циљу испитивања могућности унапређења економске сарадње са Југоисточном Европом, и представници „Средњоевропског

⁸⁵² Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I, 522.

⁸⁵³ *Isto*, 611.

⁸⁵⁴ Опширније о томе в. у: R. Gašić, *Jugoslovensko-nemačko društvo u Beogradu 1931-1941*, *Istorija 20. veka*, 1 (1998), 99-107.

⁸⁵⁵ *Политика*, 30. IV 1931, бр. 8252, стр. 7 („Посета немачких привредника“); ВArch, R 3101, Arch. Nr. 21053, „Einladung zur wirtschaftlichen Studienreise nach Jugoslawien vom 21. April bis 4. Mai 1931“.

⁸⁵⁶ Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II, 32-33.

⁸⁵⁷ ВArch, R 3101/21054, „Wirtschaftliche Studienreisen Deutscher Industrieller nach Jugoslawien“, *Industrie- und Handelszeitung*, 13. VI 1931.

привредног савета“ (*Mitteleuropäischer Wirtschaftstag – MWT*) Тило фон Вилмовски, Макс Хан и Мартин Зогемајер (Martin Sogemeier), који су о поменутом путовању Министарству привреде Рајха поднели исцрпан извештај.⁸⁵⁸ Августа 1931. године у Есену је основано немачко-југословенско трговачко друштво под називом *Deutsch-jugoslawische Handelsgesellschaft mbH*, или скраћено *Deju*, са почетним капиталом од 20.000 рајхсмарака.⁸⁵⁹ Циљ овог друштва био је рад на унапређењу робне размене између Немачке и Југославије кроз посредништво приликом увоза југословенских пољопривредних и шумских производа, руда и метала у Немачку, односно извоза немачких индустријских производа у Југославију. Његово оснивање наишло је на одличан пријем код свих заинтересованих кругова широм Немачке – бројни савези, организације, задруге, као и поједине фирме разних струка убрзо након тога обратиле су се Немачко-југословенском трговачком друштву у Есену са молбом да заступа њихове привредне интересе у Краљевини Југославији.⁸⁶⁰ Кулминација привредних веза између две земље током 1931. били су преговори о преференцијалу који је Немачка, након Румуније и Мађарске, била спремна да додели и Југославији, вођени крајем те године, а који, услед сложених међународних околности, у крајњој линији ипак нису резултирали одговарајућим споразумом.⁸⁶¹

Упркос разгранатим трговинским везама, предуслови за успостављање интензивније и свеобухватније економске сарадње између две земље створени су тек доласком нациста на власт у Немачкој 1933. године, који су, користећи се последицама економске кризе у аграрним земљама Југоисточне Европе, покренули остварење планова о формирању „Великог привредног простора“, настојећи да инструментима привредног продора поменуте земље, у крајњој линији, подвргну политичкој доминацији Трећег Рајха.⁸⁶² Поред стварања чврстог економског упоришта у Југославији трговинским уговором из 1934. године, Немци су у другој половини тридесетих година бивали и све

⁸⁵⁸ ВArch, R 3101/2717, „Bericht über eine Reise nach Jugoslawien und Rumänien“, 3. XI 1932.

⁸⁵⁹ ВArch, R 3101/21054, „Handel nach Jugoslawien: Gründung einer deutsch-jugoslawischen Handelsgesellschaft“, Berliner Börsen-Courier, 23. VIII 1931.

⁸⁶⁰ АЈ, 38 – 860 – 1044, „За унапређење привредних и културних веза између Југославије и Немачке“, *Време*, 27. IX 1931.

⁸⁶¹ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Реферат Конзуларно-привредног одељења МИП-а – Историјат отказа трговинског уговора са Немачком, Београд, 19. IX 1932.

⁸⁶² Hans-Jürgen Schröder, *Југоисточна Европа као „незванична империја“ („Informal Empire“)* националсоцијалистичке Немачке – пример Југославија 1933-1939, 48-49.

заинтересованији за инвестирање у југословенска предузећа.⁸⁶³ Својеврстан израз обостране тежње за успостављањем интензивнијих привредних односа било је оснивање Југословенско-немачке трговинске коморе 1934. године у Берлину, чији су чланови била сва немачка предузећа са пословним интересима у Југославији, до кога је дошло на иницијативу „Средњоевропског привредног савета“, а потом и формирање Националног комитета Југословенско-немачке трговинске коморе фебруара 1935. године у Београду, састављеног од личности које су са Немачком имале нарочите привредне везе. Председник поменутог комитета био је Живојин Нешић, директор пиваре „Вајферт“ и рудника „Костолац“, потпредседник Дамјан Бранковић, један од најзначајнијих српских привредника – председник Удружења трговачких комисионара и агената, секретар Милан Лујановић, заступник Лајпцишког сајма у Београду, док се на месту благајника налазио Миливој Костић, извозник који је још у време царинског рата са Аустроугарском извозио шљиве у Немачку.⁸⁶⁴ Основни циљ немачке стране приликом формирања Трговинске коморе била је свакако тежња за интензивирањем привредног продора у Југославију, уз истовремено организовање јаке привредно-обавештајне службе, што је нарочито дошло до изражаја са покретањем Четворогодишњег плана у јесен 1936. године, када су се у југословенској престоници појавили Франц Нојхаузен, у својству Геринговог специјалног изасланика за Југоисточну Европу, и Аустријанац Георг Зал (*Georg Saal*), као пословођа Југословенско-немачке трговинске коморе у Београду.⁸⁶⁵

Примена трговинског уговора из 1934. године створила је већ у првих неколико месеци велику активу клириншког салда на страни Југославије, која је почетком 1935. износила нешто мање од 14 милиона РМ, да би до краја исте године нарасла на чак 24,5 РМ. Упркос томе, Немци су упорно одбијали да смање свој увоз из Краљевине, предлажући као решење поменутог проблема повећање југословенског увоза уз Немачке, као и преоријентацију југословенских државних набавки на немачко тржиште. На заседању мешовитог привредног одбора у Минхену (од 20. фебруара до 1. марта 1935. године), југословенска делегација одбила је захтев у погледу државних набавки у Немачкој због високих цена немачке робе и обавеза које је имала према другим клириншким

⁸⁶³ J. B. Hoptner, *nav. delo*, 129-130.

⁸⁶⁴ R. Gašić, *Prodor nemačkog kapitala u beogradska rudarska akcionarska društva tridesetih godina 20. veka*, 12-13; *Nemačka obaveštajna služba*, knj. II, *Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji*, Beograd 1955, 158-159.

⁸⁶⁵ V. S. Aleksić, *Banka i moć. Socijalno-finansijska istorija Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A. D. 1928-1945*, 82.

земљама, обећававши једино да ће радити на стимулисању приватног увоза из Немачке. Стога су безуспешни покушаји немачких фирми да током 1934. и 1935. године добију неку од лиценцираних државних набавки, које су уступане француским, енглеским, чехословачким или пољским конкурентима, изазвали отворено негодовање Немаца. Након учесталих протеста код надлежних југословенских служби, незадовољни добијеним одговорима, Немци су одлучили да се обратe директно Милану Стојадиновићу. Новембра 1935. године, у разговору са немачким послаником у Београду Виктором фон Хереном, председник Министарског савета Краљевине Југославије изјавио је да је његова влада заинтересована за што веће јачање привредних веза са Немачком. Потврду оваквог става Немци су добили већ на другом заседању мешовитог привредног одбора у Загребу (од 17. марта до 1. априла 1936. године), током кога је Југославија коначно изашла у сусрет немачком захтеву да заведе контролу увоза. У исто време, након дугог и упорног инсистирања с немачке стране, прецизиране су и државне набавке у Немачкој, упркос високим ценама које су немачке фирме нудиле. Тајним протоколом потписаним на крају загребачког заседања мешовитог привредног одбора, југословенска страна усвојила је немачки пројекат о појединачним државним набавкама у Немачкој у износу од 23 до 26 милиона РМ.⁸⁶⁶ Захваљујући томе, током 1936. године настојања Немачке да учествује у проширивању и реконструкцији југословенске индустрије коначно су дала прве значајније резултате – најпре је немачкој фирми Круп (*Friedrich Krupp AG*), упркос протестима Француске и Чехословачке, додељен уговор у вредности од 8 милиона марака за изградњу ваљанице у Зеници⁸⁶⁷, да би у периоду који је уследио и друга немачка предузећа добила уговоре за реконструкцију крагујевачког арсенала, као и за испоруке угља, тканина, електричне, мостне и железничке опреме.⁸⁶⁸

У склопу општих планова о успостављању финансијског монопола и претварању Берлина у финансијски центар Европе, одакле је требало контролисати снабдевање европских земаља капиталом, тј. целокупно кретање новца и инвестиција, Трећи Рајх је већ од 1936. године настојао да појача пласман сопственог капитала и у Југославији оснивањем своје прве банке, односно афилијације на њеном простору, али је доминантна

⁸⁶⁶ L. Cvijetiћ, *nav. delo*, 176-178.

⁸⁶⁷ Опширније о томе в. у: S. Ђуровић, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, 213-239.

⁸⁶⁸ PA AA, R 73124, Deutsches Generalkonsulat in Mailand an das Auswärtige Amt, Mailand, 18. I 1936; J. B. Нортнер, *nav. delo*, 130.

улога чешког, француског и швајцарског финансијског капитала у југословенском банкарству у датом тренутку у значајној мери спутавала поменуте немачке напоре.⁸⁶⁹ Упркос томе, продор немачког капитала у југословенску привреду постао је нарочито изражен након посете Хјалмара Шахта Београду средином 1936. године.⁸⁷⁰ Немачке инвестиције у југословенска предузећа брзо су расле – док је 1937. године Немачка имала у Југославији свега 55 милиона динара инвестиција, након аншлуса Аустрије њихова је вредност нарасла на 820 милиона, да би са немачком окупацијом Чехословачке поменуте инвестиције достигле износ од око 1.270 милиона динара.⁸⁷¹ Апсорбујући аустријску и чешку привреду, Трећи Рајх је у посед добио разгранате послове које су Аустрија и Чехословачка изградиле и у осталим земљама Југоисточне Европе, што му је омогућило да у значајној мери повећа своје учешће у њиховој индустрији и банкарству.⁸⁷² Тако је већ у марту 1938. године *Deutsche Bank* – једна од највећих приватних банака у Немачкој – испољила своје претензије према *Creditanstalt-Wiener Bankverein*, највећој аустријској банци, која је иначе представљала афилијацију међународног банкарског капитала (британског, белгијског, швајцарског и чешког). Овакви планови у потпуности су ишли на руку вођству Рајха и његовој политици што бржег апсорбовања аустријске привреде и пласирања немачког капитала у земље европског Југоистока, у којима је поменута банка имала бројне афилијације, од чега само у Југославији три: *Југословенску удружену банку*, *Земаљску банку за Босну и Херцеговину* и *Опште југословенско банкарско друштво*.⁸⁷³ Осим тога, управо је Беч, захваљујући свом географском положају и традиционалним везама са земљама Југоисточне Европе, као и мрежи установа, стручним људима и средствима којима је располагао, према плановима нацистичког врха био најпогоднији за улогу једног центра преко којег би се Југоисток најпре везао за Рајх као допунски привредни простор, а потом и за функцију главног чворишта тако успостављених веза.⁸⁷⁴ Аншлусом Аустрије немачки удео у укупном страном капиталу уложеном на простору Југославије порастао је током 1938. на 6,77% (у односу на 0,88% у 1934. години), чиме је

⁸⁶⁹ V. S. Aleksić, *Banka i moć. Socijalno-finansijska istorija Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A. D. 1928-1945*, 80-81.

⁸⁷⁰ *Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji*, II, 32.

⁸⁷¹ J. B. Hoptner, *nav. delo*, 130.

⁸⁷² M. D. Ristović, *Nemački „novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, 17; *Britanski kapital u Jugoslaviji 1918-1941. Njegova ekonomska, politička i obaveštajna uloga*, 45.

⁸⁷³ V. S. Aleksić, *Banka i moć. Socijalno-finansijska istorija Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A. D. 1928-1945*, 81.

⁸⁷⁴ A. Митровић, *Нацистичка идеја великог привредног простора и југоисточна Европа (1940)*, 723.

Немачка као кредитор југословенске државе избила на треће место, одмах иза Француске и Енглеске. Прикључење Судета у јесен исте године, којим је у немачке руке прешао добар део чехословачке индустрије и хидроцентрали, вишеструко је ојачало положај Немачке у Средњој Европи, дајући јој могућности за још интензивнији привредни и политички притисак на земље европског Југоистока. Коначним разбијањем Чехословачке марта 1939. године, под немачку контролу доспео је и новчано-кредитни систем ове државе, што је омогућило Трећем Рајху да нагло повећа своје учешће у укупном страном капиталу пласираном у привреду балканских држава.⁸⁷⁵ Стога се с правом може рећи да је, захваљујући систематском раду на формирању „Великог привредног простора“ и датим политичким околностима на европској сцени – аншлусу Аустрије и комадању Чехословачке, након 1938. године немачки капитал у потпуности овладао Југоисточном Европом.⁸⁷⁶

У промовисању идеје немачког привредног првенства на простору земаља Југоисточне Европе значајну улогу одиграле су научне и привредне, а у исто време и политичке, агенције и друштва.⁸⁷⁷ Поред већ поменутог „Средњоевропског привредног савета“ (*Mitteleuropäischer Wirtschaftstag – MWT*), који је представљао део „наслеђа“ вајмарског периода и осликавао континуитет немачког интересовања за Југоисток, убрзо по отпочињању Другог светског рата дошло је до формирања „Друштва за Југоисточну Европу“ (*Südosteuropa Gesellschaft – SOEG*), које је од *MWT*-а преузело главну реч када је бављење Југоистоком у питању. За разлику од „Средњоевропског привредног савета“, којим су руководили представници крупног приватног капитала, иза којих су стајали интереси предузећа која су заступали, водеће личности „Друштва за Југоисточну Европу“ биле су истовремено и водеће личности политичког живота Немачке – државни и партијски функционери. Основана од стране Министарства привреде Рајха фебруара 1940. године, са седиштем у Бечу, *SOEG* је била организација „новог типа“, која је требало да одговори на захтеве новонасталих околности, а њен главни задатак био је да одржава, учвршћује и изграђује односе са земљама европског Југоистока, као и да унутар самог Рајха одржава контакте са свим предстаницима власти, телима, институтима, друштвима,

⁸⁷⁵ Ž. Avramovski, *Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči Drugog svetskog rata*, 22; 52-54.

⁸⁷⁶ R. Gašić, *Prodor nemačkog kapitala u beogradska rudarska akcionarska društva tridesetih godina 20. veka*, 12.

⁸⁷⁷ V. S. Aleksić, *Banka i moć. Socijalno-finansijska istorija Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A. D. 1928-1945*, 122.

савезима и осталим институцијама које су биле у вези са државама Југоисточне Европе или су се бавиле њиховим привредним и културним односима. *Südosteuropa Gesellschaft* требало је, поред тога, да обавља и све задатке које би на њега пренео министар привреде Рајха или друге државне и партијске инстанце, што је недвосмислено указивало на зависни карактер поменутог организације и њену подложност државној администрацији. Захваљујући оваквом – политичком – залеђу, које му је омогућавало несметану акцију, „Друштво за Југоисточну Европу“ постало је убрзо главни носилац амбициозних планова Трећег Рајха о успостављању „новог привредног поретка“ на простору европског Југоистока.⁸⁷⁸

Према подацима које је у предвечерје Априлског рата на основу одлуке Министарства финансија Краљевине Југославије од 18. октобра 1939. године о завођењу контроле над учешћем целокупног страног капитала у југословенској привреди прикупила Девизна дирекција Народне банке, а који су се, пре свега, односили на акционарска предузећа у чијем су капиталу учествовали странци, прво место у погледу порекла поменутог капитала, са близу 375 милиона динара инвестираних у југословенској држави, убедљиво је држала Немачка.⁸⁷⁹ Финансијским круговима Трећег Рајха била је нарочито важна чињеница да је удео страног капитала у приватном банкарству Краљевине Југославије био толико велики (62%) да је могао контролисати државну кредитну политику.⁸⁸⁰ У предвечерје Априлског рата, немачки капитал имао је водећу улогу у југословенском банкарству, чинећи готово трећину целокупног страног капитала у овом привредном сектору (31,9%).⁸⁸¹ Његова главна позиција било је *Опште југословенско банкарско друштво А. Д.*⁸⁸² (91,8% од укупног акцијског капитала, који је износио 100 милиона), чији је промет током 1940. године достигао вредност од преко 6,1 милијарди динара.⁸⁸³ Ово друштво прешло је под контролу немачког капитала након аншлуса

⁸⁷⁸ М. Д. Ristović, *Nemački „novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, 115; 122-125. В. и: *Griffnach Südosteuropa. Neue Dokumente*, 54-58.

⁸⁷⁹ АНБ, I/II, а. к. 171, „Контрола страног капитала“, Реферат М. Р. Софреновића, Београд, 5. II 1941. В. и Прилог бр. 11 на стр. 368.

⁸⁸⁰ V. S. Aleksić, *Banka i moć. Socijalno-finansijska istorija Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A. D. 1928-1945*, 82.

⁸⁸¹ Уп. са: V. V. Rozenberg, J. Lj. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu? Država, banke, inostrani i domaći kapital u službi privrede*, Beograd 1940, 27-28.

⁸⁸² АЈ, Фонд Општег југословенског банкарског друштва А. Д. (=151); АЈ, 65 – 1127 – 2111.

⁸⁸³ S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd 1958, 18-20.

Аустрије⁸⁸⁴, поставши од тог тренутка главни канал финансирања немачког привредног продора у Југославију, којим су, осим привредних, неретко финансирани и политички, па чак и обавештајни подухвати.⁸⁸⁵ Преузимање банке од стране немачког капитала довело је до знатног појачања њене активности на кредитирању домаћих предузећа, тј. оних која су то била само по имену, док је иза њих заправо стајао страни, најчешће немачки, капитал.⁸⁸⁶ Важно је, притом, поменути и чињеницу да је свега десетак дана након што су Немци средином августа 1939. године коначно успели да у Управу банке „убаце“ своје чланове, у оквиру Краљевине Југославије формирана Бановина Хрватска, која је као привредно подручје била нарочито занимљива представницима Трећег Рајха.⁸⁸⁷ На основу података које су индустријска предузећа морала слати Министарству трговине и индустрије почев од 1934. године, процењено је да се 32,08% акционарског капитала у Бановини Хрватској налазило у предузећима са претежно страним утицајем, а 11,67% у фабрикама са искључиво страним капиталом, услед чега је ова територија по уделу страног капитала у домену привреде имала примат у односу на остале бановине. У исто време, Бановина Хрватска располагала је једном трећином укупне вредности акционарских капитала југословенских индустријских предузећа, те је њено подручје могло послужити као полазна основа за убрзано укључивање југословенске државе у „Велики немачки привредни простор“.⁸⁸⁸ Улогу посредника приликом инфилтрације немачког капитала у ову Бановину требало је да одигра управо *Опште југословенско банкарско друштво*.⁸⁸⁹

Осим у области банкарства, немачки утицај на подручју Југославије био је нарочито снажан у црној металургији (власништво над железарама Шторе⁸⁹⁰ и Гушпањ⁸⁹¹, као и крупан удео у Јесеницама⁸⁹²) и све значајнији у рударству, машинској, текстилној и

⁸⁸⁴ Опширније о томе в. у: V. Aleksić, *Nacifikacija Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva a. d.*, Istorija 20. veka, 2 (2001), 52-53; 56-58.

⁸⁸⁵ *Nemačka obavestajna služba u staroj Jugoslaviji*, II, 32.

⁸⁸⁶ R. Gašić, *Britanski i nemački uticaj na beogradsku elitu 1936-1941*, doktorska disertacija u rukopisu, Beograd 2002, 78.

⁸⁸⁷ V. S. Aleksić, *Banka i moć. Socijalno-finansijska istorija Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A. D. 1928-1945*, 84-85.

⁸⁸⁸ M. Kolar-Dimitrijević, *Strani kapital i Banovina Hrvatska 1939-1941*, Povjesni prilozii, 9 (1), Zagreb 1990, 167; 175, 189.

⁸⁸⁹ V. S. Aleksić, *Banka i moć. Socijalno-finansijska istorija Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A. D. 1928-1945*, 85.

⁸⁹⁰ AJ, 65 – 532 – 1252; 65 – 1437 – 2421.

⁸⁹¹ AJ, 65 – 532 – 1252; 65 – 1194 – 2178.

⁸⁹² AJ, 65 – 529 – 1249; 65 – 532 – 1252; 65 – 1330 – 2314.

хемијској индустрији.⁸⁹³ Након прикључења Аустрије и Чехословачке, у немачке руке пале су некадашње аустријске инвестиције на простору Хрватске и чехословачко учешће у машинској, шећерној, војној и текстилној индустрији Краљевине Југославије. Поред тога, немачки хемијски концерн *I. G. Farbenindustrie* купио је неколико водећих југословенских фабрика лекова, а 1939. године у сарадњи са Крупом основао једну компанију за експлоатацију рудног богатства Југославије.⁸⁹⁴ У питању је била фирма под називом „Рударско друштво за добијање негвоздених метала“ са седиштем у Берлину (*Erzgesellschaft zur Erschliessung von Nichteisenmetallen m. b. H. Berlin*), која је финансирала послове и истраживања двају рударских акционарских друштва из Београда, од којих је једно основано тада, а друго преузето од британских власника.⁸⁹⁵ Ипак, све до 1938/39. године постојао је релативно мали број југословенских предузећа под контролом немачког капитала која су уживала кредите код *Општег југословенског банкарског друштва*, попут „Монтаније“ А. Д., рудника и топионице антимона у Зајачи, основане 1936. године, *Siemensa* за електричну енергију у Загребу, рудника злата „Слишан“ и хемијског предузећа „Југанил“, да би, до тада опрезно, пласирање немачког капитала у југословенску привреду током 1939. године попримило карактер праве „економске офанзиве“, што би се најбоље могло пратити на основу броја новооснованих „југословенских“ фирми које су, као по правилу, свој акционарски капитал депоновале код поменутог друштва. Према подацима које наводи Весна Алексић, у питању је било око тридесет предузећа, од чега рударских и металуршких десет, док је преосталих двадесетак покривало област пољопривреде, извозно-увозне трговине, грађевинарства и транспорта, а укупан број југословенских рударских, металуршких, текстилних, транспортних и др. предузећа која су била основана или потпала под интересну сферу немачког капитала током 1939. и 1940. године, на основу евиденције Министарства трговине и индустрије, износио је најмање шездесет.⁸⁹⁶ Значајан успех немачког капитала било је преузимање Првог југословенског транспортног А. Д. „Schenker & Co.“, које је немачким привредним и политичким представницима пружио могућност учешћа у контроли југословенског железничког саобраћаја, као и оснивање

⁸⁹³ М. Д. Ристовић, *Немачки „нови поредак“ и Југоисточна Европа 1940/41-1944/45. Планови о будућности и пракса*, 18.

⁸⁹⁴ Ј. В. Ноптнер, *нав. дело*, 131.

⁸⁹⁵ Р. Гашић, *Продор немачког капитала у београдска рударска акционарска друштва тридесетих година 20. века*, 20-21.

⁸⁹⁶ В. Алексић, *Нацификација Општег југословенског банкарског друштва а. д.*, 54.

предузећа „Југопетрол“ А. Д., на чијем је челу био Франц Нојхаузен, у циљу добијања концесије за истраживање и експлоатацију југословенске нафте, при чему се финансирање поменутих подухвата одвијало такође преко „Општег југословенског банкарског друштва“ А. Д.⁸⁹⁷

Учешће страног капитала у привреди Краљевине Југославије било је најизраженије управо у области рударства – привредној грани у коју је овај капитал долазио у најотворенијем облику, углавном преко филијала иностраних друштава. Средином тридесетих година у југословенској рударско-топионичарској индустрији било је 15 оваквих предузећа, која су у својим рукама држала чак 70,1% укупног капитала. Готово половину целокупног страног капитала у овој области чинио је енглески капитал, док немачког и аустријског до 1936. године у југословенском рударству није уопште било.⁸⁹⁸ Немачки утицај на овом пољу почео се драстично повећавати тек у другој половини тридесетих, достигавши највећи замах 1939. године, почетком Другог светског рата, услед повећаних и све хитнијих потреба Трећег Рајха за стратешким сировинама у области рударства, пре свега челика, гвожђа, бакра, олова, цинка, алуминијума, антимона, хрома и нафте.⁸⁹⁹ Стога су највећи број рударских акционарских друштава у југословенској престоници крајем тридесетих година оснивале управо велике немачке фирме и концерни из области рударства и металургије, а иза већине њих стајао је *Mitteleuropäischer Wirtschaftstag*, који је непосредно иницирао оснивање неколико фирми значајних за привреду овог подручја, попут „Друштва за истраживање иностраних налазишта руда“ (*Gesellschaft zur Erforschung ausländischer Erzvorkommen*), створеног 1937. године у Берлину, које је вршило истраживања у Сребреници, а потом и у Борском руднику, или „Источноевропске трговинске компаније“ (*Osteuropäische Handels-Compagnie*), основане средином 1940. године, која се углавном бавила продајом антимона у Немачкој.⁹⁰⁰

⁸⁹⁷ Ista, *Banka i moć. Socijalno-finansijska istorija Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A. D. 1928-1945*, 86-87.

⁸⁹⁸ В. Розенберг, *Инострани капитал у југословенској привреди*, 34-40.

⁸⁹⁹ О значају поменутих сировина за ратну привреду опширније в. у: Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, 69-76.

⁹⁰⁰ R. Gašić, *Britanski i nemački uticaj na beogradsku elitu 1936-1941*, 85-86. В. и: *Griff nach Südosteuropa. Neue Dokumente*, Dok. 31, „Aus dem Arbeitsbericht des Mitteleuropäischen Wirtschaftstages vom Februar 1941“, 117-121.

У најважније немачке концерне који су оснивали своје фирме у југословенској престоници убрајају се: „Елверат“ – рударска задруга за производњу нафте (*Gewerkschaft Elwerath Erdölwerke*) из Хановера, затим већ поменуто „Рударско друштво за добијање негвоздених метала“ (*Erzgesellschaft zur Erschliessung von Nichteisenmetallen*) из Берлина, „Мансфелд“ А. Д. за рударство и топионичарство (*Mansfeld AG für Bergbau und Hüttenbetrieb*) из Берлина, А. Д. Државне фабрике „Херман Геринг“ (*AG Reichswerke „Herman Göring“*), такође из Берлина, као и *Friedrich Krupp AG*, чије је седиште било у Есену.⁹⁰¹ Сви ови концерни били су на различите начине – преко Хермана Геринга или преко „Средњоевропског привредног савета“ – под директним утицајем немачке државе, чији интерес за рудна богатства југословенског простора у светлу припрема за Други светски рат не треба посебно објашњавати. Занимљиво је, међутим, да су представници југословенске државе и домаћег дела капитала у већини ових рударских акционарских друштава, такође, на различите начине били у тесним пословним или политичким везама са Немачком – у својству правних заступника немачких фирми, кроз личне трговачке и пословне контакте или, пак, као представници министарстава и државних предузећа Краљевине Југославије (београдски адвокати Данило Грегорић, Вјекослав Кисовец, Радоје Вукчевић итд., др Велимир Бајкић, власник и уредник *Народног благостања* и један од највећих српских и југословенских економиста, Ђока Турчин, секретар Индустријске коморе Београда, др Милан Улмански, бивши министар шума и руда, др Милан Лазаревић, начелник Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије и многи други), чија је привредна и политичка зависност од Трећег Рајха бивала све израженија.⁹⁰²

Значајно учешће у експлоатацији југословенског рудног богатства имао је и велики немачки концерн „Пројсаг“ (*Preussag – Preussische Bergwerks- und Hütten AG*), који је држао највећи број акција двају рударских акционарских друштава у Београду – „Лисанских рудника“ А. Д.⁹⁰³, основаног 1930. године, које је имало рудник и топионицу антимоно у Лиси код Ивањице, и „Монтаније“ А. Д.⁹⁰⁴, основане 1936. године, која је држала рудник и топионицу антимоно у Зајачи. У тренутку оснивања акционарско друштво „Лисанских рудника“ припадало је компанији „Франславија“ из Луксембурга, да

⁹⁰¹ R. Gašić, *Prodor nemačkog kapitala u beogradska rudarska akcionarska društva tridesetih godina 20. veka*, 14.

⁹⁰² *Isto*, 15-17; 20-22.

⁹⁰³ AJ, 65 – 1181 – 2165.

⁹⁰⁴ AJ, 65 – 1185 – 2169.

би га 1937. године преузео *MWT*. У то време, огромни приноси из ових рудника (око 1.500 тона годишње) покривали су негде око 50% потреба Рајха за антимоном. Током 1940. године, вођство над фирмом преузео је „Пројсаг“, који је истовремено држао и „Монтанију“, након чега је дошло до фузије двају акционарских друштава, од јула 1941. године познате под називом Антимон А. Д.⁹⁰⁵

Крајем тридесетих година, немачки капитал преузео је и три предузећа чији је оснивач и власник дела акција био Радомир Пашић, син Николе Пашића – „Југословенско Плумбум“ А. Д.⁹⁰⁶, „Рудокоп“ А. Д.⁹⁰⁷ и „Панонија петролејско“ А. Д.⁹⁰⁸, настала током 1937. и 1938. године. Иако основана као друштва са домаћим капиталом, поменути предузећа накнадно су преузета од стране Немаца услед великог значаја који је нафта као стратешка сировина имала за ратну привреду Рајха. „Југословенско Плумбум“ А. Д. закључило је уговор са већ поменутиим „Друштвом за истраживање иностраних налазишта руда“ (*Gesellschaft zur Erforschung ausländischer Erzvorkommen*) за вршење радова на њиховим теренима код Сребренице, док је у име друга два предузећа Раде Пашић, као већински власник, закључио уговор са немачком фирмом „Елверат“ из Хановера, којим је ова преузела права истраживања на њиховим теренима, основавши у том циљу друштво под називом „Југопетрол“ А. Д.⁹⁰⁹ Након преузимања ових двају друштава марта 1939. године, фирми „Елверат“ припао је највећи део акција, а значајно учешће у главници која је тада повећана са једног на двадесет пет милиона динара узеле су и немачке компаније „Пројсаг“ и „Винтерсхал“ (*Wintershall*) из Касела.⁹¹⁰

Интересе великог немачког концерна *Mansfeld AG* у Југославији заступало је акционарско друштво „Југоруда“⁹¹¹, основано децембра 1938. године у Београду, са капиталом од једног милиона динара, депонованим код „Општег југословенског банкарског друштва“ А. Д. Током 1939. године „Југоруда“ А. Д. преузело је права на истраживање рудника Бобија и Доња Студена, а техничке стручњаке слала му је фирма „Мансфелд“. Рударска акционарска друштва у Београду оснивао је или преузимао и

⁹⁰⁵ R. Gašić, *Britanski i nemački uticaj na beogradsku elitu 1936-1941*, 86-87.

⁹⁰⁶ AJ, 65 – 1185 – 2169.

⁹⁰⁷ AJ, 65 – 1183 – 2167.

⁹⁰⁸ AJ, 65 – 1198 – 2182.

⁹⁰⁹ AJ, 65 – 1183 – 2167.

⁹¹⁰ R. Gašić, *Britanski i nemački uticaj na beogradsku elitu 1936-1941*, 87-88; C. Freytag, *nav. delo*, 220-222.

⁹¹¹ AJ, 65 – 1186 – 2170.

концерн Државне фабрике „Херман Геринг“. Ради истраживања југословенских хромних налазишта, 1940. године основано је „Југохром“ А. Д., чије су акције биле подељене између поменутог концерна и фирме Круп. Исте године немачки капитал је преко *Општег југословенског банкарског друштва* овладао већином акција Рудне Главе А. Д.⁹¹², основаног 1939. године од стране једне групе индустријалаца, политичара и адвоката из Љубљане и Београда, у коме су Државне фабрике „Херман Геринг“ најпре преузеле један део, а након окупације – читав пакет акција.⁹¹³ Немачки капитал, држао је у потпуности и екстракцију азбеста преко „Југословенског рударског азбестног друштва“⁹¹⁴, док је делимично учествовао и у експлоатацији хромне руде у Љуботену.⁹¹⁵ Немци су нарочито били заинтересовани за боксит, који су експлоатисали преко предузећа „Далмација боксит“⁹¹⁶, а читав југословенски извоз ове руде од 380.000 тона годишње одлазио је у Рајх. Отуда није необично што је Немачка по производњи алуминијума била прва на свету, иако је производила четири пута мање боксита него Југославија. Након одобрења Четворогодишњег плана, Државне фабрике „Херман Геринг“ добиле су једно мало налазиште гвожђа у Србији, а вођени су и преговори о учешћу немачког капитала у експлоатацији рудника гвожђа у Љубији. Поред тога, под вођством хемијског гиганта *I. G. Farbenindustrie*, који је био највећи немачки произвођач хидрираног бензина, поједине немачке фирме учествовале су у рафинерији уља у Смедереву, а једна група немачких фирми добила је концесије за експлоатацију нафте у Хрватској.⁹¹⁷ Од новооснованих предузећа током 1939. и 1940. године, у немачким рукама били су и „Балкан Угаљ“ из Београда, са капиталом од 500.000 динара, које се бавило увозом шлеског угља и кокса из Немачке, као и „Адир“ А. Д. – Београд⁹¹⁸, за истраживање рудних поља, са капиталом од 3 милиона динара.⁹¹⁹ Иако је предузеће „Балкан Угаљ“, на чијем се челу налазио индустријалац Живојин Нешић, почело са радом током 1939. као домаћа фирма, већ средином наредне године коцнерн немачких лифераната угља, под претњом престанка

⁹¹² АЈ, 65 – 1186 – 2170. В. и: АЈ, 151 – 21 – 39.

⁹¹³ R. Gašić, *Prodor nemačkog kapitala u beogradska rudarska akcionarska društva tridesetih godina 20. veka*, 18-20.

⁹¹⁴ АЈ, 65 – 1187 – 2171.

⁹¹⁵ S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 56-57.

⁹¹⁶ АЈ, 65 – 528 – 1248.

⁹¹⁷ N. Živković, *Pozicije nemačkog kapitala u Jugoslaviji uoči Drugog svetskog rata*, *Acta historico-oeconomica Jugoslaviae*, vol. 7 (1), Zagreb 1980, 118.

⁹¹⁸ АЈ, 65 – 1186 – 2170.

⁹¹⁹ V. Aleksić, *Nacifikacija Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva a. d.*, 54.

даљих испорука, присилио је домаће акционаре на продају акција. Уместо Нешића, Немци су у управни одбор поменутог друштва поставили начелника југословенског Министарства трговине и индустрије у пензији Милана Лазаревића, ставивши 1940. године продају угља у Југославији под своју пуну контролу.⁹²⁰

Једна од најважнијих позиција аустро-немачког капитала у Краљевини Југославији био је рудник угља у Трбовљу („Трбовелска премогакопна дружба д. д.“)⁹²¹, над којим су Немци добили руководство 1940. године, преузевши од Француза његове акције у вредности од 24,3 милиона динара. Немачки капитал био је заступљен у двадесет рударских предузећа, а, после Трбовља, најзначајније је било његово учешће у југословенским рудницима антимона.⁹²² Током 1940. године основано је и друштво за експлоатацију молибденских лежишта под називом „Југомонтан“ А. Д.⁹²³, са капиталом од 15 милиона динара, на чијем је челу, као председник и власник 98% акција, био Герингов генерални опуномоћеник у Југославији – Франц Нојхаузен. Осим молибдена, „Југомонтан“ А. Д. истраживало је и налазиште олова и бакра у Брскову, где је већ од 1937. године слична истраживања вршио *MWT*, а иначе је представљало испоставу компаније „Рударско друштво“ (*Montangesellschaft*), трговинске организације концерна *Mansfeld AG*.⁹²⁴

С обзиром на значај својих позиција у Југославији, Франц Нојхаузен појављивао се често као оснивач, власник акција или држалац функција у фирмама са немачким капиталом, што је ове, самим тим, стављало под директну Герингову контролу, односно у службу Четворогодишњег плана. Поред водеће улоге у „Југомонтану“, Нојхаузен је од 1939. године био члан надзорног одбора акционарског друштва „Југопетрол“, а 1940. године нашао се и на челу Француског друштва борских рудника А. Д.⁹²⁵, које је убрзо након војног слома Француске у Другом светском рату прешло у немачке руке.⁹²⁶ Фебруара 1941. године Геринг је одлучио да учесници у конзорцијуму Борских рудника буду „Мансфелд“, „Пројсаг“ и Југомонтан А. Д., а главну реч у његовим активностима имао је Нојхаузен, који је најпре, у својству представника поменутог конзорцијума

⁹²⁰ R. Gašić, *Britanski i nemački uticaj na beogradsku elitu 1936-1941*, 95-96.

⁹²¹ AJ, 65 – 1327 – 2311.

⁹²² S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 54-55.

⁹²³ AJ, 65 – 1183 – 2167.

⁹²⁴ R. Gašić, *Prodor nemačkog kapitala u beogradska rudarska akcionarska društva tridesetih godina 20. veka*, 17.

⁹²⁵ AJ, 65 – 529 – 1249. В. и: V. Lj. Cvetković, *nav. delo*, 270-272.

⁹²⁶ R. Gašić, *Britanski i nemački uticaj na beogradsku elitu 1936-1941*, 89-90.

немачких фирми, успешно окончао послове око откупа акција од Француза, да би након формирања немачке управе за Борски рудник (*Bor Kupferbergwerke und Hütten AG*) постао председник надзорног одбора.⁹²⁷

У области југословенске машинске индустрије, на аустро-немачки капитал отпадало је нешто више од једне трећине целокупног страног учешћа (35,3%), што га је убедљиво сврставало на прво место. У извесном броју предузећа попут Новосадске фабрике шrafoва и гвоздене робе (7,5 милиона)⁹²⁸, Железно-прометног А. Д. Загреб – Бистрица (4 милиона)⁹²⁹, Новосадске фабрике каблова (3 милиона)⁹³⁰, Југословенског *Siemens* Д. Д. (3 милиона динара)⁹³¹ и др., немачки капитал држао је целокупни пакет акција, док је у читавом низу других (Фабрика акумулатора „Муња“ из Загреб⁹³², „Вистад“⁹³³, Дунавско бродоградилшће А. Д.⁹³⁴, *Zugmayer* из Словенске Бистрице⁹³⁵, Осјечка леваоница жељеза и творница стројева А. Д.⁹³⁶ итд.) остваривао крупан удео. Друго место у овој области заузимао је чехословачки капитал, коме је припадала једна четвртина страног учешћа (24,4%), а који ће у предвечерје Другог светског рата такође прећи у немачке руке.⁹³⁷

Још значајније позиције аустро-немачки капитал држао је у текстилној индустрији Краљевине Југославије, где је са 113,4 милиона динара акцијског учешћа представљао једну трећину (33,5%) целокупног страног капитала, присутног у чак двадесет фабрика. Најкрупнија позиција немачког капитала (20 милиона) биле су „Југословенске текстилне творнице Маутнер Д. Д.“⁹³⁸, док су у остале крупне пласмане (сваки око 10 милиона) спадале „Творница тканина Сисак Д. Д.“, фабрика свиле „Тома А. Д.“, „Ротекс“⁹³⁹ у

⁹²⁷ Ž. Avramovski, *Treći Rajh i Borski rudnik*, 82; 85; 137. В. и: V. Lj. Cvetković, *nav. delo*, 278-285.

⁹²⁸ АЈ, 65 – 549 – 1269; 65 – 1348 – 2332; Историјски архив града Новог Сада (=ИАГНС), Фонд Новосадске фабрике шrafoва и гвоздене робе, Нови Сад, 1925-1947. (Ф-183).

⁹²⁹ АЈ, 65 – 553 – 1273.

⁹³⁰ АЈ, 65 – 551 – 1271; 65 – 1348 – 2332.

⁹³¹ АЈ, 65 – 1482 – 2466.

⁹³² Исто.

⁹³³ АЈ, 65 – 1456 – 2440.

⁹³⁴ АЈ, 65 – 1219 – 2203.

⁹³⁵ АЈ, 65 – 533 – 1253.

⁹³⁶ АЈ, 65 – 548 – 1268; 65 – 1357 – 2341.

⁹³⁷ S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 72-74.

⁹³⁸ АЈ, 65 – 1328 – 2312.

⁹³⁹ АЈ, 65 – 1204 – 2188.

Марибору, „Јута и конопља А. Д.“⁹⁴⁰ са фабриком у Старој Паланци, „Индустрија платнених изделков Д. Д.“ – Јарше⁹⁴¹, као и немачко учешће у „Бомбажној предилници и ткалници Гланцман и Глезнер“⁹⁴² у Тржичу. Иза немачког, четири приближно једнако заступљена капитала у југословенској текстилној индустрији били су швајцарски, енглески, амерички и чехословачки, чија су се акцијска учешћа кретала у распону од 30 до 50 милиона динара.⁹⁴³

У хемијској индустрији Краљевине Југославије аустро-немачки капитал био је заступљен са 30,3 милиона динара акцијског учешћа, што је чинило 15,2% целокупног страног капитала у овој области. У потпуности су му припадали „Акцијска дружба за хемијску индустрију“ (6 милиона)⁹⁴⁴ и „Одол“ А. Д. (5 милиона)⁹⁴⁵, а крупног удела (90%) имао је и у Југословенској творници хемијских производа „Хромос“ (5,9 милиона)⁹⁴⁶, као и у творници лакова „Маркс Људевит“ из Домжалца⁹⁴⁷ (2,8 милиона, односно 69%), држећи истовремено и значајан део индустрије гуме („Палма“, „Семперит“, Енглеберт“). Поред тога, велики број југословенских хемијских предузећа, како трговачких, тако и индустријских, био је под контролом немачког хемијског гиганта *I. G. Farbenindustrie*, који је на простору Југославије стварао мрежу за продају и снабдевање сировинама, систематски избегавајући подизање хемијских предузећа како би производњу ове врсте, с обзиром на њен стратешки значај за војну индустрију, развијао на територији саме Немачке. Тако је нпр. југословенска индустрија експлозива (предузећа у Обилићеву и Камнику) била зависна од немачких испорука шалитре и тек је непосредно пред рат, у циљу ослобађања од те зависности, подигнута државна фабрика азота у Вреоцима код Горњег Милановца, чији је дневни капацитет од 5 тона чистог азота (25 тона трговачке робе), био довољан да подмири домаће потребе. Од 1938. године, када је овај моћни концерн загосподарио и чехословачком групом *Spolek*, готово целокупна производња феросилицијума и ферохрома из фабрика у Рушама и Јајцу одлазила је у Немачку, а њен

⁹⁴⁰ АЈ, 65 – 1207 – 2191.

⁹⁴¹ АЈ, 65 – 1302 – 2286.

⁹⁴² АЈ, 65 – 575 – 1295.

⁹⁴³ S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 90. О учешћу немачког капитала у југословенској текстилној индустрији в. и: Р. Гашић, *Лесковачка текстилна индустрија до Другог светског рата*, Лесковачки зборник, 49 (2009), 93-100.

⁹⁴⁴ АЈ, 65 – 565 – 1285.

⁹⁴⁵ АЈ, 65 – 1200 – 2184.

⁹⁴⁶ АЈ, 65 – 1480 – 2464.

⁹⁴⁷ АЈ, 65 – 1286 – 2270.

удео у југословенском извозу феросилицијума је са 18,9% у 1937. години скочио на чак 93% у 1939.⁹⁴⁸ С друге стране, *I. G. Farbenindustrie* заузимао је већ од 1938. године водећу позицију у немачком извозу хемијских производа у Југоисточну Европу, нарочито у Југославију и Мађарску, са учешћем од 35% у његовој укупној вредности.⁹⁴⁹ Као што је већ поменуто, овај концерн се током 1939. године инфилтрирао и у југословенске рударске компаније преко „Рударског друштва за добијање негвоздених метала“ (*Erzgesellschaft zur Erschliessung von Nichteisenmetallen*) из Берлина.⁹⁵⁰ У предратном периоду његови органи у Краљевини Југославији вршили су привредну и војну шпијунажу, шаљући тајне извештаје о техничким уређајима и производном потенцијалу свих предузећа са којима су долазили у пословне везе, а нарочито државних војнотехничких завода и фабрика.⁹⁵¹

Поред наведених привредних грана, немачки капитал имао је значајног удела и у шумској, дрвној и папирној индустрији Краљевине Југославије – 20,2% (30,8 милиона динара акцијског учешћа), као и у индустрији пољопривредних производа – 14,1% (30,8 милиона), док у осталим индустријским гранама није био заступљен или је, пак, његово учешће било незнатно. Осим тога, са 38,8% акцијског учешћа у целокупном страном капиталу ангажованом у југословенској трговини, Немачка је у овој области држала апсолутни примат.⁹⁵² Немачки капитал показивао је значајно интересовање за дрвну индустрију Краљевине Југославије, користећи, пре свега, позиције аустријског капитала на подручју које је раније припадало Аустроугарској (Босна, Хрватска⁹⁵³), као и многе друге околности које су му ишле на руку. Међутим, упркос томе што је територија југословенске државе била богата дрветом, Немци поменуто чињеницу нису могли довољно искористити јер су интензивнију експлоатацију дрвене грађе отежавале лоше саобраћајне везе, а изградња нових саобраћајница захтевала знатна улагања.⁹⁵⁴ Немачко-аустријски капитал држао је загребачко предузеће „Славек“⁹⁵⁵, учествујући са 13,2 милиона у његовом укупном акцијском капиталу од 15 милиона, док је остатак припадао Чесима. Немци су,

⁹⁴⁸ S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 98-102.

⁹⁴⁹ *Griff nach Südosteuropa. Neue Dokumente*, 44.

⁹⁵⁰ R. Gašić, *Prodor nemačkog kapitala u beogradska rudarska akcionarska društva tridesetih godina 20. veka*, 20.

⁹⁵¹ S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 102.

⁹⁵² *Isto*, 107; 118; 154.

⁹⁵³ В. и: М. Kolar-Dimitrijević, *nav. delo*, 184-185.

⁹⁵⁴ N. Živković, *nav. delo*, 121.

⁹⁵⁵ AJ, 65 – 520 – 1240; 65 – 523 – 1243; AJ, 151 – 11 – 21. В. и: V. S. Aleksić, *Banka i moć. Socijalno-finansijska istorija Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A. D. 1928-1945*, 54-55.

поред тога, имали и 9,8 милиона (98%) у Акционарском друштву за експлоатацију шума⁹⁵⁶, чије је седиште било у Београду, док су у на подручју Словеније у потпуности поседовали Творницу лесовине и лепенке – Преваље⁹⁵⁷ (са 4 милиона акцијског капитала) и фирму за импрегнацију дрвета „Гвидо Ригерс“ у околини Марибора (2 милиона)⁹⁵⁸, са производним капацитетом од 800.000 железничких прагова годишње. Истовремено, Немци су држали и једно од најзначајнијих неакционарских предузећа југословенске дрвне индустрије у рукама страног капитала – „Копитарну“ у Севницама, у вредности од 7,2 милиона динара.⁹⁵⁹ Немачки капитал улагао је велике напоре да се у овој грани што економичније пласира, да би управо у периоду када је почео да осваја значајније позиције и убире плодове дотадашњих улагања дошло до почетка Другог светског рата. Међутим, Немачка је поменуте напоре „наплатила“ веома брзо – у току самог ратног сукоба, када је, као окупаторска сила, била у позицији да обилато искоришћава дрвну индустрију и разноврсно богатство југословенских шума.⁹⁶⁰

С друге стране, интересовање Трећег Рајха за пољопривредне производе са територије Краљевине Југославије није се односило само на лиферовање што већих количина аграрних производа већ и на пружање помоћи у развоју појединих грана југословенске пољопривреде у чијим је артиклима Немачка оскудевала. С обзиром на честе несташнице уља и масти, преко заједничке комисије, односно одбора, који се бринуо о реализацији Четворогодишњег плана на територији Југославије, као и преко пољопривредних задруга и задруга општег типа у Краљевини, немачка страна покренула је акцију стимулисања југословенских пољопривредника да узгајају соју, сунцокрет и остале уљарице. На челу поменуте акције био је „Средњоевропски привредни савет“, а њен конкретан исход – оснивање удружења „Уљарица“ са седиштем у Београду, у чијој је управи са југословенске стране био привредни стручњак Сава Улмански, док је интересе Рајха заступао Ханс Брунда, познати немачки стручњак за уљарице, који се у Југославији настанио уочи Другог светског рата. Задатак удружења био је да произвођачима ставља на располагање одговарајуће сортно семе, да склапа уговоре са њима, као и да им пружа стручне савете и помаже око откупа производа. У почетку су југословенски

⁹⁵⁶ АЈ, 65 – 1176 – 2160.

⁹⁵⁷ АЈ, 65 – 523 – 1243.

⁹⁵⁸ АЈ, 65 – 519 – 1239.

⁹⁵⁹ S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 117; 119-120.

⁹⁶⁰ N. Živković, *nav. delo*, 121.

пољопривредници нерадо улазили у било какав уговор, али када је са немачке стране уложено више средстава и када је сама култура била прихваћена од веће групе произвођача, порасло је и интересовање за сарадњу са „Уљарицом“.⁹⁶¹

Истовремено, инвестирање немачког капитала у југословенску пољопривредну индустрију није било толико изражено због тога што су Немци били заинтересовани само за улагање у оне гране за чијим се производима осећала потреба у немачкој привреди или, пак, за оне у којима није био ангажован страни капитал.⁹⁶² Тако су у области прераде кафе и израде њених сурогата Немци држали „ХАГ“⁹⁶³ са 6,8 милиона динара, док су у производњи шпиритуса и квасца, заједно са чешким капиталом, наступали у акционарском друштву „Крека А.Д.“⁹⁶⁴, као и у крупној ортачкој фирми „Fischel и син“⁹⁶⁵. Нарочито значајну улогу немачки капитал играо је у југословенској индустрији уља, где је укупно располагао са око 13 милиона пласираних у акције четири највећа предузећа ове врсте. Поред тога, Немци су учествовали у индустрији меснатих производа у Запрешићу⁹⁶⁶ са 1,9 милиона и загребачком „Рабусу“⁹⁶⁷ са око 4 милиона, држећи истовремено и две љуштионице риже – загребачку и приморску, у којима су поседовали око 5,4 милиона. У два фабрикама конзерви – „Конзерва А. Д.“ и „Банатска фабрика конзерви“ – Немци су, учествујући заједно са Чесима, имали укупно 3,4 милиона, а у рукама немачког капитала налазило се и 40% акција предузећа „Julio Meinel“ из Загреба⁹⁶⁸, које се бавило производњом читавог низа различитих прехранбених артикала (кекс, ликери, конзерве, чоколада итд.) и њиховим прометом.⁹⁶⁹ Од новооснованих фирми током 1939. и 1940. године, са акционарским капиталом депонованим код *Општег југословенског банкарског друштва*, овде треба поменути и велико предузеће „Цереал – експорт“ А. Д., за извоз воћа, поврћа, кудеље и коже, чији је акционарски капитал износио 5 милиона динара, а кредити добијени од ОЈБД-а 8,4 милиона.⁹⁷⁰

⁹⁶¹ Исто, 119-120.

⁹⁶² Исто, 120.

⁹⁶³ АЈ, 65 – 1475 – 2459.

⁹⁶⁴ АЈ, 65 – 1171 – 2155.

⁹⁶⁵ АЈ, 65 – 502 – 1222.

⁹⁶⁶ АЈ, 65 – 497 – 1217.

⁹⁶⁷ Исто.

⁹⁶⁸ АЈ, 65 – 640 – 1362; 65 – 1484 – 2468.

⁹⁶⁹ S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 113-114.

⁹⁷⁰ V. Aleksić, *Nacifikacija Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva a. d.*, 54.

Упоредо са инвестирањем капитала у југословенску индустрију, Немачка је, као што је о томе већ било речи, плански радила и на постепеном освајању југословенског тржишта, успевши да се у годинама које су претходиле избијању Другог светског рата наметне Краљевини Југославији као најзначајнији спољнотрговински партнер. У периоду од 1934. до 1939. године увоз из Немачке порастао је са 13,9% на чак 54,1% укупног југословенског увоза, док је, истовремено, у светлу припрема Трећег Рајха за рат, нарочито значајну околност представљао константни раст југословенског извоза у Немачку, и то првенствено оних артикала којима је немачка привреда оскудевала.⁹⁷¹ Тако је, рецимо, током 1938. године целокупан југословенски извоз пшенице (100%) ишао у Немачку, кукуруза 39,8%, кудеље 67%, волова 72%, живих свиња 99,8%, свињског меса 95%, заклане живине 49%, јаја 30%, свињске масти 99,5%, грађевинског дрвета 28,5%, боксита 100%, бабра 21%, дувана 62%, гвоздене руде 36% итд.⁹⁷² Наведени проценти недвосмислено указују на то да је Немачка апсорбовала највећи и најзначајнији део југословенског извоза, чиме је везала за себе целокупну спољну трговину Краљевине Југославије, диктирајући јој услове увоза и извоза, што је нарочито дошло до изражаја током 1939. и 1940. године, када је југословенски извоз у велику Немачку (Немачку са Аустријом и Чешко-моравским протекторатом) достигао удео од чак 75% у укупном југословенском извозу.⁹⁷³

У погледу општег учешћа у привреди Краљевине Југославије, немачко-аустријски капитал је уочи Априлског рата, са нешто више од 15%, заузимао треће место.⁹⁷⁴ Његову вртоглаву експанзију у другој половини тридесетих година најбоље илуструје податак произашао из истраживања Сергија Димитријевића да је, поређењем стања из 1935. и 1940. године, акцијски пласман аустро-немачког порекла у Југославији забележио апсолутни раст од 393,5 милиона динара, односно да се у наведеном периоду његова вредност готово утростручила.⁹⁷⁵ Стварно учешће немачког капитала у југословенској привреди не може се, ипак, приказати са потпуном прецизношћу јер је исти током година био пласиран на

⁹⁷¹ N. Živković, *nav. delo*, 123-124.

⁹⁷² J. Marjanović, *Ekonomska politika nemačkih nacističkih okupatora u Jugoslaviji 1941-1945*, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 4 (1963), 75.

⁹⁷³ N. Živković, *nav. delo*, 124. В. и: *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1934, 1935, 1936, 1937, 1938. и 1939. годину*.

⁹⁷⁴ S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 159-163.

⁹⁷⁵ *Isto*, 195-197.

различитим местима и на различите начине. Знатан део капитала крио се иза имена појединих југословенских грађана, банака или предузећа, чије је акције делимично или у потпуности држао немачки капитал. Међутим, када се узме у обзир и оснивање нових предузећа, као и бројне концесије за истраживање и улагања немачког капитала у разне послове у Југославији, очигледно је да се свакако радило о планском и организованом продору, усклађеном са општим циљевима спољне привредно-политичке линије Трећег Рајха. Томе у прилог говори и чињеница да су Немци, као што је већ поменуто, упоредо са пласирањем капитала, оснивали и читав низ разних предузећа, установа и организација са задатком да прате и проучавају развој домаће привреде и пласман сопственог капитала на европском Југоистоку, укључујући и Југославију (*Technische Union, MWT, Deutsche Handelskammer für Jugoslawien, Osteuropäische Handelskompanie m. b. H.* и многе друге).⁹⁷⁶ Стога као неоспорна остаје констатација да је, захваљујући поменутим немачким напорима, у предвечерје Другог светског рата Краљевина Југославија доспела у више него изражену привредну зависност од Трећег Рајха, која се неминовно одразила и на њен политички положај у међународним околностима у датом тренутку.

4.2.2. Питање српских и аустроугарских предратних зајмова

У складу са међународно-правним начелом неприкосновености државног дуга, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца наследила је предратне дугове Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе, а потом и ратни дуг Краљевине Србије, и преузела један део јавног дуга Аустроугарске монархије, као и аутономне покрајинске дугове оних области које су до тада припадале круни Хабзбурга, а које су 1. децембра 1918. године ушле у састав југословенске државе (Босне и Херцеговине, Хрватске и Славоније, Словеније и Далмације).⁹⁷⁷

Већ у првим годинама након завршетка Првог светског рата, Немачка је приликом регулисања својих економских односа и преговора о закључењу трговинског уговора са

⁹⁷⁶ N. Živković, *nav. delo*, 123.

⁹⁷⁷ D. Gnjatović, *nav. delo*, 120-127; И. М. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1941*, 306-323.

Краљевином СХС покренула и питање извесних финансијских потраживања према новонасталој држави, како редовним дипломатским путем, тако и преко саме трговинске делегације, на које је потом у још неколико наврата скретала пажњу југословенској страни.⁹⁷⁸ У питању је било немачко учешће у отплати предратних зајмова Краљевине Србије из 1895. (тзв. Конверзиони зајам, са роком отплате од 72 године и каматном стопом од 4%) и 1909. године (зајам намењен изградњи железница и војним набавкама, са роком амортизације од 50 година и каматном стопом од 4,5%)⁹⁷⁹, чију је исплату немачким портерима Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, позивајући се на чл. 297 Версајског мировног уговора, оставила убрзо након рата.⁹⁸⁰ Поменути члан предвиђао је, између осталог, обавезу Немачке да преда све уговоре, уверења, акта и друге хартије које су се налазиле у рукама њених држављана, а које су се односиле на „добра, права и интересе на савезничким територијама“. Према југословенском гледишту, ова формулација односила се и на обвезнице савезничких државних зајмова.⁹⁸¹ Стога је Краљевина СХС сматрала да јој је чл. 297 Версајског уговора давао право да све обвезнице предратних српских зајмова пласиране на територији Немачке огласи за неважеће и да за њихову вредност умањи своја репарациона потраживања према њој, због чега је већ током 1920. године састављена једна нарочита листа обвезница, за које је постојала претпоставка да се налазе у рукама немачких држављана, а по којима је Краљевина СХС оставила сваку интересну и амортизациону службу.⁹⁸² Поред српских, Немачка је захтевала и исплату свог учешћа у пет предратних босанскохерцеговачких зајмова – железничким зајмовима из 1895, 1898, 1902. и 1914. године, као и инвестиционом зајму такође из 1914, чије су се каматне стопе кретале између 4 и 5%.⁹⁸³ У свим наведеним ситуацијама, југословенска страна се од поменутих захтева ограђивала, углавном уз позивање на чињеницу да финансијски

⁹⁷⁸ АЈ, Фонд Министарства финансија Краљевине Југославије (=70), фасцикла бр. 300, јединица описа 561, Александар Цинцар-Марковић – Војину Ђуричићу, Београд, 12. VI 1939; АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Министарство финансија КЈ – Петру Живковићу, Београд, 12. XII 1930; АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Министарство трговине и индустрије КЈ – Конзуларно-привредном одељењу Министарства иностраних послова КЈ, 19. X 1933.

⁹⁷⁹ Опширније о томе в. у: D. Gnjatović, *nav. delo*, 66-74; 92-93.

⁹⁸⁰ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Конзуларно-привредно одељење Министарства иностраних послова КЈ – Министарству трговине и индустрије КЈ, Београд, 14. X 1933.

⁹⁸¹ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Министарство финансија КЈ – Петру Живковићу, Београд, 12. XII 1930.

⁹⁸² АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Министарство финансија КЈ – Конзуларно-привредном одељењу Министарства иностраних послова КЈ, Београд, без датума.

⁹⁸³ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Конзуларно-привредно одељење Министарства иностраних послова КЈ – Министарству трговине и индустрије КЈ, Београд, 14. X 1933; D. Gnjatović, *nav. delo*, 126.

проблеми излазе из оквира трговинских преговора, приликом којих је ово питање најчешће покретано, и на, из тога произашлу, ненадлежност и некомпетентност својих преговарача да га у датим околностима решавају.⁹⁸⁴

Питање регулисања југословенских предратних и наслеђених зајмова чије су се обвезнице налазиле у рукама немачких портера поново је отворено, али не и решено, приликом преговора о закључењу трговинског уговора између Краљевине Југославије и Немачке из 1934. године, када су двома претходно већ истакнутим Немци додали и тзв. трећу групу својих финансијских захтева, која се односила на државне дугове некадашње Аустроугарске, чији је извешан део Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, као једна од држава наследница некадашње Монархије, примила на себе на основу постојећих мировних уговора.⁹⁸⁵ Радило се, наиме, о обавезама предвиђеним чл. 203-205 Сенжерменског и чл. 186-188 Тријанонског уговора о миру, којима је Репарациона комисија државама наследницама ставила на терет један део јавног и покрајинског аустроугарског предратног дуга, чију је поделу између заинтересованих страна извршила према његовом стању на дан 21. јула 1914. године.⁹⁸⁶ У складу са инструкцијама добијеним од стране Министарства финансија да се, када питање дугова дође на дневни ред, у својој изјави ограничи на то да још једном подвуче став који је југословенска држава према њему већ заузела, начелник Конзуларно-привредног одељења Министарства иностраних послова Краљевине Југославије Станоје Пеливановић истакао је, у својству председника југословенске делегације за регулисање финансијских питања са Немачком, да се од поменутог става не би могла чинити никаква одступања.⁹⁸⁷ То је нарочито важило за питање српских предратних дугова, на чијој су уплати Немци највише инсистирали, уз аргументацију да се чл. 297 Версајског мировног уговора не односи на обвезнице државних зајмова.⁹⁸⁸ Истовремено, у погледу босанскохерцеговачких и бивших аустроугарских дугова, југословенска влада била је спремна да призна своје обавезе према

⁹⁸⁴ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Министарство трговине и индустрије КЈ – Конзуларно-привредном одељењу Министарства иностраних послова КЈ, 19. X 1933.

⁹⁸⁵ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, „Записник седнице југословенске и немачке делегације за регулисање финансијских питања (предратних зајмова), одржане у Министарству иностраних послова 12. априла 1934. године“, Београд, 12. IV 1934.

⁹⁸⁶ *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1938*, 204.

⁹⁸⁷ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Министарство финансија КЈ – Конзуларно-привредном одељењу Министарства иностраних послова КЈ, Београд, без датума.

⁹⁸⁸ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, Министарство финансија КЈ – Петру Живковићу, Београд, 12. XII 1930.

страним портерима поменутих зајмова које су проистикале из чл. 203 и 204 Сенжерменског и чл. 186 Тријанонског мировног уговора и које су јој решењем Репарационе комисије биле додељене, али тек онда када се на једној међународној конференцији размотре и конкретизују финансијска решења која су на конференцији у Лозани, одржаној средином 1932. године, остала недоречена.⁹⁸⁹

По закључењу поменутог трговинског уговора између две земље, Немци су у периоду од 1934. до почетка 1939. године приликом сваког заседања сталног Југословенско-немачког привредног одбора све више инсистирали на захтеву да се коначно приступи разговору о регулисању југословенских предратних зајмова, на шта су од југословенске делегације редовно добијали негативан одговор, уз оправдање да сâм одбор није надлежан да преговара о финансијским питањима. Међутим, током осмог заседања мешовитог привредног одбора, одржаном од 20. маја до 7. јуна 1939. године у Берлину и Келну, Немачка је поменуто питање покренула у једном далеко озбиљнијем тону, који више није допуштао уобичајено одлагање или позивање на ненадлежност одбора. Указавши на финансијске споразуме које је Краљевина Југославија имала са другим земљама, немачки државни секретар и председник делегације Фридрих Ландфрид енергично је протествовао поводом третмана који је Немачка по овом питању од ње добијала, захтевајући да се што пре приступи преговорима за његово регулисање. Након дугих и мучних дискусија, немачка страна поднела је један меморандум у коме је изложила историјат поменутог проблема и набројала дугове чије је регулисање хитно тражила, уз позивање на чињеницу да су неки од тих зајмова са Француском још пре више година регулисани, а потом и са Великом Британијом и Швајцарском, због чега се Немачка с правом сматрала запостављеном. У таквим околностима, а нарочито с обзиром на актуелни политички тренутак, југословенска делегација није више могла, нити смела, игнорисати немачки захтев, због чега се једном од тачака поверљивог протокола осмог заседања Југословенско-немачког привредног одбора, потписаног 7. јуна 1939. у Келну, обавезала да ће надлежним органима, у првом реду Министарству финансија Краљевине Југославије, указати на захтев Немачке да се најкасније до 1. августа исте године приступи

⁹⁸⁹ АЈ, 334 (КПО) – 386 – 1213, „Записник седнице немачке и југословенске делегације, одржане у Министарству иностраних послова 16. априла 1934. године, по предмету предратних српских и аустро-угарских зајмова“, Београд, 16. IV 1934.

разговорима о питању југословенских предратних дугова у смислу поднетог меморандума.⁹⁹⁰

Обавештен о томе од стране министра иностраних послова Александра Цинцар-Марковића, тадашњи министар финансија Краљевине Југославије Војин Ђуричић изразио је своје незадовољство поводом наведеног поступка југословенске делегације у Келну, истичући да се ради о једном веома незгодном преседану, стога што је поменути немачки меморандум примљен без претходних консултација са југословенском владом, а нарочито Министарством финансија, у чији ресор дато питање спада, чиме је на извештан начин, упркос томе што југословенска делегација датом приликом није преузела никакве конкретне обавезе или дала изричита обећања, прејудицирана његова даља судбина, односно остављен утисак прећутног прихватања преговора о регулисању истакнутих немачких потраживања с југословенске стране.⁹⁹¹

Како до 1. августа 1939. године није дошло до почетка финансијских преговора, Министарство привреде Рајха, позивајући се на Келнски протокол, замолило је југословенско Министарство финансија да што пре одреди једну делегацију ради регулисања немачких потраживања на бази предратних и наслеђених зајмова Краљевине Југославије, те да обавести немачку делегацију о томе где ће и када бити у могућности да се састане са њом.⁹⁹² Међутим, до траженог састанка није дошло, због чега је на следећем заседању сталног Југословенско-немачког привредног одбора, које је одржано од 28. септембра до 16. октобра 1939. године у Београду, немачка страна поновила свој захтев. Протоколом деветог заседања мешовитог одбора састанак двеју делегација по питању предратних југословенских дугова коначно је утврђен за 15. новембар текуће године.⁹⁹³ Тим поводом, Министарство финансија Краљевине Југославије формирало је 20. октобра 1939. године једну стручну комисију са задатком да проучи дато питање и води предстојеће преговоре са немачком делегацијом.⁹⁹⁴

⁹⁹⁰ АЈ, 70 – 300 – 561, Александар Цинцар-Марковић – Војину Ђуричићу, Београд, 12. VI 1939. В. и: АНБ, I/П, а. к. 96, „Осми поверљиви протокол“, Келн, 7. VI 1939.

⁹⁹¹ АЈ, 70 – 300 – 561, Војин Ђуричић – Александру Цинцар-Марковићу, Београд, јун 1939.

⁹⁹² АЈ, 70 – 300 – 561, Министарство иностраних послова КЈ – Министарству финансија КЈ, Београд, 7. VIII 1939.

⁹⁹³ В. Ђорђевић, *nav. delo*, 177-178.

⁹⁹⁴ Поменути комисију чинили су: др Антун Филипанчић, помоћник министра финансија; Душан Ђорђевић, начелник Одељења државних дугова и државног кредита; др Славко Стојковић, начелник Правног одељења

На првом састанку, одржаном 24. октобра 1939. године у Одељењу државних дугова и државног кредита југословенског Министарства финансија, чланови поменуте комисије упознали су се у основним цртама са предметом будућих преговора, размотривши том приликом две категорије зајмова садржаних у немачком меморандуму: предратне српске зајмове из 1895. и 1909. године, чије су се обвезнице налазиле у рукама немачких држављана, а биле су уврштене на тзв. црну листу коју је југословенска влада још током 1920. године образовала користећи се одредбама чл. 297 Версајског мировног уговора, као и два предратна босанскохерцеговачка зајма – инвестициони и железнички (са каматним стопама од по 5%), оба из 1914. године, који су гласили на више валута (аустроугарске круне, немачке марке, француске франке, холандске форинте и британске фунте), а који су највећим делом (око 90%) емитовани преко једног концерна банака на челу са Дрезденском банком на територији тадашње Немачке.⁹⁹⁵

У погледу немачке транше предратних зајмова некадашње Краљевине Србије, чланови комисије били су сагласни у ставу да југословенска теза, уколико би и даље била заснована на чл. 297 Весајског уговора, не би имала ни најмањег изгледа на успех јер је правна аргументација конструисана на основу њега била толико слаба да би, у случају да спор буде изнет пред било који међународни суд, југословенска страна већ унапред била осуђена да изгуби. Према оцени комисије, формулација „добра, права и интереси на савезничким територијима“ била је толико општа и неодређена, да би било сасвим произвољно подвести под њу и обвезнице државних зајмова, утолико пре што је и међународна правна пракса предвиђала да се одредбе мировних уговора имају тумачити рестриктивно, а не екстензивно. Стога су, након дуже дискусије, чланови комисије једногласно усвојили став да Краљевина Југославија нема права на ликвидацију обвезница предратних српских зајмова који се налазе у рукама немачких држављана и да је у њеном интересу да се спорно питање споразумно реши са представницима Дрезденске банке, који су се истовремено могли сматрати и представницима немачких портера, будући да ови, за разлику од француских портера, нису били организовани у неко удружење, већ је њихове

Министарства иностраних послова; др Цветко Лазаревић, шеф Одсека зајмова Одељења државних дугова и државног кредита; др Леонида Лучић, виши секретар и др Жарко Ступар, министарски пристав, као секретар делегације. (АЈ, 70 – 300 – 561, Решење Министарства финансија Краљевине Југославије о образовању комисије за финансијске преговоре са Немачком, Београд, 20. X 1939).

⁹⁹⁵ АЈ, 70 – 300 – 561, Записник са I седнице комисије за финансијске преговоре са Немачком, Београд, 24. X 1939.

интересе заступала новчана институција преко које је извршена емисија зајма. У супротном, поменуто питање расправљало би се путем изборног суда, при чему је постојала велика вероватноћа да његова одлука не би ишла у корист тезе коју је Југославија до тада заступала.⁹⁹⁶

С друге стране, у погледу два босанскохерцеговачка зајма из 1914. године, ситуација је, према мишљењу комисије, била сасвим другачија. У корист Краљевине Југославије ишли су, пре свега, правни аргументи – иако су ови зајмови, емитовани сваки у износу од по 30 милиона круна, гласили на више монета, није постојала никаква златна клаузула, којом би се портери могли користити инсистирајући на валоризацији износа зајмова, нити, пак, мењачка опција, на основу које би могли тражити исплату купона и амортизованих обвезница у једној од четири монете на које је, поред круна, гласио зајам, а која би њима највише одговарала. Чињеницу да су обвезнице либелисане на више монета требало је тумачити само на начин да се тиме хтело олакшати пласирање зајмова у иностранству, предочавањем портерима колико у којој монети треба да плате за обвезницу (480 круна = 408 марака = 504 франка = 240 холандских форинти = 20 фунти стерлинга), што, према оцени југословенске финансијске комисије, самим зајмовима није одузимало карактер крунских, односно папирних, насупротив немачкој тези да се у оба случаја радило о валутним зајмовима.⁹⁹⁷

Поред наведених правних, на југословенској страни били су и фактички аргументи, на основу чије се снаге, по оцени комисије, могло очекивати да би износи зајмова који би требало да падну на терет Југославије морали бити знатно смањени на тај начин што би се од номиналног износа дуга одбиле суме које, заправо, уопште нису ни биле стављене на располагање покрајинској управи Босне и Херцеговине. Наиме, стварни износ железничког зајма из 1914. године, емитованог непосредно пред почетак рата, предат овој области био је мањи од половине, док је његов преостали део у износу од 16 милиона марака решењем аустроугарског министра финансија био предат Аустроугарској банци да служи као покриће круни, која је услед ратних потешкоћа почела губити своју вредност. Самим тим, наведена сума није никада ушла у касу Босне и Херцеговине, нити су се оне њоме користиле, да би 1921. године, по налогу ликвидатора Аустроугарске банке

⁹⁹⁶ Исто.

⁹⁹⁷ Исто.

била пренета на *Berkley Bank* у Лондону. Када се влада Аустријске републике одрекла овог износа у корист Краљевине Југославије, марка је већ у потпуности изгубила своју куповну моћ, тако да је вредност остатка железничког зајма из 1914. године практично била сведена на нулу. О овој чињеници непобитно је сведочио и једно писмо Дрезденске банке упућено Генералној дирекцији дугова, којим ју је известила да је поменути износ, као безвредан, у својим књигама раздужила.⁹⁹⁸

На исти начин, Босна и Херцеговина нису биле у могућности да привредно искористе ни други 5% зајам из 1914. године, који је био инвестициони само по имену, јер се услед избијања Првог светског рата није могао трошити на намењене инвестиције, већ су њиме, почев од 1915. године, попуњавани дефицити покрајинског буџета проузроковани ратним стањем. Стога се по овом питању комисија сложила да је приликом предстојећих преговора са немачком делегацијом потребно у највећој могућој мери послужити се наведеним правним и фактичким аргументима.⁹⁹⁹ Остале немачке захтеве из Келнског меморандума комисија је разматрала на својој наредној седници, одржаној 2. новембра 1939. године, након чега је била спремна да приступи заказаном решавању спорних питања са Немцима.¹⁰⁰⁰

Заседање двеју финансијских делегација у циљу регулисања немачких потраживања по југословенским предратним дуговима одржано је у периоду од 15. до 29. новембра 1939. године у Београду.¹⁰⁰¹ На самом почетку преговора, немачка делегација изнела је неколико начелних предлога о принципима који би, према њеном мишљењу, приликом рада мешовите комисије требало да буду узети обзир. С тим у вези, Немци су најпре истакли да рачунају на то да ће регулисање њихових захтева бити извршено на начин при коме неће постојати дискриминација немачких зајмовних поверилаца у односу на повериоце из других земаља, као и да ће се исто, на погодан начин, протегнути на све оне обвезнице које се налазе у поседу девизноправних држављана на целој територији немачког Рајха, укључујући и територију Чешко-моравског протектората. Осим тога, немачка делегација предложила је и то да се, по могућству, потражи такво решење по коме

⁹⁹⁸ Исто.

⁹⁹⁹ Исто.

¹⁰⁰⁰ АЈ, 70 – 300 – 561, Душан Ђорђевић – Славку Стојковићу, Београд, 1. XI 1939.

¹⁰⁰¹ АЈ, 70 – 300 – 561, „Поверљиви протокол немачко-југословенске специјалне комисије за регулисање немачких потраживања по југословенским предратним дуговима и железничким обвезницама“, Београд, 29. XI 1939.

би се отворена зајмовна потраживања остварила у што краћем року, напомињући притом да се не ради само о регулисању капиталног потраживања по поменутиим зајмовима, већ и о питању заосталих камата за период од завршетка Првог светског рата до датог тренутка.¹⁰⁰² Истом приликом, немачка делегација поднела је и једну нову листу својих финансијских захтева, која је садржала укупно 46 различитих зајмова. Међутим, југословенска страна изричито је одбила да на заседању у Београду преговара о било каквим другим зајмовима који нису били садржани у Келнском меморандуму, што су Немци на крају морали уважити.¹⁰⁰³

У погледу српских предратних зајмова из 1895. и 1909. године, Немци су захтевали да као полазна тачка за споразум по том питању послуже већ постојећи аранжмани између југословенске владе и Удружења француских портера¹⁰⁰⁴, док је за два босанскохерцеговачка зајма из 1914. године то требало да буде споразум који је влада Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за њихову швајцарску траншу још 1924. године постигла са швајцарским повериоцима.¹⁰⁰⁵ Међутим, у овом другом случају, југословенска страна сматрала је немачки предлог неприхватљивим јер је до регулисања поменуте транше дошло у време када је Државна хипотекарна банка, у циљу обнове ратом оштећене југословенске престонице, закључила на швајцарском новчаном тржишту први послератни дугорочни зајам у износу од 15 милиона швајцарских франака. Закључење овог зајма било је условљено од стране швајцарских портера откупом њихове транше босанскохерцеговачког зајма од 3 милиона круна, са валоризацијом од 50%. Након нешто више од две године, закључен је и други зајам Државне хипотекарне банке са *Société de banque suisse* („Швајцарским банкарским друштвом“) из Базела¹⁰⁰⁶, при чему је откуп швајцарске транше босанскохерцеговачког зајма на извештан начин био цена ових зајмова, односно нека врста банкарске провизије исплаћене зајмодавцу. С тим у вези, југословенска делегација истакла је да се радило о двострукој финансијској операцији, извршеној између две уговорне стране, због чега немачка делегација није имала никаквог правног нити логичног основа да се позива на швајцарски преседан, закључивши да се у датом случају

¹⁰⁰² АЈ, 70 – 300 – 561, Предлози немачке делегације изнети на I седници мешовите југословенско-немачке комисије, Београд, 16. XI 1939.

¹⁰⁰³ АЈ, 70 – 300 – 561, Захтеви немачке делегације, Београд, 15. XI 1939.

¹⁰⁰⁴ Опширније о томе в. у: V. Lj. Cvetković, *nav. delo*, 101-118; 147-158; 212-222.

¹⁰⁰⁵ АЈ, 70 – 300 – 561, Захтеви немачке делегације, Београд, 15. XI 1939.

¹⁰⁰⁶ Опширније о томе в. у: D. Gnjatović, *nav. delo*, 145-146.

радило само о условној валоризацији поменутих зајмова.¹⁰⁰⁷ У току самих преговора, међутим, немачка делегација успела је да доведе у питање југословенску тезу да су поменути зајмови имали карактер обичних крунских, односно папирних зајмова, и тек ће позивање на аргумент њихове непотпуне реализације, након дугих и мучних натезања, омогућити југословенској страни да добије далеко повољније услове њиховог регулисања од оних које су Немци првобитно поставили.¹⁰⁰⁸

Након двонедељних немачко-југословенских преговора, између двеју финансијских делегација закључен је 29. новембра 1939. године један поверљиви протокол којим је регулисана већина спорних питања. У погледу предратних зајмова Краљевине Србије одлучено је да се, почев од 1. јануара 1940. године, поново успостави служба 4% српског зајма из 1895. и 4,5% зајма из 1909. године, при чему би се 100 златних франака обрачунавало са 250 динара. На име заосталих камата свих обвезница, уколико су доспеле и плативе до 31. децембра 1939. године, требало је да буде исплаћено по 270 динара за сваку обвезницу од 500 франака, у пет полугодишњих рата, почев од 10. марта 1940. године, уколико по датим обвезницама није вршена уредна служба, при чему би прва полугодишња рата износила 90, а свака наредна по 45 динара. Поред тога, два 5% босанскохерцеговачка зајма из 1914. године (железнички и инвестициони), регулисана су на тај начин што је за 1 круну номиналног износа зајма требало да буде плаћено 1,50 динара. Прва исплата у висини једне трећине тако израчунатог износа у динарима била је предвиђена за 10. фебруар 1940. године, а преостале четири у висини од по једне шестине датог износа у временским интервалима од по шест месеци, закључно са 10. фебруаром 1942. године.¹⁰⁰⁹

Поводом даљих немачких финансијских потраживања од Краљевине Југославије, договорено је да ће 10. априла 1940. године, по цени од 0,75 динара за 1 круну номиналног износа обвезница, бити откупљен југословенски део дуга у капиталу и свим каматним захтевима државних зајмова некадашње Аустроугарске монархије, које је Југославија у

¹⁰⁰⁷ АЈ, 70 – 300 – 561, „Записник II седнице мешовите југословенско-немачке комисије за регулисање предратних српских и босанскохерцеговачких зајмова“, Београд, 20. XI 1939.

¹⁰⁰⁸ АЈ, 70 – 300 – 561, Реферат министра финансија Краљевине Југославије Јурја Шутаја Министарском савету, Београд, 9. XII 1939.

¹⁰⁰⁹ АЈ, 70 – 300 – 561, „Поверљиви протокол Немачко-југословенске Специјалне комисије за регулисање немачких потраживања по југословенским предратним зајмовима и железничким обвезницама“, Београд, 29. XI 1939.

одговарајућем проценту „наследила“ на основу постојећих мировних уговора.¹⁰¹⁰ У питању су била следећа потраживања: а) југословенски удео од 11,664% у 4% Кронпринц Рудолфбан зајму из 1884. године, који је гласио на сребрне форинте; б) југословенски удео од 9,645% у 4% Кронпринц Рудолфбан зајму из 1884. године, који је гласио на марке; в) југословенски удео од 9,645% у 4% Кронпринц Рудолфбан зајму из 1893. године, који је гласио на круне; г) југословенски удео од 1,952% у 4,5% аустријском амортизационом железничком зајму из 1913. године, који је гласио на марке и д) југословенски удео од 45,743% у 4% Тамиш-бегејском зајму водених задруга из 1897. године, који је гласио на круне.¹⁰¹¹ У исто време, преостали босанскохерцеговачки покрајински зајмови (железнички зајмови из 1895, 1898. и 1902. године), укључујући сва каматна потраживања, требало је да буду регулисани на тај начин што би за 1 круну номиналног износа обвезница било плаћено 0,50 динара, а исплата извршена у четири једнаке шестомесечне рате у периоду од 10. октобра 1940. до 10. априла 1942. године. Расподела плаћања на поједине зајмове препуштена је немачкој влади, с тим што би се, у начелу, као повлашћени узели старији зајмови.¹⁰¹²

Договорени начин регулисања југословенских дугова требало је, као што су Немци то и тражили, да важи за све обвезнице зајмова које су се налазиле у поседу девизноправних становника на целокупној територији Немачке, заједно са Чешко-моравским протекторатом. У погледу њихове наплате, представници немачких портера и емисионе банке обавезали су се да ће најкасније 15 дана пре доспећа прве рате саопштити Одељењу државних дугова југословенског Министарства финансија номинални износ обвезница које су код њих пријављене за откуп, као и износ у динарима који се за њих треба исплатити на основу решења предвиђених Протоколом од 29. новембра 1939. године. Осим тога, на заседању у Београду договорено је да ће се сва плаћања југословенске владе вршити путем обрачуна на динарски рачун, као и то да ће, у случају да се обрачунски курс између динара и рајхсмарке промени, две стране приступити новим

¹⁰¹⁰ Исто.

¹⁰¹¹ АЈ, 70 – 300 – 561, Реферат министра финансија Краљевине Југославије Јурја Шутаја Министарском савету, Београд, 9. XII 1939.

¹⁰¹² АЈ, 70 – 300 – 561, „Поверљиви протокол Немачко-југословенске Специјалне комисије за регулисање немачких потраживања по југословенским предатним зајмовима и железничким обвезницама“, Београд, 29. XI 1939.

преговорима о висини даљих исплата.¹⁰¹³ По извршеној потпуној исплати југословенска влада била би ослобођена свих ранијих и будућих обавеза по откупљеним обвезницама зајмова регулисаних Протоколом, које би евентуално могле бити истакнуте од стране немачке владе или њихових портера са територије Рајха. Укупан финансијски ефекат постигнутог споразума за период од две и по године требало је да износи око 200 милиона динара, према више од једне милијарде првобитног немачког захтева, што је, према оцени Министарства финансија Краљевине Југославије, у датим околностима било и више него повољно решење.¹⁰¹⁴ У погледу свих осталих немачких потраживања која нису била садржана у Келнском меморандуму, током преговора у Београду договорено је да ће иста бити размотрена на наредном заседању двеју делегација, предвиђеном за јануар 1940. године.¹⁰¹⁵

Након поменутог, другог заседања, које се од 29. јануара до 16. фебруара 1940. такође одиграло у југословенској престоници, специјална немачко-југословенска комисија за регулисање предратних српских и наслеђених аустроугарских дугова одржала је у току исте године још три заседања (у Берлину, Дубровнику и, поново, Београду), на којима су на одговарајући начин решена и преостала спорна питања између Краљевине Југославије и Немачке и разматрани модалитети за отклањање извесних техничких потешкоћа у вези са применом већ усвојених финансијских решења.¹⁰¹⁶

Последња рата постигнутог аранжмана требало је да буде исплаћена 10. априла 1942. године, али је његову реализацију пореметио слом Краљевине Југославије у Априлском рату, услед чега су поменуте финансијске обавезе према Немачкој биле исплаћене само делимично.

¹⁰¹³ Исто.

¹⁰¹⁴ АЈ, 70 – 300 – 561, Реферат министра финансија Краљевине Југославије Јурја Шутаја Министарском савету, Београд, 9. XII 1939.

¹⁰¹⁵ АЈ, 70 – 300 – 561, „Поверљиви протокол Немачко-југословенске Специјалне комисије за регулисање немачких потраживања по југословенским предратним зајмовима и железничким обвезницама“, Београд, 29. XI 1939; АНБ, I/II, а. к. 96, „Поверљиви протокол Немачко-југословенске Специјалне комисије за регулисање немачких потраживања по југословенским предратним зајмовима и железничким обвезницама сачињен на заседању од 29. јануара до 16. фебруара 1940. г.“, Београд, 16. II 1940.

¹⁰¹⁶ АЈ, 70 – 300 – 561.

Табела 4.25: Финансијски ефекат југословенско-немачког поверљивог протокола од 29. новембра 1939. године (у динарима)¹⁰¹⁷

I	4% зајам из 1895. и 4,5% зајам из 1909. године	
1. рата	10. III 1940.	13.841.640
2. рата	10. IX 1940.	6.920.820
3. рата	10. III 1941.	6.920.820
4. рата	10. IX 1941.	6.920.820
5. рата	10. III 1942.	6.920.820
	Укупно:	41.524.920
II	5% босанскохерцеговачки зајмови из 1914. године	
1. рата	10. II 1940.	27.000.000
2. рата	10. VIII 1940.	13.500.000
3. рата	10. II 1941.	13.500.000
4. рата	10. VIII 1941.	13.500.000
5. рата	10. II 1942.	13.500.000
	Укупно:	81.000.000
III	наслеђени аустроугарски државни зајмови	
исплата:	10. IV 1940.	29.633.986,50
IV	босанскохерцеговачки зајмови из 1895, 1898. и 1902. године	
1. рата	10. X 1940.	13.976.850
2. рата	10. IV 1941.	13.976.850
3. рата	10. X 1941.	13.976.850
4. рата	10. IV 1942.	13.976.850
	Укупно:	55.907.400
	Коначна сума:	208.066.306,50 динара

¹⁰¹⁷ АЈ, 70 – 300 – 561, Финансијски ефекат Поверљивог протокола од 29. новембра 1939. године.

Табела 4.26: Динамика отплате југословенских дугова Немачкој¹⁰¹⁸

Рок доспећа	Износ (у динарима)
10. II 1940.	27.000.000
10. III 1940.	13.841.640
10. IV 1940.	29.633.986,50
10. VIII 1940.	13.500.000
10. IX 1940.	6.920.820
10. X 1940.	13.976.850
10. II 1941.	13.500.000
10. III 1941.	6.920.820
10. IV 1941.	13.976.850
10. VIII 1941.	13.500.000
10. IX 1941.	6.920.820
10. X 1941.	13.976.850
10. II 1942.	13.500.000
10. III 1942.	6.920.820
10. IV 1942.	13.976.850
Укупно:	208.066.306,50

¹⁰¹⁸ АЈ, 70 – 300 – 561, Роковник плаћања по Поверљивом протоколу од 29. новембра 1939. године.

4.2.3. Југословенски зајам за наоружање у Немачкој из 1939. године

Један од изузетно важних елемената за очување чврстих позиција Немачке у спољној трговини балканских земаља био је извоз наоружања и ратног материјала, који се у већој мери почео вршити 1936. године, да би већ 1937. достигао значајне размере.¹⁰¹⁹ Настојања Трећег Рајха да и Југославију придобије као купца свог наоружања наилазила су у почетку на извесне препреке, у првом реду због тога што њено војно руководство није било расположено према идеји да се поруцбине тог типа врше у Немачкој. Југославија је у погледу војних набавки углавном била оријентисана према Француској, Великој Британији, Белгији, а нарочито према својој савезници из Мале Антанте – Чехословачкој, где су Шкодени заводи и Фабрика оружја у Брну били њени главни лиферанти артиљеријског наоружања. Поред дугогодишње традиционалне оријентације у набавци војног материјала, још један важан разлог који је првих година у великој мери утицао на одбијање немачких понуда биле су високе цене немачког наоружања на светском тржишту.¹⁰²⁰ Услови набавке постали су повољнији након склапања трговинског споразума од 1. маја 1934. године, чијом је применом већ у првих неколико месеци Југославија остварила активан клириншки салдо у трговини са Немачком. Захваљујући датој околности, немачки ратни материјал постао је у Краљевини нешто траженији јер је југословенска страна могла вршити набавке истог путем кредита и клириншког рачуна, што није захтевало плаћање у девизама.¹⁰²¹ С друге стране, за Немачку је извоз наоружања био ефикасан начин да обезбеди девизе и најважније сировине за повећање његове даље производње, а, у исто време, и погодно средство за анулирање пасивног клириншког салда и отклањање могућих потешкоћа у даљем развоју трговинске размене са Југославијом и осталим земљама југоисточне Европе, због чега је немачка влада већ крајем 1935. године донела одлуку о отпочињању организованог извоза наоружања под пуном државном контролом.¹⁰²²

¹⁰¹⁹ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937: od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, 128.

¹⁰²⁰ L. Cvijetić, *nav. delo*, 175-176.

¹⁰²¹ R. Gašić, *Beogradska politička i vojna elita u svetlu nemačkih i britanskih izvora pred Drugi svetski rat*, *Istorija* 20. veka, 1 (2006), 74; 76-77.

¹⁰²² L. Cvijetić, *nav. delo*, 172; 174.

Југословенски војни кругови били су свесни да би требало избегавати набавке готовог оружја од Немаца као потенцијалних непријатеља, али се упркос томе, у немогућности да у довољној мери обезбеди своје потребе, Краљевина у одређеном тренутку морала оријентисати на набавку материјала и опреме за војну индустрију из Немачке.¹⁰²³ У складу са спољнополитичком линијом приближавања Трећем Рајху, намеснички режим и влада Милана Стојадиновића показивали су све веће интересовање за куповину немачког наоружања.¹⁰²⁴ Међутим, и поред Стојадиновићеве намере и немачких жеља, југословенске војне набавке у Немачкој одвијале су се првих година доста споро јер су Немци, са циљем да са југословенског тржишта потисну остале конкуренте, најпре давали примамљива обећања, да би потом, у току самих преговора, поопштравали услове испоруке не би ли за себе извукли максималне користи, што се нарочито огледало у одбијању да се југословенској страни за куповину наоружања додели дугорочни кредит, као и у настојањима да се, без обзира на пасиву у клириншском салду са Југославијом, у замену за испоруке оружја уговори увоз нових, додатних количина сировина и прехрамбених артикакала, преко оних које је у датом тренутку предвиђао важећи поверљиви протокол између две земље.¹⁰²⁵ Слично је било са Румунијом и Грчком, којима Немачка током 1936. године такође није желела да продаје своје оружје на кредит, уговарајући с њима само извесне мање аранжмане (у вредности од 8, односно 10 милиона рајхсмарака), који су за купца наоружања подразумевали обавезу плаћања приликом испоруке или, чак, већ приликом закључивања самог уговора. У исто време, Немачка је својим некадашњим савезницима из Првог светског рата одобрила вишегодишње кредите за реализацију војних набавки код немачких фирми, и то: Мађарској у износу од 45 милиона, Бугарској од 30, а Турској од чак 80 милиона рајхсмарака, чиме је њихове програме наоружања дугорочно везала за своју индустрију.¹⁰²⁶

Повећање извоза наоружања и ратног материјала у балканске земље одвијало се много брже него општи пораст извоза овог материјала из Немачке. Тако је 1936. године укупно извезено ратног материјала за 49.225.597 рајхсмарака, од чега је 8.723.053 рајхсмарака отишло у балканске земље, док је укупна вредност немачког извоза

¹⁰²³ R. Gašić, *Beogradska politička i vojna elita u svetlu nemačkih i britanskih izvora pred Drugi svetski rat*, 74.

¹⁰²⁴ N. Žutić, *Avio-industrija i vazduhoplovstvo u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1945*, Beograd 2004, 134.

¹⁰²⁵ L. Cvijetić, *nav. delo*, 177-180.

¹⁰²⁶ *Isto*, 172-175.

наоружања и ратног материјала током 1937. године порасла на 143.471.735 рајхсмарака, а вредност извоза у балканске земље на 66.918.575 рајхсмарака, што је, заправо, значило да је удео извоза наоружања из Немачке ка балканским земљама у њеном укупном извозу наоружања са 17,5% у 1936. повећан на чак 46,6% у 1937. години. Позиције које је Немачка тиме стекла у привреди поменутих земаља биле су јасан показатељ да је њена политика постепеног потискивања осталих сила са подручја југоисточне Европе применом економских средстава имала успеха.¹⁰²⁷ Након судетске кризе, у јесен 1938. године, а нарочито после комадања Чехословачке у пролеће 1939, Трећи Рајх је интензивирао своје напоре да извоз наоружања у балканске земље искористи као средство за вршење политичког притиска, као и за обезбеђење већих количина стратешких сировина, које су његовој ратној индустрији, са приближавањем новог оружаног сукоба, постајале све потребније.¹⁰²⁸

Током 1938. године, Херману Герингу било је и више него познато да је Краљевина Југославија годинама уназад набављала наоружање у Чехословачкој на основу вишегодишњих кредита, да је сличан кредит тражила и у Француској, као и да већ извесно време преговара са британском владом о могућности једног већег кредита за набавку авиона у Енглеској.¹⁰²⁹ Југословенски војни кадар имао је високо мишљење о квалитету британског поморског и ваздухопловног наоружања, а управо британски авиони типа *Spitfire* и *Hurricane* били су југословенском ратном ваздухопловству узор у изградњи домаће флоте, на чему је нарочито инсистирао генерал Душан Симовић.¹⁰³⁰ Почев од 1936. године, између Немачке и Велике Британије био је приметан стални сукоб око југословенског тржишта оружја, мотивисан преваходно политичким, па тек онда економским интересима, односно намерама и једне и друге велике силе да Југославију, која је тежила неутралности, увуку у своју политичку орбиту. Насупрот томе, са становишта југословенске војске, питање набавке оружја и ратног материјала није, у датом тренутку, одржавало политичко опредељење Краљевине Југославије за једну или другу страну, већ су углавном разлози економске и техничке природе, као што су цене, квалитет

¹⁰²⁷ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937: od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, 128-129.

¹⁰²⁸ Isti, *Ekonomski i politički ciljevi nemačkog izvoza naoružanja u balkanske zemlje uoči Drugog svetskog rata*, *Vojoistorijski glasnik*, 2 (1972), 77.

¹⁰²⁹ L. Cvijetić, *nav. delo*, 194.

¹⁰³⁰ R. Gašić, *Beogradska politička i vojna elita u svetlu nemačkih i britanskih izvora pred Drugi svetski rat*, 73.

робе, рокови испоруке и услови плаћања, били од пресудног утицаја на одлуке о томе хоће ли се поменуте набавке извршити у Немачкој, Великој Британији или некој трећој држави.¹⁰³¹ Након Минхенског споразума Немачка је настојала да преузме дотадашње позиције Чехословачке у испоруци наоружања Југославији, не желећи да такву могућност подели чак ни са Италијом, која је такође била спремна да југословенској држави одобри кредит у војне сврхе. У таквим околностима, Немцима је крајем 1938. године постало јасно да је давање кредита за наоружање једини начин да сузбију остале конкуренте и Југославију чвршће вежу за себе, како у економском, тако и у политичком смислу.¹⁰³² Задовољан спољном политиком југословенског министра иностраних послова, Геринг је по питању извоза наоружања заступао мишљење да се Стојадиновићу може продавати колико се хоће.¹⁰³³

С друге стране, управо у периоду након Минхенског споразума, највиши државни и војни кругови Краљевине Југославије приступили су детаљним разматрањима њеног положаја у међународним односима, као и стања у коме се југословенска војска у датом тренутку налазила, оцењујући новонастали војно-политички положај југословенске државе као врло тежак и констатујући, истовремено, неспремност њених оружаних снага, услед које се, и то као крајње акутна, наметала потреба проналажења нових материјалних средстава за наоружање, односно припрему Југославије за евентуални рат.¹⁰³⁴

Крајем децембра 1938. године, председник Министарског савета Милан Стојадиновић разматрао је са новим министром војске и морнарице генералом Милутином Недићем и новим начелником Главног генералштаба Душаном Симовићем питање даљег снабдевања југословенске војске наоружањем, укључујући и могућност војних набавки, нарочито авиона, у Немачкој.¹⁰³⁵ У вези са последњим, Стојадиновић је скренуо пажњу Недићу да би се, у случају да југословенско Министарство војске и морнарице одлучи да повећа набавке бомбардера за 40 или 50 апарата у односу на раније утврђени број, у ту

¹⁰³¹ *Isto*, 73-77.

¹⁰³² L. Cvijetiћ, *nav. delo*, 195.

¹⁰³³ АЈ, 37 – 29 – 211, Протић – Стојадиновићу, Праг, 14. XI 1938.

¹⁰³⁴ Опширније о томе в. у: *Aprilski rat 1941*, I, dok. br. 25, „Izveštaj Glavnog generalštaba od 20. novembra 1938. ministru vojske i mornarice o nespremnosti oružanih snaga i o potrebi da se dodele nova materijalna sredstva za pripremu zemlje za rat“, 68-95; dok. br. 27, „Zapisnik sa konferencije ministra vojske i mornarice sa članovima Vojnog saveta i načelnikom Glavnog generalštaba od 20. decembra 1938. o naoružanju vojske, podizanju ratne industrije i utvrđivanju graničnih frontova“, 99-112.

¹⁰³⁵ L. Cvijetiћ, *nav. delo*, 195; J. B. Hoptner, *nav. delo*, 173.

сврху у Немачкој могао добити један десетогодишњи кредит – за набавку бомбардерских авиона типа ДО 215, за шта се, задовољан њиховим карактеристикама, нарочито залагао генерал Симовић. Председник Министарског савета саопштио је, осим тога, министру војном да је са Францом Нојхаузенем, између осталог, разговарао и о могућности набавке противавионске артиљерије од 75 mm у Немачкој на кредит, у вези са чим је Нојхаузен изразио мишљење да би се и то могло добити на кредит од десет година, уз плаћање на начин сличан ономе како су до тада Чехословачкој плаћане лифериције из Шкодиних завода, тј. испорукама југословенског дувана, кукуруза, пшенице и нешто гвоздене руде из Љубије. Стојадиновић је, даље, напоменуо Недићу да је у погледу војних набавки из Немачке већ у приличној мери припремио терен код Нојхаузена, истичући да је ово питање за Југославију веома важно у економском погледу будући да је Немачка куповала доста југословенске робе, знатно више него Југославија немачке, услед чега су увек постојале велике суме марака на југословенском потражном салду у Берлину, за које је председник Министарског савета сматрао да не би било паметно да дуго остану неупотребљене.¹⁰³⁶

Извештавајући кнеза Павла о разговорима са генералом Симовићем и министром војске и морнарице Недићем у погледу најважнијих и најхитнијих војних потреба југословенске државе, вођеним у другој половини јануара 1939. године, Стојадиновић је изразио уверење да би се исте могле подмирити добијањем зајмова од 100 милиона рајхсмарака у Немачкој и 500 милиона лира у Италији, као и једним мањим зајмом у земљи, за плаћања у готовом, при чему је нарочито истакао да се са министром војним сагласио да би планирану набавку најмодернијих авиона требало повећати са 100 на 150 апарата, односно одмах предузети мере да се за потребе југословенског Ваздухопловства набави 50 извиђачких авиона Хокер Хајнд, 50 ловаца типа Месершмит и 50 бомбардера Дорније.¹⁰³⁷

Одговарајући на интересовање Краљевине Југославије за повећање војних набавки у Немачкој, Нојхаузен је крајем јануара 1939. године, у складу са Геринговим упутствима, саопштио југословенском председнику владе да је Немачка спремна да у поменуте сврхе

¹⁰³⁶ АЈ, 37 – 46 – 300, Милан Стојадиновић – Министру војске и морнарице Милутину Недићу, Београд, 25. XII 1938.

¹⁰³⁷ АЈ, 797 – 14 – 440/441, Милан Стојадиновић – кнезу намеснику Павлу, Београд, 26. I 1939.

одобри Југославији износ од чак 200 милиона рајхсмарака. Међутим, пад Милана Стојадиновића изазвао је најпре застој, а потом и одуговлачење преговора о кредиту за наоружање с немачке стране јер нова југословенска влада испрва није могла рачунати на безрезервно поверење политичких кругова Трећег Рајха.¹⁰³⁸ На опроштајној аудијенцији код Јоакима фон Рибентропа, Александар Цинцар-Марковић, који је по налогу кнеза Павла са места посланика у Берлину позван да преузме ресор спољних послова у влади Драгише Цветковића, објаснио је немачкој страни да је изненадна криза у Југославији проузрокована искључиво унтрашњополитичким разлозима, те да промена до које је дошло неће ни на који начин утицати на спољну политику нове владе.¹⁰³⁹ Немачки министар иностраних послова био је, ипак, прилично уздржан по питању поменутог кредита, инсистирајући притом на томе да у питањима спољнотрговинске политике која задиру и у политичке односе са иностранством буде консултован, као и да о тим питањима у крајњој линији треба да одлучује његово Министарство.¹⁰⁴⁰

Међутим, упркос Рибентроповом залагању да се износ обећаног кредита смањи на 100 милиона рајхсмарака, као и да се у замену за његово додељивање оствари опипљива политичка корист – приступање Југославије Антикоминтерна пакту¹⁰⁴¹, Херман Геринг остао је при свом првобитном ставу, сагласивши се свега недељу дана након Стојадиновићевог пада с тим да се Краљевини Југославији одобри десетогодишњи кредит у висини од 200 милиона рајхсмарака, од којих би 80 милиона било намењено набавци артиљеријског наоружања, а 120 милиона потребама југословенског ваздухопловства. Иако је и сâм имао исти циљ као Рибентроп – везивање Југославије за Немачку, Геринг је терен за његово постизање припремао знатно дуже, постепено, у личним контактима са Стојадиновићем и кнезом Павлом, или преко свог човека од поверења – опуномоћеника за Четворогодишњи план у Југославији Франца Нојхаузена, због чега је настојао да се преговори о кредиту за наоружање не прекину постављањем југословенске државе пред

¹⁰³⁸ L. Cvijetić, *nav. delo*, 196; 198-201.

¹⁰³⁹ PA AA, R 103320, Akten betreffend: Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland (von Mai 1936 bis August 1939), Jugoslawien, Politik 2, Band 1, „Notiz über die Unterredung R. A. M. – jugoslawischer Aussenminister Cincar-Markowitsch“, Berlin, 7. II 1939.

¹⁰⁴⁰ L. Cvijetić, *nav. delo*, 202. В. и: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie D, Band V, Baden-Baden 1953, Dokument Nr. 300, „Staatssekretär von Weizsäcker an Gesandten von Heeren“, Berlin, 22. II 1939, S. 332-333.

¹⁰⁴¹ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie D, Band V, Dokument Nr. 307, „Das Auswärtige Amt an die Gesandtschaft in Belgrad“, Belgrad, 27. II 1939, S. 339-340.

такву недвосмислену алтернативу, сматрајући да би, уместо тога, требало наставити како са политичким разговорима на највишем нивоу, тако и са преговорима о кредиту, уз давање сталних обећања и повремено показивање намера немачке стране да Југославији испоручи потребно наоружање.¹⁰⁴²

Крајем фебруара 1939. године, Савет земаљске одбране Краљевине Југославије одлучио је да је потребно израдити један свеобухватни преглед материјалних потреба свих родова југословенске војске у циљу отклањања постојећих недостатака и повећања њене ратне готовости.¹⁰⁴³ С тим у вези, југословенска страна је у више наврата истицала хитност немачких испорука наоружања, образлажући поменути захтев ситуацијом на унутрашњо-политичком плану, као и потребом да надокнади свој тренутни заостатак у наоружању за осталим балканским државама.¹⁰⁴⁴ Међутим, одлука немачког државног врха да, у контексту развоја међународних прилика у Европи у пролеће 1939. године, давање кредита за наоружање Југославији искористи у политичке сврхе и да заузврат од ње изнуди што више конкретних уступака допринела је томе да преговори о овом питању потрају неколико месеци.¹⁰⁴⁵ Међу политичким условима које је Трећи Рајх стављао пред Краљевину Југославију на првом месту био је захтев за њеним иступањем из Друштва народа и приступањем Антикоминтерна пакту, на шта југословенска влада у датом тренутку није могла пристати.¹⁰⁴⁶ Ипак, преговори о немачком кредиту за наоружање свакако су утицали на резервисано држање југословенске државе према енглеским и француским покушајима стварања антинемачког блока на Балкану, као и на њено одбијање

¹⁰⁴² L. Cvijetić, *nav. delo*, 201-205. В. и: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie D, Band V, Dokument Nr. 308, „Aufzeichnung des Leiters der Wirtschaftspolitischen Abteilung“, Berlin, 27. II 1939, S. 340.

¹⁰⁴³ *Aprilski rat 1941*, I, dok. br. 34, „Ministar vojske i pomorice 20. marta 1939. dostavlja načelniku Glavnog generalštaba pregled materijalnih potreba za vojsku, vazduhoplovstvo i pomoricu koje treba nabaviti u Nemačkoj, Italiji, Češkoj, Belgiji i Švedskoj“, 152-160.

¹⁰⁴⁴ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie D, Band VI, Baden-Baden 1956, Dokument Nr. 176, „Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt“, Belgrad, 10. IV 1939, S. 176; Dokument Nr. 245, „Die Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt“, Belgrad, 22. IV 1939, S. 253.

¹⁰⁴⁵ *Isto*, Dokument Nr. 142, „Der Leiter der Wirtschaftspolitischen Abteilung an die Gesandtschaft in Belgrad“, Berlin, 1. IV 1939, S. 147; Д. Ж. Денда, *nav. delo*, 522-526.

¹⁰⁴⁶ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie D, Band VI, Dokument Nr. 262, „Aufzeichnung des Vortragenden Legationsrat Erich Kordt (Büro RAM)“, Berlin, 25. IV 1939, S. 270-274. В. и: *Isto*, Dokument Nr. 720, „Aufzeichnung des Leiters der Politischen Abteilung“, Berlin, 25. VII 1939, S. 837-838; Dokument Nr. 733, „Der Staatssekretär an die Gesandtschaft in Belgrad“, Berlin, 29. VII 1939, S. 852; Dokument Nr. 745, „Die Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt“, Belgrad 31. VII 1939, S. 861-862; *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie D, Band VII, Baden-Baden 1956, Dokument Nr. 16, „Der Gesandte in Belgrad, z. Zt. Bled, an das Auswärtige Amt“, Bled, 10. VIII 1939, S. 11-13.

да, попут Румуније и Грчке, прими једностране англо-француске гаранције за случај ратног сукоба.¹⁰⁴⁷

Неколико дана уочи посете Цинцар-Марковића Берлину – 22. априла 1939. године, у немачком Министарству иностраних послова израђен је пројекат основних услова за одобравање кредита за наоружање, којим је, упркос очекивањима југословенске стране да ће добити обећани износ од 200 милиона РМ и врсту наоружања у складу са листом предатом 5. априла, било, између осталог, предвиђено да десетогодишњи кредит не буде већи од 100 милиона РМ, да се артиљеријско наоружање шаље из чешких фабрика, као и да се Југославија обавезе да у Немачку извози што је више могуће прехранбених артикала и сировина.¹⁰⁴⁸ Након разговора са Цинцар-Марковићем, вођеног 26. априла 1939. године у четири ока, Геринг је саопштио државном секретару за Четворогодишњи план Нојману да је југословенском министру иностраних послова потврдио спремност Рајха да Југославији одобри кредит за наоружање, али да ће висина кредита зависити од тога у ком обиму ће немачка страна моћи да се одазове југословенским жељама са поменуте листе. Да са одобравањем кредита не треба журити сматрао је и државни секретар, истакавши да би даљи ток преговора, као и његова висина требало да зависе од политичког држања Југославије.¹⁰⁴⁹ Избегавајући да у нацрту тајног протокола о кредиту за наоружање, израђеног уочи посете кнеза намесника Павла Берлину јуна 1939. године, помене износ кредита, немачки државни и војни врх желео је да на југословенску страну остави управо такав утисак. Истовремено, у преговоре о кредиту Немци су увели и, за њих веома важно, питање концесије за експлоатацију нафте у Краљевини Југославији, условљавајући потписивање протокола њеним претходним или истовременим одобравањем. Међутим, како су од средине јуна 1939. године у Берлин почела стизати узнемирујућа обавештења о појачаној акцији конкурентских земаља које су такође биле спремне да испоруче Југославији оружје на кредит, Геринговом интервенцијом прекинута су инсистирања Министарства иностраних послова Рајха да југословенска држава приступи Антикоминтерна пакту, након чега је до краја поменутог месеца и са немачке стране све

¹⁰⁴⁷ Ž. Avramovski, *Ekonomski i politički ciljevi nemačkog izvoza naoružanja u balkanske zemlje uoči Drugog svetskog rata*, 79. В. и: *Isti, Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči Drugog svetskog rata*, 82-85; Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 383-384.

¹⁰⁴⁸ L. Cvijetić, *nav. delo*, 207-208.

¹⁰⁴⁹ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie D, Band VI, Dokument Nr. 279, „Aufzeichnung des Gesandten Clodius (Wirtschaftspol. Abt.)“, Berlin, 27. IV 1939, S. 293-294.

било спремно за потписивање споразума о кредиту, уз већ поменућу оградну у погледу његове висине.¹⁰⁵⁰

Југословенско-немачки преговори о зајму коначно су резултирали потписивањем тајног протокола 5. јула 1939. године у Београду, којим је била предвиђена испорука оружја на десетогодишњи, а авиона на шестогодишњи рок.¹⁰⁵¹ Кредит за наоружање требало је да буде реализован на тај начин што би се приликом поруцбина издавали бонови, који би гласили на рајхсмарке и носили 6% камате на годишњем нивоу, а који би потом били амортизовани у једнаким полугодишњим ануитетима.¹⁰⁵² Иако се током преговора помињао износ од 200 милиона рајхсмарака, самим протоколом износ кредита није био одређен, већ је његово прецизирање остављено за касније, што је немачкој страни остављало могућност да на Југославију врши континуирани притисак и конкретне уговоре условљава економским и политичким концесијама.¹⁰⁵³

Одустајући од свог првобитног захтева да један део кредита буде отплаћен у девизама, Немачка је југословенској влади наметнула обавезу да половину износа одобреног кредита исплати допунским испорукама дрвета и стратешких сировина, преко већ постојећих извозних квота за ове производе, утврђених на заседањима сталног Југословенско-немачког привредног одбора.¹⁰⁵⁴ Осим тога, Немачка је успела да издејствује и добијање тражене концесије за истраживање и експлоатацију нафте у Краљевини Југославији.¹⁰⁵⁵ Недуго пре поменутог аранжмана са југословенском државом, Немачка је одобрила Бугарској нови кредит за набавку наоружања у износу од 35 милиона рајхсмарака, и то само дан након потписивања француско-турске декларације од 23. јуна 1939. године о узајамној помоћи и сарадњи у случају да нечија агресија створи ратну ситуацију у Медитерану, какав је са Турском нешто раније (12. маја 1939. године)

¹⁰⁵⁰ L. Cvijetić, *nav. delo*, 209-211.

¹⁰⁵¹ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie D, Band VI, Dokument Nr. 620, „Geheimes Protokoll zwischen Deutschland und Jugoslawien“, Beograd, 5. VII 1939, S. 720-722.

¹⁰⁵² AJ, 70 – 284 – 526, Министар финансија Војин Ђуричић – Министарском савету Краљевине Југославије, Београд, 15. VI 1939. В. и Прилог бр. 15 на стр. 372.

¹⁰⁵³ Ž. Avramovski, *Ekonomski i politički ciljevi nemačkog izvoza naoružanja u balkanske zemlje uoči Drugog svetskog rata*, 79.

¹⁰⁵⁴ AJ, 70 – 284 – 526, Министар финансија Војин Ђуричић – Министарском савету Краљевине Југославије, Београд, 15. VI 1939.

¹⁰⁵⁵ Ž. Avramovski, *Ekonomski i politički ciljevi nemačkog izvoza naoružanja u balkanske zemlje uoči Drugog svetskog rata*, 79-80. В. и: *Isti, Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III, dok. br. 80, „Izveštaj otpravnika poslova u Beogradu Shona državnom sekretaru lordu Halifaksu“, Beograd, 12. VIII 1939, 217-218; C. Freytag, *nav. delo*, 220-221.

потписала и Велика Британија, што је, самим тим, представљало израз очигледног настојања Трећег Рајха да онемогући стварање пробританског блока на Балкану.¹⁰⁵⁶

О немачкој понуди и финансијским условима предвиђеним тајним протоколом, који су у главним цртама југословенској страни изложени приликом заседања мешовитог одбора у Берлину и Келну, коначну одлуку донео је један ужи комитет министара, састављен од председника Министарског савета, министра војске и морнарице са начелником Главног генералштаба, министра иностраних послова и министра финансија Краљевине Југославије. Имајући у виду благовремене припреме земаљске одбране и убрзаног наоружања југословенске војске и морнарице, као и чињеницу да се те припреме и наоружање не могу спровести из редовних буџетских средстава, поменути комитет изразио је мишљење да би понуду и услове немачке владе требало прихватити, с тим да отплата овог кредита падне на терет прихода Фонда народне одбране, који је по својој намени и требало да служи за подмирење материјалних расхода за убрзање наоружања и опремање војске, утолико пре што је и чланом 10 Уредбе о образовању Фонда народне одбране од 24. априла 1939. године била предвиђена могућност да се за рачун његових прихода могу, по потреби, закључивати зајмови или дугорочни кредити у земљи и иностранству.¹⁰⁵⁷ Конкретнији планови по питању ратног наоружања и финансијских средстава неопходних за његову набавку разматрани су на седници Савета земаљске одбране од 21. јуна 1939. године, на којој је у циљу што хитнијег оспособљавања југословенске војске за рат, осим зајма за наоружање у Немачкој у износу од 100 до 200 милиона рајхсмарака, истакнута потреба реализације одговарајућих кредита и у Италији, Француској, Великој Британији, као и код Шкодиних завода у Чешкој.¹⁰⁵⁸ Југословенски војни врх био је, притом, свестан да је сигурност испоруке ратног материјала подједнако неизвесна ма у којој држави да буде поручен уколико дотична држава ступи у рат, али да је – у ситуацији када би се за мали број држава могло рећи да нису изложене опасности од рата – известан ризик био неизбежан, утолико пре што често баш оне државе у које би се евентуално имало мало више поверења нису биле у могућности да произведу ратни

¹⁰⁵⁶ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934-1940)*, 323; Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 384. В. и: Ž. Avramovski, *Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči Drugog svetskog rata*, 119-156.

¹⁰⁵⁷ АЈ, 70 – 284 – 526, Министар финансија Војин Ђуричић – Министарском савету Краљевине Југославије, Београд, 15. VI 1939.

¹⁰⁵⁸ Војни архив (=ВА), Пописник 17 (П=17), кутија 85 (К-85), фасцикла 2 (Ф-2), док. бр. 22, Инспекција земаљске одбране – начелнику Главног ђенералштаба, Београд, 18. VII 1939.

материјал неопходан Југославији или да јој дају потребне кредите за његову набавку, уколико би тако нешто југословенској држави уопште одговарало са политичког аспекта.¹⁰⁵⁹

Убрзо након потписивања тајног протокола од 5. јула 1939. године, привредна група за авионску индустрију, која је радила према Геринговим упутствима, поднела је надлежним органима, у складу са ранијим југословенским захтевима и потребама, план за испоруку различитих типова авиона (100 бомбардера Дорније 215, 100 ловаца Месершмит 109, 34 осматрачка авиона Физлер, 72 авиона за блиско извиђање Хеншел, као и 200 школских авиона Бикер или Клем) у укупној вредности од 75 милиона рајхсмарака, док је за моторизацију за копнену војску и ваздухопловство био намењен износ од 40 милиона. Немци су, осим тога, предвидели да у кредит од 200 милиона рајхсмарака буде урачунато и наоружање из Шкодиних завода, чија је испорука још раније била уговорена са бившом Чехословачком, а чија је вредност износила негде око 70 милиона рајхсмарака, али сада под новим, за Југославију мање повољним условима. Пошто се са југословенске стране инсистирало на испоруци 250 противоклопних топова и 125 противавионских топова и хаубица, договорено је да топови буду испоручени из Шкоде, а хаубице од стране немачких фирми, с тим да се и Шкодине цене подигну на ниво немачких.¹⁰⁶⁰

Међутим, услед сложених међународних околности у датом тренутку, поменути уговор о кредиту никада није заживео. Осим са Немачком и Италијом, Југославија је преговоре о набавци наоружања водила и са Француском, а у контексту англо-француских планова о одбрани Балкана у случају немачке агресије.¹⁰⁶¹ Непосредна ратна опасност приморавала је југословенску владу да, у циљу што хитнијег појачања ваздухопловства, сличне преговоре поведе и са Великом Британијом.¹⁰⁶² На захтев из Берлина да се провери тачност поменутих југословенских намера, немачко посланство у Београду одговорило је потврдно, истичући да је Југославија, услед недостатка наоружања, одлучила да оружје набави свуда одакле би јој оно могло бити испоручено одмах.¹⁰⁶³ У исто време, Немцима је

¹⁰⁵⁹ ВА, П-17, К-135, Ф-1, док. бр. 29, Министарство војске и морнарице Краљевине Југославије – министру финансија Војину Ђуричићу, Београд, 1. V 1939.

¹⁰⁶⁰ L. Cvijetić, *nav. delo*, 213-214.

¹⁰⁶¹ Д. Ж. Денда, *нав. дело*, 525; 527.

¹⁰⁶² N. Žutić, *nav. delo*, 140.

¹⁰⁶³ РА АА, R 103379, Akten betreffend: Finanzwesen (von Juli 1939 bis Juni 1943), Jugoslawien, Politik 43, Band 1, Belgrad, 18. VII 1939.

све више падало у очи да се југословенски војни кругови интересују само за испоруке ратног материјала, док о добрим политичким односима између Немачке и Југославије нико не говори.¹⁰⁶⁴ Ситуацију је додатно закомпликовала посета кнеза Павла Великој Британији у другој половини јула 1939. године, услед које је Немачка одбила да потпише споразум о испоруци авиона, а Геринг од југословенског намесника затражио објашњење најновијих спољнополитичких корака Краљевине Југославије.¹⁰⁶⁵ Убрзо након тога, Немачка је обуставила даље испоруке ратног материјала, да би, на поновљене југословенске захтеве, Геринг тек 19. септембра одлучио да се Југославији испоручи наоружање, али само у замену за конкретне економске противуслуге, имајући пре свега у виду добијање већих количина бабра, олова, цинка, калаја и конопље, којима је немачка индустрија била дефицитарна.¹⁰⁶⁶

Почетак Другог светског рата допринео је даљим компликацијама у вези са југословенским набавкама ратног материјала јер је Немачка почела ограничавати испоруку наоружања из Шкоде, упркос томе што је Југославија са њом још од раније имала закључене уговоре, по којима су главне испоруке тек требале да буду извршене. Транспорти Шкодиног наоружања намењеног Југославији враћени су са југословенске границе, док је, истовремено, Немачка преко њене територије упућивала наоружање за Бугарску.¹⁰⁶⁷ У исто време, као главни привредни конкурент Трећег Рајха у Југославији у пословима око наоружања и сировина убрзо по отпочињању ратног сукоба у Европи, поред Велике Британије и Француске, чија је акција за Немачку била сасвим очекивана, све више је наступала и њена савезница Италија.¹⁰⁶⁸ На вести о порасту италијанског интересовања за југословенске руде, немачка страна одговорила је појачаним притиском на владу у Београду да испоруке ове – за вођење рата од пресудног значаја – робе у

¹⁰⁶⁴ *Aprilski rat 1941*, I, dok. br. 68, „Izveštaj novoimenovanog nemačkog vojnog atašea u Beogradu od 4. avgusta 1939. Generalštabu KoV o posetama u Ministarstvu vojske i mornarice i u Generalštabu prilikom stupanja na dužnost“, 279-280.

¹⁰⁶⁵ Ž. Avramovski, *Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči Drugog svetskog rata*, 132-134.

¹⁰⁶⁶ Isti, *Ekonomski i politički ciljevi nemačkog izvoza naoružanja u balkanske zemlje uoči Drugog svetskog rata*, 80. B. и: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945, Serie D, Band VIII, Baden-Baden & Frankfurt am Main 1961, Dokument Nr. 53, „Aufzeichnung des Leiters der Wirtschaftspolitischen Abteilung“, Berlin, 11. IX 1939, S. 39-40; Dokument Nr. 117, „Aufzeichnung des Leiters der Wirtschaftspolitischen Abteilung“, Berlin, 21. IX 1939, S. 90-91.*

¹⁰⁶⁷ L. Cvijetić, *nav. delo*, 220-221.

¹⁰⁶⁸ *Aprilski rat 1941*, I, dok. br. 123, „Izveštaj nemačkog vojnog atašea u Beogradu od 18. oktobra 1939. Generalštabu KoV o opasnosti od italijanske konkurencije u poslovima oko isporuke naoružanja Jugoslaviji u zamenu za sirovine“, 410-411.

највећој могућој мери усмери ка Рајху.¹⁰⁶⁹ Тако је, у светлу поменутих околности, након преговора вођених крајем септембра и почетком октобра 1939. године у Београду, истовремено са деветим заседањем сталног Југословенско-немачког привредног одбора, на инсистирање Немаца 5. октобра 1939. потписан тајни протокол о војним набавкама – тзв. „Ландфридов споразум“, који је предвиђао да испоруке немачког наоружања Југославији буду извршене непосредном разменом за важне стратешке сировине, односно по принципу „из руке у руку“ (*Zug um Zug*). Овим споразумом поништен је протокол од 5. јула 1939. године, којим је била предвиђена испорука наоружања на десетогодишњи, а авиона на шестогодишњи кредит, и Југославији наметнути мање повољни услови јер је, уместо тога, била принуђена да целокупну вредност примљеног ратног материјала исплати истовременим испорукама стратешких сировина.¹⁰⁷⁰ Услови испоруке били су нарочито неповољни за Шкодино наоружање, на које је отпадало 73% вредности, а које је такође ушло у нови уговор. У питању су биле набавке наоружања из Шкодиних завода на кредит, које је Југославија неколико година раније уговорила са Чехословачком и до датог тренутка већ отплатила. Иако су по уговорима поменуте набавке доспеле на испоруку, Немачка је одредбама новог споразума подвргла и њих на тај начин што је ранија југословенска плаћања обрачунала као клириншки салдо, тражећи да јој се за овај материјал изнова плати стратешким сировинама.¹⁰⁷¹ Поменути протоколом било је предвиђено и то да ће се као база за узајамне лифериције узимати цене из јула 1939. године, а да ће се метали и руде обрачунавати по ценама на светском тржишту, претварањем одређене цене најпре у динаре, а потом по курсу од 14,50 у немачке марке. У случају да југословенске цене по којима се Немачкој испоручују поменути артикли буду за 10% веће од просечних цена у месецу јулу 1939. године, Немачка је задржала право да накнадно, у одговарајућој мери, повећа и цене својих лифериција.¹⁰⁷²

„Ландфридовим споразумом“ немачка влада преузела је на себе реализацију југословенских војних поруџбина код немачких и чешких фирми, обећававши да ће

¹⁰⁶⁹ А. Митровић, *Трећи Рајх и италијанска привредна конкуренција у Југославији на почетку Другог светског рата (1. септембар 1939 – 6. април 1941)*, Зборник Филозофског факултета, XIV-1 (1979), 409-410.

¹⁰⁷⁰ Ж. Аврамовски, *Економски и политички циљеви немачког извоза наоружања у балканске земље уочи Другог светског рата*, 80.

¹⁰⁷¹ Л. Свјетић, *нав. дело*, 227.

¹⁰⁷² АНБ, 1/II, а. к. 96, „Функционисање специјалног рачуна у маркама (конто „Ц“) и динарског рачуна у току 1940. године“, Београд, 4. II 1941.

најкасније до краја јуна 1940. године Југославији бити испоручено 100 ловачких авиона типа Месершмит 109, 13 школских авиона Месершмит 108, 7 комплетних противавионских батерија калибра 75 mm и 20 батерија калибра 76,5 mm фирме Шкода (свака са по 4 топа са командном справом и возилима, а за сваки топ по 1000 зрна), као и 420 Шкодиних противтенковских топова калибра 37 mm.¹⁰⁷³ Осим испорука наоружања, у оквиру поменутог југословенског кредитног аранжмана са Шкодом, укљученог у овај споразум, била је и изградња једне фабрике артиљеријске муниције у Вогошћи код Сарајева, капацитета 20.000 граната дневно, чији је завршетак за југословенске ратне припреме био од великог значаја.¹⁰⁷⁴ Вредност материјала који је из Немачке и Протектората требало да буде испоручен Југославији до половине 1940. године износила је око 50 милиона рајхсмарака.¹⁰⁷⁵ Заузврат, Југославија се обавезала да током октобра 1939. Немачкој испоручи 3.000 тона бабра, 500 тона олова, 1.000 тона оловног концентрата, по 100 тона алуминијума и антимона, 10.000 тона кудеље, као и железничких прагова и тесаног дрвета у укупној вредности од 2,3 милиона рајхсмарака, да би, почев од 1. новембра исте године, наставила да сваког месеца лиферује по 1.500-2.000 тона бабра, 500 тона олова, 2.000 тона оловног концентрата, 100 тона алуминијума, 100 антимона, те стари метал и дрво у вредности од 500.000 до 600.000 рајхсмарака. Осим наведених сировина, на списку артикала које је Југославија према „Ландфридовом споразуму“ у одговарајућој вредности требало да испоручи Немачкој, налазили су се и перје за постеле, свиње, свињска маст и још неки производи.¹⁰⁷⁶ Највећи део немачких испорука (око 80%) требало је да буде извршен до краја 1939, а остатак до средине 1940. године, док је, с друге стране, Краљевина Југославија била обавезна да до краја 1939. покрије половину вредности добијеног ратног материјала, а у току првих шест месеци наредне године измири и преостали дуг, али је убрзо након потписивања протокола дошло до затезања немачких испорука, а потом и одступања од постигнутог споразума.¹⁰⁷⁷ Истичући значај поменутог питања за Југославију – не као војног или трговинскополитичког, већ првенствено са

¹⁰⁷³ ВА, П-17, К-85, Ф-3, док. бр. 12/2, Министарство војске и морнарице КЈ – начелнику Главног ђенералштаба, Београд, 20. X 1939.

¹⁰⁷⁴ Д. Ж. Денда, *нав. дело*, 530.

¹⁰⁷⁵ *Aprilski rat 1941*, I, док. бр. 125, „Izveštaj nemačkog oficira za vezu kod Rajhsbanke od 20. oktobra 1939. Štabu za vojnu privredu o zaključenim jugoslovensko-nemačkim pregovorima za isporuku naoružanja Jugoslaviji i o uređenju plaćanja ovih liferacija“, 417-419.

¹⁰⁷⁶ В. Ђорђевић, *нав. дело*, 175.

¹⁰⁷⁷ Ж. Аврамовски, *Ekonomski i politički ciljevi nemačkog izvoza naoružanja u balkanske zemlje uoči Drugog svetskog rata*, 81-82.

аспекта њених политичких односа са Немачком – посланик Андрић добио је средином октобра 1939. године у Берлину уверавања од стране представника немачког Министарства иностраних послова Вермана да је читав проблем у вези са југословенским набавкама наоружања на добром путу да буде решен.¹⁰⁷⁸ Након тога, немачке испоруке почеле су се уистину одвијати нешто бржим темпом, тако да је у периоду од октобра 1939. до краја марта 1940. године за потребе југословенског ваздухопловства било испоручено 58 авиона типа Месершмит 109 (укупно 63), 17 авиона Физелер-Шторх (укупно 22), 13 авиона Месершмит 108 (Тајфун) и 28 авиона Бикер-Јунгман.¹⁰⁷⁹ Међутим, у пролеће наредне године дошло је до новог застоја испорука услед нескривених намера немачке стране да поштри њихове услове предвиђене Ландфридовим споразумом.¹⁰⁸⁰ Користећи своје ратне успехе остварене у првој половини 1940. године, Немачка је од Југославије, након вишедневних преговора и притисака, изнудила нови поверљиви протокол, потписан 12. маја у Београду, којим се југословенска страна обавезала да за немачке испоруке наоружања једно време плаћа искључиво бакром, оловом и оловним концентратом у већим количинама.¹⁰⁸¹ Захваљујући томе, југословенски извоз поменутих сировина у Немачку попримио је огромне размере. Према званичним статистичким подацима Трећег Рајха, из Југославије је у Немачку током 1939. године извезено 4,7 тона бакра, а 1940. чак 24,7 тона, док је, у истом периоду, извоз олова порастао са 0,27 на 8,7 тона, након чега је и током прва три месеца 1941. године југословенски извоз метала и руда у Рајх настављен истим интензитетом.¹⁰⁸² Ипак, чак и у таквим околностима, набавка обећаног ратног материјала није протицала без проблема за Југославију – поједине немачке фирме касниле су са уговореним испорукама¹⁰⁸³, део југословенских поручбина није могао бити извршен услед повећаних ратних потреба Рајха или италијанског противљења¹⁰⁸⁴, док је, поврх свега, Немачка читавим питањем и даље сасвим отворено и у све оштријој форми калкулисала у

¹⁰⁷⁸ PA AA, R 103321, Akten betreffend: Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland (von September 1939 bis Dezember 1941), Jugoslawien, Politik 2, Band 2, Berlin, 17. X 1939.

¹⁰⁷⁹ ВА, II-17, К-38, Ф-1, док. бр. 20/1, Штаб ваздухопловства војске – министру војске и морнарице Милану Недићу, Београд, 6. IV 1940.

¹⁰⁸⁰ L. Cvijetić, *nav. delo*, 241.

¹⁰⁸¹ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie D, Band IX, Dokument Nr. 237, „Die Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt“, Belgrad, 12. V 1940, S. 269.

¹⁰⁸² L. Cvijetić, *nav. delo*, 249.

¹⁰⁸³ В. ВА, II-17, К-85, Ф-3, док. бр. 12/3, „Неизвршене војне набавке у Немачкој“.

¹⁰⁸⁴ В. *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie D, Band XI-2, Bonn 1964, Dokument Nr. 370, „Aufzeichnung des Leiters der Wirtschaftspolitischen Abteilung“, Berlin, 20. XI 1940, S. 539-540; Dokument Nr. 471, „Aufzeichnung des Leiters der Wirtschaftspolitischen Abteilung“, Berlin, 7. XII 1940, S. 676.

политичке сврхе (приступање Југославије Тројном пакту)¹⁰⁸⁵, што је, у крајњој линији, имало за последицу то да аранжман уговорен између две стране не буде реализован у потпуности.¹⁰⁸⁶

До почетка Априлског рата, Немачка је на основу „Ландфридовог споразума“ испоручила Југославији 73 авиона типа Месершмит 109, 12 авиона Месершмит 108, 20 авиона Физлер 165, 150 авиона Бикер 131, 50 авионских мотора ДБ 601, 100 авионских митраљеза МГ 15 и 160 теретних аутомобила од 1,5 тоне, док је од Шкодиног наоружања испоручено 250 противоклопних топова калибра 37 mm, као и уговорених 27 противавионских батерија, али без готово 90% материјала неопходног за њихово комплетирање, а нису јој испоручене ни две подморнице и четири моторне торпилерке у вредности од око 7,3 милиона рајхсмарака, наручене за потребе југословенске Морнарице још 1938. године, упркос томе што је њихова годишња отплата била уредно извршавана. Југославија је у највећем проценту (85%) успела да искористи средства за поруџбине учињене код Шкоде јер јој је од уговореног кредита од 500 милиона чешких круна испоручено наоружање вредно близу 422 милиона круна (око 42 милиона рајхсмарака), и то највећим делом још у време формалне независности Чехословачке, односно до марта 1939. године, док је из Немачке у периоду од октобра 1939. године до априла 1941. године Југославији, преко рачуна „Ц“, испоручено око 75% уговорених поруџбина наоружања у укупној вредности од близу 37 милиона рајхсмарака.¹⁰⁸⁷

С друге стране, Краљевина Југославија је, на основу истог аранжмана, у периоду од октобра 1939. до почетка 1941. године (стање на дан 14. јануара) испоручила Немачкој робе у укупној вредности од близу 70,3 милиона рајхсмарака, од чега чак 34,3 милиона у рудама и металима (бакар, олово и оловна руда, оловни концентрат, антимон, алуминијум), а нешто више од 35,9 милиона у осталој роби (кудеља, дрво, пирит, свиње, маст и сланина, разне коже, коњи, перје, калцинирана иловача и др.). С обзиром на несташицу марака на редовном клириншком рачуну, која је била последица чињенице да су се сви ови артикли плаћали преко рачуна „Ц“ уместо, као у периоду до потписивања „Ландфридовог споразума“, преко редовног клириншког рачуна, Народна банка

¹⁰⁸⁵ L. Cvijetić, *nav. delo*, 249.

¹⁰⁸⁶ Д. Ж. Денда, *нав. дело*, 531-536.

¹⁰⁸⁷ L. Cvijetić, *nav. delo*, 252.

обавестила је, у договору са председником југословенског владиног одбора Миливојем Пиљом, немачку Обрачунску касу да ће почев од 1. септембра 1940. године на рачун „Ц“ примати само уплате за руде и метале, док ће се уплате за све остале артикле од тога дана поново књижити на редовни клириншки рачун (рачун „Б“). Према томе, поменута сума од 35.909.555,85 рајхсмарака представљала је одговарајућу вредност за робу уплаћену у Берлину од октобра 1939. до 31. августа 1940. године, док су се након тога на рачуну „Ц“ у немачкој престоници књижиле искључиво уплате за руде и метале. Међутим, док је списак артикала које су Немци плаћали Југославији преко обрачунског конта „Ц“, на захтев југословенске стране, накнадно ограничен на поменути начин, дотле је Немачка списак својих испорука за које је тражила плаћање преко овог рачуна чак и проширила, уврстивши у њега све артикле који су били у вези са ваздухопловством (тзв. *Bodenmaterial*, односно помоћни материјал који се употребљавао у хангарима, радионицама и сл.), попут прибора за авионе, камиона, телефонских централа и апарата, постројења за радиотелеграфију итд., као и разне врсте експлозива (тротил, нитроцелулоза и др.), услед чега јој је југословенска страна преко конта „Ц“ морала плаћати знатно више артикала него што је то било предвиђено „Ландфридовим споразумом“.¹⁰⁸⁸

Служећи се испорукама наоружања као средством економског и политичког притиска на Југославију, Трећи Рајх је успео да оствари вишеструку добит – од обезбеђивања увоза изузетно значајних стратешких сировина, од којих је у великој мери зависио даљи развој немачке производње оружја, нарочито у ратним условима, преко освајања доминантних позиција у југословенском увозу наоружања и могућности да Југославији намеће неповољне цене и друге неравноправне услове размене, па до могућности да је подвргне директним политичким притисцима и уценама, које је било утолико теже одбити што је, контролишући обим и динамику југословенског наоружавања својим нередовним и непотпуним испорукама, Немачка плански и у значајној мери доприносила недовољној војној спремности Краљевине Југославије, која ће југословенску државу већ у Априлском рату учинити лаким пленом фашистичких агресора.¹⁰⁸⁹

¹⁰⁸⁸ АНБ, I/II, а. к. 96, „Функционисање специјалног рачуна у маркама (конто „Ц“) и динарског рачуна у току 1940. године“, Београд, 4. II 1941.

¹⁰⁸⁹ L. Cvijetić, *nav. delo*, 253.

Табела 4.27: Југословенске испоруке Немачкој на основу „Ландфридовога споразума“¹⁰⁹⁰

Артикал	Вредност (у РМ)
Кудеља	13.245.050,72
Разне врсте дрвета	3.051.003,77
Пирит	196.275,56
Свиње	8.623.323,59
Маст и сланина	7.441.121,89
Разне коже	801.033,11
Коњи	2.187.000,--
Перје	216.124,08
Калцинирана иловача	20.492,82
Разно	128.130,31
	35.909.555,85
Руде и метали:	
Бакар	21.092.407,18
Олово и оловна руда	5.609.641,95
Оловни концентрат	1.434.643,64
Антимон	1.700.458,99
Алуминијум	4.550.339,50
	34.387.491,26
Укупно:	70.297.047,11

¹⁰⁹⁰ АНБ, I/II, а. к. 96, „Функционисање специјалног рачуна у маркама (конто „Ц“) и динарског рачуна у току 1940. године“, Београд, 4. II 1941.

ЗАКЉУЧАК

Упркос поразу у Првом светском рату и тешким одредбама Версајског мировног уговора, Немачка је већ у периоду од 1920. до 1922. године успела да обнови основну трговинску размену са земљама Југоисточне Европе – простором за који је традиционално била заинтересована још од времена националног уједињења 1871. године у контексту планова о формирању „великог привредног простора“ (*Grosswirtschaftsraum*), док се почев од 1925. године у настојањима њене спољне политике могла уочити јасна намера да се у источном појасу средње Европе и југоисточној Европи створи један ланац држава чији је економски живот требало довести у потпуну зависност од немачке привреде, као један од главних предуслова да се временом у међународним односима обнови позиција Немачке као велике силе. Иако су у годинама по завршетку Великог рата унутрашње прилике и у новоформираној Краљевини СХС и у Вајмарској републици највећим делом биле обележене напорима на превазилажењу привредних последица ратног сукоба, економски односи и сарадња између две земље показивали су већ у првој послератној деценији тенденцију јачања, пре свега у области спољнотрговинске размене, чему је на руку нарочито ишла комплементарност њихових двеју привреда. Трговинским уговором закљученим између две земље 1927. године Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца успела је да обезбеди једно важно тржиште за пласман својих аграрних производа, а Немачка почела играти све значајнију улогу међу њеним спољнотрговинским партнерима, избивши већ 1928. године на треће место како у југословенском извозу, тако и у југословенском увозу. Поменути трговински споразум успехом је сматрала и немачка страна, оцењујући његово потписивање као успостављање једног важног привредног моста ка југоистоку Европе.

Почетак Велике економске кризе 1929. године, која је својом снагом из темеља пољуљала економски и политички систем успостављен након Првог светског рата, довео је до настанка управо оних околности које су у први план истакле тесну везу између немачких привредних и спољнополитичких циљева према Југоисточној Европи, односно до својеврсне актуелизације идеје о „великом привредном простору“ и њеног све чешћег истицања у јавности Вајмарске републике. Вешто користећи потешкоће у којима су се,

услед последица кризе, наше аграрне земље поменутог простора, Немачка је интензивирањем привредних односа са њима настојала да им се приближи, не губећи притом из вида прилику да, у перспективи, постигне и своје дугорочне политичке циљеве, јер су управо привредне условљености средњоевропског подручја, према мишљењу немачких дипломата, биле једна од ретких околности које су Немачкој, у покушајима да парира француском политичком утицају у овом делу Европе, у датом тренутку могле ићи на руку. Једну од бројних илустрација оваквих ставова представља и очекивање тадашњег немачког посланика у Београду Улриха фон Хасела, изражено у једном од његових извештаја немачком Министарству спољних послова из 1930. године, да ће заштравање економске кризе учинити да све заинтересоване државе, без обзира на своју спољнополитичку оријентацију, увиде поменуте условљености и одлучујући значај учешћа Немачке у било ком од могућих планова за превазилажење њених последица. Штавише, крајем исте године фон Хасел је у једном од својих извештаја Министарству спољних послова изнео и идеју о разбијању Мале Антанте привредним средствима, односно коришћењем супротности између примарних економских интереса њених чланица – Краљевине Југославије и Румуније, као аграрних држава, са једне, и Чехословачке, као индустријске земље, са друге стране.

Након пропасти немачко-аустријске царинске уније из 1931. године, која је требало да послужи као одскачна даска за даљи продор ка европском Југоистоку, Немачка је своје напоре усмерила ка јачању билатералних економских, у првом реду трговинских, односа са земљама поменутог простора, настојећи да, у исто време, спречи настанак било каквог привредног блока у Средњој Европи који би био формиран без њеног учешћа. Страхујући да би било какве промене на том пољу могле имати озбиљне и негативне последице по њене дугорочне трговинскополитичке планове, Немачка је током 1930. године са великим подозрењем пратила акцију европских аграрних извозница усмерену ка формирању „аграрног блока“. Слично, али далеко веће, незадовољство изазвао је и Тардјеов план из 1932. године, који је, према мишљењу немачког Министарства спољних послова, имао за циљ очување француске хегемоније у Подунављу и осујећење немачких планова о „Средњој Европи“. Управо у светлу поменутих околности развијали су се и југословенско-немачки економски односи у годинама кризе. Упркос томе што преговори о преференцијалном трговинском споразуму између две земље, вођени током 1931. године,

нису уродили плодом, и у Краљевини Југославији и у Немачкој постојала је и даље снажна тежња ка продубљивању економске сарадње, коју нису могле да ослабе ни аграрнопротекционистичке мере немачке владе и отказивање трговинског уговора из 1927. у другој половини 1932. године.

Доласком нациста на власт у Немачкој почетком 1933. године, обезбеђивање политичког и привредног утицаја у земљама Југоисточне Европе, у циљу реализације идеје о формирању „великог привредног простора“, постало је један од главних циљева немачке спољне политике. Користећи тежак положај аграрних држава европског Југоистока услед вишегодишње економске кризе, националсоцијалистички режим показао је већ у првим годинама своје власти нарочито живу активност на пољу трговинске политике, приступивши ажурирању или обнављању трговинских уговора које је Немачка имала са поменутиим земљама у циљу проширивања трговинске размене и унапређења привредне сарадње са њима. Један од првих успеха Трећег Рајха на том плану био је трговински уговор са Југославијом, потписан 1. маја 1934. године, чија је примена веома брзо довела до пораста југословенског извоза у Немачку и настанка велике клириншке активе на југословенској страни. Овакав развој догађаја, иако супротан немачким очекивањима у самом тренутку потписивања уговора, заправо, савршено се уклопио у концепције немачког министра привреде и председника Рајхсбанке Хјалмара Шахта, оличене у тзв. Новом плану, који је ступио на снагу септембра исте године, а по коме је повећане немачке потребе за увозом животних намирница, сировина и полуфабриката, као и недостатак девиза за њихову куповину, требало искористити за истовремено проширење извозних могућности Рајха. У складу с тим, Немци су већ на првом од укупно дванаест заседања Југословенско-немачког привредног одбора, као решење за проблем несразмере у трговинској размени између две земље, предложили повећање југословенског увоза из Немачке, као и преоријентацију југословенских државних набавки на немачко тржиште, инсистирајући на сваком од следећих састанака мешовитог одбора све више и све успешније на својим захтевима.

У наредним годинама, сложени политички догађаји на међународном плану и околности које су их пратиле – примена економских санкција против Италије услед њене агресије на Етиопију, недовољна спремност Велике Британије и Француске да балканским државама пруже адекватне компензације за губитак италијанског тржишта, што је њиховој

спољној трговини изнова створило потешкоће сличне онима кроз које су пролазиле за време светске економске кризе, а недуго потом и аншлус Аустрије и разбијање Чехословачке, чиме су под окриље Немачке дошле територије са којима је Краљевина Југославија традиционално имала веома живе и развијене трговинске и финансијске односе – све више су повећавали привредну упућеност југословенске државе на Трећи Рајх. Захваљујући наведеним околностима, обим трговинске размене између две земље у периоду од 1934. до 1939. године доживео је вртоглав раст, а Немачка се трајно учврстила на положају најзначајнијег трговинског партнера Краљевине Југославије. Упоредо са повећањем обима трговинске размене између две земље, у другој половини тридесетих година одвијао се и продор немачког капитала у југословенску привреду, који је најпре текао споро и опрезно, да би током 1939. и 1940. године попримио карактер својеврсне „економске офанзиве“, оличене у оснивању или потпадању под интересну сферу немачког капитала великог броја југословенских предузећа. Немачки капитал у југословенској привреди био је, пре свега, заступљен у неколико њених најзначајнијих грана – банкарству, црној металургији, рударству, машинској, текстилној и хемијској индустрији, а значајног удела имао је и у шумској, дрвној и папирној индустрији, као и у југословенској индустрији пољопривредних производа. Један од важних сегмената економских односа између две земље чиниле су и југословенске набавке наоружања и ратног материјала у Немачкој, којима се Трећи Рајх вешто користио да, осим анулирања пасиве у трговинском билансу са Југославијом, својој ратној привреди обезбеди увоз читавог низа изузетно значајних стратешких сировина, али и као ефикасним средством политичког притиска на југословенску државу.

Да се током међуратних деценија однос снага између две земље, нарочито у политичком смислу, умногоме изменио у односу на позиције из 1918. године, веома добро показује још једно важно питање из домена њихових економских односа – питање српских и аустроугарских предратних дугова, чије је решавање Краљевина Југославија успешно избегавала све до 1939. године, када је Немачка поменуто питање покренула у једном далеко озбиљнијем тону, који више није допуштао његово уобичајено игнорисање. Након дугих и мучних натезања, питање немачких финансијских потраживања према југословенској држави регулисано је Протоколом потписаним 29. новембра 1939. године у Београду. Укупан финансијски ефекат постигнутог споразума за наредне две и по године

требало је да износи око двеста милиона динара, према више од једне милијарде првобитног немачког захтева, што је, према оцени југословенске стране, у датим околностима, ипак представљало повољно решење.

Погодности које је трговинским уговором из 1934. године добила за извоз својих аграрних производа у Немачку – сигуран пласман и цене више од оних на светском тржишту – југословенска држава платила је скупо – постепеним губитком привредне независности и доспевањем у економски положај без алтернативе, што је, уз растуће присуство и улогу немачког капитала у њеној привреди, као и немачко учешће у наоружавању југословенске војске у предвечерје Априлског рата, умногоме отежавало спољнополитички положај Краљевине Југославије и њену способност да се, у актуелним међународним околностима, одупре све чешћим и све агресивнијим политичким притисцима и уценама од стране Трећег Рајха.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Berlin

- Länderabteilung II (West-, Süd- und Südosteuropa) 1920-1936:
 - R 73111, Akten betreffend: Jahresübersichten der deutschen Auslandsvertretungen in Jugoslawien (von Februar 1929 bis März 1933), Jugoslawien, Allgemeines 3, Band 1
 - R 73122, Akten betreffend: Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland (von April 1929 bis Dezember 1932), Jugoslawien, Politik 2, Band 3
 - R 73123, Akten betreffend: Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland (von März 1933 bis Dezember 1934), Jugoslawien, Politik 2, Band 4
 - R 73124, Akten betreffend: Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland (von Januar 1935 bis März 1936), Jugoslawien, Politik 2, Band 5
 - R 240726, Akten betreffend: Jugoslawiens Handelsbeziehungen zu Deutschland (von Juli 1926 bis Dezember 1934), Jugoslawien, Handel 11, Band 3
 - R 240727, Akten betreffend: Jugoslawiens Handelsbeziehungen zu Deutschland (von Februar 1935 bis Mai 1936), Jugoslawien, Handel 11, Band 4
 - R 30301, Akten betreffend: Handelsvertragsverhältnis Jugoslawiens zu Deutschland (von Juni 1927 bis Dezember 1935), Jugoslawien, Handel 13, Geheim
 - R 30303, Akten betreffend: Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland (von September 1921 bis Dezember 1935), Jugoslawien, Politik 2, Geheim
 - R 241146, Akten betreffend: Wünsche zum Handelsvertrag mit Jugoslawien (von Dezember 1931 bis Februar 1935), Jugoslawien, Handel 13 Nr. 1, Band 3
 - R 243079, Akten betreffend: Allgemeine wirtschaftliche Lage (von März 1927 bis Dezember 1933), Jugoslawien, Wirtschaft, Band 2
 - R 243080, Akten betreffend: Allgemeine wirtschaftliche Lage (von Januar 1934 bis Mai 1936), Jugoslawien, Wirtschaft, Band 3

- R 243085, Akten betreffend: Wirtschaftliche Beziehungen zu Deutschland (von März 1925 bis Januar 1933), Jugoslawien, Wirtschaft 6
- R 243086, Akten betreffend: Wirtschaftliche Beziehungen zu anderen Staaten (von November 1924 bis April 1936), Jugoslawien, Wirtschaft 7
- Politische Abteilung IV, 1920-1945
 - R 103320, Akten betreffend: Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland (von Mai 1936 bis August 1939), Jugoslawien, Politik 2, Band 1
 - R 103321, Akten betreffend: Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland (von September 1939 bis Dezember 1941), Jugoslawien, Politik 2, Band 2
 - R 103324, Akten betreffend: Besuch des Prinzregenten Paul von Jugoslawien in Deutschland im Juni 1939 (von Mai 1939 bis Juni 1939), Jugoslawien, Politik 2A
 - R 103379, Akten betreffend: Finanzwesen (von Juli 1939 bis Juni 1943), Jugoslawien, Politik 43, Band 1

Bundesarchiv, Berlin

- Reichsfinanzministerium, R 2
- Reichswirtschaftsministerium, R 3101

Архив Југославије, Београд

- **Фондови**
 - Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (334)
 - Посланство Краљевине Југославије у Немачкој – Берлин (394)
 - Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије (65)
 - Централа индустријских корпорација у Краљевини Југославији (76)
 - Министарство финансија Краљевине Југославије (70)
 - Централни пресбиро Председништва Министарског савета Краљевине Југославије (38)
 - Народна скупштина Краљевине Југославије (72)

- Опште југословенско банкарско друштво А. Д. (151)

- **Збирке**

- др Милан Стојадиновић (37)
- др Александар Цинцар-Марковић (310)
- др Војислав Јовановић Марамбо (335)
- Збирка микрофилмова, Збирка кнеза Павла Карађорђевића (797)

Архив Народне банке Србије, Београд

- Народна банка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије, 1920-1945. (1/II)

Војни архив, Београд

- Пописник 17 – Архива Војске Краљевине СХС/Југославије

Историјски архив града Новог Сада, Нови Сад

- Новосадска фабрика шрафова и гвоздене робе, Нови Сад, 1925-1947. (Ф-183)

Објављени извори

- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie A: 1918-1925, Band IX (16. November 1923 bis 6. April 1924), Göttingen 1991.
- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie A: 1918-1925, Band XIV (14. August bis 30. November 1925), Göttingen 1995.
- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie B: 1925-1933, Band III (Dezember 1925 bis Dezember 1926: Deutschlands Beziehungen zu Süd- und Südosteuropa, Skandinavien, den Niederlanden und zu den aussereuropäischen Staaten), Göttingen 1968.

- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie B: 1925-1933, Band IV (1. Januar bis 16. März 1927), Göttingen 1970.
- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie B: 1925-1933, Band XVII (1. März bis 30. Juni 1931), Göttingen 1982.
- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie B: 1925-1933, Band XVIII (1. Juli bis 15. Oktober 1931), Göttingen 1982.
- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie B: 1925-1933, Band XIX (16. Oktober 1931 bis 29. Februar 1932), Göttingen 1983.
- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie B: 1925-1933, Band XXI (16. August 1932 bis 29. Januar 1933), Göttingen 1983.
- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C: 1933-1937, Band I-1 (30. Januar bis 15. Mai 1933), Göttingen 1971.
- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C: 1933-1937, Band I-2 (16. Mai bis 14. Oktober 1933), Göttingen 1971.
- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C: 1933-1937, Band II-2 (1. Februar bis 13. Juni 1934), Göttingen 1973.
- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C: 1933-1937, Band III-1 (14. Juni bis 31. Oktober 1934), Göttingen 1973.
- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C: 1933-1937, Band IV-1 (1. April bis 13. September 1935), Göttingen 1975.
- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C: 1933-1937, Band IV-2 (16. September 1935 bis 4. März 1936), Göttingen 1975.
- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C: 1933-1937, Band V-1 (5. März bis 25. Mai 1936), Göttingen 1977.
- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C: 1933-1937, Band V-2 (26. Mai bis 31. Oktober 1936), Göttingen 1977.

- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C: 1933-1937, Band VI-1 (1. November 1936 bis 15. März 1937), Göttingen 1981.
- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie C: 1933-1937, Band VI-2 (16. März bis 14. November 1937), Göttingen 1981.
- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie D: 1937-1941, Band V (Polen, Südosteuropa, Lateinamerika, Klein- und Mittelstaaten: Juni 1937 – März 1939), Baden-Baden 1953.
- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie D: 1937-1941, Band VI, Die letzten Monate vor Kriegsausbruch (März bis August 1939), Baden-Baden 1956.
- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie D: 1937-1941, Band VII, Die letzten Wochen vor Kriegsausbruch (9. August bis 3. September 1939), Baden-Baden 1956.
- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie D: 1937-1941, Band VIII, Die Kriegsjahre (4. September 1939 bis 18. März 1940), Baden-Baden & Frankfurt am Main 1961.
- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie D: 1937-1941, Band IX, Die Kriegsjahre (18. März bis 22. Juni 1940), Frankfurt am Main 1962.
- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie D: 1937-1941, Band X, Die Kriegsjahre (23. Juni bis 31. August 1940), Frankfurt am Main 1963.
- *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie D: 1937-1941, Band XI-2, Die Kriegsjahre (13. November 1940 bis 31. Januar 1941), Bonn 1964.
- *Aprilski rat 1941*, Zbornik dokumenata, I, priredio Dušan Gvozdenović, Beograd 1969.
- *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I (1921-1930), priredio Živko Avramovski, Beograd – Zagreb 1986.
- *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931-1938), priredio Živko Avramovski, Beograd – Zagreb 1986.

- *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939-1941), priredio Živko Avramovski, Beograd 1996.
- *Griff nach Südosteuropa. Neue Dokumente über die Politik des deutschen Imperialismus und Militarismus gegenüber Südosteuropa im zweiten Weltkrieg* (Hrsg. und eingeleitet von Wolfgang Schumann), Berlin 1973.
- *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год.*, Сарајево 1932.
- *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1930. годину*, I, приредили Нада Петровић и Саша Илић, Београд 2005.
- *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1931. годину*, II, приредиле Нада Петровић и Јелена Бакић, Београд 2007.
- *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1932. годину*, III, приредила Нада Петровић, Београд 2009.
- *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1933. годину*, IV, приредиле Нада Петровић и Јелена Ђуришић, Београд 2009.
- *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1934. годину*, књига V, приредиле Нада Петровић и Јелена Ђуришић, Београд 2010.
- *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1936. годину*, књига VII, приредила Нада Петровић, Београд 2012.
- *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1937. годину*, књига VIII, приредила Нада Петровић, Београд 2013.
- *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1938. годину*, књига IX, приредила Јелена Ђуришић, Београд 2014.
- *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1939. годину*, књига X, приредила Јелена Ђуришић, Београд 2015.
- *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1940-1941. годину*, књига XI, приредио Драган Теодосић, Београд 2015.

- *Jugoslavija 1918-1988: statistički godišnjak*, Beograd 1989.
- *Statistika spoljne trgovine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca za 1920. godinu*, Beograd 1921.
- *Statistika spoljne trgovine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca za 1921. godinu*, Beograd 1922.
- *Statistika spoljne trgovine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca za 1922. godinu*, Beograd 1923.
- *Statistika spoljne trgovine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca za 1923. godinu*, Beograd 1924.
- *Statistika spoljne trgovine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca za 1924. godinu*, Beograd 1925.
- *Statistika spoljne trgovine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca za 1925. godinu*, Beograd 1926.
- *Статистика спољне трговине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1926. годину*, Београд 1927.
- *Статистика спољне трговине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1927. годину*, Београд 1928.
- *Статистика спољне трговине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1928. годину*, Београд 1929.
- *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1929. годину*, Београд 1930.
- *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1930. годину*, Београд 1931.
- *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1931. годину*, Београд 1932.
- *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1932. годину*, Београд 1933.

- *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1933. годину*, Београд 1934.
- *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1934. годину*, Београд 1935.
- *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1935. годину*, Београд 1936.
- *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1936. годину*, Београд 1937.
- *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1937. годину*, Београд 1938.
- *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1938. годину*, Београд 1939.
- *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1939. годину*, Београд 1940.
- *Статистички годишњак*, књига I, 1929, Београд 1932.
- *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Редован сазив за 1921-1922. год.*, књига I, Београд 1922.
- *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Редован сазив за 1921-1922. год.*, књига IV, Београд 1922.

Штампа и периодика

- *Народно благостање*
- *Политика*
- *Службене новине Краљевине Југославије*
- *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*
- *Српске новине*

Монографије и чланци

- Avramovski Živko, *Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči Drugog svetskog rata*, Istorija XX veka, Zbornik radova II (1961), 5-161.
- Avramovski Živko, *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937: od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, Beograd 1968.
- Avramovski Živko, *Ekonomski i politički ciljevi nemačkog izvoza naoružanja u balkanske zemlje uoči Drugog svetskog rata*, Vojnoistorijski glasnik, 2 (1972), 61-88.
- Avramovski Živko, *Treći Rajh i Borski rudnik*, Bor 1975.
- Avramovski Živko, *Balkanska antanta (1934-1940)*, Beograd 1986.
- Aleksić Vesna, *Nacifikacija Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A. D.*, Istorija 20. veka, 2 (2001), 47-64.
- Aleksić Vesna S., *Banka i moć. Socijalno-finansijska istorija Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A. D. 1928-1945*, Beograd 2002.
- Aleksić Dragan, *Spoljnotrgovinska politika Kraljevine Jugoslavije 1939-1941*, Tokovi istorije, 1-4 (1998), 60-87.
- Алексић Драган, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002.
- Алексић Драган, *Основне карактеристике привредног развоја Краљевине Југославије са освртом на Србију*, Браничево у историји Србије (ур. Драган Алексић), Пожаревац – Београд 2008, 117-136.
- Алексић Драган, *Франц Нојхаузен и привредна политика нацистичке Немачке у Србији*, Токови историје 1-2 (2008), 301-318.
- Алексић Драган, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд 2010.
- Basch Antonin, *The Danube Basin and the German Economic Sphere*, London 1998.
- Berend Ivan T., *An Economic History of Twentieth-Century Europe*, Cambridge University Press 2006.
- Becić Ivan M., *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918-1923*, Beograd 2003.

- Vesić Ivan M., *Finansijska politika Milana Stojadinovića*, Istorija 20. veka, 3 (2011), 125-142.
- Бецић Иван М., *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд 2012.
- Vesić Ivan M., *Statistika i karakter spoljne trgovine Kraljevine SHS 1919-1929*, Istorija 20. veka, 2 (2015), 57-72.
- Bjelajac Mile, *Novi (stari) zapleti oko uzroka Prvog svetskog rata pred obeležavanje 100. godišnjice*, Tokovi istorije, 1 (2013), 15-62.
- Бјелајац Миле, *1914-2014: Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд 2014.
- Borchardt Knut, *Grundriß der deutschen Wirtschaftsgeschichte*, Göttingen 1978.
- Böhme Helmut, *Deutschlands Weg zur Grossmacht*, Köln 1966.
- Braun Hans Joachim, *The German Economy in the Twentieth Century*, London – New York, 1990.
- *Britanski kapital u Jugoslaviji 1918-1941. Njegova ekonomska, politička i obaveštajna uloga*, Beograd 1951.
- Valette Jacques, *Vie économique et sociale des grands pays de l'Europe occidentale et des États-Unis: début du XXe siècle – 1939*, Paris 1976.
- Vanku Milan, *Mala Antanta 1920-1938*, Titovo Užice 1969.
- Ванку Милан, *Мала Антанта у Великој економској кризи 1929-1933*, Светска економска криза 1929-1934. године и њен одраз у земљама југоисточне Европе (ур. Васа Чубриловић), Београд 1976, 147-161.
- Винавер Вук, *Почетак „немачке оријентације“ старе Југославије*, Историјски записи, 3-4 (1977), 785-800.
- Vinaver Vuk, *Jugoslovenski izvoz za Francusku 1919-1940: suprotnost politike i ekonomike*, Istorija XX veka, Zbornik radova XIV-XV (1982), 81-130.

- Vinaver Vuk, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Beograd 1985.
- Vinaver Vuk, „*Austrijski problem“ i preorijentacija spoljne politike Jugoslavije 1933-1934. godine*, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-4 (1986), 123-143.
- Vinaver Vuk, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1934*, Beograd 1987.
- Вукмановић Велимир, *Дунавски мостови: од извора до ушћа*, Нови Сад 2009.
- Вучковић Милош, *Утицај светске привредне кризе 1929-1932. на привреду старе Југославије*, Светска економска криза 1929-1934. године и њен одраз у земљама југоисточне Европе (ур. Васа Чубриловић), Београд 1976, 197-227.
- Vučo Nikola, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1958.
- Vučo Nikola, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, Beograd 1968.
- Vučo Nikola, *Ekonomska istorija sveta: od industrijske revolucije do Drugog svetskog rata*, Beograd 1970.
- Вучо Никола, „*Аграрни блок“ подунавских земаља за време економске кризе 1929-1933. године*, Светска економска криза 1929-1934. године и њен одраз у земљама југоисточне Европе (ур. Васа Чубриловић), Београд 1976, 29-51.
- Galbraith John Kenneth, *The Great Crash*, London 1955.
- Gašić Ranka, *Jugoslovensko-nemačko društvo u Beogradu 1931-1941*, *Istorija 20. veka*, 1 (1998), 99-107.
- Gašić Ranka, *Britanski i nemački uticaj na beogradsku elitu 1936-1941*, doktorska disertacija u rukopisu, Beograd 2002.
- Gašić Ranka, *Beogradska politička i vojna elita u svetlu nemačkih i britanskih izvora pred Drugi svetski rat*, *Istorija 20. veka*, 1 (2006), 63-80.
- Гашић Ранка, *Лесковачка текстилна индустрија до Другог светског рата*, Лесковачки зборник, 49 (2009), 93-100.

- Gašić Ranka, *Prodor nemačkog kapitala u beogradska rudarska akcionarska društva tridesetih godina 20. veka*, Istorija 20. veka, 1 (2013), 9-22.
- Глишовић Душан, *Иво Андрић, Краљевина Југославија и Трећи Рајх 1939-1941. Прилог проучавању југословенских и српских политичких и културних односа са Немачком, Аустро-Угарском и Аустријом*, I том, Београд 2012.
- Gnjatović Dragana, *Stari državni dugovi: prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862-1941*, Београд 1991.
- Grenzebach William S., *Germany's Informal Empire in East-Central Europe: German Economic Policy Toward Yugoslavia and Rumania 1933-1939*, Stuttgart 1988.
- Гулић Милан, *Краљевина Југославија и Дунав: дунавска политика југословенске краљевине 1918-1944*, Београд 2014.
- Денда Далибор Ж., *Југословенска војска и Трећи Рајх 1933-1941*, докторска дисертација у рукопису, Београд 2016.
- Dimitrijević Sergije, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Београд 1958.
- Dimitrijević Sergije, *Vladavina stranog kapitala u bivšoj Jugoslaviji* (Poseban otisak iz Zbornika „Iz istorije Jugoslavije 1918-1945“), Београд 1958.
- Димић Љубодраг, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941*, I-III, Београд 1996-1997.
- Димић Љубодраг, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, III, Нови Сад 2001.
- Đorđević Boško, *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja države Srba, Hrvata i Slovenaca do rata 1941. godine*, Zagreb 1960.
- Ђорђевић Димитрије, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906-1911*, Београд 1962.
- Đurović Smiljana, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, Београд 1986.

- Ђуровић Смиљана, *Са Теслом у нови век. Нова синтеза историје: изабрани чланци из економске историје Србије и Југославије 1918-1941*, Београд 1997.
- Ђуровић Смиљана, *Проблем економске компатибилности југословенског простора са осталом Европом као елемент увлачења Југославије у ковитлац Другог светског рата*, Други свјетски рат – 50 година касније (ур. Владо Стругар), Подгорица 1997, 125-136.
- Ђуровић Смиљана, *Спољна трговина и учешће Краљевине Југославије на међународним сајмовима*, Гласник Одјелјења друштвених наука ЦАНУ, 17 (2006), 61-115.
- Екмечић Милорад, *Стварање Југославије 1790-1918*, I-II, Београд 1989.
- Elvert Jürgen, *Mitteleuropa! Deutsche Pläne zur europäischen Neuordnung (1918-1945)*, Stuttgart 1999.
- Živković Nikola, *Pozicije nemačkog kapitala u Jugoslaviji uoči Drugog svetskog rata*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, vol. 7 (1), Zagreb 1980, 107-125.
- Žutić Nikola, *Avio-industrija i vazduhoplovstvo u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1945*, Београд 2004.
- Zimmermann Ludwig, *Deutsche Aussenpolitik in der Ära der Weimarer Republik*, Göttingen 1958.
- *Историја српског народа*, VI/1, Београд 1994.
- *Историја српског народа*, VI/2, Београд 1994.
- Jäger Wolfgang, *Historische Forschung und politische Kultur in Deutschland. Die Debatte 1914–1980 über den Ausbruch den Ersten Weltkrieges*, Göttingen 1984.
- Јерковић Соња Р., *Народна банка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије 1918-1931. године*, докторска дисертација у рукопису, Београд 2018.
- Kaiser David E., *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War: Germany, Britain, France and Eastern Europe 1930-1939*, Princeton 1980.

- Kaser Michael C., Radice Edward A. (ed.), *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975*, I, Oxford 1985.
- Kejns Džon M., *Ekonomске последице мира*, Novi Sad 2015.
- Kolar-Dimitrijević Mira, *Strani kapital i Banovina Hrvatska 1939-1941*, Povjesni prilozi, 9 (1), Zagreb 1990, 165-194.
- Kocić Milena S., *The Impact of the Great Depression (1929-1933) on Trade Relations Between the Kingdom of Yugoslavia and Germany*, Facta Universitatis. Series: Economics and Organization, 1 (2017), 83-92.
- Krizman Bogdan, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941*, Zagreb 1975.
- Kršev Boris, *Ratne reparacije i njihova sudbina nakon Prvog svetskog rata – slučaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Civitas, 1 (2011), 9-17.
- Kukoleča Stevan M., *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, Beograd 1941.
- Лопичић Ђорђе, *Конзуларни односи Србије (1804-1918)*, Београд 2007.
- Лукач Душан, *Интензивирање немачког продора према југоистоку Европе после светске економске кризе*, Светска економска криза 1929-1934. године и њен одраз у земљама југоисточне Европе (ур. Васа Чубриловић), Београд 1976, 63-75.
- Лукач Душан, *Место Краљевине Југославије у плановима и експанзионистичким подухватима Трећег Рајха према југоистоку Европе до 1941. године*, Balcanica, XIII-XIV (1982-83), 295-306.
- Лукач Душан, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope (1933-1945)*, I-III, Beograd 1982-1987.
- Marjanović Jovan, *Ekonomска politika nemačkih nacističkih okupatora u Jugoslaviji 1941-1945*, Jugoslovenski istorijski časopis, 4 (1963), 73-96.
- Marković Predrag J., Antić Čedomir, Šarenac Danilo, *Korak ispred vremena. 125 godina Simensa u Srbiji*, Beograd 2012.
- Milak Enes, *Italija i Jugoslavija 1931-1937*, Beograd 1987.

- Milenković Milica, *Obnavljanje privrednog života u Srbiji posle Prvog svetskog rata*, Tokovi istorije, 1-4 (1998), 171-178.
- Милић Даница, *Немачки капитал у Србији до 1918. године*, Историјски часопис, 12-13 (1961-1962), 319-344.
- Milić Danica, *Pregled delatnosti stranog kapitala u Srbiji do Prvog svetskog rata*, Istorijski pregled, 2 (1964), 94-111.
- Милић Даница, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970.
- Милић Даница, *Привредни систем у окупираној Србији*, Историјски институт, Зборник радова 5 (ур. Славенко Терзић), Београд 1987, 299-308.
- Милић Даница, *Стање у привреди Србије под аустро-угарском окупацијом 1917. године*, Историјски институт, Зборник радова 6 (ур. Славенко Терзић), Београд 1988, 37-45.
- Милић Даница, *Привредни положај Србије по завршетку ратних операција*, Историјски институт, Зборник радова 8 (ур. Славенко Терзић), Београд 1990, 51-63.
- Милутиновић Коста, *Јосип Смодлака као дипломат*, Зборник Матице српске за историју, 34 (1986), 82-124.
- Milward Alan S., *Die deutsche Kriegswirtschaft 1939-1945*, Stuttgart 1966.
- *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1938*, Београд 1939.
- Mirković Mijo, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918-1941*, Zagreb 1950.
- Mirković Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968.
- Mitrović Andrej, *Jugoslavija na konferenciji mira 1919-1920*, Beograd 1969.
- Митровић Андреј, *Нацистичка идеја великог привредног простора и југоисточна Европа (1940)*, Зборник Филозофског факултета, XI-1 (1970), 709-733.
- Mitrović Andrej, *Deutschland und Jugoslawien 1919-1933*, Zbornik Filozofskog fakulteta, XII-1 (1974), 567-575.

- Митровић Андреј, *Немачки привредни простор и југоисточна Европа 1933*, Историјски часопис, XXI (1974), 225-240.
- Mitrović Andrej, *Ergänzungswirtschaft. O teoriji jedinstvenog privrednog područja Trećeg Rajha i jugoistočne Evrope (1933-1941)*, Jugoslovenski istorijski časopis, 3-4 (1974), 5-42.
- Mitrović Andrej, *Politische und wirtschaftliche Beziehungen Deutschlands und Jugoslawiens in der Zeit der Verständigungspolitik Stresemanns*, Tradition und Neubeginn: Internationale Forschungen zur deutschen Geschichte im 20. Jahrhundert (Herausgegeben von Joachim Hütter, Reinhard Meyers, Dietrich Papenfuss), Köln 1975, 117-140.
- Mitrović Andrej, *Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Südosteuropa-Politik 1914-1941*, Balcanica, VIII (1977), 559-572.
- Митровић Андреј, *Стварање немачке окупационе зоне и аустро-угарске окупационе управе у Србији (јесен 1915 – пролеће 1916)*, Историјски гласник, 1-2 (1977), 7-37.
- Mitrović Andrej, *Teorija „Ergänzungswirtschaft“ u Vajmarskoj Republici (Jugoistočna Evropa u doktrini velikog privrednog prostora Nemačkog Rajha 1919-1932)*, Jugoslovenski istorijski časopis, 3-4 (1977), 33-83.
- Митровић Андреј, *Немачко-бугарски уговор о Борском руднику од 5. маја 1916*, Историјски гласник, 1-2 (1979), 27-55.
- Митровић Андреј, *Трећи Рајх и италијанска привредна конкуренција у Југославији на почетку Другог светског рата (1. септембар 1939 – 6. април 1941)*, Зборник Филозофског факултета, XIV-1 (1979), 407-422.
- Mitrović Andrej, *Die wirtschaftlich-politische Auffassung von Südosteuropa in der Weimarer Republik*, Balcanica, XII (1981), 149-180.
- Митровић Андреј, *Споразум Централних сила о подели балканских и блискоисточних сировина (Уговор од 8. јануара 1916)*, Balcanica, XIII-XIV (1982-1983), 233-253.

- Митровић Андреј, *Berliner Handelsgesellschaft и Србија. Прилог проучавању улоге иностраних „великих банака“ на Балкану пред први светски рат*, Зборник Филозофског факултета, XV-1 (1985), 167-197.
- Mitrović Andrej, *Banka Discontogesellschaft i Balkan 1914-1918. godine, Prilozi*, 22 (1986), 91-130.
- Митровић Андреј, *Pester ungarische Commerzialbank на Балкану до 1918. године*, Зборник Матице српске за историју, 34 (1986), 43-80.
- Митровић Андреј, *Централне силе и стратегијске саобраћајнице на Балкану 1915. године*, Историјски институт, Зборник радова 4 (ур. Даница Милић), Београд 1986, 183-208.
- Митровић Андреј, *Мрежа аустроугарских и немачких банака на Балкану пред први светски рат*, Југословенски историјски часопис, 3-4 (1988), 51-75.
- Митровић Андреј, *Балкански ратни циљ немачког војног вођства и привредна богатства Србије 1917-1918. године*, Глас САНУ, Одељење историјских наука, 8 (1993), 171-208.
- Митровић Андреј, *Стране банке у Србији 1878-1914: политика, прогрес, европски оквири*, Београд 2004.
- Митровић Андреј, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919-1939*, Подгорица 2004.
- Митровић Андреј, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд 2011.
- Митровић Андреј, *Устаничке борбе у Србији 1916-1918*, Београд 2016.
- Мићић Срђан, *Краљевина Југославија и анилус Аустрије 1938. године*, Београд 2010.
- Момбауер Аника, *Узроци Првог светског рата: спорења и сагласности*, Београд 2013.

- *Nemačka obaveštajna služba*, knj. II, *Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji*, Beograd 1955.
- Néré Jacques, *La crise de 1929*, Paris 1968.
- Nikolić Goran, *Kurs dinara i devizna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-41*, Beograd 2003.
- Обрадовић Сава Д., *Највеће повлашћење у трговинским уговорима*, Београд 1933.
- Obradović Sava D., *Zwischen Clearing und Devisen. Probleme der Handelspolitik Jugoslawiens*, Leipzig 1939.
- Obradović Sava D., *La politique commerciale de la Yougoslavie*, Beograd 1939.
- Орачић Петар, *Politika genocida Austrougarske protiv Srba u Prvom svetskom ratu*, *Vojnoistorijski glasnik*, 1-2 (1994), 47-78.
- Павлица Бранко, *О немачким репарацијама и надокнади штете Југославији после Првог и Другог светског рата*, *Зборник Матице српске за историју*, 58 (1998), 207-218.
- Пејић Лазар, *Утицај велике економске кризе 1929-1933. на југословенску економску мисао и економску политику до Другог светског рата*, *Светска економска криза 1929-1934. године и њен одраз у земљама југоисточне Европе* (ур. Ваца Чубриловић), Београд 1976, 261-336.
- Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, I, Beograd 1988.
- Попов Чедомир, *Од Версаја до Данцига*, Београд 1995.
- Попов Чедомир, *Грађанска Европа (1770-1914). Друштвена и политичка историја Европе (1871-1914)*, III, Београд 2010.
- Posse Hans Ernst, *Die deutsche Wirtschaft*, Berlin 1939.
- Потемкин В. П., *Историја дипломатије (1919-1939)*, III, Београд 1951.
- Ristović Milan D., *Nemački „novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991.

- Ристовић Милан, *Између „жртве у крви“ и најважнијег „савезничког доприноса“: Трећи рајх и питање југоисточноевропске нафте у Другом светском рату (с посебним освртом на британске и америчке анализе)*, Токови историје, 1 (2017), 11-46.
- Розенберг Владимир, *Инострани капитал у југословенској привреди*, Београд 1937.
- Rozenberg Vladimir V., Kostić Jovan Lj., *Ko finansira jugoslovensku privredu? Država, banke, inostrani i domaći kapital u službi privrede*, Београд 1940.
- Rothschild Joseph, *East Central Europe between the Two World Wars*, University of Washington Press, Seattle and London 1974.
- Schröder Hans-Jürgen, *Südosteuropa als „Informal Empire“ Deutschlands 1933-1939. Das Beispiel Jugoslawien*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 23 (1975), 70-96.
- Schröder Hans-Jürgen, *Југоисточна Европа као „незванична империја“ („Informal Empire“) националсоцијалистичке Немачке – пример Југославија 1933-1939*, Историјски гласник, 1-2 (1976), 48-81.
- Schröder Hans-Jürgen, *Nemačka politika prema Jugoistočnoj Evropi i reakcija anglosaksonskih sila 1929-1933/34*, Jugoslovenski istorijski časopis, 3-4 (1980), 289-305.
- Sretenović Stanislav, *Reparacije pobedeđenih, dugovi pobednika – slučaj Francuske i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije*, Filozofija i društvo, 1 (2009), 223-243.
- Stamenković Radoš, Milenković Vladislav, *Tendencije razvitka međunarodnih ekonomskih odnosa 1920-1952*, Београд 1952.
- Teichert Eckart, *Autarkie und Großraumwirtschaft in Deutschland 1930-1939. Außenwirtschaftspolitische Konzeptionen zwischen Wirtschaftskrise und Zweitem Weltkrieg*, München 1984.
- *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. VIII, ed. by Peter Mathias and Sidney Pollard, Cambridge University Press 2008.
- *The Third Reich and Yugoslavia: 1933-1945*, ur. Života Anić i dr., Београд 1977.

- Угричић Миодраг, *Новац у Југославији за време Другог светског рата*, Београд 2000.
- Fischer Fritz, *Weltmacht oder Niedergang. Deutschland im Ersten Weltkrieg*, Frankfurt am Main 1965.
- Fischer Fritz, *Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914*, Düsseldorf 1969.
- Fišer Fric, *Savez elita. O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871-1945. godine*, Beograd 1985.
- Fišer Fric, *Posezanje za svetskom moći: politika ratnih ciljeva carske Nemačke 1914-1918. godine*, Beograd 2014.
- Fischer Wolfram, *Die wirtschaftspolitische Situation der Weimarer Republik*, Celle 1960.
- Fischer Wolfram, *Die Wirtschaftspolitik des Nationalsozialismus*, Lüneburg 1961.
- Freytag Carl, *Deutschlands „Drang nach Südosten“. Die Mitteleuropäische Wirtschaftstag und der „Ergänzungsraum Südosteuropa“ 1931-1945*, Vienna University Press 2012.
- Hadži-Jovančić Perica, *Ergänzungswirtschaft, Grosswirtschaftsraum and Yugoslavia's responses to German economic theories and plans for the Balkans in the 1930s*, Годишњак за друштвену историју, 2 (2017), 31-56.
- Heinemann Ulrich, *Die verdrängte Niederlage. Politische Öffentlichkeit und Kriegsschuldfrage in der Weimarer Republik*, Göttingen 1983.
- Hildebrand Klaus, *Deutsche Außenpolitik 1933-1945*, Stuttgart 1980.
- Hildebrand Klaus, *Deutsche Aussenpolitik 1871-1918*, München 1994.
- Hobsbaum Erik, *Doba ekstrema: istorija Kratkog dvadesetog veka 1914-1991*, Beograd 2002.
- Hoptner Jacob B., *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka 1972.
- Cvetković Vladimir Lj., *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske 1918-1941*, Beograd 2006.

- Cvijetić Leposava, *Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju*, Istorija XX veka, Zbornik radova XIII (1975), 171-256.
- Crnjanski Miloš, *Embahade*, Beograd 2009.
- Чалић Мари-Жанин, *Социјална историја Србије 1815-1941. Успорени напредак у индустријализацији*, Београд 2004.
- Чобелић Никола, *Привреда Југославије: раст, структура и функционисање*, I, Београд 1978.
- Wehler Hans-Ulrich, *Bismarck und der Imperialismus*, Köln 1972.
- Wuescht Johann, *Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945*, Stuttgart 1969.

ПРИЛОЗИ

Прилог бр. 1: Просечни месечни курс немачке марке на Београдској берзи од 1929. до 1941. године¹⁰⁹¹

Месец	Година					
	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.
I	13.54	13.52	13.45	13.47	13.75	13.67
II	13.52	13.55	13.50	13.40	13.72	13.65
III	13.51	13.52	13.55	13.51	13.71	13.69
IV	13.49	13.50	13.54	13.43	13.52	13.59
V	13.52	13.51	13.51	13.41	13.48	13.53
VI	13.57	13.49	13.41	13.37	13.59	13.17
VII	13.57	13.46	13.42	13.42	13.74	13.17
VIII	13.56	13.46	13.59	13.75	13.35
IX	13.54	13.45	...	13.71	13.75	13.56
X	13.52	13.43	13.31	13.70	13.71	13.75
XI	13.51	13.47	13.58	13.76	13.73	13.79
XII	13.50	13.47	13.53	13.79	13.75	13.79
*	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.	1940.
I	17.63	17.63	17.52	17.41	17.74	17.86
II	17.63	17.58	17.61	17.40	17.69	17.87
III	17.64	17.57	17.64	17.45	17.72	17.87
IV	17.63	17.61	17.61	17.48	17.86	17.83
V	17.64	17.63	17.55	17.57	17.84	17.85
VI	17.60	17.62	17.51	17.59	17.78	17.84
VII	17.57	17.58	17.54	17.59	17.79	17.84
VIII	17.59	17.61	17.51	17.51	17.76	17.81
IX	17.62	17.61	17.47	17.68	17.59	17.80
X	17.62	17.46	17.44	17.62	17.76	17.82
XI	17.63	17.49	17.43	17.67	17.83	17.82
XII	17.72	17.50	17.42	17.72	17.85	17.82

¹⁰⁹¹ Подаци наведени према: G. Nikolić, *Kurs dinara i devizna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-41*, Београд 2003, 231-234. (*од јануара 1935. године котирали су курсеви са примом од 28,5%).

Прилог бр. 2: Спољна трговина Румуније са неколико најзначајнијих трговинских партнера у периоду од 1931. до 1935. године (у милионима леја и процентима)¹⁰⁹²

Увоз										
Земља	1931.		1932.		1933.		1934.		1935.	
	мил. леја	%	мил. леја	%	мил. леја	%	мил. леја	%	мил. леја	%
Немачка	4.589	29,12	2.832	23,57	2.181	18,57	2.048	15,50	2.543	24,40
Чехословачка	1.923	12,20	1.480	12,32	1.155	9,83	1.312	9,93	1.074	10,31
Италија	1.547	9,82	1.363	11,34	1.236	10,52	969	7,33	815	7,82
Аустрија	1.395	8,85	578	4,81	1.078	9,18	1.303	9,86	1.228	11,78
Енглеска	1.305	8,28	1.301	10,83	1.744	14,85	2.147	16,25	1.021	9,80
Француска	1.244	7,90	1.636	13,62	1.238	10,54	1.463	11,07	747	7,16
Укупан увоз	15.755		12.011		11.742		13.209		10.421	
Извоз										
Земља	1931.		1932.		1933.		1934.		1935.	
	мил. леја	%	мил. леја	%	мил. леја	%	мил. леја	%	мил. леја	%
Немачка	2.543	11,45	2.085	12,46	1.503	10,60	2.264	16,50	2.727	16,56
Француска	2.411	10,86	2.165	12,95	1.753	12,37	1.322	9,68	651	4,01
Аустрија	2.368	10,67	1.074	6,42	933	6,58	1.243	9,10	2.105	12,78
Мађарска	2.267	10,21	924	5,52	562	3,96	750	5,50	1.325	8,04
Енглеска	2.246	10,12	2.246	14,03	2.182	15,40	1.368	10,02	1.448	8,79
Италија	2.098	9,45	1.780	10,64	1.300	9,17	1.057	7,74	2.672	16,22
Укупан извоз	22.197		16.723		14.171		13.656		16.471	

¹⁰⁹² АНБ, I/II, а. к. 225, *Bulletin de la Chambre de commerce et d'industrie de Bucarest*, Année XLV, No. 4-5, Avril – Mai 1936, p. 8-9.

Прилог бр. 3: Предлог за повећање увоза из Немачке у Југославију по Загребачком
 протоколу од 1. априла 1936. године¹⁰⁹³

Број југословенске царинске тарифе	Артикал	Годишња вредност (у милионима динара)
169	Угаљ и кокс	55
196-217	Хемијски и фармацеутски производи (боје, лакови, алкохол, етарска уља и парфеми, вештачко ђубриво, експлозив итд.)	26
272-369	Биљна и животињска влакна и роба израђена од њих	165
414-474	Папир, књиге, географске карте и слике	10
475-506	Израде од камена, керамике и сличних материјала	8
527-645	Метали и производи од метала	22
646-682	Машине, апарати, електротехнички производи и возила	56
-	Остала роба	18
Укупно:		360

¹⁰⁹³ АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, Прилог бр. 1 Тајном протоколу II заседања Југословенско-немачког привредног одбора, одржаног у Загребу 17. III - 1. IV 1936; В. Ђорђевић, *nav. delo*, 150.

Прилог бр. 4: Повећање контингената за југословенски извоз у Немачку (уз постојеће преференцијале) одобрено Загребачким протоколом од 1. априла 1936. године¹⁰⁹⁴

Артикал	Годишња количина		Напомена
	стара	нова	
Коњи (хладнокрвни)	500	1.200 ком.	
Коњи (топлокрвни)	/	1.500 ком.	
Шарани	125	250 тона	
Маст	3.000	4.000 тона	
Јаја	3.000	4.000 тона	
Јабукe непаковане	5.000	17.000 тона	
Грожђе	1.000	2.000 тона	
Шљиве за паковање	2.000	4.000 тона	истовремено је за шљиве у врећама смањен контингент са 6.000 на 4.000 тона
Шљиве за индустријске сврхе	2.000	3.000 тона	
Пекмез од шљива	1.000	2.000 тона	
Свиње	/	140.000 ком.	
Говеда за клање	/	30.000 ком.	преференцијал 10 РМ на
Бутер	/	120 тона	преференцијал од 70 РМ
Пасуљ	500	2.000 тона	
Трска	2.500	5.000 тона	
Живе гуске	60	120 тона	
Заклане гуске	100	200 тона	
Заклана живина	предвиђена је могућност накнадног увоза од 5.400 тона преко редовног контингента од 600 тона		

¹⁰⁹⁴ АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, Прилог бр. 2 Тајном протоколу II заседања Југословенско-немачког привредног одбора, одржаног у Загребу 17. III - 1. IV 1936; В. Ђорђевић, *nav. delo*, 151-152.

Прилог бр. 5: Повластице за југословенски извоз у Немачку одобрене Дрезденским протоколом од 20. октобра 1936. године¹⁰⁹⁵

Повећање контингената за југословенски извоз		
Број немачке царинске тарифе	Артикал	Годишња количина
из 47	Јабуре	17.000 тона
из 107	Живе гуске	480 тона
из 107	Жива живина	2.500 тона
из 110	Заклана живина и патке	3.000 тона
из 110	Заклане гуске	550 тона
Допунски контингенти уз раније утврђене преференцијале		
Број немачке царинске тарифе	Артикал	Годишња количина
из 2 и 7	Пшеница или кукуруз	50.000 тона
из 11	Пасуљ	1.500 тона
из 45	Грожђе	1.000 тона
из 48	Суве шљиве Суве шљиве за индустријске сврхе Суве шљиве за индустријске сврхе, једнократно (1936)	500 тона 1.000 тона 10.000 тона

¹⁰⁹⁵ АЈ, 334 (КПО) – 387 – 1214, Поверљиви протокол III заседања Југословенско-немачког привредног одбора, одржаног у Дрездену 10. X - 20. X 1936; В. Ђорђевић, *nav. delo*, 154-155.

из 49	Пекмез од шљива	1.000 тона
из 96 и 641	Трска	1.500 тона
из 103	Говеда за клање (1936) Говеда за клање убудуће	10.000 комада 25.000 комада
из 106 и 108	Свиње (1936) Свиње убудуће	40.000 комада 80.000 комада
из 107	Живе гуске	60 тона
из 109	Сланина	1.000 тона
из 110	Гуске заклане	100 тона
из 117	Сарделе	50 тона
из 126	Маст	1.000 тона
из 135	Качкавал	200 тона
из 136	Јаја	1.000 тона
из 219	Сардине	20 тона

Прилог бр. 6: Учешће Немачке у увозној трговини земаља Балканског споразума у периоду од 1926. до 1937. године (у милионима златних долара и процентима њиховог целокупног увоза)¹⁰⁹⁶

Година	Увоз							
	Грчка		Југославија		Румунија		Турска	
	мил. долара	%	мил. долара	%	мил. долара	%	мил. долара	%
1926.	9,6	7,57	16,2	12,03	36,7	18,88	17,1	13,78
1927.	12,5	7,49	16,0	12,34	46,2	22,58	15,5	14,19
1928.	14,1	8,65	18,8	13,61	45,6	23,73	16,2	14,18
1929.	15,6	9,42	20,9	15,64	42,6	24,08	18,9	15,28
1930.	13,7	10,43	21,6	17,55	34,5	25,07	12,9	18,56
1931.	13,4	12,23	16,4	19,28	27,4	29,13	12,8	21,35
1932.	6,6	9,84	8,2	17,71	12,8	23,58	9,6	23,24
1933.	4,8	10,08	5,1	13,16	12,9	18,57	9,1	25,52
1934.	7,4	14,69	6,7	13,21	11,4	14,55*	16,2	28,19
1935.	11,2	18,69	8,1	16,17	13,9	23,80	22,2	36,64
1936.	14,7	22,37	14,8	26,68	21,2	36,13	28,3	41,59
1937.	22,2	27,19	23,0	32,38	27,0	28,86	26,5	48,8
*за 9 месеци								

¹⁰⁹⁶ АНБ, I/II, а. к. 225, „Трговински односи земаља Балканског споразума“, Реферат Одељења за економска изучавања, без датума (табеле бр. 7, 8 и 8/II).

Прилог бр. 7: Учесће Немачке у извозној трговини земаља Балканског споразума у периоду од 1926. до 1937. године (у милионима златних долара и процентима њиховог целокупног извоза)¹⁰⁹⁷

Година	Извоз							
	Грчка		Југославија		Румунија		Турска	
	мил. долара	%	мил. долара	%	мил. долара	%	мил. долара	%
1926.	15,1	21,87	12,8	9,27	28,9	16,29	12,5	12,64
1927.	17,0	21,37	11,9	10,60	43,0	18,62	7,6	9,28
1928.	21,4	25,79	13,7	12,10	32,7	18,35	11,3	12,76
1929.	21,1	23,18	11,9	8,52	47,9	27,64	9,9	13,26
1930.	18,3	23,25	14,0	11,66	32,0	18,80	9,4	13,10
1931.	7,6	13,99	9,6	11,31	15,2	11,46	6,5	10,72
1932.	5,6	13,93	5,6	11,28	12,5	12,47	6,6	13,55
1933.	5,0	17,09	6,3	13,94	8,9	10,60	8,7	18,95
1934.	7,0	22,45	8,1	15,42	10,4	12,87	12,1	35,23
1935.	11,9	29,70	10,2	18,65	15,2	16,72	16,0	47,05
1936.	14,9	36,43	14,1	23,74	17,9	17,76	18,8	48,57
1937.	15,8	30,98	18,5	21,70	27,8	19,18	23,3	35,6

¹⁰⁹⁷ АНБ, I/II, а. к. 225, „Трговински односи земаља Балканског споразума“, Реферат Одељења за економска изучавања, без датума (табеле бр. 7, 8 и 8/II).

Прилог бр. 8: Учешће великих сила у укупној увозној трговини земаља Балканског споразума у периоду од 1926. до 1937. године изражено у процентима¹⁰⁹⁸

Година	Увоз						
	Немачка	Италија	Немачка и Италија заједно	Француска	Енглеска	САД	Три западне демократије заједно
1926.	15,3	12,4	27,7	9,0	10,4	5,6	25,0
1927.	15,9	10,4	26,3	8,7	11,2	6,9	26,8
1928.	16,4	9,3	25,7	7,9	10,8	7,3	26,0
1929.	17,4	9,2	26,6	6,9	10,1	8,4	25,4
1930.	19,0	9,8	28,8	7,5	10,0	6,8	24,3
1931.	18,3	10,2	28,5	7,4	10,7	6,0	24,1
1932.	17,7	10,7	28,4	8,9	12,2	6,6	27,7
1933.	17,6	11,0	28,6	7,4	14,1	4,7	26,2
1934.	20,2	9,7	29,9	7,8	14,3	6,8	28,9
1935.	28,1	8,0	36,1	4,4	11,6	6,6	22,6
1936.	37,5	2,9	40,4	3,7	10,9	7,7	22,3
1937.	34,2	5,6	39,8	3,3	11,6	7,0	21,9

¹⁰⁹⁸ АНБ, I/II, а. к. 225, „Трговински односи земаља Балканског споразума“, Реферат Одељења за економска изучавања, без датума (табела бр. 9).

Прилог бр. 9: Учесће великих сила у укупној извозној трговини земаља Балканског споразума у периоду од 1926. до 1937. године изражено у процентима¹⁰⁹⁹

Година	Извоз						
	Немачка	Италија	Немачка и Италија заједно	Француска	Енглеска	САД	Три западне демократије заједно
1926.	16,4	19,8	36,2	5,9	7,5	6,9	22,5
1927.	16,8	16,8	33,6	5,3	7,5	6,6	19,4
1928.	18,8	17,6	36,4	6,2	7,9	7,6	21,6
1929.	20,3	18,1	38,4	6,3	6,9	5,5	18,7
1930.	17,4	19,6	37,0	7,3	8,9	4,8	21,6
1931.	12,4	18,2	30,6	8,5	9,0	5,2	22,7
1932.	13,4	16,0	29,4	8,8	12,6	4,8	26,6
1933.	14,8	14,4	29,2	8,7	12,3	4,8	25,8
1934.	19,2	11,4	30,6	6,9	10,3	4,4	21,6
1935.	24,3	12,6	36,9	3,4	8,9	7,2	19,5
1936.	27,1	4,1	31,2	4,9	11,7	5,5	22,1
1937.	26,4	7,1	33,5	5,3	9,0	7,8	21,9

¹⁰⁹⁹ АНБ, I/II, а. к. 225, „Трговински односи земаља Балканског споразума“, Реферат Одељења за економска изучавања, без датума (табела бр. 9).

Прилог бр. 10: Спољна трговина Немачке током 1938. године
(у милионима немачких марака и процентима)¹¹⁰⁰

Година	1938.			
Земље намене	ИЗВОЗ		УВОЗ	
	мил. РМ	%	мил. РМ	%
Европа:	3.665,3	69,7	2.966,6	54,5
Југославија	118,8	2,2	107,9	2,0
Бугарска	56,4	1,1	84,3	1,5
Грчка	111,1	2,1	93,6	1,7
Италија	301,0	5,7	245,6	4,5
Румунија	148,8	2,8	140,4	2,6
Чехословачка	135,6	2,6	129,7	2,3
Турска	151,4	2,9	116,0	2,1
Мађарска	110,0	2,1	109,8	2,0
Пољска	102,6	2,0	95,5	1,8
Француска	216,7	4,1	143,7	2,6
Енглеска	350,9	6,7	282,8	5,2
Холандија	447,8	8,5	197,9	3,6

¹¹⁰⁰ АЈ, 334 (КПО) – 388 – 1215, Статистика Завода за унапређење спољне трговине, Развој немачког извоза и увоза према осталим земљама од 1934. до 1938. године, Београд, 1939.

Белгија	227,4	4,3	194,4	3,6
Данска	201,9	3,8	166,3	3,1
Шведска	267,4	5,1	261,7	4,8
Норвешка	122,8	2,3	98,8	1,8
Русија	31,8	0,6	47,4	0,9
Швајцарска	207,2	3,9	102,6	1,9
Шпанија	78,3	0,7	92,4	1,7
Остале европске земље	278,2	5,3	255,8	4,7
Прекоморске земље:	1.591,6	30,3	2.482,7	45,5
Кина	99,4	1,9	101,8	1,9
Јапан	93,0	1,8	/	/
Индија	106,6	2,0	274,7	5,0
САД	149,0	2,8	404,6	7,4
Аргентина	147,3	2,8	216,1	4,0
Бразилија	161,3	3,1	214,4	3,9
Остале земље	835,0	15,9	1.271,1	23,3
Укупно:	5.256,9	100%	5.449,3	100%

Прилог бр. 11: Учесће страног капитала у југословенским акционарским предузећима
уочи Априлског рата према подацима Девизне дирекције Народне банке¹¹⁰¹

Земља порекла	Износ (у динарима)
Немачка	374.869.715,--
Енглеска	302.309.200,--
САД	295.012.102,50
Француска	196.908.975,--
Швајцарска	192.270.012,--
Мађарска	138.368.067,50
Чешко-Моравска	129.999.965,--
Белгија	123.687.680,--
Холандија	72.620.350,--
Шведска	50.818.200,--
Италија	45.149.150,--
Пољска	3.237.500,--
Румунија	2.494.971,50
Грчка	160.000,--
Бугарска	75.000,--
Разне земље и непроверени подаци	245.626.167,50
Укупно:	2.173.607.056,--

¹¹⁰¹ АНБ, I/II, а. к. 171, „Контрола страног капитала“, Реферат М. Р. Софреновића, Београд, 5. II 1941.

Прилог бр. 12: Страни капитал у југословенским банкама¹¹⁰²

Порекло капитала	Број предузећа у којима учествује	Износ акцијског учешћа (у милионима динара)	Учешће у укупном страном капиталу (у %)
Швајцарска	9	15,7	5,1
Француска	8	35,2	11,4
Шведска	2	2,9	1,0
Чехословачка	20	68,1	22,1
Аустро-Немачка	18	98,3	31,9
Енглеска	3	2,3	0,7
Мађарска	24	40,4	13,1
Белгија	2	2,3	0,7
Холандија	2	3,9	1,3
САД	11	7,1	2,3
Италија	11	22,2	7,2
Разно	11	9,5	3,1
Целокупан страни капитал	55	307,8	100%

¹¹⁰² Подаци наведени према: S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 19.

Прилог бр. 13: Страни капитал у рударству и топионичарству¹¹⁰³

Порекло капитала	Број предузећа у којима учествује	Износ акцијског учешћа (у милионима динара)	Учешће у укупном страном капиталу (у %)
Швајцарска	12	36,7	3,8
Француска	10	227,9	23,7
Шведска	/	/	/
Чехословачка	4	8,3	0,9
Аустро-Немачка	22	141,2	14,5
Енглеска	15	426,4	44,7
Мађарска	2	14,9	1,5
Белгија	5	55,3	5,7
Холандија	1	3,5	0,4
САД	2	33,1	3,5
Италија	5	15,5	1,6
Разно	2	0,7	0,0
Целокупан страни капитал	62	963,4	100%

¹¹⁰³ Подаци наведени према: S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 53.

Прилог бр. 14: Страни капитал у метало-машинској индустрији ¹¹⁰⁴

Порекло капитала	Број предузећа у којима учествује	Износ акцијског учешћа (у милионима динара)	Учешће у укупном страном капиталу (у %)
Швајцарска	8	10,5	9,7
Француска	2	9,6	8,8
Шведска	2	11,0	10,1
Чехословачка	8	26,6	24,4
Аустро-Немачка	18	38,5	35,3
Енглеска	2	2,9	2,7
Мађарска	4	5,3	4,4
Белгија	/	/	/
Холандија	2	3,2	2,9
САД	1	0,7	0,7
Италија	/	/	/
Разно	1	0,7	0,6
Целокупан страни капитал	35	109,0	100%

¹¹⁰⁴ Подаци наведени према: S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 73.

Прилог бр. 15: План отплате зајма за наоружање у Немачкој у износу од 200 милиона

РМ¹¹⁰⁵

А = 13.450.000			
Партија	Дуг	3% интереса	Отплата
1	200.000.000.--	6.000.000.--	7.450.000.--
2	192.550.000.--	5.776.500.--	7.673.500.--
3	184.876.500.--	5.546.295.--	7.903.705.--
4	176.972.795.--	5.309.183,90	8.140.816,10
5	168.831.978,90	5.064.959,40	8.385.040,60
6	160.446.938,30	4.813.408,10	8.636.591,90
7	151.810.346,40	4.554.310,40	8.895.689,60
8	142.914.656,80	4.287.439,70	9.162.560,30
9	133.752.096,50	4.012.562,90	9.437.437,10
10	124.314.659,40	3.729.439,80	9.720.560,20
11	114.594.099,20	3.437.823.--	10.012.177.--
12	104.581.922,20	3.137.457,70	10.312.542,30
13	94.269.379,90	2.828.081,40	10.621.918,60
14	83.647.461,30	2.509.423,80	10.940.576,20
15	72.706.885,10	2.181.206,60	11.268.793,40
16	61.438.091,70	1.843.142,70	11.606.857,30
17	49.831.234,40	1.494.937.--	11.955.063.--
18	37.876.171,40	1.136.285,10	12.313.714,90
19	25.562.456,50	766.873,70	12.683.126,30
20	12.879.330,20	386.379,90	12.879.330,20*
		68.715.710,10	200.000.000.--
*двадесети ануитет износи Р.М. 13.265.710,10			

¹¹⁰⁵ АЈ, 70 – 284 – 526, „План амортизовања зајма од 200.000.000 са интересом 6% на 10 година са полугодишњим плаћањем ануитета“, Београд, 1939.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Милена Коцић је рођена 27.08.1987. године у Нишу. Завршила је Основну школу „Иван Горан Ковачић“ у Нишкој Бањи и друштвено-језички смер Гимназије „Бора Станковић“ у Нишу. Основне академске студије историје на Филозофском факултету у Нишу уписала је 2006, а завршила 2010. године са просечном оценом 9,89. Четири године узастопно награђивана је од стране Факултета као студент који је на Департману за историју остварио најбољи успех (у школској 2006/07, 2007/08, 2008/09. и 2009/2010. години). У истом периоду примала је стипендију Града Ниша за талентоване ученике и студенте. Новембра 2010. године била је један од учесника двонедељне студијске посете Немачкој у оквиру пројекта „Добродошли у Немачку“ (*Willkommen in Deutschland*). Мастер студије историје завршила је 2012. године на Филозофском факултету у Нишу са просечном оценом 10. Докторске академске студије историје уписала је школске 2012/2013. године.

Од 1. октобра 2011. године запослена је на Департману за историју Филозофског факултета у Нишу као сарадник у настави, а од 1. октобра 2013. као асистент. Била је стипендиста Фонда за младе таленте Министарства омладине и спорта Републике Србије и немачких академских организација BAYHOST, DAAD и *Fritz und Helga Exner-Stiftung*. Била је секретар Међународног научног скупа „Велики рат 1914-1918: узроци, последице, тумачења“, одржаног 3. и 4. октобра 2014. године у Врању, у организацији Филозофског факултета у Нишу и Учитељског факултета у Врању, под покровитељством Града Врања. Од октобра 2014. године ангажована је на пројекту *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција (179074)*, који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Прилог 6. Изјаве аутора докторских дисертација

Изјава 1.

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем да је докторска дисертација под насловом **ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И НЕМАЧКЕ ОД 1929. ДО 1941. ГОДИНЕ,**

која је одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Нишу:

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да ову дисертацију, ни у целини, нити у деловима, нисам пријављивао/ла на другим факултетима, нити универзитетима;
- да нисам повредио/ла ауторска права, нити злоупотребио/ла интелектуалну својину других лица.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци, који су у вези са ауторством и добијањем академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада, и то у каталогу Библиотеке, Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Нишу, као и у публикацијама Универзитета у Нишу.

У Нишу, ____11.06.2019.____

Потпис аутора дисертације:

Миlena С. Коцић
(Име, средње слово и презиме)

Изјава 2.

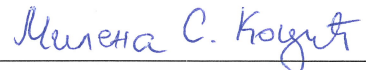
**ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ЕЛЕКТРОНСКОГ И ШТАМПАНОГ ОБЛИКА
ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Наслов дисертације: **ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И
НЕМАЧКЕ ОД 1929. ДО 1941. ГОДИНЕ**

Изјављујем да је електронски облик моје докторске дисертације, коју сам
предао/ла за уношење у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу**,
истоветан штампаном облику.

У Нишу, ____11.06.2019.____

Потпис аутора дисертације:



(Име, средње слово и презиме)

Изјава 3.

ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Никола Тесла“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу унесе моју докторску дисертацију, под насловом:

ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И НЕМАЧКЕ ОД 1929. ДО 1941. ГОДИНЕ

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском облику, погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију, унету у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, могу користити сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons), за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство **(CC BY)**

2. Ауторство – некомерцијално **(CC BY-NC)**

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима **(CC BY-NC-SA)**

5. Ауторство – без прераде **(CC BY-ND)**

6. Ауторство – делити под истим условима **(CC BY-SA)**

У Нишу, ____11.06.2019.____

Потпис аутора дисертације:

Милена С. Коцић

(Име, средње слово и презиме)